

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

7.

11901

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. **11901**

11901

06

РУСКА ИСТОРИЯ

В ЖИТЕПИСЯХ

СИ НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвіньский.)

ТОМ I.

Ціна 60 кр. а. в.



У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства імені Шевченка

під зарядом Фр. Сарніцького.

1875.

и 17585-1-3

РУСКА ИСТОРИЯ

В ЖИТЄПИСЯХ

ЄІ НАИГОЛОВНІИШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. РОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвіньский.)

ТОМ I.



У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства имени Шевченка
під зарядом Фр. Сарніцького.
1875.

9(с47.71)

Передрук з „Правди“ 1875.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 17585



ПЕРШИЙ ВІДДІЛ.

ПАНОВАНЄ ДОМУ СВ. ВОЛОДИМИРА.

I.

Князь Володимир Святий.

Наша история о часах дохристиянских темна и повна переказів, котрим годі признати неперечну достовірність. Причина сього єсть та, що наші перші літописці писали не раньше другої половини XI-ого в. и о подіях, що збули ся в їх отчині в IX-ім и X-ім в., з виїмкою немногих письменних грецких вістий, не мали инших жерел, крім устних народних переказів, котрі по своїй власности підлягали видумкам и змінам. Певно можна сказати, що й руский нарід, подібно иншим північно-європейским народам, з християнством одержав дійстні и тревалі основи для дальшого вироблення горожанської и державної жизни, без котрих властиво для народу не має исторії. З давних часів східну половину нинішньої Європейської Росії заселяли народи чудского и туркоманського племені, а в західній половині, крім народів литовского и чудского племені, що сягали своїми оселями до побережя балтійского, жили Славяне під різними місцевими назвами над берегами рік: західної Двини, Волхова, Дніпра, Припети, Сожі, Горини, Стира, Случи, Буга, Дністра, Сули, Десни, Оки з їх притоками. Вони жили невеликими громадами, котрих осередком були городи — укріплені місця оборони, народних зборів и управн. Не було ні яких постанов, що б вязали племена між собою. Признак державної жизни не замічаємо. Князьки управляли славяноруськими племенами, котрі вели між собою усобиці и не могли обопільно и одностайно себе обороняти против чужоземців, тому й часто ними чужі орудували. Сі племена обожали природу, признавали мислящу людську силу предметам и появам внішньої природи, поклоняли ся сонцю, небу, воді, землі, вітрови, деревам, птицям, каменям и т. и., а на основі того обожання природи складали и установляли різні басні,

вірування, святки и обряди. Релігійні їх представлення виражались почасти в виді ідоців, та в них не було ні святинь, ні жреців; тому їх релігія не могла мати признак повсюдності и незмінності. Вони мали неясні виображення про існуванє чоловіка по смерті; загробний світ представляли собі в своїм виображеню яко продовженє туземного житя и припускали, що на тім світі як и на сім одні невольниками, другі панами. Вони віддавали честь умершим прародичам, уважали їх покровителями и приносили їм жертви. Вірили також в чародійство, т. є. знатє тайної сили річей, и вельми поважали чарівників и чарівниць, котрі, як їм здавалось, визначались таким знатєм; з тим визалось багато забобонних звичаїв, як ворожби, шептання, завязування узлів и таке инше. Іменно сильно вірували в тайну могутість слова и така віра виражалась у множестві заговорів, що й доси задержались у народа. Такому духовому розвитку були відповідні роботи для потреб жити. Вони знали ставити собі дерев'яні мешканя, укріпляти їх дерев'яними стінами, ровами и земляними насипами, робити судна и риболовні наряди, обробляти землю, ховати домашні звірята, присти, ткати, шити, приготівляти страву й пашитки — пиво, мід, сивуху —, кувати крушці, випалювати глину на домашню посуду; уживали ваги, міри и монети; мали свої музикальні інструменти; на війну виходили не списами, стрілами а почасти и з мечами. Всє, що знали, переходило від покоління до покоління и розвивалося дуже помалу, та взаємини з Візантійською імперією и почасти з арабським Сходом впливали мало-по-малу на образованє руских Славян. З Візантії заходило до них християнство. Коли в половині IX-ого віку похід Русинів на Візантію скінчився невдачею и буря знищила їх судна, прийняли вони хрещенє, однак потім поганьство опять взяло верх в їх краю; та й після того багато Русинів було в службі у Візантійських імператорів в Греції, приймали там християнство и приносили єго до своєї вітчизни. В половині X-ого віку київська княгиня Ольга прийняла св. хрещенє. Однак були то тільки приготівлючі появи. За князів так званого Рурикового дому панувало справдешнє варварство. Вони наклали на рускі народи дань и, підчиняючи собі до певного степеня, сполучали їх в цілість; але їх власть не мала державних черт, тільки наїздничі або розбійничі. Окружалися вони дружиною, шайкою удалців, хітних грабежа и розбоїв, складали з охотників всіляких племен військо (ратників) и набігали на сусідів, на краї Візантійської імперії, на східні сторони прикаспійські и закавказкі. Вони виправлялись за здобичю. Того домагались и від підчинених народів,

котрі мусіли платити дань; и чим більше можна було з них брати, тим більше брали. Однакож ті, що брали дань, не приймали на себе ні яких обовязків за тую дань подавати підданим які небудь вигоди. З другої сторони князі и їх дружинники дбали тільки про дань и добіч и не вводили нічого в жизнь підданих, не ломали їх обичаїв а лишали їх внутрішній устрій, щоб тільки платили дани й побори.

Такий варварський склад громадської жизни змінє ся з прийнятем християнської релігії; з тою перейшли з Візантії — найбільш образованої держави тогочасної — до нас так понятя юридичні и державні як и засновки духової и літературної діяльності. Приняте християнства було переворотом, котрий обновило и оживило Русь и вказав єї историчну дорогу.

Сей переворот здійав Володимир, названий Святим, чоловік великий на свій час. Жаль тільки, що жизнь його нам мало звісна в подрібностях. Літописи, що переказують його историю, подають чимало таких черт, о котрих достовірности скорше можна сумнівати ся, чим давати їм віру. Відкидаючи всё, о чім можна сумнівати ся, обмежимо ся на коротких відомостях, котрі при всій своїй скупости все таки достаточнo показують надзвичайну важність значення Володимира в рускій исторії.

Володимир був сином воїнного князя кнївського, Святослава; сей ходив на Хазар, що панували в полуднево-східній Росії, взяв їх город Саркел на Дону, побідив прикавказкі народи: Ясів и Касогів, завоював Болгарію на Дунаю, однакo мусів її після завзятої оборони уступити грецькому імператорови. В повороті з Болгарії в Русь убили його Печеніги, нарід туркоманського племені. Новгородці призвали Володимира ще в хлопячій віці на княжий столець и він поїхав у Новгород разом ис своїм дядею Добринею, братом матери Малуші, що була ключницею бабки Ольги. По смерті Святослава почалась між його дітьми усобиця. Кнївський князь Ярополк убив брата свого, деревлянського князя Олега. Володимир утік ис своїм дядею в Швецію и вернув в Новгород з чужоземним війском. Вражда між ним и Ярополком постала з того powodu, що дочка князя полоцького Рогніда, котрої руки просив Володимир, одказала йому сими словами: „не хочу роззути (роззуті жениха — обряд свадєбний; роззуті — замість: вийти за муж) сина рабині,“ дорікаючи йому низким походженням по матери, и вибиралась вийти за Ярополка. Володимир завоював Полоцьк, убив Рогволода, полоцького князя, и оженив ся насильно з Рогнідою. Вслід за тим овладів він Києвом и убив свого брата Ярополка. Літописець наш

зображає загально Володимира жорстоким, кровожадним и женолюбивим; однак ми не можемо довіряти такому зображенню, бо з усього видно, що літописець нарешті хоче наложити на Володимира-поганця скільки можна багато чорних красок, щоб тим ярчіше вказати на чудотворне дієство благодати хрещення, представивши тогож князя в дуже світлім виді по прийняттю християнства.

Досить певно можна прийняти сю вість, що Володимир ще яко поганець владів більшою просторою нинішньої Росії и дбав так про розширення свого пановання, як и про укріплене своєї власти. Таким способом владів він новгородскою землею — берегами рік: Волхова, Невы, Мсти, Луги, — землею білозерскою, землею ростовскою, землею смоленскою у верхівях Дніпра и Волги, землею полоцкою на Двині, землею сіверскою по Десні и Сеймі, землею Полян або київскою, землею деревлянскою (східною частию Волини) и правдоподібно також західною Волиною. Радимичі, що жили на Сожи, и Вятичі, що жили на берегах Оки и єї приток, хотіли виломати ся з підданства, однак їх покорено. Володимир виміг дань навіть на віддалених Ятвях, полудикім народі, що жив у лісах и болотах нинішньої гродненської губернії. Не треба однак думати, щоб то панованє мало характер державний: воно обмежалось на збираню дани, де можна було її збирати, и таке збиранє було похоже на грабіж. Сам Володимир укріпив ся в Києві з помічю чужоземців — Скандинавів, званих у нас Варягами, и роздав їм городи, відкіля вони не своїми оружними дружинами могли збирати дань від мешканців.

В 988 році прийняв Володимир християнство. Обставини, що попереджали и супроводили сю подію, розказують ся з басчними чертами, котрі зовсім властиві устним переказам, записанім вже досить давно по означеній події. Певно тільки то, що Володимир хрестив ся и в тім самім часі одружив ся з грецкою царівною Анною, сестрою імператорів: Василя и Константина. Хрещенє єго відбуло ся правдоподібно в Корсуні або Херсонесі, грецкім городі на полуднево-західнім березі Криму; відтіль и привіз Володимир в Київ перших духовних и конечні принадлежности для християнського богослуження. В Києві хрестив він своїх синів и нарід. Нарід без явного супротивляня хрестивсь в Дніпрі, почасти тому, що в самім Києві вже значно розширене було християнство и християне не становили там незначної меншости, а більш усього тому, що в руских поганців не було стану жреців, котрі-б роз'яснили народови переступство такого перевороту після поганьского

погляду и побуджували-б товпу до супротивляня. Саме давнє руско-словянське поганьство не мало означеного характеру, загального для всіх, в змислі позитивної релігії, и основувало ся на множестві суевірій и виображень, що при невіжі й оісіля легко уживались по явнім принятю християнства. Більшість вступала в нову віру и сповняла обряд хрещеня, не знаючи що ділає. Борба поганьства з християнством виражалась в тім, що й далше перестерігали поганські звичаї жизни и берегли поганські суевіря; така борба відбувала ся многі віки після Володимира: однак се не мішало рускому народови прийняти хрещенє, в котрім спершу не добачав нічого противного, тому що не розумів єго змислу. Тільки поступенно и для немногих відкривало ся дійсно світло нової науки.

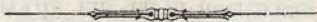
Володимир пильно займав ся розширенєм віри, хрестив парід в землях єму підвластних, ставив церкви, назначав духовних. В самім Києві збудував він церков св. Василя и церков Богородиці, так звану „Десятинну,“ названу так від того, що князь назначив на удержанє тої церкви и єї духовенства десяту часть княжих доходів. Для сильного укріпленя новопринятої віри, постановив Володимир розширити книжну просвіту, и тому казав в Києві и інших містах брати дітий у знатних людей и віддавати їх в науку. Таким побитом на Руси за яких двацять літ випросло покоління людей, котре що до висоти понятий и що до круга відомостей далеко сягнуло вперед від сєго стану, в яким находились їх родичі; сі люди стали не тільки основателями християнської суспільности на Руси, але також провідниками просвіти, що переходила враз з релігією, борцями за державні и горожанські засновки. Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім поняв вірну дорогу до сильного впровадження засновків нової жизни, котрі хотів заціпити в своїм полудикім народі; и проводив свій замір, не зважаючи ні на які труднощі. Літописець говорить, що матери, віддаючи дітий до школи, плакали за ними, як за вмерлими.

Володимир являє ся по хрещеню дуже добродушний. Проникнутий духом християнської любови, він не хотів навіть карати злодіїв, и хоч спершу згодив ся був на поради корсунських духовних, що були коло нєго в Києві, однак потім за порадою бояр и городских старців установив карати переступників тільки грошевою пенею — вирою, після давних звичаїв, зважаючи й на те, що такі кари будуть помнажати запаси для удержаня війська.

Володимир зберіг племенну словянську веселість и годив її з вимогами християнської релігії. Він любив бенкети и празники, однак бенкетував не з самими своїми боярами, але хотів ділитися своїми утіхами з усім народом — з старими и з малими; він виправляв бенкети особливо в більші церковні празники або при нагоді посвящення церков, що тогді було важною подією.

Він призивав нарід з усіх сторін, кормив, поїв усіх, що приходили, роздавав бідним всё потрібне, а навіть дбав про тих, що не могли з якої небудь причини явити ся на княжий двір, и казав розвозити по городі страву й напитки. Однак хоч так мирно проводив час, не забував воювати ворогів. Тогді київську Русь непокоїли Печеніги, нарід кочуючий и наїздничий. Майже ціле столітє нападали вони на руский край и за вітця Володимира, в часі його небутиности, мало-що не взяли Києва. Володимир відпер їх успішно и, дбаючи так про помножене воєнної сили, як про побільшене населення в краю около Києва, населяв городи, що заложив по берегах рік Сули, Стугни, Трубежа, Десни, або укріплені міста поселенцями з різних земель не тільки руско-словянських але й чудських. В 992 році відняв у польского короля червеньські городи, нинішню Галичину, и прилучив до Руси сей край, населений Хорватами, вітвою руско-славянського племені.

Перед кінцем життя дізнав Володимир великого смутку: син його Ярослав оказав ся неслухняним отцеві и готовив ся йти на него. „Теребите путь и мостите мосты,“ приказував він; однак смерть постигла його в сих приготівленнях. Він умер 15-го липця 1015 року в своїм підгороднім селі Берестові.



II.

Київський князь Ярослав Володимирович.

Княжене Ярослава можна назвати продовженням Володимирового, так що до відносин Київського князя до підвласних земель, як и що до старання о розширенє на Русі нових засновків жизни, внесених християнством.

Ярослав являє ся перший раз в исторії яко бунтівник против своему отцеві. По переказу літописи княжив Ярослав в Новгороді яко підручник київського князя и збирав з новгородської землі три тисячі гривен, з котрих дві тисячі мав відсилати в Київ своему отцеві. Ярослав перестав присилати сі гроші и розгніваний отець збирав ся з війском укарати непокірного сина. Ярослав утік в Швецію найняти затазців против отця. Смерть Володимира спинила війну. Зваживши тогдішні обставини можна однак припустити, що були ще глибокі причини незгоди між сином и отцем. Діти Володимира були від різних матерей.¹⁾

¹⁾ Одні літописні вісти називають Ярослава сином Рогніди, та інші противорічать сему и подають, що Володимир мав від нещасної княжни полоцької одного тільки сина Изяслава и відпустив Рогніду з сином в землю сі отця Рогволода; з того чаєу потомки Рогніди княжили осібю в Полоцку и між ними й потомством Ярослава була неустанно родова неприязнь, котру піддержували перекази про їх предків. З роду в рід переходив такий переказ, що Володимир, дождавшись з Рогнідою сина Изяслава, її покинув и дав уводити ся иншим жінкам. Рогніда покусила ся з мести за свого отця и за себе убити Володимира в сні, однак Володимир пробудив ся в час и вхопив її за руку в сій хвили, коли вона над ним держала ніж. Володимир казав їй одіти ся в одіж весільну, сісти в богато пристроєній комнаті и дожидати зго: він обіцяв власною рукою її убити. Але Рогніда навчила малолітнього сина свого Изяслава взяти в руки голій меч и, вийшовши на стрічу отцеві, сказати: „Отче, ти думаєш, що ти тут сам оден!“ Володимир, зрушений видом сина, сказав: „Хто думав би, що ти тут будеш!“ — потім кинув меч и прикликавши „бояр“ передав під їх суд своє діло з жінкою. „Не убивай її — сказали бояре — задля сі дитяти; поверни її з сином батьківщину сі отця.“ Так оповідав переказ неперечно дуже розширений в дав-

Володимир любив з усіх синів найбільше Бориса. Разом з його меншим братом Глібом називають його наші літописи сином „болгарини“, а інші, пізніші вісти сином грецької царівни. Нані історики, бажаючи сполучити ці вісти, припускають, що царівна, віддана за Володимира Святого, не була рідна а двоєрідна сестра грецьких імператорів, дочка болгарского царя Петра. Чи вона була двоєрідна сестра Василя и Константина, чи рідна — доси не рішено, але на всякий злучай дуже правдоподібно, що Борис и Гліб були дітьми тої царівни; Володимир яко християнин давав їм перед між иншими синами и вважав їх більш правими по роді, раз що з їх матірю по християнськи звінчав ся, а друге що вони визначились походженем по матері з царської крови.

Володимир, розмістивши синів по землях, держав Бориса близько себе, явно бажаючи передати йому по собі київське княжество. Тому-то, як видно, зброїв ся Ярослав против отця, яко старший літами від Бориса, а тим більше з того поводу зброїв ся Святополк, старший літами від Ярослава. Літописи називають Святополка сином монахині гречанки, жінки Ярополка, котру Володимир взяв собі по браті, як говорять, бремінною, и тому не звісно, чи Святополк був сином Ярополка чи Володимира; та чи в однім чи в другім случаю Святополк був віком найстарший з усіх инших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни з сином. Бориса тогді не було в Києві: отець виправив його на Печенігів. Бояре, прихильні Борисови, скривали три дні смерть Володимира, здає ся до того часу, поки міг вернути Борис; однак не діждавшись Бориса, мусіли похоронити Володимира. Святополк нахилив до себе Київлян дарами и лєстю; вони признали його київським князем: хоч старшинство по роді давало йому право на княженє, однак потреба ще було потвердженя и згоди народу, особливо тогді, коли були инші претенденти. Положенє його однакже й мимо того не було сильне. Куплена прихильність Київлян могла легко змінити ся. Діти християнської царівни мали перед

них часах. Внуки Рогволода, памятаючи по переказу сю подію, враждували на внуків Володимирового сина, Ярослава, котрим окрім полоцької землі, що остала ся в руках потомків Рогволода з материнської сторони, дісталась під заряд уся остальна руска земля. Коли иснує такий переказ, а потверджує його вікове відособненє полоцьких князів від Ярославового роду, то годі вважати Ярослава сином Рогніди.

Та яко перідний брат полоцького князя, що вже за життя Володимира був відділений, Ярослав не був рідним братом и других синів свого отця.

ним моральне першєнство, могли крім того призвати чужинців, а особливо Борис міг в кождім злучаю бути для нєго небезпечним суперником. Святополк позбув ся обох, *пїславши тайних убийців. Бориса убито на берегах Альти, недалеко Переяславля: Гліба — на Дніпрі, недалеко Смоленська.

То довелось и третєму братови, Святославови Деревлянському, котрий, почувши про небезпечність, утівав в Угорщину, однак єго дігнали в Карпатских горах и убили. Двох перших опісля привели до збору святих: опис їх смерти послужив предметом до реторичних повістей. Тих князів вважали довго покровителями княжого роду и оборонцями рускої землі, так що багато побід Русинів над чужинцями приписувано безпосередному вмінаню святих синів Володимира. Третій брат Святослав не дізнав такої чести, мабуть тому, що перших вивиснало в очах церкви походженє від матери, котра принесла з собою християнство в руску землю.

Ярослав, не знаючи нічого про смерть отця, привів в Новгород Варягів и розставив їх по дворах.¹⁾ Заходці стали розпустувати; та против них сприягли ся и повбивали Варягів в дворі якогось Поромони. Ярослав, з мести за то, завізвав до себе в Раком (близько Новгорода, за Юревим монастирем) винувників сприяженя під видом угощення и казав їх повбивати. Слїдуючої ночі потім прийшла до нєго вість від сестри Предислави о смерті отця и об убійстві братів. Тоді Ярослав явив ся на віче (народні оходни), жалувал за свій віроломний поступок з Новгородцями с питав ся їх, чи годять ся єму помочи. „Хоч ти, княже, повбивав наших братів, однак ми можемо за тебе бороти ся“, відповіли єму. Новгородці мали вирахованє в тім, помагаючи Ярославови; на них лежала зависимість від Києва, котра мала стати ще тяжішою за Ярополка, судячи по єго жорстокости; Новгородців оскорбляло також думнє обходженє Київлян, що вважали себе панами. Вони піднялись за Ярослава, та разом з тим піднялись и за себе, и не помилились у вирахованю, бо потім Ярослав, обовязаний їм за

¹⁾ Варягами (Varingiar) звали ся мешканці скандинавских півостровів, що служили у византийских імператорів и переходили з отчини в Грецію через рускі землі водяною дорогою по ріках від Балтійского моря до Чорного. А що Русини в образі тих людей познакомились не Скандинавами, то перенесли їх станову назву на назву загальну мешканців скандинавских півостровів. Пізнійше назва та розширилась в своїм значіню и під именєм Варягів стали розуміти загально західних Европейців, подібнo як нині простий нарід називає всіх західних Европейців Німцями.

свій успіх, дав пільготну грамоту, що визволяла їх від безпосередньої власти Києва и вернула Новгородови з ёго землею давню самостійність.

Ярослав виступив у похід против Київського князя в 1016 році з Новгородцями, котрих літописець числить до 40.000; з ним було також до 1.000 Варягів під начальством Еймунда, сина норвежського князя Ринґа. Святополк виступив против нёго осеню з Київлянами и Печенігами. Неприятелі стрітили ся під Любечом и довго (після літописий три місяці) стояли оден против другого на противних берегах Дніпра; ані одні, ані другі не сміли перші переправити ся через ріку; наконець Київляне роздражили Новгородців зневажливими насмішками. Святополків воевода вніхав наперед и кричав: „Ах, ви сякі-такі теслі, чого ви прийшли з тим хоромцем (будівничим); от ми заставимо вас покласти нам хагу!“ — „Княже,“ закричали Новгородці, „як ти не підеш, то ми самі ударимо на них!“ и вони перевезлись через Дніпро. Ярослав знав, що оден з воеводів київських ёму прихильний, и тому післав до нёго в ночі отрока и казав ёму так напідкнути: „Що робити? меду мало варено, а дружини багато.“ Київлянин відповів: „Хоч меду мало а дружини багато, та на вечер треба дати.“ Ярослав зрозумів, що в сю ніч треба напасти, и виступив у битву, а дружині своїй дав такий приказ: „Пов'яжіть свої голови платками, щоб відрізнити своїх!“ Святополк заложив свій стан між двома озерами и, не сподіючись нападу, цілу ніч пив и веселив ся з дружиною. Новгородці несподівано ударили на нёго. Печеніги стояли за озером и не могли помочи Святополкови. Новгородці притиснули Київлян до озера. Київляне кинулись на лід, але лід був ще тонкий и багато втонуло в озері. Побитий Святополк утік в Польщу до свого тестя Болеслава, а Ярослав війшов до Києва.

Болеслав, званий Хоробрим, бажав розширити свою польську обшир. Він побачив добру нагоду вмішати ся в усобиці руских князів для своїх користей, и в 1018 році пішов разом з Святополком на Ярослава. Ярослав, випереджуючи неприятелів, виступив против них на Волинь и стрітив ся з ними на берегах Буга. Тут знов повторив ся руский звичай дражнити неприятеля. Пістун и воевода Ярославів, Будий, іздив по березі и кричав, указуючи на Болеслава: „От, ми тобі тріскою проколемо черево твоє товсте.“ Не стерпів такої зневаги хоробрий Болеслав: „Коли вас не дотикає така догана,“ сказав до своїх, „я сам оден згину!“ и кинув ся в брід через Буг, а Поляки за ним. Ярослав не був

готовий до бою; не втержав напору и утік з чотирма из своїх людей в Новгород.

Болеслав заволодів Києвом та не повернув ёго Святополкови, але засів в нім сам и приказав розмістити свою дружину по містах. Київ мав багато принадного для завоюників. Дань з підвласних руских земель збогачувала сей город; торгівля з Грецією и Сходом громадила в нім плоди тогдішної просвіти. Жити в нім було весело. Болеслав хотів, перебуваючи в Києві, правити своєю державою и вислав відтіля посольства в західну и східну імперію. Але такий поступок скоро роздражнив так Святополка, як и Київлян. Святополк став в своїм княженю підручником чужого самовластця, а Поляки почали обходити ся з Київлянами, як пани з невільниками. Тоді почали Русини в порозуміню з Святополком убивати Поляків. Розміщені по городах Поляки не могли собі помочи. Болеслав утік, але вспів забрати з собою княже майно и сестер Ярославових. Він перше сватав одну из сестер Ярославових, Предиславу, але ёму відмовлено. Тепер взяв він її з мести до себе насильно.

Тим часом Ярослав квапно прибув у Новгород и хотів дальше утікати, за море. Та новгородський посадник тогдішній Коснятин, син Добрині, не пустив ёго и казав порубати судна; Новгородці кричали: „Будемо ще битись за тебе з Болеславом и Святополком.“ Наложили поголовну дань, з кожного чоловіка по чотири кунн — старости платили по 10 гривен, а бояре по вісімнадцять¹⁾ —, наняли Варягів, зібрали багато затязців и двинули ся на Київ.

Святополк, позбувши ся Болеслава віроломним способом, не міг вже більше на не́го надіятись. Не в силі удержати Київ, Болеслав усе-таки заняв червеньські городи, що забрав був від Польщі Володимир. Святополк звернув ся до Печенігів: на поміч Київлян, як видно, він також не числив. Ярослав став на березі Альти, на тім місци, де убито брата ёго Бориса. Там в одну з п'ятниць 1019 року, ис сходом сонця, наступила кривава битва. Святополк побитий утік. По переказу нашої літописи найшов на

¹⁾ *Куна* первістко *куниця*—куня шкірка, бо шкірки були мірою цінности річий; відтіль слово куна стало означати монетну одиницю. *Гривна* — властиво вагова одиниця, але в переноснім понятю стала грубою монетною одиницею в роді англійського фунта штерлінгів. Первістко гривна срібла—фунтови, потім зменшилась—около пів фунта, гривна кун приблизно в сім з половиною разів менше гривни срібла.

нього якийсь дивний страх; він так ослаб, що не міг сидіти на коні, і ёго несли на пошах. Так приспів він до Берестя (Брест). „Утікаймо, утікаймо, за нами гонять!“ — кричав в непамяти. Отроки, що з ним були, посилали розвідатись, чи не гонить хто за ними; та нікого не було, а Святополк усе кричав: „От, от, гонять, утікаймо!“ і не дав стати ані на хвилю; і загнав ся десь „в пустинню між Чехів и Ляхів“, і там закінчив жите. „Могила ёго в тім місці и до сёго дня,“ говорить літописець, „и з неї виходить смід.“¹⁾ Память Святополка покрилась неславою між потомками и при нім остало в історії прозвище „Окаянного.“

Ярослав засів на столі²⁾ в Києві и мусів видержати борбу и з иншими свояками. Полоцкий князь Брячеслав, син брата ёго Изяслава, в році 1021 напав и ограбив Новгород, взяв у полон багато Новгородців и уйшов в Полоцк; та Ярослав дігнав ёго на ріці Судоміри, відбив новгородських полонників, відняв грабіж з Новгорода, але потім помирился з ним и відступив ёму пануванє над Витебском и Усвятю.

В 1023 році довелось Ярославови бороти ся з братом Мстиславом. Сей князь, після давних вістей дужий тілом, красноплиций, з великими очима, відважний в битві, щедрий для дружини, дістав від отця уділ в далекій Тмуторокани, прославив ся богатирською смілістю а особливо поєдинком з касожским князем Редедєю, що довго задержав ся в пам'яті на Русі и був улюбленим предметом старинних пісень. Русини, пануючі в тмутороканській стороні, часто воювали з сусідами своїми Касогами. Князь касожский, именем Редедя, завізвав Мстислава до поєдинку з тою умовою, що хто з них в борбі буде витязем, той забере майно, жінку, діти и землю звияженого. Мстислав прийняв завізване. Редедя був ростом велитень и незвичайно сильний; Мстислав знемогав в борбі з ним, та помолив ся до пресв. Богородиці и пообітував збудувати в єї имя церков, коли переможе свого ворога. Після того зібрав він усі свої сили, звалив Редедю на землю и зарізав ножем. Після умови забрав потім Мстислав ёго майно, жінку и діти, наложив на Касогів дань и збудував в Тмуторокани церков в имя пресв. Богородиці з вдяки, що допомогла ёму в небезпечній хвили. Сей

¹⁾ Після скандинавських вістей Святополк згинув в обширі Руси, убитий Варягами.

²⁾ З того часу о князю, що вступив на княженє, майже все говорить ся в літописях, що „він сів на столі.“ Вираженє се годило ся з обрядом: нового князя дійсно саджали на стіл в головній соборній церкві, що й означало призначенє ёго князем из сторони землі.

то князь-богатыр підняв ся на свого брата Ярослава з підвласними йому Касогами и прикликав на поміч Хазарів. Спершу, користуючись відъїздом Ярослава в Новгород, хотів було заволодіти Києвом, та Київляне ёго не прийняли; силою їх покорити, здає ся, він не хотів або не міг. Ярослав призвав из за моря Варягів. Примітити треба, що тогдішні князі майже все в усобицях мусіли призивати яких-небудь чужинців. Так було й тепер. Призваними Варагами проводив Якун (Гакон), котрий тим заховав ся в пам'яті на Русі, що мав плащ золототканий. Ярослав и Мстислав вступили до бою в сіверській землі недалеко Листвина. Була ніч и страшенна буря. Битва була завзята. Мстислав виставив против Варягів Сіверян; Варяги перемагали Сіверян, але на Варягів кинув ся відважний князь Мстислав ис своєю смілою дружиною — и Варяги стали втікати; Якун втерав навіть свій золототканий плащ. Оглядаючи рано боєвище говорив Мстислав: „Ну, як тим не радуватись! Тут лежить Варяг, там Сіверянин, а своя дружина ціла!“ Рускі князі ще довго проявляли своє давнє значінє яко проводирі воївних шаєк, и тільки християнство мало-по-малу замінило їх в управителів земель.

Витязь не воював далше з братом. Він післав Ярославови, що втік у Новгород, таке слово: „Ти старший брат, сиди в Києві, а мені вай буде ліва сторона Дніпра!“ Ярослав мусів згодити ся, Мстислав вибрав собі столицею Чернігів и заложив там це ков св. Спаса. З того часу братя жили між собою душа в душу и, користуючись слабостю наслідника Болеслава Хороброго, Мечислава, повернули в році 1031 Червеньскі городи (Галичину), що зайняв був Болеслав; тогді привів Ярослав з Польщі багато полонників и поселив їх у себе над берегами Роси; Мстислав також дістав полонників для поселеня в своїм уділі. Таким робом в людність кївської землі вливав ся між иншими польскій народний елемент.

В році 1036 умер Мстислав, виїхавши на полюване. Він не лишив по собі дітей. Уділ ёго дістав ся Ярославови, и з того часу кївський князь остав до смерти самовластцем руских земель, крім землі полоцької. Жив ще крім нёго оден син Володимира Святого, Судислав, в Пскові, та Ярослав за якусь-там провину, зараз по смерті Мстислава, посадив ёго в тюрму в тім-же Пскові, и нещасний сидів там аж до смерті Ярослава. Спершу Ярослав сам часто заїзджав у Новгород и проживав там довні хвилі, а в небутності своїй управляв через посадників. Коснятин, син Добрині, що не пустив Ярослава втікати за море, стягнув опісля

на себе гнів князя; ёго заслано в Ростов, потім убито в Муромі. В році 1038 Ярослав посадив в Новгороді сина свого Володимира, а по ёго смерті в 1052 році сина свого Изъяслава, и з того часу в Новгороді постійно вже були осібні князі; особливо в перших часах вибрано старших синів кнївского князя.

Ярослав розширяв обшир руского світа завовуванем нових земель. Крім прилученя Червеньских городів, забраних від Польщі, він щасливо воював з Чудю и 1030 р. заложив в чудській землі город Юрієв, названий так після християньского имени Ярослава, котрий в хрещеню одержав имя Юрія. В 1038-ім и 1040-ім р. виправлявся він на Ятвягів и Литву и наложив на них дань. Червеньскі городи все ще були спорною обширю між Польщею и Русю, та Ярослав укріпив їх при Руси тим, що помирился и поріднив ся з польским князем Казимиром. Ярослав віддав за нёго свою сестру. Казимир замість віна¹⁾ звернув вісімсот руских полонників, що колись забрав Болеслав: в тих часах цінли дуже людей, бо недоставало рук потрібних для оброблення поля и оборони краю. Дуже правдоподібно, що тогді Казимир відступив рускому великому князеві нарештє и Червеньскі городи, а за то Ярослав допоміг ёму заволодити Мазовією. Не так щасливо закінчилась Ярославова морська війна з Грецією, остання в рускій історії. Між рускими купцями и Греками повсталася суперечка, в котрій убито одного Русина. Ярослав вислав 1043 р. против Византії сина свого Володимира и воеводу Вишату, та буря розбила рускі судна и викинула на берег Вишату з шість тисячами воївників. Греки окружили їх, взяли в полон и привели в Царгород. Там Вишаті и многим Русинам виколюли очи. Але Володимир відбив на мори щасливо напад грецких суден и вернув в отчину. В три роки заключено мир; сліпців випустили з усіма полонниками, а для скріплення спокою грецкій імператор Константин Мономах віддав дочку свою за сина Ярослава, Всеволода. Не одно то було спорідненє Ярослава з чужоземними самовиастиями свого часу. Одна дочка ёго, Елисавета, була за норвежским королем Гаральдом, котрий лишив навіть потомству стихотвір; в нїм оспівує свої воєнні виправи и жалує ся, що красавиця руска холодна до нёго. Друга дочка Анна вийшла за французского короля Генрика І., и в новій отчині приступила до римско-католицької церкви, що тогді тільки-що відпала від єдности з східною. Сини Ярослава

¹⁾ Плата, що дає після давнього звичаю жених родичам або братам молоді.

(правдоподібно Вячеслав и Святослав) були жонаті з німецькими князями.

Ярослав більш усього лишив по собі пам'ять в рускій історії своїми ділами внутрішнього устрою. Не дармо підчас борби з Святотополком Київ'яне називали його „хоромцем“, охотником до будованя. Дійсно мав він пристрасть до будованя. В 1037 р. напали на Київ Печеніги. Ярослав був у Новгороді и поспішив на полудне з Варягами и Новгородцями. Печеніги страшенною силою підступили під Київ и розбито їх на голову. (З того часу вже набіги їх не повторялись. Часть Печенігів поселилась в рускій землі, и ми в пізнійших часах видимо їх на рівні з Русинами у війсках руских князів.) В пам'ять сеї події збудовав Ярослав церков св. Софії в Києві на тій місці, де точила ся завзята битва з Печенігами. Церков св. Софії будували грецькі будівничі и украшали грецькі художники. Мимо пізнішого перебудовуваня и прибудовуваня, церков ся доси може служити образцем византийського будівництва тогочасного не тільки на Русі але й в усій Європі. У нас се одинока будівля XI-ого віку, що заховала ся в порівнянню в більшій цілості. В первістнім своїм виді була се подовгаста камінна будівля, зложена з величезних цегольних плит и почасти дикого каменя; довга на 52 аршинів а широка около 76 аршинів. Висока була від 60 до 70 аршинів. На північній, західній и полудневій стороні були зроблені камінні хори, піддержувані товстими стовпами з трьома арками внизу и вверху на полудневій и північній стороні; олтар тричастний, півкруглий з вікнами, а рядом з ним було дві каплиці. Будівлю освічувало пять купол, з котрих найбільша приходила над серединою церкви, а чотири над хорами. Олтарні стіни, олтарні стовпи и головна купола були украшені мозаїкою, а інші стіни стінною живописю.¹⁾ З верха церков була обведена присінком, з котрого на двох сторонах, полудневій и північній, провадило двоє витих сходів на хори. На тих сходах були намальовані зображення різних злучаїв з життя світського, як то : княжого полюваня,

¹⁾ Тепер з давньої мозаїки осталося на головнім олтарнім зводі зображене Богородиці з піднятими руками, а внизу на тій-же стіні часть Тайної Вечері, а ще низше під нею часть зображеній різних святих. На олтарних стовпах зображене Благовіщення: на лівій стороні Ангел з вітвою, а на противоположенім стовпі прядуща Богородиця. Крім того задержала ся часть мозаїки в куполі. Давня стінна живопись в XVII-ім віці була заштукатурена и на штукатурці були нарисовані інші зображення, в XIX-ім віці була нова штукатурка відбита, відкрита и підправлена, але не зовсім удачно и в деяких місцях дуже самовольно.

княжого суда, народних забав и т. п. (Фрески сі суть доси, хоч троха підправлені).

Крім св. Софії Ярослав збудував в Києві церков св. Ірини (тепер вже не иснує), монастир св. Юрія, розширив Київ з західної сторони и поставив так звані Золоті Ворота з церквою Благовіщення над ними. По його наказу збудував в Новгороді син його Володимир 1045 р. церков св. Софії на взір київської, хоч в менших розмірах. Церков ся сталась головною святинією Новгороду.

Часи Ярослава визначились розширенням християнської релігії по всіх руских землях. Тоді вже виросло покоління тих дітей, котрих Володимир віддавав на книжну науку. Ярослав в тім згляді продовжав діло свого отця; по крайній мірі маємо вість, що він у Новгороді зібрав 300 дітей у старостів и попів и віддавав їх „учити ся книгам.“ В Суздальській землі в 1024 р. сам Ярослав боров ся против поганьства. Повстав в сій стороні голод. Ворожити навчали людей, будто старі баби скривають у себе жито и всякий достаток. Народ зворушив ся и кілька женщин убито. Ярослав прибув в Суздаль, покарав ворожитів и прихильників їх засадив в тюрми и научав народ, що голод єсть карою Божою а не походить від чародійства старих баб. Християнство сильнійше стало ширити ся в сій землі між Мерею. Найглибше вкорінилась нова віра в Києві, и тому там будувався оден монастир за другим. Помноженє єпископских катедр вимагало установаєня головної катебри над усіма або митрополії. Ярослав положив початок рускій митрополії разом з заложенєм св. Софії. Першим митрополитом за Ярослава являє ся Теопемпт, що освящав в 1039 р. Десятинну церков, котру на ново перебудував Ярослав. В р. 1051 замість Теопемпта поставив був собор руских єпископів Іларіона, родом Русина, чоловіка замітно ученого на свій час, як показує позісталий по нім утвір „о благодати и законі.“ Сам Ярослав любив читати и бесідувати з книжними людьми; він зібрав знавців и поручив перекладати з грецкого на руский язик різні твори духовної основи и переписувати вже переложені: таким робом зложила ся бібліотека, котру Ярослав казав берегти в св. Софії. Київський князь, як видно, наміряв освятити в очах народу свій княжий рід и в тій цілі, утвердивши ся в Києві, переніс тіло Гліба и положив рядом з тілом Бориса в Вишгороді: з того часу вони стали притягати до себе нарід на поклони; говорили, що тіла їх були нетлінні и що коло їх гроба слабі виздоровляли. В 1044 р. відбув Ярослав дивний обряд: він приказав викопати з землі и хрестити

в Десятинній церкві кости своїх стріїв Олега и Ярополка, а потім похоронити їх в церкві.

Ярославови приналежить початок збірника давних законів під назвою „Рускої Правди.“ Збірник сей зберіг ся в кількох розмаїтих, то більше то менше повних редакциях; містить він права, установлені в різних часах и місцях, чого не можна докладно означити. До нас дійшла одна из старших редакцій и не сягає раніше як до кінця XIII-ого віку. Неперечно декотрі из статей уложено за синів и внуків Ярослава, о чім впрост говорить ся в самих статях. Учені уважають перші сімнайцять статей того збірника яко приналежні часам Ярослава; однак не можна заперечити, що мабуть и многі из слідуєчих статей первістно відносять ся до ёго ж часів. Головним предметом установ Ярославоих — злучаї обид и шкід, котрі наносять одні лица другим. Загально, як за убийство так и за скаліченє и побите вільна була месть; за убийство міг законно мстити брат за брата, син за отця, отець за сина и племянник за стрія. Коли ж не було мести, тогді платила ся князеви „вира“, що мала різні розміри, після власности обиди и після стану обидженого; таким робом за убийство всякого вольного чоловіка платилось 40 гривен, а за княжого мужа 80. Мабуть до часів Ярослава можна віднести постанову о „дикій“ вирі, котру платила князеви вся громада або вервь (від верівки, котрою обмірювано приналежну громаді землю) в тім злучаю, коли на землі громадській dokonано убийства, а не можна було пошукувати на убийці.

Коли хто найшов у кого-небудь украдену свою річ, міг її зараз взяти, як попередно объявив о крадежи на торзі; а як не объявив, то мусів вести злодія на звод, т. є. висліджувати, якою дорогою прийшла до нєго та річ. Такого порядку держали ся в справі збіглого або вкраденого холопа. Коли обжалований записав ся, діло рішалось судом з 12 вибраних людей.

Ще перед смертю розмістив Ярослав по руских землях своїх синів. В Новгороді був старший син ёго Володимир, що вмер ще за житя отця в 1052 р. В Турові був другий син Ярослава, Изяслав, котрому отець по смерти Володимира віддав Новгородске княжество и назначив по своїй смерти Київске; в Чернигові Святослав, в Переяславі Всеволод, в Володимирі Волинськїм Игор, а в Смоленську Вячеслав.

Ярослав умер 20. лютого 1054 р. на руках улюбленого сина Всеволода и похований в церкві св. Софії в марморовім гробі, що задержав ся до сеї пори.

III.

Преподобний Теодозий Печерський.

В сю добу, коли Русь прийняла християнство, православна церков живилась монашим духом и релігійне благочестє було під виключним впливом монастирського погляду. Склалось виображенє, що чоловік може вгодити Богу більш усёго добровільною повздержливістю, терпіннями, гнобленєм тіла, виреченєм ся зсякого земного добра, навіть відцуранем ся від собі подібних, — що Богу мила печаль, смуток, слёзи чоловіка; и напротив, весела, супокійна жизнь єсть угодженєм дияволу и веде до погибели. Образцем богоугодного чоловіка став ся пустинник, що зірвав усякі звязи з людьми; прикладом високої християнської чесноти ставили затворників, що добровільно сиділи в тісній келії, печері, на стовпі, в дуплі и т. п., жили ся нужденною, грубою стравою, зьобовязали ся до мовчання, мучили тіло важкими жєлізними кайданами и виставляли ёго на всі невинности нечистоти. Коли не всі мали вести таку жизнь, то всі по крайній мірі обовязані були в набожності приближати ся до такого идеалу. Слово *спасєніє* в християнськїм змислі тісно звязувалось з звичаями, що виражали більше або менше таке стрємлєнє. Цілий склад богослужєня був такий, як би уложений для монастирського житя: довге читанє и стоянє, багато молитов и правил, надзвичайно зложена символіка и обрядність — все прикладало ся такому людському товариству, де-б чоловік міг виключно займатися молитвою. Сама основа молитов, що ввійшли в церковний звичай и були уложені затворниками, мала більш признак монастирського, як світського житя. Доконалий затворник був найвисшим идеалом християнина; за ним, після благочестивого погляду, слїдувала монастирска поспільність — товариство безженних постників и працєвників, що вважали ся справдєнним християнським товариством; за ёго межею був уже „мір“, що доступав спасєня тільки молитвами затворників и монахів и скілько-змога приближенєм до установ.

монастирського життя. Тому-то піст, яко одна з тих установ, мав и доси має у народа важне значіне в ділі спасеня. Тому-то вступлене в монастир вважалось особливо богоугодним ділом, тим більше, коли з сим були сполучені повдержливість и трудности; тому-то набожний мирянин думав перед смертю вибавити ся од вічної муки и записував у монастир своє майно або сам спішив постричи ся. Хоч вінчане в церкві и признавало ся святим ділом, однак монаше безженьство ставилось далеко висше від сподружнїї жизни; набожний чоловік в поучаючих житєнісах и проповідях міг безперестанно стрічати приклади подані яко образці, як-то святий муж омивав подружє або навіть утікав від жінки для уєдиненого або монастирського життя. Народий благочестивий погляд шшов в сім злучаю дальше від самої науки церкви и всяке зближене полів, навіть в подружю, називав гріхом. Звісно, що й доси многі між народом толкують первородний гріх Адама и Еви половим зближенем, хоч таке толковане давно відкинула церков. Та мимо того сама церков признавала безподружню жизнь висшою сподружнїї и родинної.

Монастиреви, з єго уставами, з єго релігійними споминками и переказами, суджено було стати ся осередком духової жизни, висшим центром просвіти, котрої лучі мали падати на наш грішний світ. Коли Божя довготерпеливість щадила сей грішний світ, достойний кари за всі провини и гріхи, то се, після релігійного погляду, завдячував він именно вставленю тих подвижників, що відреклись від него и згордували єго широким путем з усіма втіхами. Вони молились за грішний світ и в сім залежала їх любов и служба людській суспільности.

В тих часах, коли духовна діяльність оберталась майже виключно в релігійній сфері або по крайній мірі була під сильним впливом релігії, понятно, що монастир став ся школою для народа; монахи були єго наставниками; в монастирях громадила ся книжна наука и значна часть збереженого до наших часів письменства носить на собі характер монаший.

Так було в византийськїм світі и то само перейшло до нас. Хоч поруч з тим перенятим напрямком проявлялись проблєски самостійної духової діяльности свіжого и даровитого народу, та для потомства вони не видержали ривалізації з монастирським духом. Печерський патерик, що містить життя святих черців печерського монастиря, став ся в протязі віків твором звисним усєму рускому народови, навіть неписьменному; між тим поетичний твір XII. віку „Слово о полку Игоря,” перехований злучайно в однім списку, служить сумним свідцтвом о затраті другого рода літератури, що

не мала в книжнім світі тої кріпости, якою тішились монастирські твори.

Поняття про відреченє від світа, про гнобленє тіла, уєдиненє и монастирську жизнь прийшли до нас, конечно, разом з хрещенєм. Хоч в часах Володимира в старинних списках літописи не говорять ся про монастирі, та се певно тому, що християнство щочино вводилось; однак правдоподобно й тогді вже появились перші початки монашого житя. Про часи Ярослава маємо певну вість, що за ёго княження почали ся монастирі и умножили ся черці: сей князь любив духовних а особливо монахів; та перші початки були слабі задля неїдостачі людий свільних волею. Правдивими основниками монастирської жизни були: Антоній, а більш усёго Теодозий, що заложили печерський монастир. Звичай викопувати печери и поселяти ся в них задля спасеня повстав в Єгипті и истнував на цілїм Сходї. Разом з релїйними переказами зайшли до нас и оповїданя про печерників, що вгодили Богу: появили ся наслідувачі. Перший став копати печеру коло Києва Іларіон, священник в селі Берестові, що потім став митрополитом. Коли сей покинув печеру, поселив ся там молодий Антоній, родом з Любеча, що ходив на Афонську гору и там постриг ся в монахи. Повернувши в отчину він не вдовляв ся житєм в монастирях основаних в Києві, поселив ся в печері, морив себе повздержливістю, споживав тільки хлїб та воду и то лише через день. Скоро однак слава ёго рознеслась по Києві, набожні люди приносили ёму потрібне до житя. Приклад ёго вплинув на якогось священника, именем Никона; він пристав до Антонія и став жити з ним в печері. За ним явив ся третій товариш: се був Теодозий.

Нам осталось житє того святого. Воно неперечно давнє, бо звїсне з рукописий XII-ого віку, и згадує ся в нїм, що написав ёго Нестор, печерський літописець. Після того житя уродив ся Теодозий в городі Василеві (нині Васильків) и хлопцем переселив ся з родичами в Курск. Він втратив отця в тринадцятім році и остав під доглядом матери, жєнщини упрямої и строгих обичаїв. Змалку замїтна була в нїм мовчальність и задумчивість; він усував ся від дитячих шригц; релїгїя стала притягати до себе сю скуплену натуру: релїгїйне чутє рано пробудилось в нїм и заволоділо всїм ёго битом. Перше, в чїм се проявилось, було стремлїнє до простоти; ёму противні здавались зверхні відзнаки, котрі надавали ёму перед низшими ёго становище в суспільности; він не терпів блискучої одїжи а надыгав таку, яку носили роби, и разом з ними ходив на роботу. Мати сердилась за се, а навіть

била свого сина. Якись подорожні богомольці заняли його розказами про Єрусалим, про місця де жив, учив и терпів Спаситель, и Теодозий тайно уйшов з ними. Але мати дігнала його, вибила, закувала и держала в оковах, доки не приобіцяв не втікати з дому. Коли вже Теодозий був вільний, став печи просфори. И за се мати сердилась на него, бо вважала, що таке занятє не личить його роду. Материнський деспотизм вивів в-друге хлопця з мук: він утік від неї до якогось городу и пристав до священика; та мати знов найшла його и знов вибила. Таке невдоволенє матери з набожности сина обьясняє ся поганьським станом, в яким ще тогді були рускі люди, бо християнство проникло до них недавно; в Курску, городі глухім, незначім, не було ні одного монастиря; мешканці, хоч хрещені, не познайомили ся ще з монастирським битом; звичаї монашества для них здавались дивними и дикими. Муж, котрого Жите називає властителем города — правдоподібно княжий муж, посадник Ярославів —, полюбив Теодозия, взяв його до себе до дому и одягав в хорошу одіж. Та Теодозий давав сю подаровану одіж убогим а сам ходив в простій и наложив собі на тіло желізні ланьцухи: він певно чув, що святі затворники носили желізні пута и став їх наслідувати. Мати несподівано побачила сі кайдани, що до крови розтідали тіло єї сина, зняла їх и знов його вибила.

Тогді хлопець рішив ся втікати, до чого б не дійшло. Він чув, що в Києві є монастирі, и туди виправив ся, щоб там постричи ся. Дорога не була коротка, та ще й Теодозий єї не знав; на щастє він стрітив купецкий віз, що їхав з товарами в Київ, и не спускав його з очей; йшов за ним слідом и задержувавсь тогді, як віз задержував ся, и знов йшов дальше, як віз рушав з місця. Так дібрав ся він до Києва. Але київські монастирі ще менш припали до впадоби Теодозию, як Антонію. Молодець був бідний, його нігде не хотіли прийняти в монастирях. Він почув про Антонія, пішов до него и просив, щоб його прийав до себе.

„Сину — сказав Антоний — печера то місце сумне и тісне, а ти молодий: я думаю, що ти не витерпиш скорби в сім місці.“

„Чесний отче — відповів Теодозий — ти всь предвиджуєш, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї святости. Всь, що скажеш, буду чинити.“

Він казав Никону постричи Теодозия. Було се за князя Ярослава. Мати по чотирох роках вислідила пропалого без вісти

сина, приїхала в Київ и з великим трудом за помічню Антонія побачила ся з сином.

Теодозий не дав змінити ся ніякими просьбами и мольбами матери и намовив її прийняти пострижене.

Вона рішилась на то, тільки щоб могла инколи видіти сина, и постриглась в монастири св. Николая (на так званій Оскольдовій могилі).

Мало-по-малу збільшалось число затворників. Оден молодий чоловік, син боярина, приходив слухати науки затворників и на-конець рішив ся прилучити ся до них. Никон постриг ёго. За ним постриг ся другий, скопєць Бѣрем, приналежний княжого двору. Ті злучаї розсердили против печерників київского князя Изяслава Ярославича так, що грозив розкопати їх печеру. Князь посердив ся, але дав спокій затворникам: за то син боярина, пострижений під именем Варлаама, витерпів більшу борбу не своєю родиною. Він був жонатий. Отець взяв ёго силою з печери и уживав всяких способів, щоб відвести ёго від монашества, и поручив ёго жінці подійшувати на него своєю любовою. Оповідач представляє ласканє жінки зовсім так, неначе б діло йшло о хитрощах блудниці. Варлаам сидів в куті, не брав поданої ёму страви и не зважав на ласканє жінки: так провів він три дні, мовчав и тільки в мисля просив Бога, щоб скріпив ёго и вибавив від хитрощів жіночих. Наконець родичі побачили, що нічого з ним не вдіють, и відпустили ёго не слізами; оплакувала ёго повдовіла жінка, плакали слуги, бо любили ёго; Варлаам нічим не зрушив ся. Місце те в житєписи може послужити образцем тогдішнього погляду. Після того погляду, що часто стрічає ся в писаннях монахів, ставить ся монаша одиночна жизнь висше над сподружний союз и родинні звязи, хоч вони все були одобрєні и освящені духом Христової релігії и уставами православної церкви.

Варлаам поставив над печерою перков и був игуменом після того, як Никон пішов з Києва в Тмутаракань. З того часу тут положено початок до монастирського житя. Незабаром переведено Варлаама на бажанє князя игуменом в монастир св. Димитрія в Києві, а замість него, по благословєню Антонія, вибрали брата игуменом Теодозія.

Доси жили всі печерники в тісноті дуже нужденно, жили ся хлібом и водою, приправляли собі сочевицю в суботи й неділі, але часто в недостачи сочевиці вдовольняли ся вареною зелениною. Теодозий переходив усіх своїми трудами, бо був дуже сильного складу тіла. Він усім служив, носив воду, дрова; всі жили руч-

ною роботою, а за призираний гріш купували собі муку; кождий мав змолоти свою часть; колиж інші устали й відпочивали, Теодозий мовчав за них. Літними ночами виходив він з печери, роздягався до пояса, плів шерсть на копитка (ногавки) и клобуки (чернечі шапочки), котрі потім продавав для свого удержання. Підчас роботи співав він псалми, між тим як мухи й комарі кусали його до крови. Він перший приходив до церкви на службу божу, а остатній виходив, через цілий час служби божої стояв на однім місці и не ворушивсь ані трохи. Таке насилуванє и покірність приносили йому повагу й вславили його.

Коли Теодозий став игуменом, показав великий талант устроїтеля й правителя. Зверхні знаки власти не тільки не заманювали його, але були йому навіть противні; за то він умів управляти в самім ділі, як ніхто, и своїм моральним впливом держав монастир в безумовнім послуші. Він вигледів одповідне місце для вбудування церкви недалеко від печери и в короткім часі збудував там другу церкву в ім'я Пресв. Богородиці, построїв коло неї келії, переселив ся там з братією з печер и післяв одного монаха до Єфрема скопця в Константинополь, з просьбою прислати для новоустроєного монастиря устав. Єфрем скопец, бувший пострижений печерський, прислав Теодозію устав студийського монастиря в Константинополі, що славив ся святостю своїх сподвижників и ревністю їх в православію підчас иконоборства. Сей устав був отже багато віків уставом печерського монастиря.

Теодозий був дуже строгий, вимагав від братий точного виконання устава и неустанно наглядав, щоб монахи не улекшали собі монаших трудів. Він ночами обходив келії, часто підслухував під дверми, а коли вчув, що монахи розмовляють між собою, то ударяв палкою в двері. Нікому не позволяв мати ні якої власности и коли найшов що-небудь подібного в келії монаха, то кидав в огонь. Ніхто з монахів не смів нічого зїсти крім того, що подавано на спільний стіл. Головне, чого вимагав він — се безмежний послух воли игумена, послух без усякого розмислу. Се ставило ся висше посту, висше всяких змагань зморєня тіла, висше молитов. Всяке переиначенє приказу игумена обявляло ся гріхом. Одного разу подав ключар братіі на стіл хліби, котрі игумен казав подати на попередній день; ключар зробив сю зміну тому, що минувшого дня в монастири були вже інші хліби. Теодозий казав хліби подані не в означенім дню кинути в воду, а на ключара наложив покуту. Брати були привчені строго и буквально сповняти волю игумена: одного разу дверник не пустив

у монастир князя Изяслава, тому що той князь приїхав у таку пору, коли Теодозій наказав дверникови пускати посторонних в монастирську загороду. Вимагаючи від братії строгої жебрачої і пісної життя, він сам був для інших прикладом: їв звичайно тільки житній хліб, варену ярину без омасти і пив тільки воду; в великий піст від пущення до п'ятниці вербної неділі запирався в тісній печері; все носив на тілі волосяницю, а поверх волосяниці лиху свитку і крім рук не мив ніколи свого тіла.

Теодозій приписував своїм монахам строге віддалення від світа, що вважався гніздом всякого зла, але відносився до світських людей з християнською любов'ю: він устроїв коло монастиря дім для калік, сліпих, хромих і давав на них десяту частку монастирських доходів, а в суботу посилав хліби по тюрмах. Хоч монастир мав неперестанні приноси, однак Теодозій не нагромаджував багатств, давав їх другим і часто бували дні, коли монастир нечайно потрапляв у велику недостатку. Теодозій в тім згляді здавався на волю Божу; часто в оправданні такої надії несподівані приноси визволяли братію з недостатку. Світські люди удавалися до Теодозія з просьбами, щоб заступався перед князями і судами; він допомагав їм своїм заступством, бо князі і суди зважали на голос Теодозія, яко праведника.

Часто князі приходили до нього, а також призивали до себе. Одного разу прийшов він до князя Святослава Ярославича і застав там велику забаву: одні грали на гусях і органах, інші співали пісні. Теодозій сидів і слухав це сумним видом, а нарешті промовив: „Чи так буде й на тамтїм світі?“ Князь казав зараз застановити забаву, зважаючи на присутність затворника, і потім вже Теодозій не стрічав у нього таких забав; та се не спиняло князя віддавати ся забавам тоді, як не було Теодозія.

Добрі відносини до князів не спиняли Теодозія дорікати їм несправедливими ділами. Коли Святослав вигнав брата свого Изяслава, Теодозій дорікав йому і в своїм посланні до нього порівнював його з Каїном, що вбив брата свого Авеля. Святослав так розсердився за се, що грозив заслати печерського ігумена в темницю. „Я тому рад, сказав Теодозій; для мене се найлучше в житті. Чого мені лякати ся: чи втрати майна і багатств? чи мені розлучати ся з дітьми і селами? Нагими прийшли ми на світ, нагими також вийдемо з нього.“ Князь перестав далі прослідувати Теодозія, котрого всі поважали, але й Теодозій перестав дорікати Святославу, а тільки при кождім злучаю просив повернути братови кня-

жене; також в своїм монастири казав поминати в ектеннях спершу Изяслава, яко великого князя, а за ним, вже из зглядів, Святослава.

До нас дійшли деякі науки игумена Теодозія: одні з них звернені властиво до монахів и відносять ся більш до питання богослуження и монашої жизни; инші загально до християн. В одній з наук останнього рода „Про кари Божі“, в котрій Теодозий признає суспільні нещастя як: голод, слабости, напади ворогів, наслідками наших гріхів, що стягають за собою кару небесну, — він ганить між иншими різні поганські забобони тогочасної громади, що недавно приняла християнство. Таким робом стрічу з черцем, черницею, лисим конем и свинею вважали яко лихе віщуване и то спонукувало йдучого вертати назад. Теодозий нападає також на віруване в чиханє, на чари, ворожби, зловіщі знаки, лихву, на світські забави, на музику, що тогді складала ся з гуслий и сопілок, на сміхованців, на поганський обичай цілувати ся з жінками підчас бенкетів; більш усього розводить ся про пиянство, яко хибу тогдішньої суспільности, але позваляє впрочім пити мірно. Замітно, що Теодозий, відповідаючи князеви Изяславови про деякі предмети релігійні, лагідніший в правилах о пості, як звичайно церковні вчителі пізніших часів. В середи и п'ятниці приписує він світським людям здержувати ся тільки від мяса а одним черцям від молочних страв. Повздержуване від мяса в середи и п'ятниці не обов'язувало безумовно, и духовні могли так накладати як и увільняти (аще связанъ еси отцемъ духовнымъ въ среду и пятокъ мясо не ясти, отъ того же и разрѣшеніе приими). В загалі ніхто не повинен сам накладати собі постів, тільки тогді постити, як каже духовний отець. В господні и богородичні празники, також в день 12-и апостолів, коли припадають в середу и п'ятницю, Теодозий позваляє їсти мясо. Теодозий строго відносить ся до иновірців: „Жийте мирно не тільки з другами, учить він, але й з ворогами, однако тільки не своїми ворогами, а не з ворогами божими; своїм ворогом сей тобі буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина або брата; прости йому всё; а божі вороги — жида, єретики, що держать криву віру... Нема лучшої віри як наша чиста, чесна, свята; живучи в сій вірі можна избавити ся від гріхів, доступити вічного житя, а тим, що у вірі латинській, вірменській, сараценьській, для них не ма житя вічного, ані части не святими.“ Він виступав против віротерпимости: „хто хвалить чужу віру, той свою хулить, а хто хвалить и свою и чужу разом, — сей двоєвірець; хто тобі скаже: и ту й другу віру Бог дав — ти скажи йому: хіба-ж Бог двоєвірен? Письмо каже: оден Бог, одна віра,

одно хрещенє.“ У відносинах до латинян Теодозий наказує православним відавати за них дочки и брати в них жінки, братати ся з ними, кумити ся, їх цілувати, їсти з ними й пити з одного начиня: коли латинянин буде просити їсти або пити, то дати йому з осібного начиня, а потім виполоскати и змовити молитву. Не менше приказує він князеви всякого невірнього, як и правовірнього, накормити, одіти й визволити з бід. Більш усіх ненавидів Теодозий жидів и житєписець його говорить, що він ходив до жидів ім докоряти, досаджав їм, називав беззаконниками и відступниками и бажав, щоб його вбили за Христа.

Вже недовго перед смертю Теодозия положено початок до оснoвання камінної церкви на тім місци, де й тепер стоїть головна церков печерського монастиря. На перший раз дономіг до того оден Варяг, именем Шимон. Задержало ся про него таке поетичне оповіданє: Шимона вигнали стрії його з отчини; він виправив ся кораблем служити на Русь. Позістав йому по отцеві хрест в десять локоть з поясом — після одного переказу вартости 50, після інших 8 гривен — и з золотим вінцем на голові Розп'ятого. Шимон забрав з собою пояс и вінець, як утікав з отчини. Тоді почув він такий голос: „Не кладай сього на свою голову, а неси на приготовлене місце, де буде ся церков Матері Мосі, и віддай в руки преподобного Теодозия, а він повісить його над жертвенником.“ Після сего привидження зірвалась буря, коли він плив Балтійським морем в руску землю. Шимон затрівожив ся и думав, що Бог карає його за се, що взяв окрасу Христового образу, и став за се каяти ся; тоді побачив він на воздуху зображене церкви и вчув голос: „Се церков, що буде збудована в имя Божої Матері и ти будеш в ній положений. Розмірай поясом двацять локоть у висоту, трицять в довжину и трицять в ширину.“ Прибувши в Київ, Шимон не зважав на се и довго не будував церкви, та мав знов чудне привидженє. Вже по смерті Ярослава, за котрого він приїхав на Русь, виправлявсь Шимон з його силами Изяславом, Святославом и Всеволодом против Половців и ходив до Антонія за благословенєм. Преподобний Антоний сказав: „О сину! багато поляже від вістря меча, багато потопчуть и ранять, багато потоне у воді, а ти останеш; тобі суджено лежати в печерській церкві, що тут збудує ся.“ Русинів побито на Альті. Шимона ранено и він лежав на поли посеред трупів и умираючих и знов побачив у воздуху зображенє тойж церкви, що йому являлась над балтійськими водами. Він вилічив ся з ран, оповів Антонію про сі привидження и віддав йому вінець и пояс. Антоний

змінив имя Шимона на Симона и передав ёго дар Теодозію. Симон вельми полюбив Теодозія и багато допоміг ёму до вибудовання церкви. Се було в 1073 році.

Симон прийшов опісля до Теодозія и сказав ёму: „Дай мені, отче, слово, що душа твоя благословить мене не тільки в сій жизни, але й по смерті моїй и твоїй.“ — „Ся просьба висше моєї сили, відповів Теодозій. Але як по моїй смерті вибудує ся та церковь, як будуть в ній зважати на перекази и мої устави, то се буде тобі знаком, що я маю ласку в Бога.“

„Господь свідчив про тебе, сказав Симон, я сам чув з пречистих уст Ёго образу. Помолись також об мені и о сині моїм Юрію и о потомках моїх, як ти молиш ся о своїх ченцях.“

„Я не о одних тільки ченцях молю ся, відповів ёму Теодозій, але й о всіх, що люблять се місце.“

Симон поклонив ся до землі и сказав :

„Отче! не вийду від тебе, дай мені на письмі своє словене.“

Теодозій дав ёму молитву, яку тепер вкладають у руки покійникам.

Та Симон, готовлячись будувати церковь, попросив ще в Теодозія відпустити гріхи ёго родичам.

Теодозій підняв руки у гору и сказав: „Най благословить тебе Господь Сиона та щоб ви побачили красоти Єрусалима по всі дні жизни вашої в третім, в четвертім роді до останнього.“

Симон оставив латинську віру и перейшов на східне православ'є.

Церков заложили в 1073 р. Теодозій и єпископ Михаїл під час побуту в Царгороді митрополита Юрія. Основанє єї подало повід до зложеня розказів про се, як чотири майстри в Царгороді одержали від самої Богородиці приказ ити в Русь и збудувати церковь, що образ, опісля намістний, принесений з Греції, вручила сама Богородиця и що се утвір штуки небесної. Се був початок того богоговійного почитання образів явлених, що так опісля розширило ся на Русі. З винайденем місця для церкви також вязали ся чуда, подібні чудам Старого Завіту в исторії Гедєона и Іллі. Теодозій бажаючи дізнатись, яке місце угодне буде Богови для поставлення церкви, молив ся, щоб всюди була роса, а на тім місци, де має бути церковь, не було роси; на другу ніч просив відвортно, щоб там була роса, де всюди не було роси, — и все сповнялось по ёго бажаню... Місце вказане висшим знаменем для церкви було заросле

корчами; сі корчі знищив огонь, зведений з неба силою молитов Теодозія. Коли треба було конати рів під основи церкви, підняв перший сю роботу князь Святослав. Богаті люди жертвували волости й села на будівне церкви з тою умовою, щоб були поховані на сім місці. Варяг Симон перший дізнав сеї чести.

В слідуючій 1074 році, 2. мая умер преподобний Теодозій и назначив по вибору братий, навіть против свого власного бажання, наслідником своїм Степана. Він казав по своїй смерті не вмивати свого тіла и похоронити в печері, в сій бідній одіжї, котру носив и в котрій умер.

По переказу просив Теодозій перед смертю Святослава, щоб церков печерська була визволена з під власти князів и владик, тому що її заложила Богородиця а не люди; справді монастир довго був незалежною общиною. Теодозій установив тверду норевственну звязь між усіми, що належали до монастиря. Коли хто буде призиваний на яке-небудь висше духовне місце на Русі, то може ёго приймати и виходити з монастиря тільки за дозволенєм старших, та все мав гледіти успокоєня в печерськім монастирі; тільки за таких святий основатель монастиря обіцяв молити ся перед Богом. Многі печерські ченці, що займали опісля високі місця в рускій церкві, зважали на заповіт основателя и, де вони ні були, не теряли звязи з монастирем. З благословеннями св. Теодозія в мисли, духовний питомець печерского монастиря, чи був він в Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцку, все звертав ся серцем до Києва, до заповітної обители, яко обіцяної землі спасєня, хоронив правила, що одержував у сім монастирі, и ширив їх усюди, куди сягав ёго вплив. Се різко проявляє ся в однім памятнику духовної літератури XII-ого віку, а именно в посланію володимирского єпископа Симона до печерского монаха Поликарпа: „Хто не знає мене грішного єпископа Симона и краси соборної церкви володимирської и другої суздальської, що я сам збудував. Скільки в них городів и сіл и збирають десятину з усеї тої землі и всім тим владіє наша малость! Скажу тобі, що всю ту славу и честь я вважаю грязю и волів би я тріскою стирчати за воротами або смієм валяти ся в печерськім монастирі, та щоб люди тим покидали ся, або бути одним з тих убогих, що просять милостині перед воротами чесної лаври: лучше сеї дочасної чести для мене оден день в домі Божої Матері, як тисяч літ в оселях грішників.“

Той-же дух, що виявив ёго Теодозій в своїй життї и устрою монастиря, на довго оставав у ёго монастирі. За ним появил ся цілий ряд борців, котрих діла записувались, переказувались устно,

служили прикладом для інших монастирів и ширили в рускiм народі звiсний напрямок релігійних поглядів. Відтілю впливало, там скріпилося и утвердилось то розширене понятє, що Бог любить в християнщині: добровільне терпінє, морєнє себе постом, удалєнє від подружжї звязи, втомляючу молитву, слізи, смуток, вздохи, жаль, убожество, — що монастир єсть дорогою до спасєня, и в світі, коли не зовсім неможливо, то вельми трудно спастись: тільки надія на молитви подвижників може давати потіху; тому треба подавати монастирям дари и наділяти їх богацтвами, щоб у них молили ся за грішників.

В тім напрямку були світлі сторони. Вони залежали вже в тім, що монастирі були головними провідниками християнства; а в добродійнім впливі християнства чей и невірні люди сумнівати ся не можуть. Та з другої сторони відзнака монашого стану и шана чернечої жизни вносили односторонність в релігійні погляди. Думка, що Богу всего миліша одиночна, трудяща жизнь чєнця, и чоловік тим ближший спасєня, чим далше від світа, виперала християнську чесноту з сєго світа: набожні люди стремили не до того, щоб в людськiм товаристві, в світі звершати діла любови христової; їх ідеал жизни Богу милої був не посеред людських відносин, але противно, по за ними. Спасєнє лекшим здавалось одинокому, відорваному від людей затворничови; а напротив житє з людьми доводило до неминучого гріха; — так думали Русини, коли між тим після духа Євангєлія слідувало думати на відворот. Словам Христа — що той не гідний Ёго, хто Ёго ради и Євангєлія не оставить отця, матери, жінки и всєго, що ёму дороге в світі — надавали змисл вступлєня в монастир, коли між тим вони домагались від послідувача Христового висше від усяких родинних и кривних відносин ставити правду, оповіщену наукою Спасителя и потверджену прикладом Ёго жизни и смерти. Високе змаганє страдати за правду, за ближних, обернулось в змаганє страдати для самого страданя; середок став ся цілю; борба з дияволом, в образі зла и зіпсутя людського товариства, замінялась борбою з марами, що трівожили розстроєні нерви змороєного пустинника. Безжєнність, котру колись предкладав апостол яко стан відповіднійший, и то до часу, для деяких ёму подібних, в тяжку добу прослідованя, — вивисшено саму по собі яко мужність и тим понижено подружний союз; то, що могло бути участю тільки немногих, одарених спосібністю „вмістити“, ставилось коли не обовязуючою, то все таки висшою чеснотою, достойною змаганя, и замінялось в дивоглядне насилуванє природи; наконєць шаноба для сліз, смутку, болізни, убожєства, загально

для нещастя, що приказав Учитель для пільги в горю, для щастя людського, замінилось у змарочне домагане сліз, смутку, болізни и убожества. Таким способом логічно виходила безцільність діл любови Христової; коли страдане вважало ся само по собі цілю, то не треба було стремити до зменшення ёго на землі; напротив здавалось, що треба о се дбати, щоб люди страдали: до того доводила односторонність, що випливала з панування монашого напрямку в християнстві. Коли ідеал християнської мужности був поставлений по за горожанським товариством и під умовою насилування людської природи, то ёго не могли досягнути не тільки всі, але й більшою частю ті, що виключно ёму віддавались; відтіл виїшло, що наслідки стремління до такого ідеалу були більш усёго противні духови Христової науки, именно: лицемірство, обмана самого себе, святочництво и притуплене ума. З виїмкою немногих людей, котрим з-висше дано було досягнути висшій ідеал монаший, з виїмкою бідолах, слабих душею и тілом, неспосібних до праці суспільної — монастирі наповнялись людьми, що вмовили в себе то, чого в них не було, жалкими муками, що виображали собі, що Богу миле насилуване даної Богом духовної и тілесної природи чоловіка, а більш усёго самолюбам, дармоїдами и лицемірами, що надягали на себе личину святости. По за монастирями цілий світ перебував в грубій похотливості и в темній невіжі, панували й на даліше и розвивали ся гріхи, діяли ся насилья й злодійства, лилась ріками кров людська, люди гнобили одні других; між тим набожне чуте потішало ся тим, що так конечно мусить бути на світі по воли Божій, и дбало примирити ся з сумлінням и божеством у виповнюваню де-яких видимих звичаїв, що зближали жизнь до чернечого ідеалу, поставленого по за світом и горожанським товариством.

IV.

Князь Володимир Мономах.

Між давними князями дотатарської доби після Ярослава ніхто не лишив по собі такої голосної та доброї пам'ятки, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, що визначавсь здоровим умом посеред своїх братів князів руских. Около його имени обертають ся майже всі важні події рускої історії в другій половині XI-ого і в першій четвертині XII-ого в. Сього чоловіка можна справедливо назвати представителем свого часу. Славянсько-руські народи, що з незапам'ятних часів жили віддільно, мало-по-малу підчинились власті київських князів і таким способом задачею їх спільної історії стало поступенне і повільне творення державної цілості. В яких формах і в яким степені могла проявитися та цілість і дійти до цілковитого осущення — се залежало вже від наслідуючих умов та обставин. Суспільний устрій у тих народів мав ті загальні для всіх признаки, що вони складали землі, котрі тягнули до городів, точок своїх осередних; в своїм часі дробились вони на частини, хоч зберегали до звісного степеня зв'язь, так між частями роздробленими, як і значнішими одиницями, і відтіль походило, що були два роди городів: старші і менші; останні були залежні від перших, але з признаками внутрішньої самостійності. Члени землі збирались в городах радити про свої діла, а вести розправи, оборонювати землю і управляти нею мав князь. Спершу політична власть київських князів виражалась тільки в тім, що вони збирали данину з підвасних; дальшим степенем до сильнішої єдності і зв'язи між землями було розміщене синів київського князя в різних землях, а наслідком того було розвітвлене княжого роду на лінії, більше або менше відповідні розложенню і розвітвленню земель.

Се розміщення княжих синів почалося ще в поганьстві, та грубі варварські звичаї не допускали розвинути ся якому-небудь по-

вому порядкови; сильніші братя вигнали слабих. Так з синів Святослава остав ся оден тільки Володимир; у Володимира було багато синів и всіх він розмістив по землях; та Святополк за прикладом поганьских предків став виганяти братів; діло скінчилось тим, що, з виключенем осібно виділеної полоцької землі, що дісталась старшому синові Володимира, Изъяславови, яко уділу матери, уся остання Русь була під властю одного київського князя Ярослава. Се не була монархия в нашім змислі слова и зовсім не вела до тривалого получення земель між собою, а напротив, чим більше земель могло нагромадити ся під властю єдиного князя, тим менше могла та єдина власть наглядати над ними и мати вплив на ток подій в тих підвласних землях. Напротив, коли по прийняттю християнства разом з одною вірою входив на Русь и оден письменний язык и однакі норовственні, політичні и юридичні понятя, то хоч в різних землях перебували и свої князі, то ті князі походячи з єдиного княжого роду зберегали більше або менше однакі понятя, привички, перекази, погляди, були при тім під руководством єдиної церкви, отже своїм правленем допомагали розширенню власностей и признак однакових у всіх землях и вели їх до з'єднання між собою.

Після Ярослава починає ся вже непереривно ся доба, що звичайно називає ся удільною. Осібні князі явили ся в землі Сіверян або чернігівській, в землі смоленських Кривичів, в землі волинській, в землі хорватській або галицькій. В землі новгородській спершу зважали якби на правило, що там князем мав бути старший син київського князя, та се правило дуже скоро уступило силі народнього вибору. Земля полоцька вже перше мала осібних князів. В землі руській або київській віділилось княжене переяславске и до того княження після розділу Ярослава прилучена віддалена ростовська волость. Властиво не було ані правил для розміщення князів, ані порядку їх наслідства, ані навіть прав кожного лица з княжого роду на княжене де б то ні було; відтіля потім природно мусіли виходити непорозуміння, що доводили неминучо до усобиць. Само собою розуміє ся, що то задержувало хід розвитку тих засновків образованности, що Русь одержала з християнською вірою. Та ще більш спиняло се розвите сусідство з кочуючими народами и неперестанне ворогуванє з ними. Здавалось, якби Руси доля судила видіти у себе прихожих из сходу гостей, що змінiali одні других: в X-ім віці и в першій половині XI-ого в. вона терпіла від Печенігів, а від половини XI-ого в. їх змінили Половці. При внутрішнім неладі и княжих усобицях Русь не могла вбезпечити ся

и охоронити ся від такого сусідства, тим більше що князі самі призивали чужинців у своїх усобицях оден против другому.

При такім положеню діл найважнішою задачею тогдішньої політичної діяльності було, з одної сторони установити лад и згоду між князями, а з другої дружнo обернути всі сили рускої землі на свою оборону против Половців. В исторії дотатарської доби ми не бачимо ні одної такої особистости, котрій би вдало ся докопати тревало и успішно таке велике діло; та з усіх князів ніхто не прямував до тої цілі з такою ясністю погляду и з таким хоч хвилиним успіхом, як Мономах, и тому имя ёго мало довго повагу. Крім того про жизнь ёго зложилось понятє яко про князя взорцевого.

Володимир родив ся в 1053-ім р., рік перед смертю діда свого Ярослава. Він був сином Всеволода, найбільш любленого из синів Ярослава. Між тим коли Ярослав інших синів розмістив по землях и назначив ім уділи, Всеволода держав усе коло себе, хоч дав ёму уділ близький від Києва Переяславль и віддалений Ростов. Старець Ярослав умер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання подруга Всеволода, була дочкою грецького імператора Константина Мономаха; Володимир одержав по дідові з материнської сторони имя Мономаха. Таким робом мав він три имена: одно княже — Володимир, друге хрестне — Василь, третє по дідові з материнської сторони — Мономах.

В тринадцятих році життя займав ся він вже війною та полюванем, що після тогдішніх понятій личило княжому родови. Володимир в тім злучаю не був виімкою, бо в тих часах князі загально дуже рано робили то, що після наших понятій личить тільки дорослим; їх навіть женили в хлопцям віці. Отець післав Володимира в Ростов, а дорога вела через землю Вятчів, що ще тогді не хотіли супокійно підчиняти ся княжій влaсти Рурикового дому. Володимир не довго був в Ростові и скоро появил ся в Смоленську. На Руси тим часом починалось двоєке горе, одно за другим, що роздерало край цілі віки. Спершу піднялись княжі усобиці. Початок до тих усобиць був ось-який. Ростислав, син помершого Ярослава Володимира, утік в Тмутаракань, город положений на Таманськiм полуострові а приналежний тогді чернігівському князеві, що помістив там свого сина Гліба. Ростислав вигнав того Гліба, але й сам не вдержав ся по нім. Подія ся, одна з многих подібних в слідующих часах, здає ся сама по собі замітна именно тому, що

вона була тогді першою в тім роді. Після того проколола ся вражда між полоцкими князями и Ярославичами. В 1067-ім р. полоцкий князь Всеслав напав на Новгород и ограбив ёго; за то Ярославичі пішли на него війною, розбили и взяли в полон.

В послідуючім 1068-ім р. настало инше горе. Найшли из сходу Половці, кочуючий нарід туркоманського племені; вони стали нападати на рускі землі. В перший раз стерли ся з ними Русини невдачно. Київського князя Изъяслава розбито и в слід за тим прогнали ёго самі Київляне, з котрими він и перше жив в незгоді. Изъяслав вернув в Київ з помічю чужоземців-Поляків, а ёго син по варварски казнив и мучив Київлян, що вигнали ёго отця; тому-то Київляне при першій нагоді опять позбули ся князя. Изъяслав знов утік, а замість него засів на київскім столі брат ёго Святослав, що перед тим княжив в Чернигові; тогді чернигівскою землею став управляти Всеволод, а сина ёго Володимира Мономаха посадили на княжене в Смоленську.)

Через цілий час княження Святослава служив ёму Володимир як старшому князеві, бо отець Володимира, Всеволод, був в згоді з Святославом. Таким робом Володимир з поручення Святослава ходив на поміч Полякам против Чехів, а також в справі всього Ярославового племені воював против полоцких князів. В 1073-ім році вмер Святослав и на київскім столі опять засів Изъяслав, що на сей раз, як здає ся, погодив ся з Київлянами и з своїм братом Всеволодом. Сей князь вивів з Володимира-Волинського сина Святославового Олега, щоб там посадити свого власного сина. Олег остав без уділу и прибув в Чернигів до Всеволода. Володимир був тогді в дружних відносинах з тим князем, приїхав из Смоленська в Чернигів и гостив ёго з отцем своїм. Та Олегови досадно було, що він не володів землею, де княжив ёго отець и де прожив він дитинний вік. В 1073-ім році він утік з Чернигова в Тмуторокань, де по Ростиславі жив вже подібний ёму князь, біглець Борис, син помершого Вячеслава Ярославича. Не треба думати, щоб такого рода князі дійсно мали які небудь права на то, чого добивались. Тогді ще не було установлено и не війшло в звичай, щоб усі лица княжого роду конечно мали уділ, як рівно-ж не утвердило ся правило, щоби у всякій землі були князями лица приналежні до одної княжої вітви через своє походжене. В самім розпорядженю Ярослава не видно, щоб він, розміщуючи своїх синів по землях, мав загода на думці розтягнути право осаджених синів на їх потомство. Сини Ярослава також не установили такого права, як то видно в Смо-

леньську и на Волини^{*)}). Тільки вітва полоцка держалась упорно наслідства в своїй кривській землі, хоч Ярославичі хотіли відсіяти її виперти. Відносини зовсім не були означені, не було загально прийнятих и освячених часом прав князівських на княжене, отже з того зрозумно, що кождий князь, як тільки позволяли на те обставини, старався настановляти свояків — а особливо синів, як були у него, — и в такім злучаю не жахався виперти з місця иншого князя, менше собі близького. Від таких поступків не могла князів здержати думка про порушене чужого права, тому що такого права ще не було. З своєї сторони було зовсім природно для князя гледіти княженя, так як княжили його отець и рідня а особливо там, де був князем його отець, де може й він сам родився и де змалку навикався в думці заступити місце отця. Такий князь міг найлекше найти собі поміч у воївних чужоземців. И справді звернулись до Половців Олег и Борис, що утікли в Тмутарокань. Не вони перші вмінали сих ворогів Руси в її внутрішні усобиці. Скільки нам звістно, був першим Володимир Мономах, що показав їм дорогу до такого вмінання. Після власної звістки Володимира Мономаха, поміщеної в його поученю, він ще перед Олегом и Борисом, за життя свого дяді Святослава Ярославича, водив Половців на полоцку землю.

Олег и Борис кинулись з Половцями на сіверську землю. Всеволод вийшов їм на стрічу, але його розбили. Олег легко заволодів Черніговом; Чернігівці прийняли його самі, бо знали його здавна: мабуть він и родився в Чернігові. Коли опісля Всеволод разом з київським князем Ізяславом хотів відняти Чернігів в Олега, Чернігівці показалися прихильними Олегови. Між тим Всеволод и Ізяслав вдалися зайняти стіни окільного города и спалили будівлі, що находилися в обширі утвореній тим окільним городом. Мешканці не здавалися и уйшли до внутрішнього города, так званого „більшого“, и боронилися до останних сил. Олега з ними не було в городі: не піддержував він своєю присутністю и запобігливістю того упорства, з яким тогді стояли за него Чернігівці, и мабуть походило воно из щирої прихильности Чернігівців до него. Володимир був

^{*)} Ще раніше вмер Вячеслав, що княжив в Смоленську; князі перевели туди з Волини Ігоря, а по смерті Ігоря назначили там князем Володимира Мономаха мимо дітий Ігоря. Так само на Волини не було права наслідства між князями, а київські князі поміщали там своїх синів; так коли княжив в Києві Ізяслав, на Волини був його син, а коли Святослав заволодів Києвом, то помістив там свого сина; коли-ж Святослав умер и Ізяслав знов став князем в Києві, став на Волини княжити син Ізяслава

тогді з отцем. Почувши, що Олег з Борисом иде против них на визволене Чернигова и веде з собою Половців, оставили облогу и пішли на стрічу ворогам. Наступила битва на Ніжатицькій Ниві під селом тої-ж назви. Бориса убито, Олег утік. Та їх витязі дорого заплатили за свою побіду. Київський князь Изяслав поляг в тій битві.

Смерть Изяслава доставила Київ Всеволодові. Чернігів втравивши надію на Олега здав ся и в сім горіді посадили Володимира Мономаха. Олег и брат його Роман Святославич трібували вигнати Володимира з Чернигова, але надармо. Володимир випередив їх, вийшов з війском під Переяслав и без битви позбув ся суперників; він помирив ся з Половцями, що помагали Святославичам. Половці и Хазари, що були з ними, зрадили своїх союзників: Олега виправили в Царгород, а Романа вбили. Володимир умів дуже вдачно роз'єднати противників.

Оставши на княженю в Чернігові, Володимир мусів з усіх сторін розправляти ся з противниками. Тмуторокань знов вирвала ся з під його власті: там засіли инші два беззудільні князі, сини Ростислава Володимировича. Половці неустанно непокоїли чернігівську землю. Хоч Володимир заключив з ними союз під Переяславом, та союз сей не міг бути тревалий: передовсім Половці, яко нарід хижацький, не дуже свято держали всякі договори; вдруге Половці розбивались на орди під проводом різних князьків або ханів и звали ся в літописях наших „чадо“; між тим як одні мирились з руским князем, другі нападали на його край. Володимир розправляв ся з ними скільки можна було удачно. Таким робом, коли два половецькі князьки пустошили сторони сіверського пригорода Стародуба, Володимир призвав на поміч иншу орду и розбив їх. Опісля розсіяв він під Новим Городом (Новгородом-Сіверским) орду иншого половецького князя и визволив полонників, що Половці уводили в свої становища, звані в літописях „вежами“. На півночі були у Володимира завзятіми ворогами — половецькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, що зіставав у власті Володимира и після того, як отець посадив його в Чернігові. З мести за се Володимир наняв Половців и водив їх пустошити землю половецьку: тогді дісталось и Минську; там, після власного свідоцтва Володимира, не оставлено ані челядина (слуги) ані скотини. З другої сторони Володимир воював з Вятичами: сей славянський нарід все ще уявно не піддавав ся власті Рурикового дому и Володимир два рази ходив війною на Ходоту й сина його — проводирів сього народу. По приказу отця займавсь Володимир також ділами на Волині. Сини Ростислава

заволоділи були сим краєм. Володимир вигнав їх и посадив Ярополка, Изяславового сина. Коли-ж сей князь не погодив ся з київским, то Володимир по приказу отця вигнав ёго и посадив на Волини князя Давида Игоревича, а слідуемого року (1086) знов посадив Ярополка. Тоді власть київского князя в тім краю була ще сильна и князів настановлювано и змінювано після ёго верховної волі.

В 1093. році вмер Всеволод. Володимир не бажав покористуватись своїм положенєм и заняти київський столець, бо привиджував, що з того вийде уسوبниця. Він сам післяв закликати на київске княженє сина Изяславового Святополка (що княжив в Турові). Сей був старший від Володимира літами и мав певно багато прихильників в київській землі. Через цілий час княження Святополка був Володимир ёго вірним союзником, ділав з ним усе згідно и ні трохи не думав позбавляти ёго власти, хоч Київляне вже не любили Святополка, а Володимира.

Володимир став ся, так сказати-б, душею всієї рускої землі; коло него обертались усі єї політичні події.

Ледво що засів Святополк в Києві, як Половці прислали до него послів, щоб заключив з ними мир. Святополк привів з собою з Турова дружину, людей собі близьких. З ними він про всё радив и вони пораяли ёму засадити послів половецких в темницю; коли після того Половці стали воювати и облягли оден з пригородів київської землі — Торцький, Святополк випустив задержаних послів и сам предкладав мир, та Половці вже не хотіли мирити ся. Тоді Святополк став радити ся з Київлянами: радні ёго розділили ся в гадках: одні, більш відважні, поривали ся до бою, хоч у Святополка було готових збройних тільки 800 людей; инні раили, щоб бути більш осторожними; наконець рішили, щоб просити у Володимира помочи для оборони київської землі від Половців.

Володимир виправив ся з своєю дружиною и закликав також свого брата Ростислава, що княжив в Переяславлі. Війско трьох князів зійшлося на березі ріки Стугни и там зібрала ся рада.

Володимир гадав, що лучше, як би ні було, помирити ся, тому що Половці були сполучені силами; того-ж доказував боярин по имени Ян та ще де-хто з дружини, та Київляне запалились и хотіли конечно бити ся. Їм уступили.

Війско перейшло ріку Стугну, пішло трьома відділами, так як було трьох князів-проводирів, — перейшло Триполе и стало між валами. Се було 20. мая 1093 р.

Тут Половці наступили на Русинів и виставили гордо в їх

очах свої знамена. Спершу пішли вони на Святополка, розбили його, потім ударили на Володимира и Ростислава. В руских князів мало було сили в порівнянню з неприятелем; вони не видержали и стали втікати. Ростислав утонув при переправі через Стугну; Володимир сам мало що не пішов на дно, кинувшись спасти потопляючого брата. Тіло втонувшого привезли в Київ и похоронили у св. Софії. Смерть Ростислава приписували Божій карі за жорстокий поступок з черцем печерским старцем Григорієм. Про старця сього говорили тогді, що він має дар віщуна. Стрітивши старця Ростислав запитав його: від чого приключить ся йому смерть? Старець Григорій відповів: від води. Ростиславу се не сподобалось и він казав Григорія кинути в Дніпро; и за сю провину, як говорили, постигла Ростислава смерть від води.

На тім не скінчилось. Половці дійшли до Києва и між Києвом и Вишгородом на урочищі Желані в другий раз розбили Русинів того-ж року 23. липця.

Після тої побіди Половці розсіялись по руских селах и забирали полонників. Повесник описує різкими чертами стан бідних Русинів, котрих купами гнали вороги в свої вежі: „Сумні, змучені, втомлені безхліб'ям та безвід'ям, нагі та босі, чорні від пилу, з закрівавленими ногами, з невеселими лицами йшли вони в неволю и говорили одні до других: я з такого-то города, я з такого-то села, розказували про свою родину и з слізами зводили очі на небо до Всевишнього, що знає всё тайне.“

В слідуючій 1094-ім році Святополк думав положити кінець нещаст'ям руского народу, заключив з Половцями мир и оженив ся з дочкою половецкого хана Тугоркана. Та й сей рік був не менше тяжкий для рускої землі: саранча винищила хліб и траву на полях, а споріднене київского князя з половецким не зберегло Руся від Половців. Коли одні Половці мирились и споріднювали ся з Русинами, інші вели на Володимира його неумолимого суперника Олега. Олега заслали були Византийці в Родос, та не довго він там перебував. В 1093-ім році він вже був в Тмутарокани, вигнав відтіль двох князів таких бездомних як и він (Давида Игоревича и Володаря Ростиславича) и сидів якийсь час супокійно в сім городі. Та в 1094-ім році прикликав він Половців и пустив ся добувати ту землю, де княжив отець його. Володимир не дер ся з ним, відступив йому добровільно Чернигів, здає ся також тому, що в Чернигові, як и перше, були прихильники Олега. Сам Володимир виїхав в Переяславль.

Тогді вже, як видно, виробив ся вповні характер Володимира и в цім дозріла гадка ділати не для особистих своїх виглядів, а

в хосен всієї рускої землі, на скільки він міг той хосен розуміти; найбільше-ж — енергично, сполученими силами спасти руску землю від Половців. Доси виділи ми, що Володимир, скільки було можна, старався устроїти pokій між Русинами й Половцями; та з того часу він стає ся завзятим и непримиримим ворогом Половців, воює з ними, підіймає на них усіх руских князів и з ними всі сили руских земель. Вражду сю розпочав він поступком з двома половецькими князями: Китаном и Илтарем. Сі князі прибули під Переяславль договорювати ся про супокій, розуміє ся з заміром сей супокій нарушити, як и перше робилось. Китан став між вадами за городом, а Илтар ис знатійшими людьми приїхав в город; з рускої сторони виправив ся до Половців закладником син Володимира Святослав.

Тоді-ж прибув від Святополка Київлянин Славята и раїв убити Илтара, що приїхав до Русинів. Володимир спершу не рішав ся на таке віроломство, та до Славяти пристали дружинники Володимира и говорили: „Нема гріха в тім, що ми нарушило клятву, тому що вони самі дають клятву, а потім гублять руску землю и проливають християнську кров.“

Славята з рускими молодцями підняв ся продерти ся в половецький стан за городом и вивести відтам Мономахового сина Святослава, післаного до Половців закладником. З ним разом взяли ся за се діло Торки (нарід того-ж племені, що й Половці; та яко поселенці Київської землі вони вірно служили Руси). Вночі 24. Лютого вони не тільки щасливо визволили Святослава, але убили Китана и його людей.

Илтар був тогди у боярина Ратибора; рано 24. Лютого Илтара з його дружиною закликали снідати до Володимира; але ледво-що Половці ввійшли в кімнату, де їх закликали, як за ними замкнули двері и син Ратиборів Ольбег постріляв їх зверху через отвір, зроблений в стелі кімнатній. Русини оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги були також віроломні. Та Володимир став після того ззивати руских князів против Половців, а між тими й Олега, від котрого зажадав видачі сина убитого Илтара. Олег не видав його и не йшов до князів.

Київський князь Святополк и Володимир ззивав Олега до Києва на раду про оборону рускої землі. „Иди в Київ“, говорили йому князі, „тут ми уюовимо ся про руску землю перед єпископами, игуменами, перед мужами отців наших и перед городськими людьми, як нам обороняти руску землю.“ Але Олег гордо відповів: „Не пристало судити мене єпископам, игуменам та смердам“ (т. є. мужикам, сказавши по нашому).

Тоді князі, що прикликали Олега, післали йому від себе таке слово: „Коли ти не йдеш на невірних и не приходиш до нас на раду, то значить ти задумаєш на нас лихо и хочеш помагати погонцям. Най Бог нас розсудить.”

Се було объявлене війни. И так, замість того, щоб ити сполученими силами на Половців, Володимирови довелося ити війною на своїх. Володимир ис Святополком вигнали Олега з Чернигова, облягли його в Стародубі и держали в облозі доси, поки Олег не попросив супокою. Їму дарували супокій з умовою, щоб він конечно прибув в Київ на раду. Київ — говорили князі — найстарший город в рускій землі; там треба нам зійти ся и умовитись. Обі сторони цілували хрест. Се було в Маю 1069 р.

Між тим роздражені Половці набігали на Русь, хап половецкій Боняк з своєю ордою палив сторони Києва, а тесть Святополка Тугоркан, не зважаючи на споріднене з київським князем, обляг Переяславль. Володимир з Святополком розбили його 19. Мая; сам Тугоркан поляг в битві и зять його Святополк привіз тіло тестя в Київ; його похоронили між двома дорогами: одна вела в Берестово, а друга в печерський монастир. В Липцю Боняк повторив свій напад и 20. дня рано вдер ся в печерський монастир. Монахи, відслуживши утрєню, спочивали по келіях; Половці виломали ворота, ходили по келіях, брали що їм попадалось в руки, спалили церковні полудневі и північні двері, війшли в церкву, забирали з неї образи и глузували з християнського Бога и закону. Тоді Половці спалили загородний княжий двір, званий красним, що збудував Всеволод на видобиткїм горбі, де опісля поставлено видубицький монастир.

Олег не думав сповнити договір и явити ся в Київ на княжий зїзд. Замість того явив ся він в Смоленську (де тоді не знать яким способом засїв брат його Давид). Там набрав він війська и вийшовши відтам, пішов вниз Окою, ударив на Муром, що діставсь в управу синові Мономаха Изяславови, посадженому на княжене в сусідній ростовській землі. (Отець Олега, сидючи в Чернигові, княжив тоді-ж и в Муромі и тому Олег вважав Муром своєю отчиною). Дня 6. вересня 1069 р. Изяслав поляг в бою. Олег взяв Муром и окував усіх найдених там Ростовців, Білозерців и Суздальців: видно, що Изяслав управляв Муромцями при помочи людей своєї землі. В Муромі и його волости було ще тоді поганьство; край заселяв нарід финьского племені, Муром, и державсь при князях тільки через дружину, що тут мабуть була одиноким славянським населенем в тих часах. В Ростові, Суздалі й Білозерську напротив славянсько-руський елемент вже перше пустив свої корені и краї сі мали своє місцеве руске населенє.

Олег, відвоювавши Муром, взяв Суздаль и поступив строго з його мешканцями: одних взяв в полон, других розіслав по своїх городах и забрав їм майно. Ростов здав ся Олегови сам. Згордів Олег успіхами и забажав підчинити своїй власти и Новгород, де княжив другий син Мономаха, Мстислав, молодий князь, великий любимець Новгородців. Новгородці випередили забагання Олега и перше чим він міг стати з війском на новгородській землі, самі на него виправили ся в ростовско-суздальську землю. Олег утік из Суздаля та казав з досади спалити за собою город и опинив ся в Муромі. Мстислав вдоволив ся тим, що вигнав Олега з ростовско-суздальської землі, котра ніколи не була уділом ні Олега, ні його отця. Опісля предложив він Олегу супокій и лишив йому до волі знестись не своїм отцем. Мстислава спонукувало до уступчивости се, що Олег був його хрестним отцем. Олег згодив ся позорно, а сам думав з необачка напасти на свого похрестника; та Новгородці дізнались про його замір перед часом и разом з Ростовцями и Білозерцями приготувались до бою. Вороги стрітили ся одні з другими на ріці Колакші в 1096-ім р. Олег, побачивши у противників розпущене знамя Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з більшою силою на поміч синові, и утік. Мстислав з Новгородцями и Ростовцями пішов слідом його, взяв Муром и Рязань, мирно обійшов ся з Муромцями й Ростовцями, тільки визволив людей ростовско-суздальської области, що Олег держав в городах Муромі и Рязані полонниками; після того Мстислав післав до свого суперника таке слово: „не втікай більше, пішли до своїх братів з просьбою; вони тебе не позбавлять рускої землі.“ Олег обіцяв так вчинити, як раяв йому витязь.

Мономах обійшовсь ласкаво не своїм суперником, и памятником тогдішних відносин його до Олега осталося сучасне письмо його до Олега, дуже важне особливе не тільки тому, що в багатьох об'яєннях особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що се в загалі оден з небагатьох образців тогдішнього способу вираження; „Мене — пише він — спонукав написати до тебе син мій, твій похрестник и теперішній сусід: він прислав до мене мужа свого и грамоту и так каже: погодім ся й помирім ся, а братови моему суд прийшов; не будьмо йому местниками; покладаймо все на Бога; най вони стануть перед Богом, а ми рускої землі не погубім. Я послухав и написав; чи ти приймеш моє письмо добре, чи з насмішкою — покаже твоя відповідь. Коли убили моє и твоє дитя перед тобою и ти побачив кров його й тіло, що зів'яло нечаче ледво-що пропущає цвітка, чому ти, над ним стоячи, не ви-

кнув в думки душі свої і не сказав: на що я се зробив? На що задля кривди сього марного світа причинив собі гріха, а отцеві і матери сліз? Тобі було б тогді покаятися Богови, а до мене написати розважливе письмо і прислати невістку мою до мене... вона тобі не вчинила ні доброго ні злого; я б з нею оплакав мужа єї та свадьбу їх намість свадебних пісень. Я не бачив перше їх радощів ні їх вінчання; пусти її як можна скорше, я поплачу з нею разом і посаджу на місци наче тужну горлицю на сухім дереві, а сам потішуся в Бозі. Так було й за отців наших. Суд прийшов ёму від Бога, а не від тебе! Коли б ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене, ми б погодилися; розбери сам, чи тобі слідувало післати до мене, чи мені до тебе? Коли прийдеш до мене посла або попа і грамоту свою напишеш з правдою, то й волость свою візьмеш і серце наше прихилить ся до тебе і будем жити краще, як перше; я тобі не ворог, ні местник."

Тогді нарешті склалося то, що довго задумувано, а ніяк не могло сповнитися. В городі Любечі з'їхались князі Святославичі — Олег, Давид і Ярослав, київський Святополк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігорович і червоноруські князі Ростиславичі: Володар і Василько. З ними були їх дружинники, та люди їх земель. Ціль їх ради була — уложити і прийняти способи оборони руских земель від Половців. Цілим ділом управляв Мономах.

„На що губимо руску землю — говорили тогді князі —, чого враджуємо між собою? Половці пустошать землю; вони втішають ся тим, що ми між собою воюємо. Най же з того часу у всіх нас буде єдине серце; збережимо свою отчину!"

На сій з'їзді князі постановили, щоб усі вони володіли своїми волостями: Святополк Києвом, Володимир уділом отця свого Всеволода: Переяславлем, Суздалем та Ростовом; Олег, Давид і Ярослав — уділом їх отця Святослава: сіверською землею і рязанською; Давид Ігорович — Волиню, а Василько й Володар — городами Теребовлею й Перемишлем з їх землями, що складали край, опісля званий Галичиною. Всі цілували хрест з тою умовою, що як хто небудь з князів нападе на другого, то всі мають зброїти ся на провинника усобиці. „Най буде на се хрест чесний і вся руска земля." Так постановили вони в тім часі.

Доси Володимир був в приязних відносинах із Святополком київським. Сей останній був чоловік вузкого ума і слабого характеру і підчинявся Володимирові, як в загальні люди ёго вдачі під-

чиняють ся особам сильнішим волею и розумнішим. Та звісно, що такі люди склонні підозрівати тих, котрим мимовольно підлягають. Вони їм покірні, але в душі ненавидять їх. Давид Игоревич був заклятим ворогом теребовельского князя Василька и хотів присвоїти собі ёго землю. Вертаючи на Волинь з Любеча через Київ, він впеvняв Святополка, що Василько з Володимиром задумали позбавити Святополка київської землі. Сам Василько був чоловік підйімливого характеру; вже він водив Половців на Польщу; потім, як сам опісля признавав ся, думав ити на Половців, але, коли ёму вірити, не думав вдіяти ніякого лиха руским князям. За підмовою Давида Святополк запросив до себе Василька на иманини тогді, як сей вертаючи з Любеча домів проїзджав мимо Києва и не заїзджаючи в город опинив ся в видубицькім монастирі, виславши свій табор вперед. Оден из слуг Василька або підозрівав зраду, а може бути що й хто-небудь остеріг ёго, тому не раїв князеві їхати в Київ. „Тебе хочать спіймати“ — говорив він. Та Василько, надіючись на хрестне цілуванє, подумав троха, перехрестивсь и поїхав.

Було рано 5. Листопада. Василько війшов в дім до Святополка и застав у него Давида. Після першого поздоровленя вони усіли. Давид мовчав. „Остань ся у мене на празник,“ сказав Святополк. — „Не можу, брате, відповів Василько, я вже вислав свій табор вперед.“ — „Ну, так посідай з нами,“ сказав Святополк. Василько згодив ся. Тогді Святополк сказав: „Посидіть тут, а я піду, кажу дещо приготувити.“ — Василько остав ся з Давидом и почав розмову з ним, але Давид мовчав, неначе-б нічого не чув. Наконець запитав Давид слуг: „Де брат?“ — Стоїть в сінях, — відповіли ёму. — „Я піду за ним, а ти, брате, посидь,“ сказав він Василькови и вийшов. Тогді слуги зараз наложили на Василька окови и приставили до него сторожу. Так минула ніч.

На другий день Святополк скликав віче з бояр и людей київської землі и сказав: „Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка и тепер раду радить з Володимиром; хочать убити мене и відняти мої городи.“ Бояре и люди київські сказали: „Ти, княже, повинен берегти свою голову. Як Давид говорить правду, най Василько буде казнений, а як неправду, то най Давид прийме месть від Бога и відповідає перед Богом.“

Відповідь була двозначна и обминаюча. Игумени були смілійші и стали просити за Василька. Святополк ссилав ся на Давида. Сам Святополк готов був визволити Василька, але Давид раїв осліпити ёго и говорив: „Як ти ёго визволиш, то не буде кня-

ження ні мені, ні тобі.“ Святополк вагався, та потім зовсім піддався Давидови и згодився на гидке діло.

Слідуючої ночі повезли Василька в оковах в Білгород и завели до невеликої кімнати. Василько побачив, як Торчин, що їхав з ним, острив ніж, догадався в чім діло и почав кричати и з плачем взивати Бога. Вийшло двох конюхів: оден Святополків, по имени Сновид Изечевич, другий Давидів — Дмитро; вони постелили коверець и взялись до Василька, щоб положити його на коверець. Василько став з ними боротися; він був сильний: двох не могло з ним справитися; прийшли на поміч інші, звязали його, звалили и знявши з печи доску, положили на груди; конюхи сіли на ту доску; та Василько скинув їх з себе. Тоді прийшло ще двох людей, зняли з печи другу доску, звалили її на князя, самі сіли на доску и придавили так, що у Василька затріщали кости на груди. Вслід за тим Торчин Беренда, вівчар Святополків, приступив до операції: заміряючи ударити ножем в око, він не вціпив и прорізав Василькови лице; але потім вже удачно вплинув у него обоє очей одно за другим. Василько став без памяти. Їго взяли разом з коверцем, на котрім лежав, положили на віз и повезли дальше дорогою у Володимир.

Проїжджаючи через город Звиждень, привезли його до якоїсь попаді и дали їй випрати закрівавлену княжу сорочку. Попада випрала, наділа на Василька и гірко плакала, тропута тим видовищем. Тоді Василько очунав и закричав: „Де я?“ Їму відповіли: „В Звиждені городі.“ — „Дайте води!“ сказав Василько. Їму подали води, він випив и мало-по-малу зовсім прийшов до себе, згадав, що з ним діялося, и пощупавши на собі сорочку спитав: на що зняли? „Я би в тій закрівавленій сорочці умер и став перед Богом.“

Пообідавши, лиходії повезли його у Володимир, де прибули шестого дня. Давид помістив Василька по дворі якогось володимирського мешканця Вакія и поставив коло него тридцять сторожів під проводом своїх княжих отроків, Улана и Колчка.

Почув про се перше всіх князів Володимир Мономах и здригнувся. „Сього не було ні за дідів, ні прадідів наших,“ говорив він. Без проволоки призвав до себе чернігівських князів Олега й Давида на раду в Городець. „Треба поправити лихо — говорив він —, инакше ще більше лихо буде, стане брат брата убивати, и погине земля руска, и Половці візьмуть землю руску.“ Давид и Олег Святославичі також затрівожились и казали: „Щось подібного ще не було в роді нашім.“ Справді не було: в роді кня-

жім перше злучалось варварські братоубійства, та осліплювання не бувало ще. Такі проступки принесла у варварську Русь грецька просвіта.

Усі три князі виправили до Святополка своїх мужів з таким словом: „Нащо наїдав ти лиха в рускій землі, нащо устремив нік в братів? Нащо осліпив брата? Коли-б він був виноватий перед тобою, то ти-б повинен був переконати ёго перед нами и доказати вину ёго; він був би караний, а тепер скажи: в чім ёго вина?“ Святополк відповів: „Мені сказав Давид Игоревич, що Василько вблиз брата мого Ярополка и мене хоче вбити, щоб забрати волость мою: Турів, Пишєк, Берестє и Погоринє, говорив що він закивав ся з Володимиром: щоб Володимир засїв в Києві, а Василько в городі Володимирі. Я нехотя беріг свою голову. Не я ёго осліпив, а Давид; він ёго й завіз до себе.“

„Сим не вимовлий ся — відповіли князі —, Давид ёго осліпив, та не в своїм городі а в твоїм.“

Володимир з князями й дружинами хотів переходити через Дніпро против Святополка; Святополк в страху збирав ся втікати, та Київляне не пустили ёго и післали до Володимира мачоху ёго й митрополита Миколая з таким словом:

„Молимо тебе, княже Володимире, и разом з тобою братів твоїх князів, не губить рускої землі; як станете з собою воювати, поганці утішать ся и візьмуть землю нашу, що добули отці и діди ваші трудом и хоробростю; вони боролись за руску землю й чужі землі добували, а ви хочете погубити руску землю.“

Володимир поважав вельми свою мачоху и нахилив ся до єї просьби. „Правда, сказав він, отці й діди наші берегли руску землю, а ми хочемо її погубити.“

Княгиня, повернувши в Київ, принесла втішну вість Київлянам, що Володимир нахилиє ся до супокою.

Князі стояли лівобіч Дніпра, в бору, и переспалались ис Святополком. Наконець остайне їх слово було таке: „Коли се провина Давидова, то най Святополк иде на Давида, най або візьме ёго, або зжене з княженя.“

Святополк цілував хрест, що поступить по волі Володимира и ёго товаришів.

Князі зібралисьйти на Давида, а Давид дізнавшись об сім трібував погодити ся з Васильком и заставити ёго самого відклонити від Давида небезпечу, котрій підлягав Давид за Василька.

В ночи прикликав Давид якогось Василя, про котрого містить ся в літописи ціле оповіданє. Давид сказав ёму:

„Василько сеї ночі говорив Улану и Коляці, що хоче від себе післати свого мужа до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, иди до именника свого и скажи ёму від мене : Як ти пінеш свого мужа до Володимира и Володимир верне ся, я дам тобі город, який схочеш : чи Всеволож, чи Шепель, чи Перемиль.“

Василь пішов до Василька и переказав ёму слова Давида. „Я пічого такого не говорив — сказав Василько —, та готов післати мужа, щоб не проливали задля мене крови; дивно тільки, що Давид дає мені свої городи, а мій, Теробовля, у него. Пди до Давида и скажи, най прише до мене Кульмія. Я пішлю ёго до князя Володимира.“ Василь ходив до Давида а вернувшись сказав, що Кульмія нема.

Василько промовив: „Посидь трохи зо мною.“ Він казав слугі вийти и говорив до Василя:

„Зачуваю, що Давид хоче мене видати Ляхам, не наситив ся він ще моєю кровю; ще більш хоче упити ся нею. Я багато лиха вдіяв Ляхам и хотів ще вдіяти и мстити їм за руску землю. Най видає мене Ляхам; смерти я не боюсь. Скажу тобі тільки по правді. Покарав мене Бог за мою гордість; до мене прийшла вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги, Торки, и я сказав собі в думці: як будуть у мене Берендичі, Печеніги, Торки, скажу я братови своєму Володареві й Давидові: дайте мені свою меншу дружину, а самі пийте собі й веселітесь; я ж зимою піду на лядку землю, а на літо завоюю лядку землю и відомщу за руску землю. Потім я хотів заволодіти дунайськими Болгарами и поселити їх у себе, опісля-ж хотів просити ся у Святополка й Володимира йти на Половців: або славу собі найду, або голову положу за землю руску; иншої думки у мене в серці не було, ні про Святополка, ні про Давида. Клепав Богом и ёго судом страшним, не думав я про ніяке лихо братам; та за мої гордощі укоров мене Бог и смирив!“ — Не звісно, чим скінчились ті пересправи Давида з Васильком, та мабуть Василько здержав Володимира, тому що він в сім році не нападав на Давида. Наступав великдень. Давид не випустив Василька, а на-против, хотів загорнути волость осліпленого; він пішов туди з військом, але у Божска стрітив ёго Володар. Давид був такий же трусливий, як лиходій. Він не відважив ся вступити до бою и запер ся в Божску. Володар обляг ёго и післав до него таке слово: „Нащо наділав ти лиха та ще не каєш ся. Схаменись!“ — „Хиба-ж я се вчинив — відповів Давид —, хиба-ж в моїм городі се сталося? Всёму винен Святополк: я боявсь, щоб и мене не взяли и

не вчинили зо мною того-ж; нехотя мусів я пристати на ёго раду, я був у него в руках.“

Володар не перечив ёму, дбаючи тільки об сім, як би визволити брата з неволі. „Бог свідком усёму тому — післав він сказати Давидови —, а ти випусти мого брата, и я з тобою помирю ся.“

Давид втішив ся, казав привести сліпого и віддав ёго Володареві. Вони заключили супокій и розійшлись.

Та другої весни (1098) Володар и Василько з війском ишли на Давида. Вони підійшли до города Всеволожа, взяли ёго приступом и запалили; мешканці утікали, Василько всіх їх казав вигубити и мстити за себе на невинних людях, — замічає літописець. Василько показав, що хоч він був безталанний, та все не любив так рускої землі, як говорив. Брати підступили під Володимир. Трусливий Давид запер ся в нім. Брати-князі післали до Володимирців таке слово:

„Ми прийшли не на ваш город и не на вас, а прийшли ми на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря и Василя, — вони підмовили Давида; він їх послухав и вдіяв лихо. Коли хочете бити ся за них — и ми готові; а не хочете, — так видайте ворогів наших.“

Володимирські городяне зібрались на віче и так сказали Давидови:

„Видай сих мужів, ми за них не бёмось; за тебе ж бити ся можемо; коли не видаєш, — ми отворимо город, а ти сам про себе дбай як хочеш.“

Давид відповів: „Іх тут нема, я їх післав в Луцк; Туряк утік в Київ, Василь и Лазар в Турійску.“

„Видай тих, кого вони хотять, крикнули городяне, а ні, то — ми здаємо ся!“

Давидови нічого було робити. Він післав за своїми любимцями: Василем и Лазарем, и видав їх.

Брати Ростиславичі по розсвіті повісили Василя и Лазаря перед городом: а сини Василька розстріляли їх стрілами. Потім відступили від города.

Після такої розправи пішов на Давида Святополк; доси вагав ся він сповнити княжий засуд и укарати Давида за сей проступок. Давид гледів помочи у польского князя Владислава Германа, та сей взяв у него гроші за поміч и не поміг. Після семинедільної облоги у Володимирі, Давид здав ся и поїхав в Польщу.

У велику суботу 1098-ого р. Святополк війшов у Володимир. Зайнявши Волинь, київський князь подумав, що добре було б

тим-же способом заволодіти й волостями Ростиславичів, за котрі він зачав війну з Давидом.

Володар випередив напад, вийшов против київського князя и взяв з собою сліпого брата. Вороги стріtilись на урочищи, званім Рожново-поле. Коли війська готові були ударити одно на друге, знов явив ся сліпий Василько з хрестом в руці и кричав, звертаючи річ свою до Святополка :

„Се хрест, котрий ти цідував перед тим, як позбавив мене очий ! Тепер ти хочеш відняти в мене душу ! Сей чесний хрест розсудить нас !“

Наступила завзята битва. Ростиславичі побідили. Святополк утік у Володимир. Витязі не пігнались за ним. „З нас досить, стати на своїй межі“, говорили вони.

Тоді у Ростиславичів и у їх ворога Давида було спільне діло : боронити себе від Святополка, тим більше що київський князь не думав лишити їх в супокою. Посадивши одного из своїх синів, Мстислава, у Володимирі Волинськім, післав він другого, Ярослава, до Угрів закликати їх на Володаря, а сам уйшов в Київ, задумуючи мабуть посадити того самого Ярослава в уділі Ростиславичів, коли їх вижене так, як вигнав Давида. Святополк хотів покористуватись враждою, що повстала між Ростиславичами й Давидом, щоб придбати пануванє своїм синам. Давид прибув з Польщі и зійшов ся з Володарем. Закляті вороги помирились и Давид лишив жінку свою у Володаря, а сам виправив ся найняти половецку орду, котрою управляв воївний и жорстокий хан Боняк. Здає ся, Давид вспів переконати Володаря, що дійсно провинником лиха заподіяного Василькови не був він, а Святополк.

Володар сидів в Перемишлі. Прийшли Угри не своїм королем Коломаном, на поклик Ярослава Святополковича, и облягли Перемишль. На щастє Володаря Давидови не прийилось далеко їздити за Половцями : він стрітив Боняка десь недалеко и привів його під Перемишль.

У вечер перед битвою з Уграми Боняк о півночі відіхав від війська в поле и став вити по вовчому. Їму вторували голоси многих вовків. Така була половецка ворожба. „Завтра — сказав Боняк — ми побідино Угрів.“ Дика ворожба половецкого хана сповнилась. Боняк — говорить сучасний літописець — збив Угрів на прах, так як сокіл збиває галок. Угри втікли. Багато їх потонуло у Вігорі и Сяні. Давид посунув ся під Володимир и зайняв володимирську волость. В самім городі сидів Мстислав Святополкович з засадою (залогою), зложеною з мешканців володимир-

ских пригородів, Берестян, Пинян и Вигошівців. — Давид став ділати приступи: дощем синались з обох сторін стріли; облягаючі закривались рухомими вежами; обложені стояли на стінах за досками; такий був тогдішній спосіб війни. Підчас одної такої перестрілки, 12. червця 1099. р., стріла крізь дірку доски ранила на смерть князя Мстислава. Обложені по його смерті терпіли тяжку облогу до серпня, наконець Святополк прислав до них на одсічу військо. Серпня 5. Давид не устояв в битві з присланим війском и утік до Половців. Витязі не на довго заволоділи Володимиром и Луцком. Давид прийшов з Боняком и забрав ім сей и другий город.

Замір Мономаха получить князів на єдине діло против Половців не тільки не довів до ожиданої ціли, а довів напротив до довголітньої війни між князями; з того вийшло для рускої землі ще більне горе. Однак слідуячого 1100-ого року таки вдалось Мономахови опять зібрати між князями раду и переконати Давида Игоревича, щоб піддався князюму судови. Давид сам прислав до князів в тій справі послів. Жаль, що не знаємо подрібно приготованя до сього діла. Серпня 10-ого князі: Володимир Мономах, Святополк, Олег з братом Давидом зійшлись в Витичеві; через двацять днів, 30. Серпня, вони знов зійшлись на тім місци и вже тогді був з ними Давид Игоревич.

„Хто має на мене жалобу?“ спитав Давид Игоревич.

„Ти прислав до нас,“ сказав Володимир, „и заявив, що хочеш жалувати ся перед нами за свою кривду. Ось тепер сидиш з братами на однім коверци. На кого маєш жалобу?“

Давид нічого не відповів.

Тогді князі сіли на коний и стали осібно кождий ис своєю дружиною. Давид Игоревич сидів осібно. Князі радили про Давида: спершу кождий князь ис своєю дружиною, а потім радили між собою и післали Давидови від кождого князя мужів. Сі мужі сказали Давидови таку річ:

„От-що говорять тобі брати: не хочемо тобі дати Володимирского стола за се, що ти устроив ніж між нас, вдіав се, чого ще не бувало в рускій землі; та ми тебе не беремо в неволю, не діємо тобі ніякого лиха, сиди собі в Бужску та в Острозі; Святополк додає тобі Дубен и Чорториск, а Володимир дає тобі 200 гривен та ще Олег и Давид дають тобі 200 гривен.“

Потім князі післали до Володаря таке слово:

„Возьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Пе-

ремишль. Хочете, жийте разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми ёго живити мем!"

Володар сердито прийняв таке пропозиція; Святополк и Святославиці хотіли вигнати Ростиславичів з їх волости. Вони взивали до участі в сім ділі Володимира, що після з'їзду в Витичеві поїхав в північні свої землі и був над Волгою, як прийшов до него зазив від Святополка йти на Ростиславичів: „Коли ти не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі." Видно, що й на витичівськім з'їзді Володимир не годив ся з князями и не зовсім похваляв їх постанови: „Я не могу йти на Ростиславичів — відповів він їм — и зломати хрестне цілуванє. Коли останнє вам не до вподоби, то приймайте перше" (т. є. постановлене в Любечі). Володимир був тогді сердитий, як показують и слова в ёго поученю, що відносять ся до описаної події. Тому він уважав відповідним навести слова з псалтиря: „не ревнуй лукавим людям, не завидуй беззаконним!"

Дійсно, то, чим закінчили князі свої усобиці, мало доказувало справедливости. Володимир не перечивсь з ними багато, бо бажав як би ні було закінчити усобиці, щоб зібрати сили руских земель против спільних ворогів — Половців.

Святополкови, яко київському князеві, хотілось, подібно своїм попередникам, власти над Новгородом и для того бажав він посадити в Новгороді свого сина; між тим там вже був князем син Мономахів Мстислав. Володимир уступив Святополкови, а замість новгородського князівства Святополк обіцяв Мстиславови Володимирске.

Мономах закликав Мстислава з Новгорода в Київ, але вслід за Мстиславом приїхали новгородські послы и повели таку річ Святополкови:

„Ті, що нас прислали, приказали сказати: не хочемо Святополка, ні сина ёго; коли в него дві голови, то посилай ёго. Нам дав Мстислава Всеволод, ми ёго виплекали, а ти Святополку утікав від нас."

Святополк не міг переговорити їх и спонукати Новгородців, щоб сповнили ёго волю. Мстислав знов вернув ся в Новгород. Новгород своїм положенєм за неприступними болотами та дрімучими лісами чув ся безпечним. Там годі було навести ані Половців, ані Ляхів; годі було з чужоземною помочю заволодіти Новгородом.

З того часу Володимир без виниу звертав свою діяльність на те, щоб захистити руску землю від Половців. В 1101-ім р. Воло-

димир підняв князів против них, та Половці, почувши про збори руских князів, прислали одночасно від різних орд просити супокію. Русини згодилися на супокій, готові покарати Половців за перше віроломство. В 1103-ім р. порушили сей супокій Половці и Мономах спонукав руских князів підняти сполученими силами перший зачіпний похід на половецьку землю. В літописи описаний сей похід дуже симпатично и видно, що він зробив вплив на сучасних. Київський князь не своєю дружиною и Володимир не своєю зійшлися на Долобську (на лівій стороні Дніпра близько Києва). Князі радили в шатрі. Святополкова дружина була против походу. Тоді розлягались такі голоси: „Тепер весна, як можна відривати смерда (пахаря) від рілі; він мусить пахати землю.“

Та Володимир на се відповів: „дивно, що ви не жалуете смерда, а жалуете коня, котрим він пахає. Почне смерд пахати, набіжить Половчин, візьме у него коня и ёго самого ударить стрілою, вдере ся в село и жінку й дітий ёго візьме в полон.“

Дружина Святополкова нічого на се не могла сказати и Святополк промовив: „я готов.“

„Багато добра вчинив“ — сказав ёму на те Мономах.

Після долобської ради князі стали зазивати чернігівських князів до участі в поході, а за ними й інших князів. Давид послухав, а Олег відмовив ся нездоров'ям. Він нерадо передерав ся з Половцями, котрі помогли ёму взяти Чернігів, и мабуть обчисляв, що дружба з ними стане в пригоді ёму й ёго дітям. Прибув не своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич, прибули й деякі інші князі. Русини йшли кінно й пішо: сі останні суднами по Дніпру до Хортиці. По чотиродневній виправі степом від Хортиці стрілили Русини на урочищі, званім Сутінь, 4. цвітня Половців и побили їх на голову. Половці втерляи до двацять князів. Один з їх князів, Белдюзь, попав ся в полон и давав за себе великий окуп золотом, сребром, кіньми й скотиною, але Володимир сказав ёму: „багато разів постановляли ви з нами договори, а потім ходили воювати руску землю; чому ти не вчинив синів своїх та роду свого не ломати договору и не проливати християнської крові?“ Він казав отже вбити Белдюзя и посікти ёго тіло. Русини набрали тоді багато овець, скотини, верблюдів и невольників.

В 1107-ім р. воївний Боняк и старий половецький князь Ша-рукань думали відомстити Русинам за попередні погроми, та їх розбили на голову під Лубнами. В 1109-ім р. Володимир послав воєводу Дмитра Іворовича на Дон: Русини нанесли ще більше

шкоди половецким вежам. За те на другий рік Половці спустошили 'сторонні Переяславля; а слідуячого року Володимир знов з князями підняв похід, що більш усіх придбав собі слави в очах сучасних людей. Переказ звязав з ним чародійні віщування. Росказують, що 11. лютого в ночі над печерським монастирем появилася огненний стовп: спершу він став над камінним столом, перейшов відтіля на церкву, потім став над гробом Теодозія, наконєць підняв ся в сторону східну и щез. Появі сій товаришили блискавиці й громи. Грамотії толкували, що се був ангел и віщував Русинам побіду над невірними. Весною, Володимир з своїми синами, київський князь Святополк не своїм сином, Ярослав и Давид з сином другої неділі посту виправились на Сулу, перейшли через Псєд, Ворсклу и 23. марця прийшли на Дон, а 27. в страстний понеділок розбили на голову Половців на ріці Сальниці и вернули домів з великою добычю и полоном. Тоді, говорить літописець, слава про походи рускі дійшла до всіх народів: Греків, Ляхів, Чехів и дійшла навіть до Риму. З того часу на довго Половці перестали трівожити руску землю.

В 1113-ім р. умер Святополк и Київляне, зібравшись на віче, вибрали Володимира Мономаха своїм князем; та Володимир вагався; між тим Київляне, недовольні поборами свого покійного князя, напали на дім його любимця Путяти и розграбили Жидів, котрим по-такував Святополк за свого панування и повіряв збирати доходи. Іншим разом післали Київляне до Володимира послів з такою річю: „Йди, княже, в Київ, а як не підеш, так розграблять и княгиню Святополкову и бояр и монастирі; и будеш ти одвічати, коли розграблять монастирі.“ Володимир прибув в Київ и засів на столі по виборі київської землі.

Час його княження до смерті, що наступила 1125-ого р., був цвітучою добою в давній історії київської Русі. Вже ні Половці и ніякі інші чужоземці не трівожили руского народу. Напротив, сам Володимир посилав сина свого Ярополка на Дон, де син його завоював у Половців три городи и привів собі жінку, дочку яского князя, незвичайну красавицю. Другий син Володимира, Мстислав, з Новгородцями поразив Чудь на балтійськім побережю, третій, Юрій, побив на Волзі Болгар. Удільні князі не сміли починати усобиць, слухали Мономаха а в злучаю непослуху почули його сильну руку. Володимир прощав, як хто в перший раз нарушив лад, за другим разом строго карав. Так н. пр., коли Гліб Мстиславич, оден з кривських князів, напав на Слуцк и спалив його, Володимир пішов на Гліба війною, але Гліб поклонив ся Володимирови, просив супокою и Володимир лишив його княжити в Минську.

Кілька літ пізніше, мабуть за такий сам проступок, Володимир вивів Гліба з Миньска, де він також вмер. Так само в 1118-ім р. Володимир зібравши князів пішов на волинського князя Ярослава Святполковича, и коли Ярослав покорив ся ёму и ударив чолом, він лишив ёго у Володимирі и сказав ёму : „Все йди, коли я тебе завізв.“ Але потім Ярослав напав на Ростиславичів и на- вів на них Ляхів; крім того він зле обходив ся не своєю жінкою; Володимир сердив ся на него й за то. Володимир вигнав Ярослава, а Володимир Волинський віддав своєму синові Андрієви. Ярослав покушав ся відобрати Володимир з помічю Ляхів, Угрів и Чехів, та не вєпів, а Ляхи зрадливо ёго вбили.

Не так вдачні були діла Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Льва, сина византийского императора Діоґена, але вслід за тим у Византії наступив переворот. Олексій Комнен зігна- вув Діоґена. Лев хотів за помічю тестя добути собі неза- лежну країну в грецькій державі на Дунаю, але ёго забили убийці, котрих наслав Комнен. Лев лишив сина, для котрого Мономах добивав ся тої ж самої країни, що перед тим Лев. Спершу вое- вода Володимирів Войтишич посадив був Володимирових посадни- ків в грецких дунайских городах; але Греки прогнали їх, а в 1122-ім р. Володимир помирился з наслідником Олексія, Іоаном Комненом, и віддав за него внуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах являє ся в рускій исторії яко законс- давець. Ще раньше, за дітий Ярослава, війшли в „Руску Правду“ важні зміни й доповнення. Дуже важною зміною було се, що усу- нено месть за убийство, а замість того введено грошову кару — виру. Се вимагало, щоб змінити праводавство и установити ба- гато статей задля різних злучаїв обид и проступків, що вимагали платні вир в усякім розмірі. Таким робом всякі розміри вирної платні назначувано на кривди и побой різного рода, що заподі- яли одні другим, так як и за крадіж різних предметів. Незалежно від платні вирної за деякі проступки, як н. пр. за розбой и під- палювання, провинник підлягав заточеню и розграбленю — давній народній карі. Убийства злодія не вважали убийством, як воно сталось при самій крадежи, коли злодія ще не спіймано. — Коли Мономах скликав и зложив раду з тисяцких: київского, білого- родского, переяславского и людей своєї дружини, постановлено деякі важні статі, щоби вбезпечити добробит мешканців. Обмежено самовольне побиране відсотків, що за Святополка доходило до ве- ликого надъужитя и визвало по смерті сёго князя прослідюване Жидів, що були ляхвьями. — За Володимира установлено,

що лихвар може брати тільки три рази відсотки и як візьме три рази, то вже тратить сам капітал. Крім того постановлено дозволені відсотки: 10 кун за гривну, що становило майже третину або трохи більш, коли маємо вважати згадану тут гривну гривною куна *).

Часті війни и напади Половців нищили капітали. Являлись довжники, що не були в змозі виплатитись, а під видом їх були й обманці. Торгові справи були для купців небезпечні; тому й сі, що їм давали гроші, також були в небезпечі втратити свій капітал. Відсіль и високі відсотки. Де-які торговці брали у других купців товари не виплачуючи за них гроші наперед, а виплачували по випродажі з відсотками; з того powodu виходили обманства. За Володимира розрізняювано між тим купцем, котрий не міг виплатитись, що втерпів несподівано від огню, води або ворога, и тим, що занапастив чужий товар або пропив, або „пробивсь” т. е. почав бійку а потім мав заплатити виру або „продажу” (нижший вид вири). Коли купець не був в силах заплатити, належало зважати: з якої причини се було. В першій злучаю т. е. при несподіванім знищеню, купець не підлягав насилу, хоч и не був зовсім свободний від заплати довгу. Де-які брали капітал від різних осіб, а також від князів. На злучай неможности уплати такого торговця, його вели на торг и продавали його майню. При тім гість т. е. чоловік з иншого міста або чужоземець мав первенство перед иншими вірителями, а за ним князь, а потім вже инші вірителі забирали, що лишилось. Набіги Половців, лихва, користолюбність князів и їх урядників — всё причинялось до того, що в масі народу прибувало бідолах, що не могли вижити и йшли в найми до богачів. Сі люди звались тогді „закупами”. З одної сторони ті закупы брали від хазяїна гроші и втікали від него, а з другої хазяїни обвиняли їх о різні видатки в господарстві и на тій підставі угнітали а навіть повертали в неволю. Закон Мономаха дозволяв закупови жалувати ся на хазяїна перед князем або судями, накладав визначену пеню за кривди їм заподіяні и угніт, боронив їх від домагання хазяїна на злучай запропаченя або ушкодження якої-небудь річи, коли дійсно закуп був невинний; але за то з другої сторони — грозив закупови повною неволю на злучай, як утече, не сповнивши умови. Крім закупів, що служили

*) Гривна була — гривна срібла и гривна кун. Гривна срібла була двоюка більша, що складалась з срібних кусочків ваги від 43 — 49 золот., и гривна мала — в кусочках від 35 — 32 золот. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила в приближенню від 6 до 7 або від 5 до 6 золотників срібла.

по дворах хазяїнів, були закупи „ролейні“ (поселені на землях и обовязані до роботи властителей). Вони одержували плуги й борони від властителя, що показує, як збіднів нарід; хазяїни не рідко напастували таких закупів з тою приключкою, що вони попустили дані їм рільнічі наряди, и повертали в неволю вольних людей. Відтіл вийшла потреба означити: кого именно вважати холопом. Законодавство Володимира Мономаха означило тільки три злучаї повернення в холопство: 1) перший злучай, коли чоловік сам добровільно продав себе в холопи або коли хазяїн продавав його на основі попередних прав над ним. Але таке купно мало конечно відбувати ся при свідках. 2) Другий злучай повернення в неволю наступав, коли входила в супружество жінка невольничого походження (мабуть злучалось, що жінщини гледіли визволу з неволі у виході замуж). 3) Третій злучай, коли вольний чоловік без усякого договору стане ся слугою приватного чоловіка (тіуństwo без умови, або привяже ключ до себе без умови). Мабуть се тому було постановлено, що де-які люди принявши службу позволяли собі всякі неприяди й обманства, але що не мали умов, то хазяїни не могли від них домагати ся винагороди. Тільки виказаних тут людей можна було повернути в холопство. За довги-ж не мож було и всякий, що не міг заплатити, міг відробити свій довг и відійти. Воєнні полонники, як видно, також не ставались холопами, тому що об сім нема згадки в „Рускій Правді“ при вичисленню злучаїв неволі. Холоп був тісно звязаний з хазяїном: хазяїн платив його довги а також звертав ціну річи, котру вкрав його холоп. Перше, за Ярослава, коли холоп побив вольного чоловіка, належало убити холопа; тепер же постановили, що в такім злучаю хазяїн платив за невольника пеню. Холоп в загалі не міг бути свідком, але коли не було вольного чоловіка, тоді приймали и свідоктво холопа, як він служив у свого хазяїна. За холопа и рабови не накладали вири, але убийство холопа або рабині без причини підпадало карі грошевій князеви, „продажи“. Після деяких даних належить до часів Мономаха віднести постанову про наслідство.

В загалі після тогдішнього руского звичайного права, всі сини наслідували зарівно, а дочкам обовязувались видавати придане при виході замуж; меншому синові діставався отцівський двір. Кожному однак вільно було розпорядити своїм майном в завіщаню. В правах наслідства боярів и дружинників и в правах смердів була та ріжниця, що наслідство боярів и дружинників ні в яким злучаю не діставалось князеви, а наслідство смерда (простого хлібороба, пахаря) припадало князеви, коли смерд вмерав бездітним. Жінчиного майна не міг муж нарушити. Коли вдова не ви-

ходила замуж, то була повною хозяйкою в домі покійного мужа и діти не могли її вигнати. Замужня жінчина мала з мужчиною однакові юридичні права. За убийство або обиду, їй заподію, платила ся однакова вира як за убийства або обиди, заподіяні мужчині.

Місцем суда в старовину були: княжий двір и торг, и се означає, що був суд княжий, але був також суд народний — вічевий; здає ся, що постанови Рускої Правди, маючи найбільш збережене княжих інтересів на цілі, не обіймали всього вічевого суду, що придержував ся давних обичаїв и установ, які насувались даними злучаєми. Доказами на суді були: зізнання свідків, присяга, и наконець проба водою и желізом; але коли введено се останнє — не знати.

Доба Володимира була часом процвіту художнєї и літературнєї діяльності на Руси. В Києві и в інших городах вносились нові церкви, украшені живописю: так за Святополка збудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, котрого стіни доси стоять, а близько Києва Видубицький монастир на місці, де був загородний двір Всеволода; крім того Володимир перед смертю поклав прекрасну церкву на Альті, на тім місці, де убито Бориса. — До сього часу відносять ся уклад первісної нашої літописи. Ігумен Сильвестер (около 1115-ого р.) уложив в одну книгу уривки, що вже перше існували, и мабуть сам додав до них оповідання про події, котрі сам бачив. Між творами, що ввійшли в його книгу, були й писання печерського літописця Нестора, від чого цілий Сильвестрів літописний збірник мав потім в ученім світі назву Несторової літописи, хоч и несправедливо, бо не всё в ній написав Нестор, а при тім не всё міг написати оден тільки чоловік. Гадка описувати події и укладати їх порядком після літ появилася тогді, як познайомились письменники з літописцями византийськими, з котрих деякі, як Амартол и Малала, були тогді звістні в славянським перекладі. Сильвестер дав початок рускому літописаню и вказав дорогу иншим після себе. Його збірник продовжали другі літописці після літ и розвітвив ся на багато частий, відповідно різним землям руского світа, що мали свою віддільну историю. Безпосередним и ближшим по місцевости продовженням Сильвестрового літописного збірника була літопись, що займалася переважно київськими подіями; написали її в Києві різні лица, що змінювались одно за другим. Літопись ся зве ся „київскою“; вона займає часи Мономаха, иде через ціле XII. столітє и перериває ся на подіях перших літ XIII. столітя. В часах Мономаха багато мабуть переложено з византийської літератури, як доказу-

ють рукописи, що злучайно збереглися и відносять ся именно до кінця XI-ого и початку XII-ого столітя. З нашої первісної літописи видно, що Русини письменні могли читати в своїм язиці Старий Завіт и житя різних святих. — Тоді ж за прикладом византийських житєписців почали складати житя руских людей, котрих поважали за святість жизни й смерти. Тоді вже було написане жите перших основателів печерского монастиря: Антонія и Теодозія, и преподобний Нестор, Печерський літописець, дав початок Патерикови або збірникови житий печерских святих. Утвір сей розширяв ся потім новими додатками и став ся потім любимою книжкою до читаня у набожних людей. В ту ю добу написав житя св. Ольги и св. Володимира монах Яков, тоді ж зложено дві різні від себе повісти про смерть князів Бориса й Гліба, з котрих одну приписують тому ж монахови Якову. Ровесник Мономахів, київський митрополит Никифор, родом Грек, лишив нам одно Слово и три Послання: з тих два звернені до Володимира Мономаха, а між тими одно „обличительне“ против латинян. Тоді вже нарешті виробивсь розділ церков; була вражда між письменниками одної и другої церкви и Греки старались впоїти Русинам свою ненависть и злобу до західної церкви. Другий ровесник Мономахів, игумен Данило, відбув подорож в Єрусалим и лишив по собі опис тої подорожи.

Неперечно, крім оригінальних творів и перекладів власнито релігійної літератури, була тоді на Руси ще поетична самотійна література, що мала менше-більше ціху давного поганьства. В злучайно збереженім поетичнім памятнику з кінця XII-ого столітя: „Слово о полку Игоря“ згадує ся про співця Бояна, що співав про події старовини и між иншими про події XI-ого столітя; з деяких признак можна припустити, що Боян співав також про походи Мономаха на Половців. Сього Бояна так поважали, що потомство прозвало ёго Соловієм старинних часів. — Сам Мономах написав „Поученє своїм дітям“ або так звану „Духовную“. В ній Мономах розказує подрібно події свого житя, свої походи, своє полюванє на диких коний (зубрів?), диких кабанів, турів, лосів, медведів, — свій образ житя, занятя, з котрих добачаємо невтомну діяльність. Мономах дає дітям ради, як себе провадити. Сі ради, крім загальних християнських моральних наук, піддержувані многими виписками з святого письма, доказують начитаність автора и містять в собі багато важних черт, так особистости характеру Мономаха, як и ёго віку. Він зовсім не каже князям карати смертю кого небудь. Коли б провинник навіть заслужив

кару смерті, говорить Мономах, то й тоді не треба губити душі. Видно, що князі тогдішні не були оточені царською величю и були доступні для всіх, кому було до них діло: „Най не посміють ся ті, що приходять до вас, з дому вашого ані обіду вашого.“ Мономах навчає дітей всё робити самим, у всё вглядати, и не здавати ся на тіунів и отроків. Він завіщає ім, щоб самі судили и боронили вдів, сиріт та вбогих, не дозволили сильним губити слабих, приказує, щоб кормили и поїли всіх прихожих. Гостинність вважає він першою чеснотою: „Більше всёго шануйте гостя, відкіля б він ні прийшов: чи посол, чи знатний чоловік, чи простий, всіх гостей їдлом и питєм, а коли можна й подарками. Сім вславить ся чоловік по всій землі.“ Він приказує ім відвідувати хорих, віддавати остатню услугу вмерлим, зважаючи на те, що всі смертні, привитати кожного на стрічі добрим словом, любити своїх жінок, та не давати ім над собою власти, шанувати старших як отців, а молодших як братів, удавати ся до духовних о благословенство и зовсім не чванити ся своїм станом, зважаючи на те, що всё поручив ім Бог на короткий час, и не зберегати в землі багатств, бо се великий гріх. Що до війни Мономах радить не здавати ся на воевод, самим поставляти сторожу и не бенкетувати та не висипляти ся в поході; підчас сну не здіймати з себе збруї, а в переході через рускі землі ніколи не дозволяти, щоб військо робило пакости людям по селах або нищило хліб на полях. Наконєць, він каже ім вчити ся й читати и наводить яко приклад отця свого Всеволода, що сидячи дома вивчив ся пять языків.

Мономах умер коло Переяславля влюбимій церкві, збудованій на Альті, 19. Мая 1125-ого р., в сімдесят другім році життя. Тіло його перевезено в Київ. Сини и бояре понесли його до св. Софії, де його й поховали. Мономах лишив по собі память доброго князя. „Всі лихі думки ворогів — говорить літописець — Бог дав під його руки; украшений добрими звичаями, славний побідами, він не славив ся, не чванив ся, по заповіді Божій добро чинив ворогам своїм и безмірно був милосерний для старців и вбогих, не щадив свого майна, а всё роздавав вбогим.“ Монахи славили його за побожність и за щедрість монастирям. Ся добродушність, сполучена з енергічною діяльністю и розумом, винесла його так високо и в очах людей сучасних и в памяти потомства.

Мабуть народні епічні пісні про часи київського князя Володимира „Красное Солнышко“, так звані билини володимирового циклу, відносять ся не до одного Володимира Святого, але й до Мо-

номаха, так що в поетичній пам'яті народу ці дві особи злились в одну. Наш погляд потверджує ось яка подія: в Новгородській літописі під 1118-им роком Володимир з сином своїм Мстиславом, князем Новгородским, завізвав за безлад и грабіж з Новгорода сотского Ставра и посадив ёго в тюрму з деякими провинниками, новгородскими боярами. Між билинами володимирового циклю єсть одна билина про Ставра боярина, котрого кнївський князь Володимир засадив в погріб (тюрмами тогді були погребі [півниці]), але Ставра визволила ёго жінка, переодівшись в мужеску одіж. Имя Володи-мира Мономаха так поважали потомки, що опісля склалась сказка об сім, будьто византийський імператор прислав ёму знаки цар-ского достоїнства, вінець и коронаційний плащ, и кілька столітій потім московські царі вінчали ся вінцем, що називали „шапкою” Мономаха.

Розбираючи всё безпристрастно, треба примітити, що Мономах в своїх поученях и в уривках літописців (де об нім говорить ся) являє ся більш бездоганим и добродушним, як в своїх поступках, в котрих прозирають хиби часу, виховання и товариства, посеред котрого він жив. Такий на пр. поступок з двома поло-вечкиими князями, убитими з нарушенем даного слова и прав гостинности; завіщаючи синам повздержливість у війні и людскість, сам Мономах однако мимоходом признає ся, що при занятю Миньска, в котрім він мав участь, не лишено при жизни ні челядина, ані скотини. Наконець він хоч и дбав про руску землю, але й себе не забував и, караючи князів дійсно винуватих, відбирав їх уділи и відавав своїм синам. Та все він в исторії мати ме велике значіне, що живучи в суспільности, котра ледво що виходила з варварства, повертаючись в такім товаристві, де всякий гонив ся за вузкими своєкористними цілями, ще майже не розуміючи святости права й договору, оден Мономах держав знамено спільної для всіх правди и зберав під ним сили рускої землі.



Князь Андрій Боголюбский.

В другій половині XII-го століття рускої історії появляють ся зароди того ходу подій, що розвинув ся и установив ся вже під впливом татарского завоювання. Наш давний літописець, перелічуючи вітви славянсько-русского племені, вказує на Полян, Деревлян, Сіверян и т. д., але, говорячи вже по переказу про події IX-го и X-го століть, залічає в склад руского світа Мерю, сторону заселену фінським племенем тої-ж назви, що займала просторони нинішніх Губерній: володимирської, ярославської, костромської и часті московської и тверської; на рівні з тим народом ставить су-племенні и сусідні йому племена: Мурому на полудне від Мери и Весь на північ від тої-ж Мери по бігови Шексни и около Білоозера. Уже в незапам'ятні часи славянські поселенці заходили в сторони тих народів и поселялись там, як то показують славянські назви города Ростова в землі Мери, и Білоозера в землі Веси. Жаль, що не знаємо ходу славянської колонізації в сих землях; неперечно, що вона з прийнятем християнства змагалась, повставали городи з рускими мешканцями, а самі туземці приймаючи християнство теряли разом з поганьством свою народність и поступенно зливали ся з Русинами, деякі ж покидали свою прежню отчину и утікали дальше на схід. Недавні розкопування могил заходом Гр. Уварова в землі Мери показують, що поганьство и давна народність вже вигасали в XII-ім століттю, а бодай пізнійші могили з признаками мерянської народности можна віднести до сеї доби. Після письменних памятників в XII-ім століттю стрічаємо в сих місцях значне число городів неперечно руских: — Ростов, Суздаль, Переяславль-Заліський, Дмитрів, Углич, Зубців, Молога, Юрев, Володимир, Москву, Ярославль, Галич-Мерський, Городець и и. Неспокій в полудневій Руси спонукали єї тамошних мешканців переселяти ся в сю сторону. Народ Мери стояв на низькім

степени просвіти, не творив самостійного політичного тіла и при тім не був воївний, як показує лише оруже в ёго могилах; тому він легко підчинився власти и впливови Русинів. В сім-то краю, котрий колонізували приходці з різних славянсько-руських земель, творилась нова вітва славянсько-рускої народности, що дала початок великорускому народови; вітва ся в дальній тоці історії обняла всі інші народні вітви в рускій землі, многі з них зовсім загорнула и зляла з собою, а інші вітви підчинила своєму впливови. Недостача свідочств про хід рускої колонізації в сім краю становить в нашої історії дуже важну прогалину, котрої нічим заступити. Мимо того однако можна вже и у давних часах замітити сі власности, що в загалі становили віддільні признаки великорускої народности: скуплене сил у власній землі, напрямом розширити свої оселі и підчинити собі інші землі. Се пробиває ся вже в історії борби Юрія суздальського за Київ з Изяславом Мстиславичем. Се був первий початок напрямку підчинити рускі землі первенству східно-рускої землі. Юрій хотів утвердити ся в Києві, тому що очевидно гнобив ёго побут у східній стороні; та коли вийдемо в змісл подій тогочасних, то побачимо, що вже тогді разом з тим лучив ся напрямом руских мешканців суздальської землі панувати в Києві. Се видно з того, що Юрій заволодівши Києвом держав ся в нім при помочи Суздальців, що з ним прийшли. Київляне гледіли на княжене Юрія, як на чуже пануванє, а потім по смерті Юрія в 1157 р. поубивали всіх Суздальців, котрим Юрій поручив заряд краю. Опісля син Юрія Андрій не думав вже переселяти ся в Київ и хотів остаючись в суздальській землі панувати над Києвом и іншими рускими землями таким робом, щоб суздальска земля обняла первенство, як перше Київ. Від Андрія починає визначати ся яркими чертами самостійність суздальско-ростовської землі и разом з тим напрямом до первенства в рускій світі. В сю добу виступив в перший раз на історичну видівню парід великоруский. Андрій був перший великоруский князь; він своєю діяльністю дав початок и показав образець своїм потомкам; вони-то мали при обставинах прихильних довершити того, що назначив їх предок.

Андрій родив ся в суздальській або докладнійше в ростовско-суздальській землі, там прожив він дитинний вік и першу молодість, там відобрав він перші вражіння, після котрих склались у него погляди на жизнь и понятя. Доля кинула ёго у вир безвиходних усобиць, що панували в полудневій Руси. Після Мономаха, що був князем київским з вибору землі, княжили в Києві оден з дру-

гим два сини його, Мстислав и Ярополк; спору в них за землю не було, и їх можемо залічити до справдених земських вибраних князів, як и їх отця, тому що Київлянам дорога була память Мономаха и вони любили його синів. Але в 1139 році чернігівський князь Всеволод Ольгович вигнав третєго мономахового сина, слабого и обмеженого Вячеслава, и оружем заволодів Києвом. Сим відкрила ся дорога до безконечного неладу в полудневій Русі. Всеволод держав ся в Києві при помочи своїх Чернігівців. Він хотів забезпечити для свого роду Київ: Всеволод предложив Київлянам вибрати брата його Игоря. Київляне мимоволі згодились. Та як тільки Всеволод умер, в 1146 р., Київляне вибрали собі князем сина старшого Мономаховича, Изяслава Мстиславича, а Игоря зложили. Коли ж за Игоря підняли війну його брати, Київляне убили прилюдно Игоря, дарма що він вже відцурав ся світа и вступив в печерський монастир.

Изяслав щасливо справив ся з Ольговичами, та против него піднявсь новий невсипущий суперник, дядько його, князь суздальський Юрій Довгорукий, молодший син Володимира Мономаха. Почалась довголітна боротьба и в сій боротьбі брав участь Андрій. Справи замотувались так, що здавалось, усьобици не буде кінця. Київ кілька разів переходив то в руки Изяслава, то в руки Юрія; Київляне зовсім збились з дороги: впевняють Изяслава, що готові умерати за него, а потім перевозять Юрія через Дніпро до себе и змушують Изяслава втікати; приймають до себе Юрія, опісля ж зносять ся з Изяславом и призивають його до себе, а виганяють Юрія; та в загалі легко уступають всякій силі. Київляне не зважаючи на таку непостійність, вимушену обставинами, незмінно любили Изяслава и ненавиділи Юрія з його Суздальцями. Підчас тої усьобици Андрій нераз показував хоробрість в битвах, та нераз трібував установити супокій між роздражненими суперними сторонами, всё було дармо. 1151 р., коли Изяслав на час взяв рішущу перевагу, Андрій вговорював отця, щоб переселити ся в суздальську землю, и спішив ся сам перше від него уйти до сєго краю — у Володимир-на-Клязмі, пригород, що дав йому отець в уділ. Але Юрій ні за що не хотів лишити полудневої Русі, знов зачав добивати ся Києва, наконєць в 1154 р. заволодів ним и посадив Андрія у Вишгороді. Юрій бажав мати того сина близько себе, здає ся тому, щоб передати, йому київське княженє, и в тій ціли він призначив віддалені від Києва городи Ростов и Суздаль меншим своїм синам. Та Андрія не мали ніякі надії в полудневій Русі. Андрій був стілько ж хоробрий,

скільки й розумний, стільки ж вирахований у своїх замірах, скільки й смілий у виповненню. Він був дуже жадний панування, щоб міг погодити ся з тогдішнім станом в Полудневій Русі, де доля князя постійно залежала и від-забавів інших князів и від примхи дружини и городів. Крім того сусідство Половців не давало и на будуще ні якої поруки на установлене порядку в полудневій Русі, тому що Половці були добрим орудием князів, котрі задумували силою добивати ся городів. Андрій рішив ся самовольно утечи на все в суздальську землю. Крок був важний; сучасний літописець вважав се потрібним особливо замітити, що Андрій рішив ся на то без отцівського благословення.

У Андрія, як видно, доспів тогді плян не тільки віддалити ся в суздальську землю, але утвердити в ній осередок, з котрого можна б повертати справами рускими. Літопись говорить, що з ним були в порозумінню його свояки, бояре Кучкови. Думаємо, що він мав тогді багаго сторонників так в суздальській землі, як и в київській. Се перше видно з того, що в ростовско-суздальській землі любили його и скоро по тім okazали сю любов, настановляючи його князем по виборі; про се друге свідчать признаки значного переселення мешканців київської землі в суздальську. Але Андрій, що поступав в сім злучаю против отцівської волі, мусів освятити свої поступки в очах народу яким небудь правом. До сеї пори в почуттю Русинів для князів истнувало двояке право — походження и вибору, але оба ті права перепутали ся и втерили значінє, особливо в полудневій Русі. Князі, мимо всякого старшиньства по роді, добивались княжих столів, а вибиране перестало бути єдиноподушним вибором всеї землі и залежало від воєнної товпи — від дружин, так що в самім ділі удержувалось ще тільки одно право — право бути князями на Русі особам з рурикового дому. Але який князь мав де княжити, для того вже не було ніякого иншого права крім сили й успіху. Треба було установити нове право. Андрій найшов його; се було висше безпосередне благословенє релігії.

Був у Вишгороді в жепьскім монастири образ св. Богородиці, привезений з Царгороду; після переказу малював його св. євангелист Лука. Розказували про него чуда, говорили між иншим, що, поставлений під стіною, образ сей в ночі сам відходив від стіни и ставав посеред церкви, неначе показуючи, що бажає перейти в инше місце. Взяти його явно не було можна, тому що мешканці б на се не дозволили. Андрій задумав украдкой взяти його, перенести в суздальську землю, дарувати таким робом сій зе-

или святиню поважану на Руси и тим показати, що над сею землею спочиває особливе благословене Боже. Підмовивши священника женьского монастиря Миколая и диякона Нестора, Андрій забрав в почи чудотворний образ з монастиря и разом з княгинею и помічниками своїми зараз потім утік в суздальську землю. Підчас подорожи того образу в суздальську землю діялись чуда: в дорозі уздоровляв він хорих. Андрій мав на думці підняти город Володимир висше старших городів Суздаля и Ростова, та він задержував сю думку до часу в тайні, тому переїхав через Володимир з образом и не лишив його там, де він опісля по його думці мав бути. Та не хотів Андрій везти його ні в Суздаль ні в Ростов, тому що після його плану не треба було тим городам давати первенства. Десять верст від Володимира в дорозі до Суздаля сталося чудо: коні під образом нараз станули; запрягають інших сильніших, и ті не можуть рушити воза з місця.

Князь задержав ся; розпняли шатро. Князь заснув а рано оповістив, що йому являлась у сні Божа Мати з грамотою в руках и наказала не везти єї образу в Ростов, а поставити його у Володимирі, на тім же місці, де приключилось се привидженє, покласти камінну церкву в имя Різдва Богородиці и оснувати при ній монастир. В память такого привидженя намалювано образ, що зображав Божу Матір в такім виді, як явилась Андрієви з грамотою в руці. Тоді на місці привидженя zaloжено село, назване Боголюбовим. Андрій поклав там богату камінну церкву; єї наряди и образи були украшені дорогоцінними каменями и різпункою (емайлю), стовпи и двері блищали позолотою. Там поставив він тимчасом образ св. Ікону; на рамах, що для него спорудив Андрій, було 15 фунтів золота, багато жемчуга, дорогоцінного каменя и срібла.

Село Боголюбово, що заложив Андрій, сталося любим місцем його побуту и від того ж пішло в исторії прозвище Боголюбского.

Не знаємо, що робив Андрій до смерти отця, та неперечно він в тім часі справував ся так, що догодив усій землі. Коли отець умер в Києві по бенкеті у якогось Петра, 15-го мая 1157 р., Ростовці и Суздальці з усею землею вибрали єдинодушно Андрія князем усеї своєї землі и таким робом нарушили заповіт Юрія, що призначав Ростов и Суздаль молодшим синам. Та Андрій не поїхав ні в Суздаль, ні в Ростов, а оснував свою столицю у Володимирі, поклав там величаву церкву Успеня Богоро-

диці з позолоченим верхом^{*)} з білого каміня, привезеного водою з Болгарії. В тій церкві поставив він взятий з Вишгорода образ, що з того часу почав звати ся Володимирским.

З того часу Андрій явно показав свій замір вчинити Володимир, що доси був тільки пригородом, головним городом усеї землі и поставити ёго висше старих городів, Ростова и Суздаля. Андрій пам'ятав про се, що в старих городах були старі перекази й привички, котрі обмежали владу князя. Ростовці и Суздальці вибрали Андрія на віч. Вони вважали владу князя низше від своєї вічевої влади; живучи в Ростові або Суздалі міг Андрій дізнавати опору и мусів би йти під лад городянам, що горділись своїм старшинством. Напротив у Володимирі, котрий завдячував ёму своє вивисшене, своє нове старшинство над землею, воля народня мусіла йти рука в руку з волею князя. Город Володимир, перше малий и незначний, сильно розріс ся и населив ся за Андрія. Мешканці ёго були найбільше переселенці, що зайшли до Андрія з полудневої Руси на нову оселю. На се ясно указують назви урочищ у Володимирі; там були ріка Либедь. Печерний город, Золоті Ворота з церквою над ними, як в Києві, и Десятинна церква Богородиці. Наслідуючи Київ дав Андрій церкві, що поклав у Володимирі, десятину из своїх стад и з торгу и крім того город Гороховець и села. Андрій ставив багато церков, закладав монастирі и не жалувал видатків на украшення храмів. Крім церкви Успення, що дивувала сучасних людей величиною и блеском иконостаса, свічників, стінною живописю та багатою позолотою, він поклав у Володимирі монастирі Спаский, Вознесеньський, соборну церкву Спаса в Переяславлі, церкву св. Теодора Стратилата, котрому приписував своє спасенє підчас одної битви, коли разом з отцем брав уділ в княжих усобицях на полудни; також поставив церкву Покрови при устю Нерли и багато инших камінних церков. Андрій спроваджував до того майстрів з Заходу, а між тим стала розвивати ся и руска штука, так що за Андрієвого наслідника рускі майстри вже без помочи чужоземців ставили и малювали свої церкви.

В ставленю богатих церков пробиває ся так добробит краю, як и політичний такт Андрія. Кожда нова церква була важною подією, що розбуджувала увагу народу и повагу для єї оснувателя. Андрій розумів, що духовенство становило тогді одиноку просві-

^{*)} Після одних вістий, був оден купол, після инших — пять; се перше правдоподібніше, тому що в тих часах ставлено звичайно церкви з одним верхом.

чену силу, и умів позискати любов ёго, а тим самим скріпляв свою власть в народі. В житю видавався він ровесникам яко набожний и благочестивий чоловік. Ёго все можна було видіти в церкві, як він молив ся, як проливав слёзи жалю и голосно вздыхав. Хоч ёго княжі тіуни а навіть духовні, котрим він сприяв, позволяли собі грабити и інші лиха чинити, але Андрій прилюдно роздавав милостиню убогим, кормив черців и черниць и за то чув, як похвалювали ёго християнське милосердие. Часто по ночах він входив до церкви, сам запалював свічки и довго молив ся перед образами.

В тих часах залічали до благочестивих подвигів князя, що становили ёго славу, також війни ёго з невірними. В сусідстві з волостю Андрія, над Волгою, було царство Болгарске. Болгари, нарід финьского, або правдоподібнійше змішаного племені, ще в десятиім столітю прийняли мугамеданство. Вони давно вже жили в незгоді з Русинами, набігали на рускі краї и рускі князі нераз ходили битись з ними: такі битви вважано богоугодним ділом. Андрій два рази воював з тим народом и перший раз виправив ся з війском против него в 1164 р. Він взяв з собою св. образ Богородиці, привезений з Вишгороду; духовенство йшло пішки и несло образ під знаменами. Сам князь и ціле військо перед походом приймало св. тайни. Похід скінчив ся вдачно; князь болгарский утік; Русини взяли город Ибрагимів (в наших літописях Бряхимів). Князь Андрій и духовні приписували сю побіду чудотворній силі образу Богородиці; подію сю поставлено рядом з многими чудами, що походили від того образу, и на спомин того-ж установлено празник з водосвященем, що й доси відбуває ся 1-го серпня. Патріарх царгородский тим радше потвердив сей празник, бо припадав разом з празником грецкого императора Мануїла, що побив Сараценів, а побіду сю приписували чудотворній силі животворящего хреста и хоругви ис зображенем Христа Спасителя.

Але не так прихильний бажаню Андрія був патріарх Лука Хризотерх, коли Андрій звернув ся до него з просьбою, щоб посвятив митрополитом для Володимира ёго любимця Теодора. Сею новою установою хотів Андрій рішучо підняти у гору Володимир, що залежав від ростовскої епархії; тогді Володимир не тільки став би висше Ростова и Суздаля, але набрав би ще передового духовного значіня в ряді руских городів інших земель. Але патріархи після давного звичаю східної церкви не легко и не зразу годились на всякі зміни в порядку церковної управи. И сим разом не згодивсь патріарх на таку важну переміну, тим більше, що ростовский епископ Нестор ще жив и утік тогді в Царгород перед

Андрієм, котрий ёго не любив и прослідував. По кількох літах однако, 1168 р., любимець Андрія Теодор поїхав в Царгород и випросив собі посвященє хоч не на митрополита, то на єпископа ростовского. Він хоч вважав ся ростовским, але по бажаню Андрія мав жити у Володимирі, позаяк на се дозволив патріарх. Таким робом ёго любимий Володимир, хоч не міг в духовній управі одержати того первенства в Русі, котре принадлежало Києву, а все ж ставав висше Ростова, яко місце побиту єпископа. Як Андрій ні за що мав Київ, так и любимець ёго Теодор згордів, що не хотів знати київского митрополита: він не поїхав до него за благословенєм а вважав, що доволі ёму поставлення в єпископи від патріарха. Але сим нарушив він давний порядок на Русі, отже володимирске духовенство не хотіло ёго слухати; народ ворухив ся. Теодор замкнув церкви и наказав відправляти богослуженє. Коли вірити літописям, то Теодор з тої причини, щоби силою приневолювати до послуху ёго верховній власті, позваляв собі страшенні варварства: мучив непокірних игуменів, монахів, священників и простих людей, виривав їм бороди, відрубував голови, випікав очи, вирізував язики, забираючи майно у своїх жертов. Хоч літописець и говорить, що він поступав таким робом не слухаючи Андрія, котрий ёго посилав висвятитись в Київ, то годі припустити, щоби всё то могло діятись під правленєм такого властлюбного князя против ёго волі. Коли подібні варварства не пересадні, то могли вони діятись тільки за відомостю Андрія, а бодай Андрій дививсь крізь пальці на провини свого любимця и пожертвував ёго тільки тогді, коли побачив, що народне зворушенє змагає ся и може мати небезпечні наслідки. Якби се ні було, Андрій післяв наконєць Теодора до київского митрополита, котрий казав лиходієви відрубати праву руку, відрізати язик и виколоти очи. Се — після византийского звичаю.

Андрієви не вдалось поставити свій Володимир в церковних відносинах на степень митрополії. Та Андрій в тім згляді начертав вже рано то, що сподіялось опісля за ёго наслідників.

Андрія посадила на княженє уся земля з ущербом прав менших братів, що мали княжити там після заповіту отцівского. Рішущий в своїх справах, Андрій випередив всякі з їх сторони змагання до усобиць, разом вигнав своїх братів Мстислава, Василька, осьмилітного Всеволода (1162) и прогнав від себе двох племянників Ростиславичів. Брати разом ис своєю матірю, грецкою царівною, виправились в Грецію, де грецький імператор Мануїл прийняв їх дуже радо. Се вигнанє не тільки не було подією противною землі, але

навіть в літописях воно приписуєсь пеначе-б земській волі. Андрій виганяв також бояр, котрі не здавались ёму зовсім вірними. Такі способи скупили в ёго руках єдину владу над усею ростовско-суздальською землею и тим самим давали сій землі значіне найсильнішій між рускими землями, тим більше, що була вільна від усобиць и спокійна в тім часі від всякого нападу з-за границі. Та з другої сторони сими способами Андрій призбирував собі що раз більше ворогів, що були готові при спосібности погубити ёго всяким можливим робом.

Взявши в свої руки владу в ростовско-суздальській землі, Андрій зручно користувався усіма обставинами, щоб показати своє первенство у всій Русі; вдаючись в усобиці в інших руских землях він бажав, рішати їх по своїй волі. Головною и постійною цілю ёго діяльності було понижити значіне Києва, позбавити давнього старшинства над рускими городами, переносячи се старшинство на Володимир, а разом з тим підчинити собі вольний и багатий Новгород. Він добивав ся того, щоби після свого бажання віддавати ті два важніші города з їх землями тим князям, котрих він схоче посадити на княженє и котрі вдячні за се будуть признавати ёго старшинство. Коли по смерті Юрія Довгорукого повстав спір о Київ між чернігівским князем Изяславом Давидовичем и Ростиславом, братом Изяслава Мстиславича, Андрій опікувався Изяславом, хоч перше сей князь був ворогом ёго отця. В 1160 р. він з'їхав ся з ним у Волоку и задумав вигнати Ростиславового сина Святослава з Новгороду. В Новгороді вже від кількох літ був нелад; закликали и виганяли то тих, то інших князів. Недовго перед тим, ще за Юрія, княжив там брат Андрія Мстислав. В 1158 р. Новгородці вигнали ёго и закликали синів Ростислава, Святослава и Давида: першого посадили в Новгороді, другого в Торжку, але й против них скоро утворилась в Новгороді неприязна партія. Надіючись помочи від тої партії, Андрій післяв у Новгород таку жадоу: „Най буде вам звісно, що я бажаю добиватись Новгорода добром або злом; щоб ви цілували мені хрест, що хочете мати мене своїм князем, а мені вам добра бажати.“ Такий відклик скріпив зворушенє в Новгороді, часто стали збиратись бурливі віча. Спершу Новгородці, ведені прихильниками Андрія, колотились тому, що Новгород удержує разом двох князів и домагались вигнати Давида из Торжка. Святослав сповнив їх волю и вислав брата з Новгородської землі, але й потім противники ёго не дали Святославови супокою, підбурювали против него нарід и довели до того, що товпа спіймала Святослава на Городищу и відслала під сторожею

в Ладугу; ёго жінку замкнули в монастир св. Варвари; закували княжих дружинників, майно їх заграбили, а потім післали просити у Андрія сина на княжене. Андрій дбав, щоб ім по можности давати не тих князів, яких вони домагати-муть ся, а тих, котрих він сам ім дати схоче. Андрій післав ім не сина, а свого племянника Мстислава Ростиславича. Але в слідуючій році (1161), коли Ростислав побив и убив Изяслава Давидовича и укріпив ся в Києві, Андрій погодив ся з ним и казав Новгородцям взяти знов до себе на княжене того Святослава Ростиславича, котрого вони недавно вигнали и притім, як виражає ся літописець, „на всій волі ёго“. Андрієви очевидно було всё одно, чи сей, чи инший князь княжити-ме в Новгороді, щоб тільки сей князь був посаджений з ёго руки, та щоб таким способом для Новгородців вийшло в звичай приймати князів від суздальского князя. В 1166 р. умер київський князь Ростислав, чоловік уступчивий, що під koniecь погодив ся з суздальским князем и ёму догоджав. Київским князем вибрали Мстислава Изяславича. Крім того, що сей князь був сином ненависного Андрієви Изяслава Мстиславича, з котрим так завзято боров ся ёго отець, Андрій сам ненавидів сёго князя, але й Мстислав був не з таких, щоб догоджати кому небудь, хто-б тільки задумав показати над ним власть. У покійного Ростислава було пять синів: Святослав, що княжив в Новгороді, Давид, Роман, Рурик и Мстислав. Спершу Мстислав Изяславич жив з тими своїми двоюродними братами в згоді, та потім на велику радість Андрія між ними приязнь стала розриватись. Поча ось задія Новгород. Новгородці як и перше не погодились не своїм князем Святославом и вигнали ёго, а потім післали до київского Мстислава просити в него сина. Мстислав, не бажаючи колотнечі з Ростиславичами, зволікав з рішенем. Тим часом зневажений Святослав удав ся до Андрія; за Святославом стали смоленські князі, ёго брати. З ними злучились и Полочане, що перше не були в згоді з Новгородом. Тоді Андрій рішучо зажадав від Новгородців, щоби вони знов прийняли вигнаного Святослава: „Не буде вам иншого князя крім сёго,“ казав він ім сказати и прислав на поміч Святославови и ёго союзникам військо против Новгорода. Союзники спалили Новий Торг, спустошили новгородські села и перетяли звязь Новгорода з Києвом, щоб не дати Новгородцям зійти ся з Мстиславом київским. Новгородці почули зневагу своїх прав, побачили як дуже напосілись на їх свободу, розпалились и не тільки не здались на домагане Андрія, але убили посадника Захарія и деяких инших, сторонників Святослава, за тайні зносини з сим князем, вибрали иншого посадника именем Якуна и нашли спосібність сповістити

про все Мстислава Изяславича и ще раз просили у него сина на княженє. В тїм часї як раз вспїли київські бояре Бориславичі роздвоїти Мстислава з двома Ростиславичами Давидом и Руриком*). Коли вслїд за тим Новгородці знов прислали до Мстислава просити сина, він вже не вагав ся и післав до них сина свого Романа. Ростиславичі по сій події стались явними ворогами Мстислава. Андрій зараз и покористував ся тим, щоб ити на Мстислава. Рязанські и муромські князі вже перше були з Андрієм в згодї, злучені війною против Болгар. Полочане війшли з ним в союз з вражди против Новгородови; на Волини був єго союзником дорогобужський князь Володимир, дядько Мстислава, давнійший єго суперник за Київ. Андрій тайно знїс ся з князями сїверськими Олегом и Игорем; в Переяславлю рускім княжив брат Андрія Глїб незмінно єму вірний; з Глїбом був також другий брат, молодий Всеволод, що вернув з Царгорода и дістав княженє в Остерськїм Городци в полудневїй Руси. Всєго, таким способом, було до 11 князїв з дружинами и ратниками. Суздальським війском проводив син Андрія Мстислав и боярин Борис Жидиславич. На сторонї Мстислава був брат Андрія Михайло, що княжив в Торжку; не знаючи, що против него зб'ють ся, Мстислав Изяславич вислав єго з Берендіями на поміч синові в Новгород; та Роман Ростиславич перетяв єму дорогу и взяв єго в полон.

Підручники Андрія зійшлись з військами рїзних руских земель у Вишгороді и з початком Марця заложили стан під Києвом, близько кирилївського монастиря, и розсуваючись окружили весь город. Загально Київляне ніколи и перше не видержували осади и здавались звичайно князям, що приходили добувати Києва силою. И тепер вони видержали тільки три дні. Берендії и Торки, що стояли за

*) Суперечка почалась з того, що слуги Ростиславичів украли Мстиславові коні и наложили на них свої знаки. Бояре Бориславичі Петро и Нестор впевнили Давида, що Мстислав з мести за се хоче, прикликавши їх на обїд, взяти під сторожу. По якїмсь часі Мстислав справді запросив на обїд Давида и Рурика. Сі князі з намови бояр зажадали насамперед, щоб Мстислав цілував хрест, що їм не вдїє ні якого лиха. Мстислав обидив ся; образилась за него й дружина єго: „не годить ся тобі хрест цілувати — говорили єго дружинники — без нашої відомости тобі годї було ні задумувати, ні чинити то, що вони говорять, а ми веї знаємо твою щирю любов до братів, знаємо, що ти правий перед Богом и людьми. Пішли до них и скажи: я цілую хрест на се, що не задумував ніякого лиха против вас, тільки ви мені видайте того, що на мене лихословить.“ Обі сторони цілували на се хрест, але Давид потім не сповнив бажання Мстислава. „Коли я видам тих, що мені говорили — сказав він —, то опїєся мені ніхто нічого не скаже.“ Звідтіль и остигли взаємнии між Мстиславом и Ростиславичами.

Мстиславом Изяславичем, схильні були до зради. Коли вороги стали сильно напирати з заду на Мстислава Изяславича, київська дружина сказала йому: „чого, княже, стоїш, нам їх не перемогти.“ Мстислав утік до Василева, не встигнувши взяти з собою жінки і сина. За ним гнали і стріляли. Києва добули 12. марця, в середу другої неділі посту 1169 р., і цілий розграбили і спалили в двох днях. Не щадили ні старих, ні малих, ні полу, ні зросту, ні церков, ні монастирів. Запалили навіть печерський монастир. Вивезли з Києва не тільки приватне майно, але й образи, ризи і дзвони. Така жорстокість буде нам повятна, коли згадаємо, як перед дванадцятими літами Київляне повбивали у себе всіх Суздальців по смерті Юрія Довгорукого; певно між Суздальцями були люди, що мстились тепер за свою рідню; що до Чернігівців, то вони давно враждували на Київ, а вражда ся змагалась від довгої вражди між Мономаховичами і Ольговичами.

Андрій діпняв свої цілі. Давний Київ втерляв своє вікове старшинство. Колись город багатий, заслужив собі у чужоземців, що його звідували, назву другого Константинополя, та вже й перше усе теряв свій блиск через усобиці, а тепер його ограбили, спалили, позбавили много мешканців, поубивавши або позаберавши в неволю, обсміяли і збезчестили інші рускі землі, неначе-б мстились на них за його прежнее панування над ними. Андрій посадив в них свого покійного брата Гліба, з заміром на будущину настановляти там такого князя, якого йому схоче ся дати Києву.

Справившись з Києвом, Андрій по черзі хотів справитись и з Новгородом. Ті самі князі, що ходили з ним на Київ, з тими самими військами, що знищили давню столицю рускої землі, пішли на північ, щоб приготувити ту саму долю и Новгородови, яка довелась Києву. „Не будемо горорити — розправляє суздальський літописець, прихильний Андрієви и його політиці —, що Новгородці праві, що вони здавна від прародичів князів наших вольні; а коли-б и так було, то хиба-ж прежні князі казали їм ломати хрестне цілування и сміяти ся з внуків їх и правнуків?“ Вже в трьох церквах новгородських на трьох образах плакала Пресв. Богородиця: вона привиділа лихо, що збиралось над Новгородом и його землею; вона молила Сина свого не передавати Новгородців погибелі як Содому и Гомору, але помилувати їх як Ниневитян. Зимою 1170 р. явилось грізне військо під Новгородом — Суздальці, Смольняне, Рязанці, Муромці и Полочане. В протягу трьох днів вони вносили остроги коло Новгороду, а четвертого дня почали приступ. Новгородці бились хоробро, але потім стали слабнути. Вороги Новгорода, надіючись

побіди, завчасу наперед ділили між собою жеребом новгородські улиці, жінки и діти новгородські, подібно як се вчинили з Київлянами; але в ночі з вівторка на середу другої неділі посту — як оповідає переказ — новгородський архієпископ Іоан молив ся перед образом Спаса и учув голос від образу: „Иди на Ілїїну улицю в церкву Спаса, возьми образ Пресв. Богородиці и винеси на забороло стіни и вона спасе Новгород.“ На другий день Іоан з Новгородцями виніс образ на стіну у Загородного кінця між Добрининою и Прускою улицею. Туча стріл посипала ся на него; образ обернув ся назад; з очий ёго потекли слёзи и упали на фелон єпископа. На Суздальців найшов дур; між ними повстав нелад и вони стали стріляти одні на других. Так оповідає переказ. Князь Роман Мстиславич в вечер 25. лютого з Новгородцями побив Суздальців и їх союзників. Сучасний літописець, розказуючи про сю подію, нічого не говорить про образ, але приписує сю перемогу „силі чесного хреста, заступленю Богородиці и молитвам владики“. Вороги утікли. Новгородці спіймали стілько Суздальців, що продавали їх за безцін (по 2 погати)*). Легенда про спасенє Новгорода мала важне значіне на будучину, піддержуючи моральну силу Новгорода в борбі ёго з Суздальськими князями. Опісля вона мала навіть загальне церковне значіне в цілій Русі: образ, котрому приписували чудотворне спасенє Новгорода від Андрієвого війська, став ся під іменем Знаменського одним з найзнаменитших образів Божої Матері, почитаних на Русі. Празник в єї честь установили Новгородці 27. листопада, и православна церква ёго й доси обходить.

Незабаром, однак, вражда остигла и Новгородці погодились з Андрієм. Слідуючого року вони не злюбили Романа Мстиславича и вигнали від себе. Тоді був неурожай и повстала дорожня в Новгороді. Новгородцям треба було брати хліб из суздальської землі, и се було головною причиною скорого супокою з Андрієм. За ёго згодою вони взяли собі князем Рурика Ростиславича, а в 1172 р., прогнавши ёго від себе, випросили в Андрія сина Юрія. Новгород все таки виграв в тім згляді. що Андрій мусів поважати права Новгорода и хоч посилав ёму князів, та вже не інакше, як на всій волі новгородській.

Мимо поражєня Києва, Андрієви довелося ще раз посилати там військо, щоб удержати ёго в своїй власті. Князь Гліб, що ёго настановив Андрій, умер. За згодою Ростиславичів заняв був Київ

*) В гривні 20 погат. По обрахуваню Карамзина 6 погат рівні 50 к. Т. II. прим. 79.

дядько їх Володимир Дорогобуский, давний союзник Андрія, але Андрій наказав ёму без проволоки виїхати и заявив, що відступає Київ Романови Ростиславичеві, князеви лагідному й покірному. „Ви назвали мене своїм отцем — наказав Андрій сказати Ростиславичам —, хочу вам добра и даю Романови братови вашому Київ.“ По якімсь часі Андрій задумав вигнати Романа Ростиславича. Чи він був недовольний з Ростиславичів, добачаючи в них гордошів, чи просто наміряв посадити там брата и тому треба ёму було їх вигнати, — як би се не було, він зачіпив тих князів, післав до них свого мечника Михна, жадаючи видачі Григорія Хотовича и двох інших лиць; „вони — говорив він — зігнали з сего світа брата мого Гліба; вони всі нам вороги.“ Ростиславичі знали, що се из сторони Андрія ніщо инше тільки зачіпка, тому не рішались видати людей, котрих уважали невинними, и дали їм спосіб спасти ся. Сёго тільки й треба було Андрієви. Він написав їм таке строге слово: „коли ви не живете по моїй волі, то ти, Рурику, заберай ся геть з Києва, а ти, Давиде, заберай ся з Вишегорода, а ти, Мстиславе, з Білгорода; лишає ся вам Смоленськ: там діліть ся як знаєте.“ Роман послухав и поїхав в Смоленськ. Андрій віддав Київ братови Михайлови, з котрим погодив ся. Михайло лишив ся поки-що в Торческу, де перше княжив, и післав в Київ брата свого Всеволода з племінником Ярополком Ростиславичем. Та інші Ростиславичі не були такі безмовні, як Роман. Вони вислали до Андрія посла з объясненнями, але Андрій не дав відповіді. Тоді вони вночі ввійшли до Києва, спіймали Всеволода и Ярополка, облягли самого Михайла в Торческу, примусили ёго зречи ся Києва и вдовольати ся Переяславем, що ёму відступили, а самі вернули в Київ и посадили на київській столі одного з поміж себе: Рурика Ростиславича. Сам непостійний Михайло, котрого Андрій забезпечив в Києві, відступив знов від Андрія и пристав до Ростиславичів, бо він вже против Андрія и Ростиславичів виступав за Мстиславом Изяславичем. Андрій, дізнавшись про все, сильно розгнівав ся, а тут як раз радили ёму дати поміч против Ростиславичів: чернігівський князь Святослав Всеволодович задумував підчас замішок заволодіти Києвом и підмовляв Андрія на Ростиславичів; разом з ним держались и інші князі Ольговичі. Посол присланий в имени тих князів говорив Андрієви: „хто тобі ворог, той и нам ворог; ми з тобою готові.“

Гордий Андрій прикликав свого мечника и сказав: „Ідь до Ростиславичів и скажи їм ось-що: ви не поступаєте по моїй волі; за то ти, Рурику, заберай ся в Смоленськ до брата в свою отчину, а ти, Давиде, заберай ся в Берлад, не позволяю тобі бути

в рускій землі; а Мстиславови скажи так: ти всё накоїв; я не позволяю тобі бути в рускій землі."

Михніо переказав Ростиславичам порученє свого князя. З усіх найбільш не стернів сїї річи Мстислав. „Він — говорить ровесник — змалку не привик нікого боятись крім єдиного Бога. Він казав остричи Михнови волося на голові и бороді и сказав: „Иди до свого князя и перекажи від нас своєму князеві ось-що: Ми тебе доси вважали отцем и любили, а ти прислав до нас такі річи, що вважаєш мене не князем, а підручником и простим чоловіком; роби, що-сь задумав. Бог усєму судя!“

Андрій розъярив ся, як побачив остриженого Михна и почув, що сказав Мстислав. Під головним проводом Андрієвого сина Юрія и боярина Жидиславича виправилось велике військо Суздальської землі — Ростовці, Суздальці, Володимирці, Переяславці, Білозерці, Муромці и Рязанці. Андрій висилаючи їх сказав: „Виженіть Рурика и Давида з моєї отчини, а Мстислава возьміть: нічого єму не робіть и привезіть до мене.“ До них прилучились Новгородці. Вони йшли через смоленську землю; бідний Роман, побачивши в себе таких гостей, не міг супротивляти ся и мусів на жадобу Андрія післати з ними своїх Смольнян. Уся та сила вступила в чернігівську землю и там злучив ся з нею Святослав Всеволодович з братами. З другої сторони Андрій підняв на Київ сили полоцької землі: Турівських, Пинських и Городеньських князів, підчинених Полоцькови. Михайло Юревич відступив од Ростиславичів и разом з Всеволодом и двома племянниками поспішив заволодіти Києвом. Ростиславичі не спиняли єго. Рурик запер ся в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давида післали в Галич просити помочи у Ярослава (Осмомисла). Всє військо переважно напирало на Вишгород, щоб взяти Мстислава, як приказав Андрій. Багато було крику, шуму, траскоту, пилу, мало убитих, але багато ранених. Девять неділь стояло се військо. Двоєрідний брат Ростиславичів, Ярослав Изъяславич Луцкий, що прийшов з усею волинською землею, гледів для себе старшиньства и Київського стола, чого добивав ся також Святослав Всеволодович чернігівський, найстарший князь у війську. Самого Андрія тут не було, щоб рішити сей спір своєю могутчою волею; а всі ті князі, самі того не пізнавали, тільки тому явились під Вишгород, щоб дати змогу Андрієви назначити в Київ такого князя, якого єму схоче ся. Ярослав, не погодившись з Святославом Всеволодовичем, відступив од союзників, перейшов до Ростиславичів и посунув ся на Білгород, щоб злучитись з Руриком Ростиславичем и ударити на

облягаючих. В тім часі союзникам грозив прихід Галичан на поміч Ростиславичам, на завізване Давида. З своєї сторони більша часть союзників не мала ні поводів, ні охоти даліше вести завзяту війну. Смольняни втягнули були зовсім на силу. Новгородці були несупокійні и змінні, легко остигали до діла, до котрого приступили мимоходом; здає ся, що й Полочане и инші війська з білоруских городів не визначались особливою ревністю, бо для них се було зовсім рівнодушно, до кого буде належати Київ. Се всё разом було причиною, що, як тільки союзники побачили зріст неприятельської сили, то в стані їх повстав переполох и вони нічу перед досвітком утікали в такім неладі, що багато переправляючись через Дніпро потонуло. Мстислав виїхав з міста, пігнав за ними, заняв їх табор и забрав полон. Ся побіда над дванайцяти князями и силами так великих земель вславила Мстислава Ростиславича між ровесниками и дала ёму назву Хороброго. „Так то — говорить літописець, — князь Андрій який був розумний в усіх справах, а втратив змисл свій неповідержністю: розпалив ся гнівом, згордів и несправедливо похвалив ся; а похвалу и гордощі диявол вселяє в серце чоловіка.“

Ростиславичі відступили Київ Ярославови Луцкому, котрий, як можна було надіятись, не довго в нім просидів, и бідна стара столиця знов стала переходити з рук до рук. Але доля єї вже не залежала від волі суздальських князів, як то хотілось Андрієви. Слідуючого року Ростиславичі готові були погодити ся з Андрієм, як тільки на київскім престолі сяде брат їх Роман. Андрієви певно милійше було б бачити там покійного собі Романа, як неприємну вітву Изяслава Мстиславича або Ольговичів, родових ворогів Мономахового племені; здає ся и Ростиславичі мали се на думці війшовши з Андрієм в зносини. Та Андрій отягав ся з рішущою відповідю. „Підождіть троха — сказав він —, пішло до братів своїх на Русь.“ Андрій, як видно, не рішив в своїм розумі, в чию користь висказати суд. Несподівана, насильна смерть перетяла всі ёго плани.

При усім своїм розумі, хитрости, переворотности, Андрій не установив нічого тривалого в руских землях. Одиною побудкою усєї ёго діяльності була жадаба влади; він бажав утворити около себе таке положенє, щоб міг переміщувати князів з місця на місце, як шахових хлопців, посилати їх з дружинами сюди й туди, по своїй волі примушувати дружити ся між собою и сварити ся и спонукати їх всіх чи хоч чи нехоч признавати ёго найстаршим и передовим. В тій цілі він досить зручно користувався непевними

и часто недоладними відносинами князів, незгодою між городами и землями, підбурював и роздував страсти партий. Добру услугу робив ёму також внутрішній нелад в Новгороді и неурожаї новгородської землі и давнє відчуженє полоцької землі від инших руских земель, и родова неприязнь Ольговичів и Мономаховичів и несподівані зворушення в роді спору Ростиславичів з Мстиславом Изяславичем. Найбільше ж допомагали ёму ті дикі противогорожанські власности ще неулаженого товариства, при котрих люди не вміють погодити особисті цілі з суспільними, и легко можна розрушити страсти надією на обопільний грабіж. Всё то однако були часові способи и тому мали часовий характер. Крім жадоби особисто панувати над князями, у Андрія ледво був який-небудь инший идеал нового порядку для руских земель. Що до ёго відносин до власної суздальско-ростовської землі, то він гледів на ню, неначе на осібну землю від прочої Русі, однак мала вона панувати над Русю. Таким робом дбав він про добробит своєї землі, старався обогатити її релігійною святинею и в тім часі віддав на спустошенє Київ з усім тим, що було там здавна святого для усєї Русі. Як оцінила ёго заходи сама суздальско-ростовська земля, показує ёго смерть.

Властилюбний князь, вигнавши братів и тих бояр, що не зовсім ёго слухали, панував у своїй землі самовластно. Він забув, що ёго вибрав народ, и обтяжав народ податками через своїх посадників и тиунів и самовольно карав смертю, кого хотів. Страшенні варварства, переказані в літописях про єпископа Теодора, ёго любимця, доволі кидають мрачну тїнь на добу Андрієвого княження, хоч би тільки половина того, що розказувалось, була правда. Андрій, як видно, що-раз робився більше й більше жорстоким. Він постійно жив в селі Боголюбіві; там постиг ёго кінець. Був у него улюблений слуга Яким Кучкович. Князь розказав казнити ёго брата. Яким почав говорити до своїх приятелів: „Сьогодні того, другого казнив, а завтра казнить и нас: справмось з тим князем!“ В п'ятницю 28. Червця 1175 р. зібралась рада в домі Кучкового зятя Петра. Було там людей 20 а між ними ключник Андрій Амбал, родом Ясин (Яси — нарід кавкаського племені: думають, що се Кабардинці), и Жид Бѣрем Мойзич. Замітно (яко загальна черта подібних людей), що прибічними Андрія були чужоземці: причуваючи, що свої мають повід нелюбити ёго, він очевидно думав обезпечити ся тим способом — и помилився. На раді рішили вбити князя тої-ж ночі. Андрій, після вісти одної літописи, спав сам оден, після инших, коло него був хлопець. Сприсяжені

вийшли на своє діло и вступили на сам перед до погребу, напились для смілости вина а потім пішли до Андрієвої спальні.

— „Пане, пане!“ сказав оден, стукаючи в двері.

— „Хто там?“ відкликнув ся Андрій.

— „Прокіп,“ відповіли ёму. Прокіп був вірним слугою Андрія.

— „Ні, паробче, ти не Прокіп,“ відповів, догадавшись, Андрій и кинувсь гледіти меча. Був у нёго меч св. Бориса, котрому він приписував особливу силу, але меча у себе не найшов: Амбал ключник вчасно ёго виніс.

Сприсяжені виломали двері и кинулись на Андрія. Князь був сильний и став боротись з ними. В птьмі убийці ранили одного из своїх, але потім, розрізнивши князя, ударили ёго мечами, саблями и списами. Думаючи, що вже скінчили з ним, відійшли вони, але князь зібрав останні сили, вискочив за ними, стутив ся из сходів и сховав ся під сіни. Убийці почули ёго стогнане.

„Князь зійшов з сінний в низ,“ закричав оден.

„Подивім ся,“ сказали інші и кинулись назад до спальні. Князя там не було.

„Ми згинули — закричали вони—, скорше, скорше гледіть ёго!“

Запалили скоро свічки и слідом крови на сходах найшли князя: він сидів, притиснувшись за сходним стовпом, и молив ся.

Петро Кучкович відсік ёму праву руку. Князь вспів промовити: „Господи, в руки твої передаю духа мого!“ и закінчив жизнь.

Вже розсвітало. Убийці найшли Прокопа, княжого любимця, и забили ёго. Відтіл знов вийшли вони на сіни, набрали золота, дорогоцінних камінів, жемчуга, всякого майна и вислали вложивши на коний, що приготували ім одномишленники їх. Самі ж вони задягнули княжу зброю и зібрали своїх. „Що,“ говорили вони, „як на нас прийде дружина володимирська?“ — „Пішлемо у Володимир,“ рішали лиходумці.

Вони післали до Володимирців, сповістили їх про подію и казали повісти: „Коли хто з вас що небудь подумає на нас, то ми з тими справимось. Не в нас самих була дума; и ваші в одній думі з нами.“

Володимирці відповіли: „хто з вами в думі, той з вами най буде, а наше діло сторона.“

Цілий дім Андрія розграбили. Так поступали відповідно тогдішнім звичаям и понятям. Майно казенного громадскою волею все віддавалось на „потокъ и разграбленіє“ (задержане и грабіж). Розьодіте тіло князя викинули на город.

Був між слугами князя оден Київлянин Кузьмище. Дізнавшись, що князь убитий, він ходив и питав то того, то иншого : „Де мій пан?“

Їму відповіли : „От там в городі лежить, та не смій ёго діткнутись. Се всі тобі говорять : хочемо ёго кинути псам. А хто прибере ёго, той наш ворог и того убємо.“

Але Кузьмище не настрашився грізьбою, найшов тіло князя и став голосити над ним.

До него йшов Амбал.

„Амбал, враже — закричав Кузьмище, побачивши ёго —, кинь коверець або що небудь постелити, або чим небудь прикрити нашого пана!“

„Геть! — сказав Амбал — ми ёго викинемо псам.“

„Ах ти єретик — закричав Кузьмище —, як псам викинути? А памятаєш, Жиде, в якім платю ти прийшов сюди? Ти цілий в бархаті стоїш, а князь лежить голий! Змилуйся, подай щонебудь.“

Амбал кинув ёму коверець и корзю (верхній плащ). Кузьмище обвинув тим тіло вбитого и пішов до церкви.

„Відчиніть святинню!“ сказав Кузьмище людям, котрих там стрітив. Сі люди були вже з радощів п'яні. Вони відповіли : „кинь ёго тут в присінку. От ще ти собі напштав з ним смутку!“

Кузьмище положив тіло в присінку, накрив ёго корзю и голосив над ним так :

„Вже, пане, тебе твої парібки не знають, а перше, бувало, гість прийде з Царгорода або з инших сторін рускої землі, то чи латинник, чи християнин, чи поганець, ти бувало скажеш : пове-діть ёго в церкву и в палати, най видять всі правдиве християнство и хрестяться ; и Болгари и Жиди и всяка погань — всі, що виділи славу Божу и церковну прикрасу, плачуть за тобою ; а ті не кажуть тебе в церкві положити.“

Тіло Андрія лежало два дні и дві ночі в присінку. Духовенство не рішалось відчинити церкву и відправити над ним панахиду. На третій день прийшов игумен монастиря Кузьми и Даміана, звернув ся до боголюбских крілошан и говорив :

„Чи довго нам гледіти на старших игуменів? Чи довго сёму князеві так лежати? Отворіть святинню, я відправлю панахиду ; вложім ёго в домовину, най лежить тут, поки злоба не перестане : тогді прийдуть з Володимира и понесуть ёго там.“

За ёго порадою, отворили церкву, положили тіло в камінну домовину и відспівали над ним панахиду. Сёму, як видно, вже ніхто не перешкодив.

Між тим показалося, що убийці вдіяли поступок, котрий многим припав дуже до вподоби. Правленя Андрієвого не навиділи. Народ, почувши, що ёго вбили, кинувсь не на убийців, а противно робив дальше, що вони розпочали. Боголюбовці розграбили цілий княжий дім, де було нагромаджено золота, срібла, дорогої одіжи, повбивали ёго дітських и мечників (післанців и сторожу), дісталось и майстрам, котрих збирав Андрій, замовляючи в них роботу.

Грабували и в Володимирі, але там якийсь духовний, именем Микулиця (мабуть той самий піп Миколай, що поміг в 1156 р. Андрієви тайно взяти у Вишгороді образ Богородиці), в ризах перейшов городом з чудотворним образом; се зробило таке вражінє, що зворушенє втихло. Вість про убийство Андрія скоро розійшла ся по землі: всюди народ ворухив ся, нападав на княжих посадників и тіунів, котрими всі гнали ся задля способів їх управи; їх доми ограблено, а инших навіть убито.

Не раньше як в шість днів по смерті князя, Володимирці неначе схаменулись и рішили привезти тіло вбитого. Пятого липця вони вислали игумена богородицького монастиря Теодула, з деместником (співачом церковним) Лукою и з двигарями за тілом в Боголюбово, а Микулиці сказали: збери всіх попів, вберіть ся в ризи, станьте перед образом Богородиці, перед Срібними воротами и ждїть князя! — Срібними воротами звались ті ворота, що виходили на дорогу в Боголюбово; з противної сторони були Золоті ворота.

Народня товпа вийшла з города. Коли похоронний похід став приближатись, показалося княже знамя, чутно було погребальний спів, тоді намість злоби виступив смуток; згадали, що покійник лишив не тільки лихі діла, але й добрі, згадали ёго ревність в ставляню церков и оплакували князя.

Ёго поховали в церкві св. Богородиці. Неперечно, що ненависть до Андрія не була уділом одної незначної партії, але її поділяв народ. Инакше годі обьяснити сю обставину, що тіло князя лежало непоховане цілий тиждень и народ, почувши про насильну смерть свого князя, звернув ся не на убийців ёго, а на ёго повірників и слуг. Та з другої сторони, коли поступки сёго князя безмірно властлюбного викликали злість народу, то все таки ёго діяльність в своїй основі годилась з духом и характером тої землі, котрою він управляв. Се найяснійше можна бачити из слідуєчих подій и усеї исторії ростовско-суздальського краю до самого татарського нападу.

Ростовці и Суздальці, особливо сі перші, були недовольні Андрієм за відзнаку оказувану городови Володимирови, и чувство досади зараз проявилось по смерті Андрія. Ростовці прикликали племянників Андрієвих, Ростиславичів, але вони не сміли явитись в паньстві дядька и проживали в рязанській землі. Володимирці закликали брата Андрієвого Михайла, що жив в Чернигові. Дійшло було до усобиці: Ростовці взяли верх, змусили Володимирців прийняти одного з Ростиславичів, Ярополка, и відзивались про Володимирців так: „Вони наші холопи и мулярі: ми їх город спалимо або посадника в нім від себе настановимо.“ Та посаджені князі Ростиславичі, догоджуючи одним Ростовцям, обурили против себе несправедливими поборами Володимирців и цілу землю. „Ми вольних князів приймаємо до себе,“ говорили Володимирці. Тому, коли Володимирці прогнали від себе Ярополка Ростиславича и знов закликали до себе Михайла, то вся земля була по стороні города Володимира. Михайло скоро вмер и Володимирці на вічі вибрали молодшого сина Юрія Довгорукого Всеволода (хрестне имя ёго було Дмитро). Ростовці трібували повстати против него з Ростиславичами, та не повелось. За Ростиславичів пішов против Всеволода рязанський князь Гліб, однак ёго побили на голову и взяли в полон разом з Ростиславичами и ростовськими боярами, що ёго піддержували. Гліб умер в тюрмі. Злість Володимирців на Ростиславичів була так велика, що вони покусились були осліпити їх против волі Всеволода. Причина тої злости обьяснює ся тим, що Ростиславичі разом з Рязанцями навели на землю Половців. З того часу зворушення на довго втихають в ростовско-суздальській землі. З усёго видно, що и в Ростові партія, що ненавиділа город Володимир и добивалась власти и первенства над усею землею, складалась переважно з бояр, котрі не вміли придбати любови усёго народу и потягнути ёго за собою. В самім Ростові мешканці вязали бояр и віддавали їх Всеволодові. Потім, як розбито Рязанців и розсіяно партію ростовських бояр, неприхильних Всеволодові, Ростов був супокійний. Всеволод княжив довго (до 1212 р.) и в многім дальше провадив політику Андрієву, хоч поступав більш умірковано и лагідно. В ростовско-суздальській землі в загалі любив ёго народ. У відносинах до Новгороду він користувався всіми обставинами, щоб піддержувати своє первенство и вплив над ним. Але він уступав Новгородцям в злучаю крайного упору з їх сторони и все удавав, що шанує новгородську волю. Замітно при тім, що Всеволод в справах з Новгородом мусів хватати ся крутих способів не з особистої побудки, а по бажаню дружини.

Таким робом, коли він не погодивсь з Новгородцями и обляг Торжок и вже готов був відступити и помирити ся, дружина кричала: „княже, ми не прийшли з ними цілуватись,“ и Торжок занято и спалено. З многих черт видно, що гадка про підчинене Новгорода була гадкою всієї ростовско-суздальської землі, а не самих її князів, и тому то опісля Новгородці так завзято воювали не тільки з самими князями, а загально з Суздальцями и ненавиділи їх навіть тогді, коли годились з їх князями. З другої сторони Всеволод піддержував первенство над рязаньськими князями и в 1208 р., користуючись неладом в рязанській землі, посадив там сина свого Ярослава. Але разом з тим князем напали в рязанську землю Суздальці и взяли в свої руки всю управу; тому Рязанці, що перше самі видали Всеволодови своїх князів и добровільно вибрали Ярослава, не втерпіли, піднялись усею землею, закували Суздальців и засадили в погребі, де їх багато подусилось. Тому Всеволод не зміг удержати для себе рязанської землі.

Князь Всеволод користувався повагою и в полудневій Русі, годив полудневоруских князів, що сварились між собою, а навіть в далекій Галичі оден князь віддавав ся під його опіку. По смерті Всеволода наступила коротка усобиця; викликали її переважно Новгородці. Та в 1219 р., по смерті старшого Всеволодового сина Константина, настановлено у Володимирі князем другого сина його Юрія, и ростовско-суздальська земля до самого татарского нападу була вольна від княжих усобиць. Треба примітити, що в сій землі княжило разом кількох князів, братів и племянників Юрія, та всі вони поступали згідно. Всі вони радили в згоді з народом и сама власть їх залежала від народу. Таким робом, коли Всеволод розділив уділи між своїми синами и Ярославови віддав Переяславль-Заліський, то Ярослав, приїхавши в сей город, скликав народ в соборній церкві св. Спаса и сказав: „Брати Переяславці! Отець мій відійшов до Бога, вас віддав мені, а мене віддав вам в руки. Скажіть, брати, чи бажаєте мене мати своїм князем?“ Переяславці відповіли: „Вельми бажаємо, нехай так буде! Ти наш пан.“ И всі цілували йому хрест.

Се була доба добробиту східної Русі. Земля заселялась; ставили ся церкви и монастирі, штука піднялась до такого степеня, що Русини вже не потребували чужосторонніх майстрів: в них були свої будівничі и малярі. Разом з тим ширилась там и книжна просвіта. Ростовський владика Кирило заложив бібліотеку; під його проводом перекладано з грецького и переписувано всякі твори духовної літератури. Кілька рукописий, що збереглись з тої доби,

показують, що переписуване доходило до значної краси. Княжна чернігівська Евфросина, дочка Михайла Всеволодовича, завела в Суздалі школу для дівчат, де вчили грамоти, письма и церковного співу. Правда, книжна просвіта була одностороння и вела до монастирської жизни, а тому оберталась тільки у вибранім кружку духовних, мало проникала в народню масу, не обіймала животних потреб; але при всім тім треба примітити, що ростовско-суздальська земля и з тими убогими починами просвіти стояла тогді висше полудневих земель, де раньші почини всякої науки загивали від внутрішнього неладу и половецкого спустошення. Час Юрія був також добою значного розширення Руси на північний-схід. На місци зливу рік: Сухоні и Юга założено город Устюг, що набрав скоро важного торгового значія. Камські Болгари заволоділи були ним, але Юрій побив їх, змусив заключити супокій, увільнити всіх полонників, дати закладників и вбезпечити супокій клятвою. З другої сторони Русини посувались по Волзі, війшли в землю мордовську и при зливі рік Оки з Волгою оснували Нижній-Новгород. Мордва, що була під управою многих князьків, не в силах була устояти против натиску руского племені; тогді як одні мордовські князі гледіли помочи Болгар против Русинів, инші, спіймані з необачка, віддавались руским князям яко підручники и звались „ротниками“ (тому що складали „роту“, т. е. присягу). Так в 1228 р. князі двох мордовських племен Мокші и Ерзи: Пуреша и Пургас, завзято воювали між собою. Пуреша став ся ротником князя Юрія и просив у него помочи против свого суперника, а Пургас прикликував до себе на поміч против Пуреші болгарского князя. Але болгарський князь не вспів нічого вдіяти, а Русини війшли в землю Пургаса Ерзю (звану в літописи Русь Пургасову), опустошили її и загнали Мордву в неприступні дрімучі ліси. В 1230 р. Пургас виправив ся був на Нижній-Новгород, але його відбили, а син Пуреші напав на нього з Половцями и в-конець спустошив його землю. Сі події сильно підмагали руску колонізацію на сході. Чужоземці покидали свої прежні оселі, утікали на полудне або йшли за Волгу, а остатки їх, удержуючись в прежній землі, приймали християнство и скоро ставались Русинами. Східно-русский народний елемент, розширяючись дальше на схід, разом з тим приймав в себе чужоплемінну кров и таким робом, зберігаючи основу славянської народности, все більш и більш мішав ся з иншими. Так розвивав ся и установляв ся тип великоруского народу.

VI.

Князь Мстислав Удатний.

В першій четвертині XIII-ого столітя визначає ся блискучими чертами діяльність князя Мстислава, котрого ровесники прозвали „Удатним“, а пізніші історики „Удалим“. Ся особистість може справедливо назвати ся образцем характеру, який тільки міг виробитись умовами життя дотатарської удільно-вічевої доби. Сей князь позискав знаменитість не тим, чим інші передові особистості тогочасні, котрих житєписи подаємо. Він не стремів до нових цілей, не дав нового обороту ході подій, не творив нового первообразу суспільного ладу. Се був напротив оборонець старини, хоронитель існуючого, борець за правду, але за ту правду, котрої образ зложив ся вже перше. Їго побудки и стремління були так неозначені, як и стремління, що управляли їго віком. Їго доблести и їго недостачі посять на собі відтиск всього, що разом виробила удільна жизнь. Се був найлучший чоловік свого часу, та не переходив тої черги, котру собі назначив дух попередних віків; и в тім згяді жизнь їго виражала сучасну їму суспільність.

В тих часах син наслідував в очах сучасних честь або нечесть по отцю. Який був отець, таким перед часом готові були вважати сина. Сим означалось моральне значіне князя при вступленю їго в діяльність. Від него дожидали, щоб дальше провадив отцівські діла, и тільки дальша доля зависіла від їго власних поступків. Отець сього князя Мстислав Ростиславич придбав собі таку добру память, як мало котрий з князів. Він був сином Ростислава Мстиславича смоленського князя, правнуком Мономаха, вславив ся богатирскою обороною Вишгорода, відбиваючись од властлюбних забагів Андрія Боголюбского. Коли опісля прикликали їго Новгородці, одержав славу побіду над Чудю, хоробро и невсипущо беріг волі Великого Новгороду и позискав собі горячу любов у Новгородців. В 1180 р. він умер в молодих літах в Новгороді и був одиноким з вибраних новгородських князів, котрим дісталась честь, що похоронили їх в св. Софії. Память їго так дорога була для Новгородців, що гріб їго був предметом поклонів, а їго опісля залічили до збору святих. Ровесники прозвали їго

„Хоробрим“, и ся назва лишилась ёму в исторії. Та не тільки хоробростю — він визначав ся також побожностю и ділами милосердя, всіми прикметами, котрими в очах ёго віку могла украшатись княжа особистість. Як ровесники любили сёго князя — показує відзив літописця; крім загальних похвал, які після літописного звичаю давались и иншим князям, говорячи про него літописець уживає таких виразів, котрі очевидно можна приложити тільки до него самого: „Він все поривав ся до великих діл. И не було землі в Русі, що би не хотіла ёго мати в себе и не любила ёго. И не може вся земля руска забути о доблестях ёго. И Чорні Клобуки не можуть забути ёго приголубленя.“ Ся батьківська слава, ся любов Новгородців до него и усїєї рускої землі зробили дорогу до ще більшої слави ёго сипови.

Мстислав Мстиславич став ся звісним в исторії тим, що, помагаючи дядькови свому Рурикови против чернигівського князя Всеволода, хоробро боронив против него Торческ, та мусів вибератись з полудневої Русі. Він дістав уділ в Торопці, що творив часть смоленської землі, и довго проживав там, не визначившись нічим особливим. Він був вже не в першій молодости и мав замужню дочку, коли новгородські ворохобні вивели ёго на славну видівню.

Великий Новгород давно війшов в тісну звязь, та разом з тим почались и пригоди з суздальско-ростовскою землею и з володимирськими князями, що мали первенство в сій землі. З часів Андрія Боголюбського князі ті бажали наложити руку на Новгород и старались, щоб в Новгороді були князі з їх дому и оставали їх підручниками. Новгород завзято боронив своєї волі, та ніяким побитом не міг розвязатись з володимирськими князями, тому що в самім Новгороді була партия, задля вигод прихильна суздальській землі. До сёго спонукували Новгородців їх торгові діла. Новгородська земля була до крайности бідна в рілльничі плоди. Добробит Новгороду опиравсь тільки на торгівлю. Тому для Новгороду було щоденною потребою бути в добрих відносинах з такою землею, відкіля він міг діставати хліб для власного прожитку и всякі сирі плоди, що вивожено за границю, особливо віск, и де їб з своєї сторони Новгородці могли збувати заморські товари. Києва Русь підъупадала: її неперестанно пустошили кочовники и сильно розстроїли як княжі усобиці, так и поражене, що наніс Києву Андрій Боголюбський. Суздальско-ростовська земля напротив в порівняно з иншими землями була більш віддалена від нападів чужоплемінних, менше страдала від усобиць, чим раз процвітала,

налюдялась и природно стала спосібним краєм для торгівлі. Крім того вона була в порівнянню ближша до Новгороду, як інші землі урожайні, и зноситись з нею було тим легше. Всяка вражда Новгороду з князями тої землі відзивалась погубно в господарстві Новгороду и ёго торгових ділах; тому-то в Новгороді були все багаті и впливові люди, що бажали, як би се ні було, жити в згоді з тим краєм. Суздальські князі добре розуміли таку залежність новгородских діл від їх країв и тому сміло позваляли собі насильних поступків з Новгородом. Через цілий час дальшого княження суздальського князя Всеволода Юрєвича, Новгород не любив того князя, вадив ся з ним, та не міг визволитись від него. Из своєї сторони Всеволод, щоб не обурити Новгородців, лестив ся часом їх самолюбству, показував поверховно шанобу воли Великого Новгороду, а потім при злучаю давав ім почути свою желізну руку. В 1209 р., догоджуючи прихильній ёму партії, він вивів з Новгороду старшого свого сина Константина и післав другого сина Святослава без вибору вольного, неначе бажючи показати, що має право назначати в Новгород такого князя, який ёму буде до вгоди. Однак в Новгороді крім партії, що задля власних вигод склонялась до суздальського князя, була усе противна партія, що ненавиділа в загалі князів суздальської землі и не хотіла, щоб відтіль князі приходили княжити в Новгород. Ся партія взяла тогді верх и звернулась на своїх противників — сторонників суздальских князів. Народ зложив посадника Дмитра, обвинив ёго, що обтяжає людей, розграбував и спалив двори богачів, що жили з користи суздальської партії. Всеволод, з мести за таку народню розправу, казав задержувати новгородских купців, що їздили по ёго волости, відберати в них товари и не позволяв з своєї землі пускати хліба в Новгород. Се було 1210 року.

В тім часі якби з нечея являє ся в новгородській землі торопецкий князь Мстислав. В давних переказах не видно, щоб ёго закликав хто-небудь. Мстислав являє ся яко борець за правду, а правдою для Новгороду було збережене ёго старинної волі. Зимою ненадійно напав Мстислав на Торжок, спіймав дворян Святослава Всеволодовича и новоторского посадника, що держав ся суздальської сторони, закував и вислав в Новгород и переказав Новгородцям таке слово:

„Кланяюсь св. Софії и гробови отця мого и всім Новгородцям; я прийшов до вас, почувши, що князі вас угнітають; жаль мені своєї отчини!“

Новгородці набрали духа, замовкли партії, притаїлись користолюбиві побудження. Всі хоч чи нехоч стали заодно. Князя Святослава, Всеволодового сина, з його дворянами посадили під сторожу на владичнім дворі и післали до Мстислава з чесною річю: „иди, княже, на стіл.“

Мстислав прибув у Новгород и його посадили на столі. Зібралось військо новгородської землі: Мстислав повів його на Всеволода, та як дійшов до Плюскої — прийшли до него послы Всеволодові з таким словом від свого князя: „Ти мені син, я тобі отець; визволи сина мого Святослава и мужів його, а я визволю новгородских гостей з їх товарами и поправлю заподіяне лихо.“

Всеволод був осторожний и умів в час уступити. Мстислав не мав чого дергись. З обох сторін цілували хрест. Мстислав вернув у Новгород витязем, не проливши ні каплі крови.

Слідуючого року (1211), на жаданє Мстислава змінили новгородского владика Митрофана, сторонника князя суздальского. Хоч його наставлено не згодою віча, однак на предложенє Всеволода; и тому його вибір здавав ся тогді несвобідним. Його зложили и вислали в Торопець, наслідний уділ Мстислава. На його місце вибрали Антонія из Хутиньского монастиря. Яко світський був він боярином и звав ся Добриня Ядрейкович, ходив у Царгород поклонитись святоцям и описав свою подорож, а по повероті постриг ся в монахи; се був чоловік противний суздальській партії. Мстислав їздив по новгородській землі, заводив порядок, ставив твердині и церкви; потім підняв два походи на Чудь разом не Псковичами и Торопчанами. В першій — взяв чудський город Оденпе. В другій — підчинив Новгородови всю чудську землю аж до моря. Взявши з підбитих данину, він дав дві третини Новгородцям, а третину своїм дворянам (дружині).

Коли Мстислав повернув з чудского походу, прийшов до него заклик з полудневої Руси, щоб рішив повставцу там усобицю. Київський князь Рурик Ростиславич, дядько Мстислава, умер. Чернігівський князь Всеволод, прозваний Червоним, вигнав з київської землі Рурикових синів и племянників и сам заволодів Києвом: кілька літ перед тим в Галичи народним судом повісили його свояків Игоревичів; Всеволод обвиняв вигнаних київских князів о участь и приняв на себе вид местника за казнених. Вигнані звернулись до Мстислава. Знов приключив ся Мстиславови злучай виступити за правду. Вітва Мономаховичів з-давня княжила в Києві; народня воля землі не раз проявляла ся в їх користь. Ольговичі напротив покушались на Київ и запановували в ній тільки насильно.

Мстислав зібрав віче и став просити Новгородців, щоб дали поміч його вигнаним своякам.

Новгородці одноголосно закричали: „Куди, княже, поглянеш очима, туди обернемось своїми головами!“

Мстислав з Новгородцями и своєю дружиною посунувсь до Смоленська. Там прилучились до него Смольняне. Війско пішло даліше, але тут на дорозі Новгородці поперечились ис Смольнянами. Одного Смольнянина убили в колотнечи, а потім незгода дійшла до того, що Новгородці не хотіли йти даліше. Хоч як їх намовляв Мстислав, Новгородці нічого не слухали; тогді Мстислав поклонився їм и, попрощавшись з ними приязно, даліше йшов ис своєю дружиною и Смольнянами.

Новгородці схаменулись. Зібрали віче. Посадник Твердислав говорив: „Брати, як наші діди й отці страдали за руску землю, так и ми ходім ис своїм князем.“ Всі знов пішли за Мстиславом, дігнали його и злучились з ним.

Вони завоювали городи чернігівські над Дніпром, взяли приступом Річицю, підійшли під Вишгород. Тут наступила битва. Мстислав побідив. Двох князів Ольгового роду попали в полон. Вишегородці отворили ворота. Тогді Всеволод Червоний побачив, що справа його програна, и утік за Дніпро, а Київляне отворили ворота и поклонились князеві Мстиславові. На київській столі посадили його двоєродного брата Мстислава Романовича. Запровадивши лад в Києві, Мстислав виправився до Чернігова, простояв під городом дванайцять днів, заключив супокій и взяв від Всеволода дари як від побідженого.

Він вернув ис славою в Новгород и сам Великий Новгород підіймався в гору його подвигами, бо новгородська земля рішала долю далеких руских країв.

Та Мстислав мав велику охоту до трудів и подвигів, тому не було йому до внодоби, що в Новгороді не щезала партія прихильна суздальській землі. Явилось до Мстислава посольство з Польщі, куди вже проникла його слава. Краківський князь Лешко закликав його, щоб відняв Галич в Угрів, котрі, користаючись бучами в галицькій землі, посадили там свого королевича.

Мстислав на вічі поклонився Великому Новгородові и сказав: „Єсть у мене діла на Руси; а ви вольні в князях.“

Отже й виправився в Галич з дружиною.

В Галичі іменем неповнолітнього угорського королевича Коломана управляли угорський воевода Бенедикт Лисий и боярин Судислав, голова боярської партії, що прикликала Угрів. Мстислав ви-

гнів їх обох з Галича, засів у тім городі и заручив дочку свою Анну за Данила, що княжив у Володимирі-Волинськiм. Данило був сином Романа, що два рази княжив у Галичи, и ёго самого в молодості вже не раз закликали и виганяли Галичане.

Незабаром довелося Мстиславови поперечити ся з Лешком, котрий закликав ёго в Галич. Бнязь Данило удав ся до Мстислава и скаргою на Лешка, що він заняв часть волинської землі, и просив помочи, щоб відобрати в него своє наслідство. Мстислав, усе вірний даному слову, сказав: „Лешко мій друг, я не могу піднятися на него; гляди собі инших друзів!“ Тоді Данило розправив ся сам и відобрав у польського князя край, що він собі присвоїв. Лешко думав, що Мстислав потакує поступкам свого зятя, заключив союз з Уграми и став воювати разом и против Мстислава и против Данила. Мстиславові воеводи, що повинні були перші відпирати ворогів, лихо вели діло и здали Уграм и Полякам Перемишль и Городок. Мстислав лишив оборону Галича князеві Данилови и ёго двоюродному братові Олександрові Белзкому, а сам став на Зубрі. Олександр не послухав и відійшов, а Данило хоробро відбивав ся в городі; коли ж вороги, лишивши осаду, пішли на Мстислава, Мстислав казав Данилови вийти з Галича. Данило по рицарски перебивав ся крізь неприятельську силу з боярином Глібом Зеремієвичем и иншими и з великим трудом, терплячи при тім голод, злучив ся з Мстиславом. Мстислав похвалив зятя за мужність и сказав: „Иди, княже, тепер у свій Володимир, а я піду до Половців, будемо мститися за свою зневагу.“

Та Мстислав виправив ся не до Половців, а на північ. Прийшла до него вість, що князі знов утнітають ёго дорогий Новгород, и він поспішив видобути ёго з біди.

Коли Мстислав вийшов з Новгорода, взяла там верх суздальська партия: поводячись торговими інтересами, вона рішила закликати до себе князем одного з Всеволодових синів Ярослава, чоловіка звичаю строгого. До него відправились посадник, тисяцкий и десять старших купців. Владика Антоній, хоч и в духу неприхильний такий переміні, мусів стрічати нового князя з почетом.

Сей князь став зараз розправлятися з неприхильними и противниками, казав двох з них спіймати, Якуна Зуболомняча и Тому Доброщинича, новоторского посадника, и відослав їх обох закованих в Твер. Опісля, по намові Ярослава на вічі, сторонники ёго розграбили дім тисяцкого Якуна, спіймали жінку ёго и князь взяв під сторожу ёго сина. Противна ёму партия зворушилась.

Пруси (мешканці прускої улиці) убили Євстрата и сина його Луготу, здає ся сторонників Ярослава. Розсерджений такою народнєю розправою, Ярослав лишив на Городищі намістника Хбтя Григоровича, а сам пішов в Торжок и задумав велике діло „замінити Торжок в Новгород“.

Город Новий Торг або Торжок, новгородський пригород, давніше одержав важке торгове значінє. Новоторжці стали перечитись з Новгородцями и природно бажали більшої або меншої незалежності від Новгорода. Положенє Торжка було таке, що добрі відносини з суздальскою землею були для його мешканців крайною konieczністю. Як тільки в Новгороді повстала незгода з суздальськими князями и починались неприязні виступленя из сторони сих останних против Новгорода, перш усього діставалось Торжку; суздальські князі займали сей пограничний город новгородської землі. Так в 1181-ім році Всеволод Юревич, роз'єдинившись з Новгородцями, не зміг був дібратись до самого Новгорода, та взяв Новий Торг и збурих його. И перше бували приклади, що ті новгородські князі, що були підручниками суздальських князів, вигнані з Новгорода, йшли в Торжок и мали там пристановище, щоб з помічю з суздальської землі шкодити Новгородови. (Так в 1196 р. поступив князь Ярослав Володимирович.) Сим разом Ярослав Всеволодович поступах більш рішучо. Він мав вже приклад на суздальській землі, де князі підняли значінє пригорода Володимира и понижили повагу старих городів: Ростова и Суздаля. За прикладом отця и дядька хотів Ярослав то само вдіяти в Новгородській землі: вчинити Новий Торг столицею землі, а Новгород звести на степень пригорода. Обставини помагали йому. В Новгородській землі мороз надвередив хліб; повстала дорожня страшна для бідних людей. Ярослав не пусках ні одного воза з хлібом в Новгород. В Новгороді почав ся голод. Родичі за шматок хліба продавали дітий своїх в неволю. Люди умирали з голоду на площах и улицах; мерці валялись по дорогах и пси шарпали їх. Новгородці післали до князя Ярослава просити його до себе, та Ярослав нічого не відповів їм и задержав послів. Новгородці в-друге післали до сього князя з такою річю: „Иди в свою батьківщину до св. Софії, а не хочеш ити — то скажи!“ Ярослав знов задержав послів и нічого не сказав Новгородови, та сим разом тільки постарав ся о то, щоб вивезти відтам свою жінку, дочку Мстислава Мстиславича. Він казав спиняти на дорогах новгородських купців и держав їх в Торжку. Тоді, по словам літописця, в Новгороді була велика печаль и плач.

В таких прикрих обставинах знов явив ся Мстислав визволити Великий Новгород и уйшов щасливо перед відділом из сто Новгородців, що вислав Ярослав, щоб не допускати Мстислава до города. Сей відділ сам піддався Мстиславови. В 1216 р. 11-го лютого Удатний прибув у Новгород, казав спіймати и закувати Ярославових дворян, приїхав на Ярославів двір на віче, поцілував хрест Великому Новгородови и сказав: „Або поверну новгородских мужів и новгородські волости, або голову свою положу за Великий Новгород!“ — „На жите и смерть готові з тобою!“ відповіли Новгородці.

Перш усёго Мстислав вислав до Ярослава священника Юрія, з церкви Іоана на Торговищи, з такою річю: „Сину мій, визволи мужів и купців новгородских, иди з Нового Торга и возьми зо мною любов!“ Ярослав не тільки відправив священника без мирного слова, але, якби на посміх над бажанем свого тестя, казав закувати спійманих Новгородців и заслати у вязниці по різних містах, а товари и майно роздав своїй дружині. Число таких вязнів, мабуть убільшене, літописець подає до двох тисяч.

Коли вість об тім дійшла в Новгород, Мстислав казав дзвонити на віче на Ярославів дворі, явив ся посеред народу и сказав:

„Ідемо, брати, погледимо мужів своїх, ваших братів, вернемо волости ваші, най не буде Новий Торг Великим Новгородом, ні Новгород Торжком! Де св. Софія, тут и Новгород; и в багатьох Бог и в малих Бог и правда!“

Новгородці не самі були. На поклик Мстислава йшли за них Псковичі з братом Мстиславовим Володимиром, а опісля прилунилися и Смоленяне з племянником Мстиславовим Володимиром Рюриковичем. На щастє Новгородцям, в самій Суздальській землі по смерті Всеволода Юревича, був тогді спір між старшим сином його Константином Ростовским и молодшим Юриєм, котрому отець, против права старшого брата, завіщав старшинство в Суздальській землі. Мстислав заявив, що оборонюючи новгородське діло він рівночасно виступає за правду и в Суздальській землі хоче повернути права старшого брата.

В 1216 році 1-го марця військо рушило в похід через Селігер, а за два дні утікло кількох знатних Новгородців до Ярослава з своїми семьями, котрим могло б приключитись яке лихо від народнього гніву. В проході через торопецьку землю позволив Мстислав своїм воєвникам збирати харчі для себе и для коний, але строго наказував нападати на людей. Брат Ярославів Свято-

слав приспів був на поміч братови, та Мстислав прогнав ёго від Ржева. Поступаючи дальше Мстислав взяв Зубців, над рікою Вазузею злучив ся з Смольнянами и, ставши над рікою Холохольною, післав від имени свого союзних князів и Новгорода, подавати Ярославови супокій и винагороду.

Ярослав відповів: „Не хочу супокою ; рушайте и йдїть — сто наших буде на одного вашого!“

„Ти, Ярославе, з силою, а ми з хрестом!“ сказали тогді між собою союзні князі.

Новгородці кричали: „Йти ик Торжку!“ — „Ні, не ик Торжку,“ відповів Мстислав. „Коли підемо ик Торжку, то спустошимо новгородську землю; підім лучше ик Переяславлю; єсть у нас там третій друг.“

Новгородці не знали, де Ярослав: чи в Твери чи в Торжку; пішли ик Твери и стали бурити й палити села. Ярослав почув об сїм и утік в Твер, та дізнавшись, що вороги йдуть дальше в Суздальську землю, утік в Переяславль. Мстислав вислав боярина Явольда до Константина Ростовского з вістю, а сам з Новгородцями переправляв ся саннями по леду. Дорогою вони спалили городи Шешю и Дубну, а Псковичі и Смольняне взяли город Коснятин. По дорозі прибув до них посол від Константина з поклоном. Він посилав союзникам 500 людей війська на поміч. Скоро лід став таяти. Вони покинули сани, сіли на коний и поїхали ик Переяславлю, дізнавшись, що Ярослав вже там. Коло городища над рікою Сарою 9-го цвітня, у велику суботу, прийшов до них Константин з своїми Ростовцями. Князі взаїмно цілували хрест, вислали Псковичів ик Ростову, а самі, відсвяткувавши великдень, пішли під Переяславль. Ярослава там вже не було; він утік до брата Юрія у Володимир, де готовилось велике військо.

Уся Суздальська земля узброїлась; из сіл пігнали на війну ратів. До Суздальців пристали Муромці, Городчане и Бродники (сим останнім именем звались шайки східних степів). „Син ишов на отця, брат на брата, невольники на панів,“ говорить літописець, указуючи на се, що в суздальскім війську були Новоторжці а навіть Новгородці; з Новгородцями против Суздальської землі йшли Ростовці з своїм князем.

Зібране суздальське військо розложилось над рікою Гзою; Мстислав з Новгородцями и Володимир ис Псковичами стали коло Юрева, а Константин з Ростовцями став над рікою Липицею. Мстислав післав сотского Ларіона до Юрія:

„Кланяємо ся тобі, від тебе не маємо кривди. Кривда нам від Ярослава.“

Князь Юрий відповів: „Ми з братом Ярославом оден чоловік.“

Тоді Мстислав післав того-ж Ларіона до Ярослава з таким словом: „Визволи мужів моїх Новгородців и Новотержців, верни волости, що-сь заняв, Волок віддай; помири ся з нами и цілуй хрест, а крови проливати не будемо.“

Ярослав одповів: „Миру не хочемо; мужі ваші у мене; з далека ви прийшли, а вийшли, як риби на сухо.“

Почули від Ларіона сю річ Новгородці, и Мстислав знов післав сказати князям: „Брати Юрию и Ярославе! Ми прийшли не кров проливати; не дай Боже дійти до сього; ми прийшли розправитись між собою; ми одного племені: даймо старшинство Константинови и посадім ёго у Володимирі, а вам уся Суздальська земля!“

„Скажи братам нашим Мстиславови и Володимирови,“ відповіли Ярослав и Юрий: „прийти ви прийшли, але куди думаєте уйти? А братови Константину скажи: Переможи нас: твоя буде вся земля!“

Певні себе суздальські князі завчасно хвалились будущею побідою и справили у себе в шатрі бенкет з боярами. Деяких из старих бояр смутило то, що на стороні противників була правда, освячена старими звичаями. Оден з них, Творимир, звернув ся до князів з такою річю:

„Князі Юрию и Ярославе! Менші братя у вашій волі; та по мой гадці лучше б вам помиритись и дати старшинство Константинови! Не дивіть, що їх менше, як наших; князі Ростиславового племені мудрі, рішущі и хоробрі, и мужі їх Новгородці и Смольняне відважні в бою: а про Мстислава Мстиславича самі знаєте, що хоробрість дана ёму більш усіх; подумайте, панове!“

Молодим князям не сподобалась така річ. За то инші бояре, молодші, лестились їм и говорили так: „Князі Юрию и Ярославе! Ніколи того не бувало, ні за отців наших, ні за дідів, ні за прадідів, щоби хто з війском війшов у сильну Суздальську землю и вийшов з неї ціло; та хочби вся руска земля пішла на нас: и Галицка, и Київська, и Смоленська, и Чернигівська, и Новгородська, и Рязанська, то й тоді нічого з нами не вдіють; а що ті полки — там ми їх сідлами закидаємо!“

Такі слова припали до впадоби князям. Вони скликали бояр и начальних людей и сказали їм таку річ:

„Сам товар прийшов в руки: дістануться вам коні, броні, одіж; а хто чоловіка возьме живцем, сам буде убитий; хоч у кого и золотом будуть шиті параменики, и того бий; подвійна буде від нас нагорода! Не лишимо живим нікого. А хто з полку втече та спіймаємо його, того кажемо вішати и розпинати; а хто з князів попаде нам в руки, то вже ми про них тогді потолкуємо.“

Відпустивши людей, князі вернулись у своє шатро и в певній надії на перемогу стали ділити між собою волости переможених; и сказав Юрій: „Мені, брате Ярослав, Володимирську и Ростовську землю, а тобі Новгород, а Смоленськ братови нашому Святославови, а Київ даймо чернігівським князям, а Галич нам!“ Літописець говорить, що вони навіть писали грамоти в такому змісті, и ці грамоти після перемоги над ними попали в руки Смоленцям.

Мстислав з Новгородцями, Псковичами и Смоленцями стояв все ще коло Юрева. Він не зовсім довіряв ростовському князеві; хоч загальні вимоги злучили ростовського князя з Новгородцями, то все він таки був оден з суздальських князів и коли б брати з ним погодилися, то він, здаєся, пішов би разом з ними, як би справа прийняла виключно зміст боротьби цілої Суздальської землі з Новгородською.

Вечером по бенкеті у князів Суздальських прибув від них до Мстислава гонець з завізванем виступити до бою над Липицею. Війна виглядала наче поєдинок; вороги сходились до бою на умовлене перед тим місце.

Мстислав и його союзники прикликали зараз Константина, потолкували з ним широко и довели до хрестного цілування: він присягнув на те, що не перейде до братів и не зрадить союзників. Вслід за тим посунулись вночі Новгородці и їх союзники над Липицю.

Суздальські полки також виступили нічю; в стані Константина заграли в труби и воїтники його разом крикнули. Тоді, коли вірити новгородському переказови, на Суздальців найшов переполох и самі князі, що так недавно у виобразни ділили між собою волости переможених, трохи що не повтікали.

На світом Новгородці з союзниками були вже на Липиці. Ворогів, що визивали їх до бою в то місце, де була рівнина, там не було: вони перейшли через ліс и стали на горі, що звалась Авдова гора. Тоді Новгородці и їх союзники також пішли від ріки Липиці в сторону и стали на горі, що звалась Юрева. В низу під нею протікав ручай, званий ТуNEG, а на другій стороні долини була гора Авдова, де стояли Суздальці. Якийсь час

вороги гледіли одні на других при ранішнім сонці и не починали битви. Мстислав усе ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної конечности, що виною всього упрямство и несправедливість суздальських князів, и що він сам волисть супокій як війну. Він ще раз вислав до Юрія трёх мужів з таким словом:

„Помирись, а не помиринь ся, то або ви відсіль відступите на рівне місце и ми на вас підемо, або ми відступимо як Липици, а ви на нас нападайте.“

Юрій відповів:

„Миру не приймаю и не відступлю; ви перейшли через нашу землю, так крім сеї зарослі не перейдете.“

Суздальські князі казали в низу загородити пліт и вбити коли: вони думали, що вороги на них ударять нічу.

Одержавши відповідь од Юрія, Мстислав визвав охотників, удаду молодіж, и пустив їх починати битву. Молодці бились завзято до вечера: тогді був великий вітер и стало дуже холодно. Боєвники Мстислава сердились, що вороги ухиляють ся від рішучого бою.

Рано союзники рішили йти під Володимир и стали збератись.

Суздальці замігли в неприязельскім таборі горопашність и нагально стали сходити з гори, думаючи на Новгородців и їх союзників ударити з заду; але Новгородці зараз обернулись на них.

Тут князі розпочали раду. Ростовський князь сказав: „Коли ми підемо мимо них, вони нас займуть з заду, а люди мої не відважні до бою: розійдуть ся в городи.“

На се відповів Мстислав: „Брати, гора нам не може помогти и гора не побідить нас; гляньте на силу чесного хреста и на правду: підімо до них!“

Розпалені ёго словами союзні князі почали уставляти військо в боевий порядок. З своєї сторони Суздальці, побачивши що противники не йдуть дальше, самі почали уставлятись. Новгородці з Мстиславом и Псковичі ис своїм князем займали середину, на однім краю стояли Смольняне, на другім — Ростовці з Константином. У Константина були славні витязі Олександр Попович ис слугою Торопом и Добриня Різанич, по прізвищу „Золотий Пояс“. Напротив Псковичів став Ярослав ис своїми полками; в ряді з ними були збіглі Новгородці и Новоторжці, з ними стояли Муромці, Городчане и Бродники. Против Мстислава и Новгородців стояла вся Суздальська земля з князем Юриєм, а против Константина и Ростовців ёго молодші брати.

Мстислав, проїзджаючи перед рядами Новгородців, говорив : „Брати! ми війшли в землю сильну: погляньмо на Бога и покріпим ся; не оглядайтесь назад: утечею не уйдеш; забудьмо, брати, жінок, дітей и доми свої: идіть до бою, як кому любо умирати, хто на кони, хто пішо!“

„Ми на конях не хочемо умирати — ми будемо битись пішо, як батьки наші бились над Колокшею!“ сказали Новгородці.

Новгородці скинули з себе верхню одіж, чоботи и босі побігли наперед з криком. За їх прикладом пішли Смольняне, та скинувши чоботи, обвинули собі ноги. Смольнянам проводив Івор Михайлович; він їхав верхом так, щоб його бачили воєвники. За ним слідували князі з дружиною тож на конях. З противної сторони кинулись до бою піші Ярославові люди. Івор проїздив через зарослі и під ним спотикнув ся кінь; піші Новгородці випередили його и счипились з неприятелем: були в роботі булави и топоры. Підняв ся страшний крик.

Суздальці дали тягу: Новгородці збили з пантелику стяг (знамя) Ярослава. Потім приспів Івор ис Смольнянами. Дібрались до другого стяга. Князі з дружинами оставались по заду. Тут Мстислав, побачивши що молодці зайшли дуже далеко и неприятельська сила може їх окружити и знищити, закричав: „не дай Боже, брати, видавати сих добрих людей!“ И він пустив ся наперед крізь свою піхоту; за ним пішли й інші князі. Настала завзята борба. Юрій и Ярослав тягу дали, лишивши свій табор. Мабуть вчинили се в надії, що противники кинуть ся грабити, а тим часом можна буде вернутись и ударити на них. Та Мстислав закричав: „Брати Новгородці, не кидайтесь на табор, тільки бийте їх; а то — вони вернуть ся и знищать нас.“ Новгородці послухали и дальше бились завзято, а Смольняне лишили битву и стали грабити табор. Сам Мстислав тричі проїхав крізь неприятельські полки, побиваючи на право и на ліво топором, що був прив'язаний до його руки шнурком.

Всіх розбито; багато Суздальців упало під ударами топорів новгородських и смоленських, багато потонуло в утечі, багато раних прибігло у Володимир, Переяславль, Юрєв и там померали. „Така-то була,“ говорить літописець, „слава Юрія и Ярослава; даремна була їх хвальба: на прах замінились сильні полки їх.“ Сімнадцять знамен Юрєвих, тринадцять Ярославових и до сто труб и бубнів дісталось витязям. Шістьдесят людей взято в полон; убитих ворогів літописець налічив 9203, а в Новгородців

и Смольнян убитих було тільки 5 людей: цифри, розуміє ся, баєчні. Неперечно тільки се, що Суздальців розбиго на голову.

Сю замітну битву сточено в четвер 21. цвітня 1216 р. Насамперед утік Ярослав; Юрій слідував за ним: він заїздив три коні, приїхав без сідла на четвертім у Володимир в полудне того-ж дня, босий и тільки в сорочці. В городі лишились тільки попи, черці, жінки и діти, народ не воєвничий. Побачивши своїх, вони втішились: думали, що вертають витязі; мабуть и перше впевняли їх: „наші переможуть!“ Однак Юрій не вернув витязем; змішаний їздив він около стін города и кричав: „укріпайте город.“ Тоді замість радощів повстав плач. В-вечер збільшилась тривога, коли з нещасного побоєвища стали збератись біглеці: хто ранений а хто нагий и босий. Цілу ніч сходились вони оден за другим.

Рано зібрав князь віче и говорив: „Брати Володимирці, замкнемо ся в город и станем відбиватись.“

„З ким затворимось?“ відповіли ёму. „Брати наші полягли, інші взяті в полон, а ті, що прибігли, беззбройні: з ким станемо до бою?“

„Усё то я знаю,“ говорив Юрій. „Прошу тільки: не видавайте мене ні Мстиславови, ні братови мому Константинові! Лучше я сам по своїй волі виїду з города.“ Володимирці обіцяли.

Союзники підступили під город в неділю 29. цвітня, и обіхали ёго до вкола.

В ночі з неділі на понеділок запалив ся княжий двір у Володимирі. Новгородці хотіли взяти город приступом, та Мстислав не пустив їх; на другу ніч знов повстав пожар; Смольняне хотіли йти на приступ, однак їх спинив князь Володимир Рурикович. Не звісно, що було причиною сих пожарів: чи злучай, чи підпалюване в користь облягаючих, або кидане огню через стіну. Та після другого пожару Юрій прислав покліч князям и казав повісти: „Не дійте мені лиха сёгодня; завтра я виїду з города.“ Рано Юрій з двома молодшими братами явив ся у Мстислава и ёго союзників и сказав: „Брати, кланяюсь вам и чолом бю: жите лишть и накорміть хлібом; а брат мій Константин у вашій волі!“ Юрій подав дари князям и вони помирились з ним.

Мстислав дав таке рішене: Константинові взяти Володимир, а Юрию віддати Радилів-Городець.

Без проволоки зладнали чайки й насади. В них сіла дружина князя Юрія; одна чайка дожидала самого князя з ёго жінкою. Юрій помолив ся в останній раз в церкві Богородиці, поклонив

ся гробови отця и сказав: „Суди, Боже, брата мого Ярослава: він мене довів до сього!“ З ним відправився владика.

У Володимир вїхав Константин. Городяне вийшли йому на зустріч з хрестами и цілували йому хрест на вірність. Він щедро обдарував своїх союзників: Новгородців, Псковичів и Смольнян.

Упрямий и жорстокий Ярослав з побоевища утікав в Переяславль так скоро, що заїздив чотири коні, а на п'ятих приїхав у город. В пориві досади приказав він позаковувати всіх Новгородців и Смольнян, які тільки були в городі в торгових и інших справах. Новгородців казав він кинути в погребі и тісні кімнати; їх було півтораста людей и багато з них подушилось; п'ятнайцять Смольнян держали в заперті осібно и вони всі остали живі.

Мстислав з союзниками 3. мая підходив під Переяславль. Разом з ним ишов ис своїм полком Константин. Не допустивши їх до Переяславля, Ярослав сам добровільно вийшов и явився у брата свого Константина.

Константин взяв ся помирити Мстислава з Ярославом. Ярослав післяв щедрі дари князям и Новгородцям. Та Мстислав не пішов у город, не хотів бачити Ярослава, а жадав тільки, щоби дочка його, жінка Ярославова, приїхала до него, и щоби всіх задержаних Новгородців, що ще були живі, безпроволочно визволено и йому прислано. Жадане витязя сповнено. Надармо потім Ярослав посилав до Мстислава з просьбою, щоб відпустив жінку. „Справді мене хрест побив!“ казав він. Мстислав показався неприхильним и відїхав з дочкою в Новгород.

Сею побідною війною Мстислав утвердив при Новгороді високе моральне значіння и показав, що не можна безкарно нарушати його права и самостійности; також установив він з Новгородцями угоду в Суздальській землі, як перше вчинив се в Київській з тими-ж Новгородцями. Ні оден князь не зділав того для Новгородців, що зділав для них Мстислав Удатний: та вони, як показує дальша історія, мало користувались його заслугами.

Слідуючого року, лишивши жінку и сина в Новгороді, Мстислав ходив з новгородськими боярами в Київ, віддай для приготування будучого походу в Галич, а повернувши з Києва в Новгород взяв під сторожу Станислава з сином. Здає ся, Суздальська партия оживала, и против Мстислава загадувано хитрощі. Мстислав впрочім скоро випустив його. Те-ж саме потім сталося и в Торжку, де посаджено сина Мстиславового Василя. Мстислав взяв там під сторожу Борислава Некуришинича, але також простив йому и випустив. Сі злучаї показують, що й Мстислав по всім тім, що

вчинив для Новгороду, не міг надіятись довго там бути в згоді з усіми: він мав противників. В тім часі вмер в Торжку син його Василь; тіло його привезли в Новгород и похоронили близько дідівського гробу в св. Софії. Оплакавши сина, удатний князь незабаром після того явив ся на вічі и сказав:

„Кланяюсь св. Софії, гробови отця мого и вам! Хочу погледіти Галича, а вас не забуду. Дай Боже, лягти коло гробу отця мого, у св. Софії!“

Новгородці просили його лишитись з ними. Все дармо. Мстислав від'їхав, и на все. Не довелось йому лягти у св. Софії.

Коли Мстислав лишив був Галич, попав ся він тогді в руки Угрів. Там знов посадили королевича Коломана, а головним воеводою був назначений бан Фильний, що в літописях наших зве ся „Филя прегордий“. Він дуже гордував Русинами, порівнював їх з глиняними горщиками, а себе з каменем, примовляючи: „Оден камінь багато горшків побе.“ Була ще у нього й друга примовка: острій меч, борзий кінь — багато Руси! (т. є. завоюю.) Його гордість дражнила Галичан и він не довіряв їм. Мстислав Удатний тим часом прикликав Половців и йшов на Галич (1218). З ним був Володимир Рурикович, що недавно помагав йому в борбі з Суздальською землею. Почувши то, Фильний укріпив Галич а в середині города замінив в твердиню церкву св. Богородиці; се ще більш роздражило против него Русинів, бо добачали в сім зневагу святині. Поляки помагали Уграм. Фильний не допускав Мстислава до города. Він взяв з собою галицького боярина Судислава и інших и вийшов на зустріч Мстиславови. Поляки становили праву сторону його війська, а Галичане и Угри ліву. Руске військо тож розділилось на дві половини. Одною проводив Мстислав, другою — Володимир, а Половці стали дальше, щоб ударити на неприятеля тогді, коли попадуть на них Русини. Мстислав, замітивши, що Поляки стоять досить далеко від Угрів, побачив, що треба діяти: зараз одділив ся від Володимира и вийшов на горб, де кріпив своє військо именем чесного хреста. Володимир дуже відказував на него за се и говорив, що Мстислав погубить всё руске військо. Поляки нагально ударили на Володимира, змусили його до утечі и пігнали за ним, так що він угорське військо втратив з очей. Але тогді Мстислав и Половці разом кинулись на Угрів. Різня була завзята, Русини побили Угрів. Самого Фильнія взято в полон; всі його Угри упали духом. Поляки, прогнавши Володимира, набравши добичі, вертали з великим полоном и співали побідні пісні и не знали, що сталось з їх союзниками; аж тут параз на-

трапили на витязів, а з другої сторони рускі біглеці звернулись на них. Поляків зовсім розбили. Половці забирали побіджених в полон, жадно кидались до коний, зброї и одежі; однако Русини, по приказу Мстислава, не кидались на добичу, тільки били ворогів без пожадування. Стони и крики побитих доходили до Галича. По цілому полю валялись тіла непоховані; вода в ріці зачервонилась від крови.

Мстислав, взявши з собою спійманого Фильнія, домагався здачі Галича и обіцяв повне помидуване. Сам Фильній післяв від себе раду, щоб здали ся, бо не було ні якої надії на побіду. Три рази посилав Мстислав и предлагав, щоб піддались. Однак Угри, що сиділи в Галичи, оперались а навіть виганяли з города Галичан з жінками й дітьми, бо боялись зради та й для того, щоб не годувати їх під час облоги. Тогді заявив Мстислав, що тепер вже не буде помидування осадженим. Угри в своїй певности були так необачні, що зважали тільки на одні ворота, а між тим Русини підкопались, підземною дорогою дістались в город, одбили від воріт Угрів, ошоломлених ненадійним нападом, и отворили Мстиславови ворота.

Рано Мстислав війшов до Галича. Коломан з жінкою и знатнійші Угри з своїми жінками заперлись в церкві св. Богородиці. Мстислав підступив під церкву и домагався здачі. Угри не здавались. Безвідя томило їх. Мстислав сам післяв Коломанови посудину зимної води. Угри дякували за таку великодушність, ділили між собою воду мало-що не по капли, однак все таки не піддавались. Наконець коли їх став змагати голод, вони отворили церковні двері и упросили Мстислава, щоб ім хоч жите дарував. Угорські барони з своїми жінками и трохи Поляків дістались в полон Половцям и Русинам. Самого спійманого Коломана з жінкою Мстислав виправив в Торческ. Галицка земля з великою втіхою признала витязя князем своїм. Селяне добивали Угрів, що розбіглись з битви. Русини величали Мстислава „своїм світом“, називали „сильним соколом“, говорили, що сам Бог поручив йому меч, щоб усмирив гордих чужоземців. Бояре, що придержувались Угрів, здавали ся на ласку витязя. Головнійший з них, Судислав, прийшов до Мстислава, обіймав його коліна и просив помилування. Мстислав не тільки простив йому, але навіть дав в заряд Звенигород. Данило приїхав до тестя з малою дружиною и поздоровляв його. Вони бенкетували и радувались; а з ними радувалась уся галицка земля.

Коли угорський король Андрій почув о нещастю, що довелося синові, вислав до Мстислава домагане, щоб визволив спійманого, в противнім злучаю грозив післати велике військо. Однак Мстислава годі було настрашити грізбою. Він одповів, що побіда залежить від Бога и він, Мстислав, надіючись на Бога, готов стрітити неприятельські сили. Король мало-по-малу лишив свій гордий тон: ёго жінка осібним посольством упросила Мстислава змилуватись и визволити сина. З своєї сторони бояре скоро замітили слабі сторони характеру Мстислава, добились впливу на него и всякими способами наклапали до супокою з угорським королем. Мстислав при усій своїй хоробрости и военности все був склонний до супокою и починав війну тільки тогді, коли противники не хотіли миритись на умовах, котрі він признавав згідними з правдою. В 1221 р. Мстислав не тільки помирился з Уграми и Поляками, але заключив дружну умову з угорським королем, заручив дочку свою Марию з ёго сином Андрієм и віддав будучому зятеві в посіданє Перемишль.

Однак по двох літах доля взивала Мстислава до иншого подвигу. В тім часі, коли рускі князі и дружини їх теряли сили в усобицах, в незвісних східних сторонах діялись великі перевероти. На північній границі Хиньської імперії хан Темучин, володар Монголів, народу перше підвладного Татарам-Ніучам, став ся сам володарем численних татарських племен, збурился часть хиньської імперії и взяв Пекин, потім звернувшись на захід, завоював и збурился могучу и цвітучу імперію Турків харазких*) и положив основу найобширнійшій імперії, що коли-небудь иснувала в Азії. Він володів незмірними просторами від Амура до Волги, управляв многими народами, що складали ёго военну силу, и був прозваний Чингіс-Ханом, т. є. великим ханом. Ёго военні загани досягли Половців. Татаре зіткнулись з Половцями на східнім березі каспійского моря, де Половці жили в згоді з Алянами (мешканцями Дагестана). Щоб відтягнути Половців від того союзу, проводирі полку, що вислав Чингіс-Хан, спершу хитро здружили ся з ними, впевнивши їх, що Татаре, одноплеменні з ними, не хотять виступати против них неприяно. Половці повірили їм и відступили Алянів; однак потім Монголи, розправившись з Алянами, підбили й Половців. Половецких князів, вже хрещених, Юрія Кончаковича и Данила Кобяковича убито. Татаре гнались за їх товаришами до валу Половецкого, що відділяв землю половецку від рускої.

*) Бухара, Самарканд, Герат, Бадк, Хива и н.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, прибів в Галич до зятя ис страшною вістю, що йде из сходу страшенна сила незвісних завоєвників : „Сёгодня відняли нашу землю, завтра вашу візьмуть,“ говорив він.

Мстислав розіслав вістунів до різних руских князів и скликав їх на раду про загальну справу в Київ. Багато князів зїхалось сюди. Там були Мстислав Романович київський, Мстислав Удатний галицький, Мстислав чернігівський, Данило Романович волинський, Михайло Всеволодович, сини Всеволода Червоного и багато інших. Тільки суздальський Юрій не приїхав на раду. Хан Котян щедро обдарив руских князів : кінями, верблюдами, буйволами и невольницями, а инший князь половецький, Бастий, охрестив ся. Мстислав Удатний просив руских князів спішити на поміч Половцям : „Як ми їм не поможемо,“ говорив він, „то Половці пристануть до ворогів и сила їх стане більша.“ По довгих нарадах князі рішили сполученими силами йти в похід. „Лучше зустрічати ворога в чужій землі, як в своїй,“ говорили Русини.

Місце збору назначено було на Дніпровім острові, званім Варяський (відай Хортиця). Туди сходили ся з своїми князями Кнївляне, Чернігівці, Смольняне, Галичане, Волинці. Цілий Дніпро вкрив ся їх суднами. Из Курска, Трубчевска, Путивля йшли туди князі з своїми дружинами, суходелом на конях, а тисяч Галичан з воєводами Юрієм Домажиричем и Держикарем Володиславичем переплили Дністром в море и, вступивши в Дніпро, стали при ріці Хортиці.

Коло Заруба явились у руских князів татарські послы з таким словом : „Зучуваємо, що йдете против нас, послухавши Половців, а ми вашої землі не тикали, ні городів ваших, ні сіл ваших; не на вас прийшли, тільки прийшли по воли Божій на холопів и конюхів своїх Половців. Помирїть ся з нами; коли втекуть до вас, — гонїть від себе и заберайте їх майно; ми чули, що й вам вони заподіяли багато лиха; ми їх и за се бемо.“

Однакож князі, замість відповіді, позабивали послів. Неперечно вони поступили так з тої причини, що Половці оповідали їм, як Татаре хитро одурили їх: предложили дружбу, щоб роз'єдинити їх з Алянами, потім напали на них самих.

Збор відбув ся в цвітню 1224 р. Коли всі зійшли ся, війско посунулось долі Дніпром и стало станом не доходячи Олешя. Тут прийшли до них другі татарські послы и говорили так : „Ви послухали Половців и позабивали послів наших; тепер идїть на нас, ну так идїть; ми вас не тикали: над всіми нами Бог.“

Князі на сей раз відпустили послів ціло. Передні татарські відділи стали появлятися над Дніпром. Мстислав Удатний перейшов через Дніпро з 1000 воєвниками. З ним пішли Данило Романович, Мстислав Німий, Олег Курський і інші молоді князі. Вони розбили і прогнали сторожевий відділ. Біглеці заховали свого воеводу Гемебега в яму в якімсь половецкім кургані. Половці відшукали ёго там и упросили Мстислава, щоб позволив ім убити ёго. Мстислав шов даліше.

Між тим в стані рускім над Дніпром розберали, які се вороги. Юрий Домажирич говорив: „Вони визначають ся яко добрі стрільці и знамениті вояки.“ Інші ж одказували ёму: „Се народ простий, гірш Половців.“ Молоді князі піднукували старих ити вперед: „Мстиславе и ти, другий Мстиславе, ходімо на них!“

Ві второк 21. мая Русини зялись зо стану и пішли в степ. Вони скоро зустрілись з татарским загоном. Рускі стрільці розсіяли ёго и ім дісталось в добичу багато товару. Вісім днів ишли вони до ріки Калки, де знов стрітили татарський загон, котрий побив ся з ними и щез. Мстислав Удатний випередив руских князів, казав Данилови перейти Калку и сам перейшов вслід за ним з заднёю сторожою. Нараз перед ними виступили татарські полки. „Ладнайтесь!“ закричав Мстислав. Русини кинулись до бою. Двацять-трилітний Данило метнув ся вперед и був ранений в груди, однак не замів сёго и даліше бив ся. Хоробро бились и Мстислав Німий и Олег курський. Однакож сила татарска перемогла їх; Данило обернув свого коня назад; за ним помчались и інші. Утік и Мстислав Удатний в перший раз в своїй жизни.

Між тим інші рускі князі перейшли через Калку, розложились станом и вислали на перед Яруна з Половцями. Татаре з розгоном ударили на Половців. Половці кинулись назад, звернулись на руский стан и потолочили ёго. Русини ще не успіли зладнатись, як почалась страшна різня; Русини, змішані через Половців, утекли.

Підчас загального побігу Русинів оден Мстислав Романович не сходив з місця и стояв на високім каменистім березі Калки з зятем своїм Андрієм и Дубровицким князем Олександром. Більша часть Татар гналась за втікаючими, а оден загон з Бродниками окружив трёх хоробрих князів, що огородили себе кілем и відбивались від них неустанно три дні и три ночи. Трудно було Татарам перемогти їх силою и вони вхопились хитроцїв. Якийсь Пlosкиня, що гетьманував над Бродниками, вмовляв князів, щоб здались Татарам на викуп, и цілував хрест на се, що вони оста-

нуть живими. Князі повірили и вийшли, та Пłosкния зараз звязав їх и видав Татарам.

Татаре, взявши твердиню, повбивали всіх руских вояків, що там були, а звязаних князів положили під доски, а самі засіли на досках обідати. Так скіячили жизнь свою нещасні князі.

Татаре гнались за втікаючими до самого Дніпра и по дорозі вбили шістьох князів, а між тими Мстислава чернігівського. Мстислав Удатний утік перед погонею и, добившись до Дніпра, спалив и пустив по ріці судна, що стояли на березі, щоб не дати змоги Татарам переправитись через ріку, а сам з останками розбитих вернув у Галич.*).

Поражка князів нагнала Руси загального страху, що змагався від наглого з'явлення незнаного ворога. Вражінє, яке вдіяла на уми ся подія, виражає ся ясно в словах сучасного літописця: „Прийшли — говорить він — невідомі народи, про котрих ніхто гаразд не знає, хто вони такі и відкіля прийшли и яким язиком говорять и якого вони племені и яка в них віра; одні говорять, що їх зовуть Татаре, а инші — Таурмени, инші знов — Печеніги.“ Книжники толкували, що се ті самі народи, про котрих говорив Методий Патарський: „Гдеон колись-то загнав їх в пустиню Егріївску, між сходом и півночю, и вони мусять вийти відтам перед кінцем світа и заповнити багато земель.“

Після нещастя, що довелося Мстиславови над Калкою, становище його в Галичи не було тривале; бояре не любили його и наставляли на него, та й він сам по своїй простодушности ставався нераз жертвою їх хитрощів. В слідуючій 1225 році його трохити не поважали з язгом його Данилом. Князь Олександр беззкий, чоловік хитрий, неназавді Данила и наговорив Мстиславови,

*) Літописець виставляє Мстислава неначе провинником нещастя Русинів над Калкою, говорячи, що він з зависти не звістив обох Мстиславів про Татар тогді, коли Данило зіткнувся з ними. Однак се винуване годі признати справедливим. Не говоримо вже про се, що така черта суперечна з характером Мстислава, на скільки він нам звісний з прежніх його діл: сама хода подій така, що поведжене Мстислава в сей день легко обьяснює ся иншими побудками. Мстислав ишов наперед инших князів и кілька днів вже з ними не мав ніяких взаємин. Перейшовши через Калку, він зустрів ненадійно татарські полки; йому довелося так нагло розпочати бій з неприятелем и його відділ був так нечислений, що перше треба було думати про власне спасєнє, ніж давати знати князям. Справедливіше можна б було дорікати Мстиславови злишним юнацтвом и мерозвагою, заля чого він, чоловік вже не молодий и доєвідний, пішов на перед з горячою молодіжю, не роздумуючи об тім, що може зустрітати в дорозі и попасти на сили неприятельські, що датеко переважають його власні.

буцім зять хоче убити ёго и підмовляє на него Ляхів. Палкий Мстислав піддав ся обмовцеви. Дійшло діло до війни. Данило, відплачуючись Олександрови, спустошив беззку землю и розбив загон Мстислава, висланий на поміч Олександрови. Роздражнений Мстислав кликав вже половецького хана Котяна, та на щастє обмова відкрилась. Олександр підслав до Мстислава якогось Яна, котрий так нескладно став перед ним брехати, що Мстислав побачив обману. Тесть и зять помирились и Мстислав в знак дружби подарував Данилови незвичайного коня, обдарував Данилову жінку Анну, свою дочку. З того часу він вже не перечив ся з Данилом.

Однак в Галичї не кінчились бучі. В 1226 р. оден боярин, Жирослав, наговорив боярам-товаришам, буцім Мстислав закликає свого тестя Котяна на те, щоб вибити бояр. Бояре повірили и скрились в карпатські гори, відкіль звістили Мстислава об тїм, що їм сказав Жирослав. Мстислав післав до них духовну особу именем Тимотея. Тимотей заляв ся перед боярами, що князь нічого не задумує против них и перший раз чує об тїм. Він вговорив бояр, щоб приїхали до Мстислава. Мстислав обличив перед ними Жирослава и прогнав ёго від себе.

Наконець бояре вперли таки позбутись Мстислава з Галича. Королевич Андрій, що ёму Мстислав заручив свою дочку и віддав Перемишль, за підмогою боярина Семюнка утік до отця и підводив ёго, щоб відняв у Мстислава Галич. Бояре з своєї сторони представляли королеви, що вони не хотять Мстислава, а бажають Андрія. Король пішов з війском в Галичину. Поляки з воєводою Пакославом помагали ёму. Занявши Перемишль и Звенигород, король не важивсь їхати в Галич: віщуни віщували ёму, що він не буде жити, як побачить Галич. Король зачав забирати галицькі пригороди. Ёму вдалось взяти Теребовлю, Тихомлю, та під Кременцем ёго відбили и він повернув назад як Звенигороду. Тут вийшов против него Мстислав, вступив до бою и розбив ёго. Король хутко втік домів. Мстислав зміркував, що ёму годі довше проживати з боярами, и хотів віддати Галич Данилови, однакж бояре Судислав и Гліб Зеремієвич, що грали тогді головну ролю між боярами, здержали ёго. „Ні тебе, ні Данила не хотять бояре — говорили вони, — віддай заручену дочку свою за королевича Андрія и посади ёго в Галич; від него все можеш взяти ёго назад, коли захочеш, а віддаси Данилови — по вік не буде тобі Галича!“

Мстислав шанував усе волю землі и поступив так, як бажали сі люди, що були тогді, по своїй силі, заступниками землі. Мстислав оддав дочку свою за Андрія и з нею також Галич, а

сам задержав для себе Понизе и відѣхав в Торческ. Скоро жалував він своєї легковірности, бо Данила ненавидили тільки бояре, а простий галицький народ бажав ёго. Дізнавшись об сім, Мстислав через посла Данилового Демяна післав таке слово Данилови: „Сину! згрішив я, не дав тобі Галича.“ Гліб Зеремієвич старався всіми силами не допустити Мстислава видітись з Данилом и передати в руки ёго землю и дім и дітий.

Слідуючого після того року (1228) Мстислав умер: з Торческа поїхав він в Київ, заслаб в дорозі и вмер, успівши постригти ся в схиму після тогдішнього звичаю набожних князів. Після вісти польского историка, тіло ёго похоронене було в Києві в церкві св. Хреста, що сам її поклав*).

*) Нині сеї церкви нема и могила Мстислава незвісна.

VII.

Князь Данило Романович Галицький.

В XIII-ім віці ціла хода історичних подій в полуднево-західній Русі довгий час обертає ся коло особистости Данила Галицького. Щоб зрозуміти значіне сеї особистости в своїм часі, конечно переглянути попередні події в сім краю.

Полуднево-західна Русь, Галичина, як у внутрішнім ладі своєї жизни, так и у внішних обставинах, находилась в таких умовах, при котрих усе більше й більше слабіла звязь, що лучила її з иншими рускими землями. Хоч и тут не вгасало почуте народної суплемінности з останними, та історія указувала їм різні дороги: се бачимо вже в XII-ім віці.

В Галицькій землі княжив до 1188-ого р. рід Ростислава Володимировича (внука Ярослава I.). Володар, син Ростислава, по смерті пещасного Василька став самотнім князем и передав по собі (1141) владу синові своєму Володимирові, котрого звуть звичайно Володимирком. По нім наслідив син Ярослав, прозваний в пісні о полку Игоревім „Осмомислом“. Злучена в одних руках, галицька земля була довго савабідна від княжих усобиць и за ддя щасливих умовів своєї природи находилась, в прикладі до инших земель руских, в цвитучій стані. Влада князя зовсім не мала тут монархічної сили. Князь був князем після давньої славянської ідеї; видно, що давні суспільні навички не змінились, коли рускі князі завоювали сю хорватську землю и прилучили її до загальної системи руских земель під властю єдиного княжого роду. Князів, що управляли Галичем, вибирало и вони були залежні від віча. Та самот віче було в руках багатих и сильних володарів земель — бояр. Вони, як видно, встали так вивиснитись над усею иншою масою народу, що виключно орудували справами землі. Маємо також вісти об тім, що люди незнатного роду ставали боярами, з чого можна додуматись, що галицька аристократія основувалась не стільки на знатности родів, скільки на вдачі и багатстві. Галицькі князі були так залежні від віча, що воно судило не тільки їх політичну діяльність, але й домашнє житє. Таким способом, коли Ярослав

не злюбив своєї жінки Ольги и взяв собі любовницю якусь Настасю, Галичане не стерпіли такого сорому, снадили Настасю и спонукали князя жити з правою жінкою. Всі заходи Ярослава, щоб усунути свого правого сина и передати наслідство неправому, остались марними. Ярослав умер в 1187-ім році. Галичане, на перекір завіщаню, вигнали сього неправого сина, Олега, и настановили князем правого — Володимира. Та и сей князь справував ся не так як слід, отже попав ся за те під строгий суд віча; був се п'яниця, що не любив радників, насилував чужі жінки и дочки, взяв собі за жінку попадю від живого чоловіка и придбав з нею двох синів. Галичане так розлютились, що деякі хотіли взяти князя під сторожу и казнити; інші ж домагались від него розводу з попадею и раяли ёму вибрати жінку до вподоби (після обичаю). Володимир побояв ся за жите своєї любіи попаді и утік разом з нею и дітьми до Угорщини, а Галичане закликали на ёго місце князя з сусідної волинської землі — Романа Мстиславича^{*)} (1188). Кажуть, що сам Роман тайно ділав у Галичи в свою користь, добиваючись вибору. Сей князь, розумний и сильний волею, не довго вдержав ся в Галичи: король угорський Беля І., до котрого вдав ся прогнаний Володимир о поміч, замкнув тогож в башту, завоював Галич и посадив сина свого Андрія. Роман мусів утікати до свого Володимира-Волинського. Успіхи Угрів підмагала та обставина, що в самім Галичи утворилась партія, котра гледіла собі вигод від угорської власти. Однако и пануванє чужоземців не було там тревале; яко католики вони дуже скоро вспіли роздразнити парід против себе зневагою православної віри. Володимир утік між тим из свого запертя и з помічю польского короля Казимира Справедливого знов заволодів Галичем 1190 р. Чуючи ся дуже непевним в своїм положеню, удав ся Володимир до суздальского князя Всеволода и віддав ся під ёго зверхність, обіцяючи бути в ёго волі з усім Галичем. Тим способом заводилась, як здає ся, тісна звязь між противоположеними країнами тогдішнього руского світа; однак ся поява не мала ніяких тревалих наслідків, бо й відносини між рускими князями не були тревалі. По смерті Володимира Роман вже не вольним вибором а з помічю польского війска и оружя добув собі знов Галич в 1198-ім році.

Після вісти польского письменника Кадлубка Роман жорстоко відомстив своїм неприхильникам в Галичи: він четвертував їх, роз-

^{*)} Внука київского князя Изъяслава Мстиславича, звісного в исторії своєю завзятою борбою спершу з Суздальцями, а потім з Юрисем Довгоруком. Рід Романів походив від Мстислава, старшого Мономахового сина.

стрілював, закопував живцем в землю и казнив іншими видуманими муками, а тих, що змогли утечи, закликав вернутись, обіцяючи всілякі ласки. Коли ж деякі вернулись, то Роман спершу додержував даного слова и обсипував ласками и милостями легковірних, опісля ж винаходив приклучки, щоб їх обвинити в чім небудь и передавав мученицькій казни. „Не подусивши пчід, не їсти-меш меду,“ примовляв Роман. Він пагнав такого страху Галичанам, що тіні просили короля польского, щоб він сам ними орудував або через своїх намістників. Усі ті вісти про лютість Романа наводяться виключно у польского историка та не зустрічаємо їх в руских літописях, котрі Романа поетично зображають удатним богатирем, страшним, як Мономах, тільки невірним чужоземцем: „Він ходив після заповідий Божих — говорить про него руский ровесник —, поборював поганців, кидав ся на них як лев, гнівний як рись, занашував як крокодил, пролітав по їх землі як орел...“ И дійсно сей князь и в інших злучаях показав свою силу и діяльність. По довгій боротьбі и усобицях в київській Русі, він нарешті успокоїв її и удержав на якийсь час в своїй власті; сам він не став київским князем, тільки посадив в Києві своїм підручником племянника. Нерідко поборював він Половців, Ятвягів и Литву*). Багато ще можна було сподіватись від такого князя для долі полуднево-західної Русі. Та в 1205-ім р. Роман посварив ся з польским князем Лешком, и поляг в потребі під Завихостом.

Роман лишив по собі молоду вдову з малолітніми синами. Старшому Данилови було тогді чотири роки, а молодший Василько був ще на руках няньки.

Зразу Галичане признали князем старшого сина Романового и клялись вірно стерегти його. Але немовлятку зовсім не можна було удержатись в такій неспокійній землі. Галичина була дуже лакомим куском, так для руских князів, як и для чужоплемінних сусідів, а Галицькі бояре не визначались постійністю, були ласі на вигоди и не всі могли любити Романів рід. Стали добиватись о Галичину одні за другими. Спершу бажав нею заволодіти отець

*) У польско-литовских историків збереглося оповіданє, будто він запрягав побіджених Литовців до плугів, заставляв їх витинати ліси и управляти землею и будто з тої причини про него на Русі складалась пословиця: „Зле Романо робиш, що Литвином ореш.“ Однак та вість, переказана вже в XVI-ім віці, більш як 300 літ по Романі, не заслугоє ніякої историчної віри, тим більше, що у Русинів тогочасних, котрі дивились на Литву як на ворогів, не могла вдержатись пословиця, що гудила строгість Романову над ворогами.

першої Романової жінки, князь Рурик Ростиславич київський. Коли Половці, що закликав їх Рурик, збурили Київ в спосіб варварський, заманив був Роман того-ж Рурика до себе на раду и постриг ёго в монастири. Тепер той самий Рурик, почувши що Романа нема на світі, зняв з себе чернечу одіж, зібрав свою київську дружину, найняв Половців и метнувся на Галич. Вдова Романова вдалась під захист названого брата и друга єї покійного чоловіка. Сей названий брат був перше супротивником Романа — той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом ис своїм отцем прогнав ёго з Галича; опісля коли Роман в-друге заводив Галичем, вони подружились, назвалися побратимами и постановили між собою таку угоду: коли хто з них умре скорше, то другий має дбати про ёго семью.

Андрій тільки що одержав угорську корону и не забув своїє обіцянки, даної Романови. Він, побачившись з княгинею в Сяпоку и приголубивши Данила як рідного сина, дав ёму військо на поміч против Рурика. Рурик утік назад до Києва.

Та слідуєчого року семьи Романовій грозило нове лихо. В Чернигові зібрався княжий з'їзд: зійшлися на раду потомки Олега Чернигівського; до них пристав Смоленський князь з синами; вони рішили наняти Половців и йти добувати Галицької землі. По дорозі пристав до них Рурик з синами и племянниками, и підняв з собою Берендіїв*), що жили в Київській землі. Союзники вступили в раду також з Поляками, з котрими ще Галичане не заключили супокою по Романовій смерті. Вдова знов удалась до Андрія, та нім з Угорщини приспіла поміч, вона побачила ся в такім положеню, що оставатись на місци здавалось небезпечно. З одної сторони Русини й Половці, з другої — Поляки, та й сам Галич зворушився, и багато в Галичи було таких, по котрих можна було сподіватись, що її видадуть разом з дітьми. Вона втікла з дітьми у Володимир-Волинський, в спадщину свого чоловіка. Галичане розділилися на партії. Верх в Галичи взяв тогді боярин Володислав; коли вигнав ёго колись то Роман, проживав він в сіверській землі, спізнав ся з тамошніми князями Игоревичами и тепер пораяв Галичанам закликати їх на княжеє. Игоревичі були тогді в сім війську, що йшло на Галич; коди ж одержали запрошення, скрили ся з союзного стану и явили ся в Галичи. Найстаршого брата Володимира Игоревича посадили на Галицькім столі; другому братови Романови дали Звенигород. Оставався третій брат

*) Вітва туркоманського племені, близька Торкам, Печенігам, Чорним Клобукам,

Святослав, без місця. Тоді Ігоревичі післали якогось попа у Володимир-Волинський з такою річю до Володимирців: „Видайте нам Романовичів и прийміть князем Святослава, — а то города вашого на світі не буде!“ Володимирці, почувши се, так розлютились, що хотіли вбити пона, присланого до них з тим предложенем. Найшлись розумні, що сказали: не можна вбивати посла. Однак сі розумні говорили так задля того, що готові були сповнити бажанє Ігоревичів. Княгиня довідалась об сім и, порадившись з боярином Мирославом, дядьком Даниловим, утікла з города в ночи потай через стінний отвір, бо боялась вийти воротами. Мирослав ніс Данила, пняька Василька. З ними був ще якийсь священник. Втікли вони до Лешка, віддавались під охорону чоловіка, котрого ще уважано їх ворогом. Польський князь прийав їх з рицарскою великодушністю; княгиню з Васильком лишив у себе, а Данила з польським боярином Вячеславом Лисим вислав до Андрія Угорського и велів так сказати: „Я не памятаю лютости Романа, а ти був ёго другом; ти кляв ся обороняти їх; вони тепер на вигнанню: ходімо, вернемо їх батьківщину!“

Однакож Лешко на ділі оказав для Романовичів менше прихильности як в словах: правда, він вигнав з Володимира Святослава Ігоревича, що приїхав сюди після утечі княгині, але віддав княжене не дітям Романовим, тільки рідному племянникови Романовому Олександрови Всеволодовичу, бо Лешко мав за жінку ёго дочку Гремиславу. Василька пустив Лешко з матерю в Берест. Берестяне самі випросили ёго собі князем, були довольні и говорили, що „вони мовби бачили у себе великого Романа“.

Андрій Угорський після утечі вдови Романової розсудив, що не можно вдержати Данила на княжім стільці и не ставав на перешкодї Ігоревичам, що засіли в Галичи. Та Ігоревичі самі скоро посварились за свою добичу: Роман Ігоревич з помічю другого брата свого вигнав третёго, Володимира, и заволодів Галичем. Опісля ж по приказу Андрія угорський воевода Бенедикт Бора спіймав Романа в купели, відслав в Угорщину и став сам орудувати Галичем. Незабавки Бенедикт роздражнив Галичан всякими силованнями и своєю розпущою так, що на поклик Галичан знов явились Ігоревичі, прогнали Бенедикта и розділили між собою Галичину; та сим разом вже не перечились так як перше и відступили княжене в Галичи найстаршому з-посеред себе братови Володимирови. Тоді думаючи зміцнити свою власть, Ігоревичі уложили план вигубити тих бояр, котрі своєю зміцновістю здавались їм небезпечними. Хитрі замисли над деякими удались, та між при

значеними на смерть був їх колишній добродій боярин Володислав, з котрого ласки вони стали князями в тій землі. Володислав в пору дізнав ся про лихо, що ёму грозило, вспів утечи з іншими боярами до Андрія и просив тепер на княжий столець в Галичи Данила, що проживав у короля угорського. Король дав Данилови на поміч військо. Насамперед піддав ся Перемишль и видав Святослава Игоревича. Звенигород боронив ся але піддав ся, потім як спіймали на мості Романа Игоревича, що відтам утік. Князь Володимир Игоревич щасливо утік з Галича. Молоденького Данила посадили на батьківськім столі.

Полонених Игоревичів осудили народним судом и повісили— подія, що виходила з ряду звичайних подій на Русі тогочасній.

Малолітній Данило не довго міг удержатись посеред бояр, що хотіли орудувати в ёго імени. В Галич прибула мати Данилова, котрої він не пізнав по довгій розлуці. Бояре скоро її виправили з боязни, щоб вона не відняла їм влади. Коли Данило з плачем кинув ся за матірю, оден з них ухопив за повід ёго коня. Роздражнений хлопець ударив мечем коня и ранив. Мати сама вирвала з ёго рук меч и вговорила ёго, щоб лишив ся в Галичи, а сама поїхала в Белз.

Почув об тім король Андрій, поспішив з війском и привів назад матір Данилову в Галич, а боярина Володислава, що найбільш причинив ся до єї вигнання, взяв з собою закованого в Угорщину. Та ледво що Андрій віддалив ся, бояре знов змовились против Данила и прикликали на княжий столець Пересопницького князя Мстислава. Данило мусів утікати. Андрій сим разом не міг вже допомогти ёму, бо тогді в самій Угорщині вчинилось зворушене, що стояло житя королевої.

Прикликаний Мстислав Пересопницький своєю чергою не всидів у Галичи. З Угорщини прибув Володислав, котрого визволив Андрій, и тогді в Галичи, по недавній казни князів, сталась подія, також не бувала на Русі, від коли панував Руриків дім: боярин Володислав, що не був княжого роду, назвав ся князем в Галичи. Однак ёму не було суджено розпочати нового княжого роду. Лешко став по стороні Данила, вигнав Володислава з княження и увязнив ёго. Володислав умер в заперті. Галич лишив ся без володаря.

Здавалось тогді, що ні Данилови и ніякому іншому рускому князеві не можна сидіти в сім неспокійнім городі. Лешко раяв Андрієви посадити там малолітнёго сина Андрієвого Коломана, заручивши ёго з трилітнёю дочкою Лешка Саломією. Се діло зложив воєвода Пакослав, що доси показував ся прихильним Романовій

родині. Щоб вдовольнити Романовичів, одібрано наслідний Романів уділ Володимир в Олександра Белзкого и віддано Данилови (1214), котрого бажали мати князем и Володимирські бояре. Таким способом була тепер в руках Данила значна часть Волини. Города: Камянець, Тихомля и Перемиль припали Романовичам.

З того часу Данило на довго втратив Галич. Ним заволодів Мстислав Удатний, котрий віддав за Данила дочку свою Анну.*)

Данило займав під свою власть Волинську землю и повернувшись від Поляків Бересте, Угровеск, Верешич, Столице, Комів и цілу так звану тогді „Україну“, т. є. часть Волини, що притикала до Польщі лівобіч Буга. Наслідком того повстала війна, в котру мимохіть впупав ся Мстислав Удатний. Хоч вона спершу вела ся невдачно для Данила и Мстислава, та край, що заняв Данило, все таки остав при нім.

Потім Данило помирился з Лешком и обернувшись на Олександра Белзкого, що відступив од него під час оборони Галича и всякими способами шкодив ёму. За віроломність князя після тогдішних понятій повинна була відповідати ёго земля. Данило и Василько напали на Белз в ночи и вчинили там страшне спустошенє. В памяти мешканців довго задержалась ся ніч під назвою „злої ночи“. На просьбу Мстислава Данило дав спокій Олександрови.

В 1224-ім р. Данило разом з иншими князями має уділ в страшній для Русинів битві над Калкою, боров ся по рицарски и дістав рану в груди. Він так заняв ся тою битвою, що довго не замічав своєї рани и замітив її аж тогді, коли утік и став пити.

Вернувшись домів и виходившись з ран, Данило знов узяв ся розширювати свою державу. Князь Мстислав Пересопницький, володар Луцка, віддав Данилови свою батьківщину, поручивши ёму сина, що незабаром умер. Луцком поспішив заволодіти Ярослав, син двоюродного брата Романа Ингваря, що колись-то княжив в Луцку. Данило їхав на прощі в Жидичин и зустрів Ярослава Ингваревича на дорозі. Бояре радили спіймати ёго. Данило з гнівом відкинув такий хитрий спосіб: „Я їду на прощі — сёго не вдію,“ одповів він. Та вернувшись у Володимир післяв він своїх бояр в Луцк. Вони спіймали Ярослава, а потім заняли Луцк. Данило дав вправді в иншій місці уділ Ярославови, однак вже яко своєму під-

*) Гл. житєпись Мстислава Удатного.

ручникови. В тім часі відняв Данило в нього Дорогобуж, а в Пинських князів — Чарторийск и полонив синів Пинського князя Ростислава. В усіх тих справах діяв згідно з Васильком, з котрим ціле життя не розлучався и не розділявся — примір дуже рідкий в історії руских князів.

В 1228 р., по смерті Мстислава Удатного, Данило заняв Понизє.

Таке вивисшенє Данила викликало против нього цілий союз руских князів. Ростислав Пинський сердився на нього за відняте Чарторийска, за полон синів и підмовляв против нього Володимира Руриковича; сей знов намітав, як Роман насильно постриг його отця. До союзу прилучились Чернигівські и Сіверські князі. Але Данило почув об сім в час и прикликав Ляхів, котрим гетьманував прихильний йому воевода Пакослав. Союзні князі осадили Камянець и нічого не могли вдіяти, тим більше що прикликаний на поміч князь Половецький Котян перейшов на сторону Данила. Вони мусіли відступити. Данило пігнав за ними, та Київські и Чернигівські бояре приїхали до нього від своїх князів и вговорили його, щоб помирився. Тим способом Данило знищив усі замісли противників и сей успіх ще більше підняв його посеред руских князів; не тільки всі прежні краї остались їм, але й Пинські князі стались його підручниками, а Володимир Рурикович з того часу виступає яко постійний друг и союзник Данила.

В 1229 р. убили в Польщі Данилового союзника Лешка. Данило виправився помагати братови його Конрадови против Володислава (князя Опольського) и лишив підручника свого князя Пинського, щоб беріг україн Волинських від нападу Ятвягів. Русини зайшли в глибину Польщі так далеко, як ще ніколи не заходили: вони разом з Конрадовими сторонниками облягли Каліш и майже без бою змусили його здати ся Конрадови. Тоді Русини и Поляки заключили між собою таку умову: „Коли між ними будуть в будучину усобиці, то Русини не повинні брати в полон польських простих людей (челяди), а Поляки — руских.“

Вертаючи з того походу, почув Данило, що боярин Судислав, котрий володів у Галичи іменем королевича, думав покористуватись тим, що Данило зайшов так далеко в Польщу, и в його не-присутности заняти Понизє. Але ледво Судислав вийшов з Галича, недовольні ним Галичане вислали посольство до Данила и просили, щоб прийшов до них як можно найскорше, поки не вернув ся Судислав. Данило виправив против Судислава тисяцького Демяна з війском, щоб задержував його, а сам з великою дружиною поспі-

шив на поклик Галичан, щоб випередити Судислава, и на третій день добив ся до Галича. Та хоч як спішив ся Данило, а Судислав зміг ухилитись від спотички з Демяном, скоріше від Данила вийшов у Галич и замкнув ся в нім. Данилови довелося добувати Галича облогою. На щастє Данило вспів заволодіти загородним двором Судислава и найшов там багато запасів для війська: тим способом міг він рішитись на довшу облогу. Він розложив ся станом в Углиничах, на другій стороні Дністра. Тисяцкий Демян и старець Мирослав привели до нього кількох бояр Галицької землі, що склонили ся на його сторону; прибули до нього свіжі сили з Волинської землі. Данилови треба було перейти на другий берег, щоб окружити город. Осаджені старались не допустити його до того, випадали з города и били ся на леді; але тогді пустилася на ріці крига; нараз Семюнко, котрого ровесник з виду порівнює з червоним лисом, запалив міст на Дністрі, щоб утруднити Данилови перехід через ріку. На щастє Данила пожар загас при самім кінці мосту. Данило ис скріпленням війском перейшов ріку и обляг город з усіх сторін. Тимчасом на його поклик збігав ся до нього народ з Галицької землі від Боброка до Ушиці и Прута. Очевидячки земля була за Данилом. Се спонукало обложених здати ся. Данило вийшов у город. Памятаючи про давню дружбу з королем угорским Андрієм, він пустив королевича свояка свого домів и сам відпровадив його до Дністра. З королевичем утік и Судислав. Народ кидав на нього каміня и кричав: „Геть, геть, бунтовниче землі!“ Таким способом Данила по довгих літах неприсутности знов узнали князем в городі, відкіль його були вигнали ще дитиною.

Видалене королевича було вразливе для угорської чести. Судислав усильно підмовляв Угрів, щоб відбили втрачений Галич. И справді, син Андрія, Беля, зібрав дуже велике військо и пішов через Карпати. Та тут почали падати непереривні дощі. Коні стрягли в болоті, люди покидали коний и проберались високими місцями. З великим трудом дістались вони до Галича. Данила там не було; він перед тим вийшов з города, щоб закликати на поміч Поляків и хана Половецкого Котяна, а в Галичи лишив тисяцкого Демяна. Угорський посол підїхав до города и голосно кликнув до Галичан: „Люде Галицькі! Вас каже звістити король Угорський: не слухайте Демяна; най Данило не надіє ся на Бога и свої сили. Стілько країв підбив наш король, то й Галич не вдержить ся против нього!“ Демян держав ся сильно; Галичане стояли за Данилом: Данило вже доходив до Галича з зібраним війском. Між

тим дощі не переставали, Уграм від неустанної вохкості облетіло обувле, появились хориби и помір. Інші вмерали, сидючи на кони, інші знов — при розложених ватрах; деякі спускали духа, підносячи шматок мяса до губ... Від дощів сильно вилиав Дністер. „Злу игру заграє він Уграм,“ — говорили ровесники. Король зняв облогу и пішов як Прутови. Дощі прослідували ёго. Угри гинули на дорозі.

Та ледво що через непогоду позбув ся Данило ворогів, аж тут знов стали против нёго в самім Галичи кувати боярські коромоли. До сёго дав привід боярам и підмовляв їх той сам Олександр Белзкий, постійний тайний ворог Данилів. Бояре так невважливо обходились з князями, що одного разу на бенкеті якийсь боярин залив Данилови лице вином. Данило стерпів се. Вслід за тим от-що злучилось. На зборі бояр Василько жартобливо виїняв меч на одного, що названий в літописи „слугою королівским“. Сей ухопив за щиг. Бояре опісля повтікали. Князі здивувались тими втеками, не знаючи що се значить ся. По якімсь часі, коли Василько поїхав у Володимир, один боярин, Пилип, запрошував Данила до себе на бенкет у Вишню. Данило поїхав, однак на дорозі зустрів ёго післанець Деяна з такими словами: „Не їдь, княже, на бенкет! боярин Пилип з князем Олександром хотять тебе вбити.“ Данило вернув ся. Говорили, неначе б то бояре Молибоговичі, за підмовою Олександра Белзкого, нарадились вчинити пожар, щоб в ко́лоті убити Романовичів; та пригода з Васильком навела на них боязнь, що Романовичі дізнались про змову, и тому й розбіглись. Василько, по приказу Данила, заняв Белз, уділ Олександра, а післаний сидельничий ёго, Иван Михайлович, спіймав Молибоговичів з їх спільниками, всёго 28 людей. Данило простив їх; мабуть докази були недостаточні и всё обмежалось підозрінем.

Великодушність не помогла Данилови. Дізнав ся він, що бояре знов змовляють ся против нёго з Олександром. Данило з вісімнадцятьо вірними „отроками“ зібрав віче и спитав Галичан: „Хочете мені бути вірними? Я піду на ворогів моїх!“ Усі закричали: „Ми вірні Богови и тобі, господине!“ Сотский Микула навів тут примовку Романа, Данилового отця: „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду.“ Данило пішов у Перемишль, але ті, що йшли за ним, не були дійсно ёму вірні. Князь Олександр з боярами вже вспів утечи на Угри, де ждав ёго Судислав. За їх намовою, король Андрій з синами, Белею и Андрієм, виступили на Галич. Боярин Давид Вишатич, за намовою своєї тещі прихиль-

ної Судиславови, видав королеви Ярославль. Потім другий боярин, Клим'ята, післаний з війском против Угрів, піддався ворогам; за ним стались и інші бояре зрадниками.

Данило мусів покинути Галич и удався до Києва, щоб дістати війська у свого союзника, київського князя Володимира, а король осадив знов сина свого Андрія в Галичи, — та не на довго. Данило з Володимиром київським и Половцями два рази розбив Угрів и пішов прямо на Галич. Бояре, видячи що успіх клонить ся на сторону Данила, стали переходити до нього. Перший приклад дав боярин Гліб Зеремієвич. Данило обласкавив їх, роздавав їм волости и думав хоч на час привязати їх до себе. Князь Олександр Белзкий відстунив Угрів, пристав до Данила и випросив у нього прощення. Данило обляг Галич; стояв під ним 9 неділь, дожидаючи заморози, коли можна буде перейти по леді через Дністер. Обляглі стали терпіти голод. Судиславови, що був з королем, удалось звести хитрого Олександра. Князь Олександр, приманений обіцянками, що дістане Галич, пристав був недавно до Данила, а тепер знов зрадив його и перейшов до обляглих. Та обляглим від того не полекшало. Королевич Андрій умер в облозі. Тоді всі Галичане рішили на віч прикликати Данила и оден з давних ворогів його, Семюнка Червоний, виїхав до Данила просити його в город. Судислав и князь Олександр змогли втекти: Судислав — до Угор, а Олександр хотів гледіти захисту в тестя свого, Київського князя, та Данило гнав за ним три дні и три ночі, не досипляючи, — дігнав його у Полонного и спіймав в Хоморських лісах. Не звісно, що вдіяв Данило з тим чоловіком, що так нечесно поступав з ним багато разів — та з того часу имени його не згадують в літописях.

В тім часі появляють ся в нашій історії мимоходом загадочні и доси необ'яснені Бологовські князі, що володіли берегами Бога. Про сей край не стрічаємо в літописях вістий про давні події и годі відгадати походження сих князів у розвітвленю Рурикового дому. З того отже видно, що се були князі інших давних родів, що лишились незалежними від Руриковичів. В тім переконує нас також се, що сам Данило в переговорах про них з Поляками називає їх „особними“ князями. Заявши Понизе, Данило хотів підчинити їх своїй власті; вони були все його противниками и при кождім злучаю ставали по неприязельській стороні.

Позбувшись Угрів, Данило мусів ще довго бороти ся з рускими князями за Галич. Тоді як князь Київський Володимир помагав Данилові, Чернігівський князь Михайло злучив ся з Боло-

говськими князями, напав на Київщину и підійшов під Київ. Данило поспішив на відсіч союзника. Чотири місяці разом з Володимиром Рюриковичем воював він Чернігівську землю и, вертаючи назад через Полісе, дізнав ся, що вороги ёго навели Половців на Київщину. Військо Данилове було дуже втомилось и старий Мирослав, що виховував ёго, вірадив ёму йти на них. Навіть сам князь Київський поділяв гадку старця; та вірний собі Данило сказав ім: „Воякови, що кинувсь до бою, годить ся або побороти або полягти. Чи не казав я вам перше сам, що треба дати відпочити втомленому війську? А тепер нічого боятись! Ідімо!“ У Торческа наступила кривава потреба (в 1234 р.). Данило боров ся за взято, поки під ним не вбили гнідого ёго коня. Ёго вояки стали втікати; сам Данило мусів удатись за ними. Київського князя и Мирослава взяли в полон. Літописець приписує се нещастє тайній зраді бояр Молибоговичів.

Як бояре Галицкі дізнались про нещастє Данила, прикликали на княженє Михайла Чернігівського и сей заняв Галич. Мимо добродушности Данила, бояре Галицкі не могли ёго ніяк полюбити. Вони бачили в нім князя, котрий сей час зломить їх силу, як тільки утвердить ся, и се буде тим лекше, що простий народ був Данилови прихильний. Бояре, забравши в свої руки цілу Галичину, поділили між собою всі доходи и бажали лучше бути або зовсім без князя, або мати такого, щоб був зовсім в їх руках. Але и того и сего годі ім було добутись, тому що хоч усі вони й цінили свою станову потужність, та жили між собою незгідливо. Оден тиснув и штовхав другого; в кожного були свої вигляди, и тому оден бажав того князя, другий — иншого; кождий надіав ся через князя вивисшитись понад своїх суперників.

Михайло не довго вдержав ся в Галичи. Відтіхав він у своїх справах в Київ и лишив у Галичи сина свого Ростислава (1235). Данило був під той час в Холмі, що сам заложив, аж тут прийшла до нёго вість з Галича, що Михайло виїхав з города и Галичане бажать Данила. Простим мешканцям безмірно накупились боярські чвари и вони твердо рішились не піддаватись більше намові бояр, а держатись сильно Данила для власної користи. Данило сміло підтіхав під Галич. Мешканці стояли ватагою на стіні. Данило звернув ся до них: „О мужі Галицкі, чи довго ще терпіти-мете пакуванє иноплемінних князів?“ Усі вони в оден голос закричали: „Се наш володар, Богом даний!“ — „И всі — говорить літописець — пустились до нёго як пчолы до матки.“ Єпи-

скоп Артемій и дворский*) Григорий спершу здержували народ, та побачивши, що нічого не вдіють, ис слёзами на очах, и — по вираженю того-ж літописця — „усміхаючись и облизуючи губи“, вийшли до князя Данила, поклонились и сказали: „Прийди, княже Данило, приймай город!“ Данило війшов у город и заткнув знамя своє на німецьких воротах в знак побіди. З урочистостю вступив він до церкви Богородиці и прийняв стіл отця свого. Бояре кланялись ёму до ніг и просили прощення: — „Згрішили-смо — говорили вони —, чужого князя держали.“ — Данило відповів: „Я вас помилю, тільки в будущину так не чиніть, щоб з вами не було гірше.“ Ростислав утік до Угорщини.

Таким робом Данило по довголітніх трудах и неперестанній боротьбі став ся володарем усєї Галичини и Волини. Зрозумів він, що годі ёму постійно пробувати в Галичи, и поселив ся в Холмі, що сам збудував. Одного разу, перед тим, їздив Данило на полюване, що так в нім любував ся, и приїхав на місце, котре ёму вельми вподобалось. „Як зве ся се місце?“ спитав він. „Холм“ — відповіли ёму. „Нехай тут буде город Холм,“ сказав він и присвятив будучий город св. Іванови Золотоустому, бо тогді кождий новий город присвячувано якомусь святому. Тут поклав він собі оселю и гарну церкву св. Івана. На ёго поклик стали сходитись сюди мешканці з ріжних сторін. Тут власть Данилова була сильніша и безпечніша, не так як в старому городі; тут не було переказів, противних княжим поглядам. Всі діставали свої домівки по милости князя и тому були привязані до нёго задля власних вигод. Перенестись из старого города в новий було тогді вигідним способом князеви задля супокою и безпечности. Тут міг він жити, окружений вірною дружиною, не страхаючись боярських хитрощів, котрих трудно було устерегти ся, живучи посеред бояр.

Власть Данила простиралась и на Київську землю; наконец підчинив він собі и самий Київ. Город сей відняв був у Володимира Руриковича (що вмер 1236. р.) Ярослав Суздальский; опісля переходив з рук до рук, а наконец заняв ёго Данило, та було се вже на передодні страшного потрясеня, що перевернуло весь лад рускої исторії.

Вже Татаре під проводом монгольського хана Батия, внука Чингісханового, спустошили и завоювали Східню Русь. Русини

*) Выборный городский управляющий уряд.

всюди боронились по лицарски: не здав ся ні оден город, ні оден князь; та оборона ся була нерозумна и тому зовсім безуспішна. Перш усёго в 1237 р. зовсім спустошено Рязанську землю. Всі городи сеї землі знесено з накорінком; сторона опустіла, а між тим Суздальско-Ростовска земля не визволяла її з лиха и вслід за нею постигла її така доля. Татаре спалили Москву (що тогді ще була тільки пригородом Володимира) и вигубили в ній старого й малого. Дня 7-го лютого 1238 знесли и Володимир. Тут в соборній церкві згинула родина князя Юрія Всеволодовича, багато бояр и народу. Татарські полки розсіялись по землі, бурили городи й села и всюди вигубляли людей. Дня 4-го марця того-ж року, князь Юрій Всеволодович з іншими князями своєї землі вступив у запеклу битву з Татарами на березі Сити, та ёго там поразили и вбили. Спустошивши Східню Русь, хотів Батий ити на Новгород, та дрімучі ліси и болота не допустили ёго. Татаре збурили тільки Торжок и повернули на полудне. Всюди Батий стрічав запеклий опір. Малий город Козельск боронив ся 7 неділь, а коли Татаре ёго добули, то пролили в нім стілько крови, що малолітній тамошній князь Василь залив ся кровю. В 1239 р. вони заняли и спалили Чернігів и зближались до Києва. Племянник Батия, Менгу-Тимур, любував ся красою Києва з Пісочного городка на лівій стороні Дніпра. Камінна стіна горішнього города, з-за котрої миготіли позолочені верхи Десятинної церкви, св. Софії и Михайловського монастиря, цвітні цегляні покрівлі княжих теремів, на право, в низі, долі Дніпром Подол з многими церквами, на ліво Никольський монастир, величня Печерска обитель и Видубицький монастир, одрізані від города и оден від другого дрімучим лісом, що розкинувся по крутій горі — от-що ударяло степового хижака. Вислав він у Київ послів, щоб домогатись здачі. Послів убили. Завоювателі відступили з наміром прийти слідуячого року и покарати Київлян.

Під кінець 1240 р. прибула страшна сила Батиева, перейшовши, мабуть, ледом через Дніпро. Татарске полчище облягло горішній город (що займав місце нинішнього старого города). За ёго дільницею як ріці Либеди були обійстя, певно тогді з накорінком знищені. На полудне в стороні Никольського и Печерського монастиря був густий ліс. Літописець говорить, що полчище ворогів було так сильне, що в городі не можна було почути слова від скрипу теліг татарських, рику верблюдів и ржання коний. Батий почав свій приступ від Ляцких воріт, що були на полудневій стороні. Татаре день и ніч били пороками стіни и нарешті пробили

іх. Київляне запекло боронили останків стін, поки нарешті Татаре не збили їх із стін і самі не вийшли на стіни. Тоді Київляне стовпились коло Десятинної церкви і за одну ніч виставили около неї укріплення. Коли завоюватели стали бурити і ті укріплення, Київляне з своїм майном, що хто встиг захопити, вдерались на верх церкви і відбивались відтіля до останку; нарешті під ними завалились стіни церковні, після переказу літописця від тяготи, але правдоподібніше підбиті татарськими пороками.

Про зруйноване Подола не маємо вістий, та неперечно, що цілий город Київ замінили тоді в руїну. Можна також припустити, що значна часть мешканців вчасно повтікала, бо приходу Татар давно дожидали.

Тисяцкий Дмитро, що лишив його Данило в городі, дістав ся, цілий зраний, Татарам, та Батий казав його пощадити, мабуть для того, щоб покористуватись ним при дальших походах.

Завоєвничі полки Батиеві посунулись від Києва на захід і нищили й руйнували все по дорозі. Город Колодязин (нинішній Ладизин), против прикладу інших руских городів, здав ся добровільно, в надії що знайде помилуване. Однак Татаре винищили в нім усіх мешканців, хотя часто в подібних злучаях оказували звияткенням пощаду. Всі Волинські городи лягли в руїнах; тільки Кремянець, розложений на неприступній горі, не піддав ся Татарам. У Володимирі вигублено всіх мешканців що до ноги. З не обачка нападні Русини покидали свої оселі в городах і селах, скривались в лісах або втікали, самі не знаючи куди. Данило був тоді в Угорщині: ще перед чутокю про приближене Татар він удав ся на Угорщину, щоб висватати свого сина, та се йому разом не повелось. Підчас його неприсутности Татаре зруйнували опустілий Галич. Тисяцкий Дмитро, бажаючи зберегти свою землю від дальшого спустошеня, вговорив Батия, щоб спішив на Угорщину, і представив, що в противнім злучаю Угри і Німці зберуть ся на нього з великою силою. Завоюватели розділились на дві часті: одні через Карпати пішли в Угорщину, другі через Польщу в Шлеско і Моравію, відкіля за три роки назад вернули в свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, а не знаючи, де находить ся його родина і брат, поїхав до Польщі. Там побачив ся він з княгинею і Васильком, що крились в Польщі перед Татарами. Мазовецький князь Болеслав віддав прогнанцям город Вишгород, де Данило доти пробув, поки не довідав ся, що Татар вже нема в його волости.

Повертаючи в свою землю, він хотів задержатись в Дрогичині, та намістник тамониний не пустив свого князя; відай був він у змові з боярами, котрі думали покористуватись загальною сумятицею, щоб знов розпочати свої хитрощі против князя. Данило поїхав тому з братом Васильком ик Берестю, та не міг зблизитись до города задля смороду з гниючих тіл. То само довелось їм у Володимирі; там не стрітили вони ні одної душі; всі церкви були наповнені купами трунів. Видно, що люди підчас нападу татарского гледіли захисту в церквах и там гинули. Довелось Данилови відбудовувати оселі и збирати розігнані останки людности.

Між тим галицкі бояре, захопивши в свої руки всю землю, думали правити нею самовільно. Та тепер вони вже не згодились з волею Данила. Боярин Доброслав и Судич, попів внук, самовільно заняли Понизє, а Григорий Василевич заволодів горішню країною Перемиською. Сі бояре від себе роздавали волости и доходи різним своїм підручникам; так у Доброслава було двох підручників: Лазар Домакирич и Извор Молибожич, люди низького роду (як говорить літописець), котрим сей боярин поручив Коломию, що давала перше князеви дуже великий дохід солено. На щасте Данила сі бояре ворогували між собою и, ненавидячи князя, доносили єму одні на других. Таким робом Доброслав оскаржував перед Данилом Григория. Користуючись їх враждою, Данило не вірив ні сєму ні тому и казав спіймати обох и післав свого печатника Кирила списати всі грабежі и надъужитя бояр підчас їх правління.

Неспокійний, задиристий син Чернигівського князя Ростислав Михайлович по черзі не переставав непокоїти Данила. Тоді, як Кирило оглядав Понизє, Ростислав получив ся з князями Бологовськими и силкувавсь заволодіти Бакотою в Понизю, та не успів. За то Данило розправив ся з Бологовськими князями, що вже єму були вконець надійли. Він именно був лихий на них за те, що вони погодили ся з Татарами. Татаре лишили в супокою сих князів в їх землі для того, щоб вони сіяли на них пшеницю и просо. Лютуючи дальше против Данила, надіялись вони на поміч Татарску. Данило мав право дорікати їм невядкою для себе, бо перед тим він визволив їх з рук Мазовецкого князя Болеслава и трохи що не воював за них з Болеславом. Тепер, караючи їх за союз з Ростиславом, він вступив з війском в їх землю, заняв и спалив їх городи: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божский и Дядьків. Ростислав непокоїв Данила до самого 1249 р.

Він оженив ся з дочкою Угорського короля Белі и з помічю тестя надіяв ся заволодіти Галичем. В ті суперечки вмішались и Поляки, бо друга дочка Белі була за князем Болеславом; на сій підставі Данило помагав суперникови Болеслава Конрадови, що був жонатий з ёго своячкою. Наконєць по довгих незначних битвах наступила рішуща потреба 1249 р.

Ростислав з війском, зложеним з Русинів, Угрів и Болеславових Поляків, підступив під город Ярославль. Уграми проводив воєвода Фильний, прозваний у Русинів „прегордий Фиия“, той самий, котрого колись-то побив Мстислав Удатний. Чванливий Ростислав говорив: „Коли б я знав, де тепер Данило и Василько, з десятима войками поїхав би на них!“ Між тим він устроїв воєнне игрище (турнір) и боров ся з якимсь Воршем. Під ним спотикнув ся кінь: Ростислав упав и надвередив собі плече. Се вважали лихою ворожбою. Тим часом Данило з Васильком ишли против нёго. За ними на поміч слідувала Литва и Поляки Конрадової сторони; тут було також кількох руских князів, що прийшли на службу до Данила. Вони мали в дорозі також ворожбу: над їх війском зібралась ціла хмара орлів и гайвороня и з криком кружили над війском. „Се знамено на добре“ — говорили Русини. Битва наступила 17. серпня. Угорський воєвода Фильний находив ся в заднім полку и, тримаючи в руках знамя, кричав: „Русь лихо бе ся; видержимо їх периний напір: вони не витерпять довго різні.“ Однак Данило вдарив своїм полком и потолочив ёго. Знамя Фильнія відняли и продерли на половину. Молодий син Данила, Лев, зламав о ёго прибор війсковий свою спису. З другої сторони Поляки, показуючи на Русинів, кричали: „Проженім великі бороди!“ — „Лжете,“ закричав Василько, „Бог нам помічник!“ Поляки після свого звичаю закричали „киріє елейсон“ и разом кинулись на Василька, та Русини відперли їх и прогнали. Ростислав, побачивши що Угри и Поляки втікають, утік и сам. Побіда була зовсім по стороні Данила. Воєводу Фильнія спіймав Андрій дворський, привів до Данила и там ёго вбили. Тоді ж казнили полоненого боярина Володислава, приводя чвар. Ростислав з того часу вже не забагав Галицького стола. Тесть ёго Беля дав ёму в уділ Мачву на Саві, и після того имя ёго вже не по'являє ся в рускій исторії.

Слідуючого року Данило помирив ся з Угорським королем, при посередництві митрополита Кирила, и король віддав свою дочку за сина Данилового Льва. Весіле відправляли в Изволині и

Данило на знак супокою привів ис собою и віддав королеви Угорських вояків, полонених підчас Ярославської битви.

Так нарешті Данило успокоїв и себе и свої землі, як від Угрів так и від руских князів. Багато труду и змагання, багато тяжких літ и невгаваючого терпіння стояло ёго се успокоєне. Тепер він був оден з найсильніших володарів в Славянщині. Доси він не вважав ся данником хана. Монгольські полчища тільки що пройшли по полудневій Руси руйнуючим ураганом и лишили по собі, хоч страшні сліди, та легкі до поправлення. Доля инших князів руских, здавалось, минула Данила. Та не так справді склалось, як здавалось. В 1250 р. прибули послы від Батия з грізним словом: „Дай Галич!“

Данило засмутив ся. Занятий неперестанними війнами з своїми суперниками, не встиг він укріпити городів своїх и не міг опертись татарському полчищу, якби воно пішло на нього. Обміркувавши своє положене, Данило сказав: „Не дам половини батьківщини своєї, сам поїду до хана.“ И справді Данилови припадало, відступивши Галич, не тільки втратити землю, що добув такими довголітніми кривавими змаганнями, але ёму загрожувало ще більше лихо: віднявши Галич, Монголи не дали б ёму супокою з иншими ёго краями. Тому розумніше було вчасно признати ся данником хана, щоб задержати свою силу на будущину, коли при обставинах прихильних можна буде инакше заговорити з завоювателями Руси. Дня 26. жовтня виїхав Данило в далеку дорогу.

Проїздяючи через Київ, Данило задержав ся у Видубицькій монастири, скликав до себе соборних старців и монахів, просив помолитись про нього, відслужив молебен Архистратигу Михайлови и з благословеньством игумена сів у судно и поїхав в Переяславль. Тут стрітили ёго Татаре. Ханський темник*) Куремса провадив ёго дальшою дорогою. Тяжко и страшно було їхати Данилови. Сумно споглядав він на поганські обряди Монголів, що володіли в сих місцях, де перше панувало християнство. Ёго страхали поголоски, що Монголи кажуть, щоб православний князь кланяв ся корчам, огневи и помершим прародичам. Степами доїхав він до Волги. Тут стрітив ёго якийсь Сунгур и сказав: „Брат твій кланяв ся корчеві и тобі припаде кланятися ся.“ — „Диявол говорить твоїми устами,“ сказав розсерджений Данило; „щоб Бог загородив твої уста та щоб не чув я такого слова!“

*) Начальник десятитисячного війська.

Батий завіззав ёго до себе и на втіху Данила не заставляли ёго нічого такого робити, що б виходило на службу балванам.

„Данило, — сказав Батий — чому ти так довго не приходив до мене? Тепер ти прийшов и гарно зробив. Чи пєш наше молоко, кобилій кумис?“

„Доси не пив, та як кажеш — то пити-му.“

Батий сказав ёму: „Ти вже наш Татарин, пий наш напйток.“

Данило випив и сказав, що піде поклонитись ханисі. Батий відповів: „Иди.“

Данило поклонив ся ханисі а Батий післав ёму вина з словами: „Не привикли ви пити кумис, пий вино.“

Данило провів 25 днів в Орді, а потім відпущено ёго ласкаво. Батий віддав ёму держави ёго яко посідлости наслідні. Сво-яки и знакомі стрітили ёго по повороті з радістю але заразом и з смутком: радувались вони, побачивши що вернув він живий и здоровий, а сумували об ёго пониженю. Разом ис своїм князем уся руска земля чула се пониженє и воно пробилось у виклику сучасного літописця: „О гірш лиха честь Татарска! Данило Романович, князь великий, що володів рускою землею, Києвом, Волиню, Галичем и иншими краями, нині стоїть на колінах, зве ся холопом, обложений даниною, за жизнь тремтить та грізби страхає ся!“

Підляганє ханови хоч понижало князів, але за то скріпляло їх власть. Хан віддав Данилови, як и иншим князям, землі ёго в наслідне посіданє. Перше Данило, так як и инші князі, звав свої землі наслідною батьківщиною, — та се слово мало инше значінє як перше слово батьківщина. Перше воно означало не більш, як поровственне право князя правити и княжити там, де княжили ёго прародичі. Та се право залежало ще від різних умовів: від волі бояр и народу, від вдачі суперників, котрих було чимало, від чужоплемінного сусідства и від всяких пригод. Князі мусіли неустайно берегти й хоронити себе власними силами. Тепер князь, поклонившись ханови, передавав ёму своє княженє на власність, як завоювателеви, и одержував ёго назад, яко наслідну державу; тепер він мав право на захист и оборону зі сторони того, хто дав ёму державу. Ніхто не міг відняти в пєго княженє, крім того, від кого він се одержав. Вічеве право, що виражалось або волею бояр, або волею всєго народу, конечно мусіло замовкнути, тому що князь міг тогді все пострашити непокірних Татарами. Сусідний князь не відважувався вже так сміло, як перше, виганяти иншого

князя, тому що останній міг шукати охорони в сильній Орді. Князі ставались господарями (государь). Се положене відразу зрозуміли Східні князі і тому так легко погодились з новим ладом річий. Однак Данило дуже привик до давнього ладу життя, щоб погодитись з новим положенням. Він більше зближався до європейських понять, як Східні князі. Сорому невольничого положення не можна було для нього нічим відкупити. Їго щирою гадкою було визволене із соромного ярма.

Ціль сю міг Данило досягнути в будущині так матеріальним скріпленням, як і вивисненням свого норовственного значія в ряді європейських володарів. Всі позістаючі хвилі життя свого посвятив Данило сій ідеї и, як побачимо, невдачно.

Приязнь и союз з Угорским королем втягнули Данила в справи західної Європи. По смерті австрійсько-стирійського герцога Фридриха хотів Угорський король не допустити Німецького цісаря до забору Австрії и Стирії, що тепер не мали володаря. Король прикликав 1252 р. Данила на поміч. Діло зладили цісарські послы в Пожзі. Тут Данило бачився з німецькими послами, що дивувались незвичайним для них узброєнем Русинів: їх кіньми, одітими в шкіряні прибори воєнні, и їх блискуючою, татарскою зброєю. Сам Данило їхав рядом з королем, одітий по руски; сідло під ним було оббите чистим золотом, стріли и шабля позолочені з мережками. На нім був „кожух“ (певно що не тулуп, бо тогді був жаркий день) з грецької матерії, украшений кружевами и золотою тасьмою. Князь був убутий в зеленіх сафянових чоботах, вишитих золотом. Їго чудовий кінь, доброго хову, викликав здивованє и похвали. „Твій приїзд, після звичаю руских князів, дорожший для мене як тисячі срібла,“ сказав єму на привіт Угорський король. Недовго потім почався новий спір за австрійсько-стирійське наслідство. У покійного Фридриха було дві дочки: одна з них була за Отокаром, сином Ческого короля Вацлава, а друга, Гертруда, була вдова маркграфу Баденьского. Отокар в згоді з партією, що держала єго сторону в Австрії, хотів заволодіти цілим наслідством. Гертруда удалась у захист Белі. Тут на дворі єго познакомився з нею Данилів син, Роман, и оженився з нею. Таким способом Данило забажав утвердити сина у володінню Австрією и Стирією. Для задуманих цілей Данилових мав би успіх в сім злучаю дуже велику вагу. В союзі з Белею и зятєм Белі, Болеславом Соромливим, польским князем, Данило виправився против Отокара в Ческу державу, в землю Опавску (Троппав). Похід сей, безплідний в наслідках, замітний тільки тим, що, по

словам літописця, ні оден руский князь не заходив так далеко на захід.

Данилові союзники, Поляки, в сій війні зовсім не були хоробрі, так що Данилови довелося їх нагадувати. Наконєць втерпавши терпеливість він сказав їм: „Коли хочете, идіть геть, а я останусь з малою дружиною.“ Сам Данило тогді сильно був слабкий на очи, та все таки невсипучо проїздив з голим мечем, збирав и заохочував вояків. Союзники, не занявши города Опави, взяли тільки городок Насилє (Носелът), потім спонукали Ческого воеводу Герборта прислати меч Данилови в знак покірности. У війні тій, після загального тогдішного звичаю, не обійшлося без варварского спустошення краю, та Данило лагодив того-ж лютість. Таким робом, взявши город Насилє, він тільки визволив своїх полонеників и не казав нікому діяти лиха.

Романови Даниловичеви опісля не вдалось заволодіти Австрією. Беля змінив свої пляни що до Романа. Лишивши в себе при дворі сина Гертруди з першого подружя, він задумав женити ёго з своєю дочкою и задержати для нёго спорні краї, и тому покинув без помочи Романа, що воював з Отокаром в Австрії. Облягли в Найбургу коло Відня, Роман разом з жінкою терпів нужду, на дармо вижидаючи відсічи від Белі. Тогді Отокар ёму так раєв: „Лиши короля Угорского; він тобі багато обіцяє, а нічого не додержить; ти мій свояк: розділім землю на половину; а що я говорю правду, на те даю тобі свідків: папу и дванайцять єпископів.“ Та Роман ділав після норовствених правил отця свого, що ніколи не зрадив союзників, и сказав: „Я вчинив обіцянку королеви Угорскому, своєму тестю: не могу тебе послухати. Соромно и грішно не додержати даного слова.“ Сама жінка підмовляла ёго против Белі: „Він узяв мого сина до себе — говорила вона —, хоче забрати нашу землю, а ми за нёго тут голодуємо.“ Роман не приклонив ся. Прихильна їм жінка потай пробиралась из Найбурга до Відня и приносила їм їдо. Наконєць якийсь Веренгер вивів їх з облоги и Роман поїхав до отця.

Плян Данила в сім згляді зовсім не вдався.

На півночі велось Данилови лучше. Ятвяги, нарід воєвничий, дикий и жорстокий, що жив у лісах и болотах нинішньої гродненської губернії, набігали и пустошили рускі краї и уводили багато полону, котрий держали в тяжкій неволи. Данило добив ся в їх лісисті болота, збував їх оселі и визволив усіх руских полонеників, наконєць в битві убив їх князя Стеконта, підчинив їх своїй власті и наложив на них данину.

Також з Литвою велось ёму до ладу. Сей нарід, колись-то покірний руским князям, знетерпеливили німецькі рицарі, що бажали жорстокими способами розширити між ним хрещене. Спотичка з тими новими ворогами пробудила сплячі сили Литвинів, и вони не тільки завзято и мужно відбивались од ворогів, але стали воєвним и завоювальним народом. Литва стала розширятись на шкоду Руси. Оден з єї князів, Миндовг, заложив свою столицю Новгородок на Рускій землі и став найсильнішим князем в цілій Литві. Двох племянників ёго: Тевтивил и Едивид стали князями — оден Полоцким, другий Смоленським, а дядько їх Вікінт Витебським. Миндовг хотів підчинити їх своїй власті; тогді вони удались о поміч до Данила. Данило, по смерті першої своєї жінки Анни, оженив ся з сестрою Тевтивила и Едивида и тепер горячо став по їх стороні. Щоб упокорити Миндовга, Данило заключив союз з Ригою, узброїв против Миндовга половину Жмуди (вітву Литовців) и Ятвягів и припер Миндовга так, що сей заявив бажанє прийняти католицьку віру, щоб розірвати союз Данила з Німцями. В 1252 р. він хрестив ся в присутности папского легата и магістра німецького ордена и коронував ся королем. Хрещене ёго було удаче, в душі лишив ся поганцем. Небагом побачив Миндовг, що союз ёго з Німцями доведе ёго до підданства и що лучше буде злучитись з Русинами. Він помирился з племянниками и предложив мир и спорідненє Данилови, віддавши дочку свою за сина Данилового Шварна. Союз сей довів до ладу син Миндовга, словутний Войшелк. Спершу жадиний крови и жорстокий, князь сей литовський прийняв потім християнство, постриг ся в черці и став ся строгим затворником. Прихильний Данилови, він до него привів свою сестру, що мала бути жінкою Шварна. Супокій тим забезпечили, що старшому синові Романови лишили Новгородок, Слоним и Волковийск, однакo мав він признавати первенство Миндовга.

Та всі ті успіхи були недостаточні для цілий Данила. Ёму треба було добитись значіння и сили в Європі, впевнитись надією на поміч з Западу на тогді, коли він явно рішнить ся виступати против Татар. В тій цілі треба було ёму злучитись з такою осереднєю силою, що двигала цілим західним світом. Такою осереднєю силою здавав ся ёму папа. Неустанні и довгі відносини з західними католицькими володарями конечно мусіли впоїти ёму високе понятє про могутність духовного римского престолу, хоч в сім часі та могутність в дійстности не могла вдіяти того, що діяла перед столітєм. Зносини з папою почали ся ще від 1246 року.

Данило заявляв бажане відати ся під охорону св. Петра, щоб ити під благословенем римского престолу разом з західним християнством на Монголів. Як Данило там удав ся, появив ся наслідком того цілий ряд папских посольств и буль. Бажаючи передо всім зладити прилученє рускої церкви, папа Інокентий IV. післав до Данила домініканських монахів Алексія Гецелона и інших для наради об вірі и для постійного побиту при рускім князю, писав цілий ряд буль, називав у них Данила королем, позволяв Русинам незмінно задержати відправу литургії па просфорах и заховувати всі обряди грецької церкви и предлагав, між иншими, коронувати ёго королем. Та Данило мав на думці тільки одно: дійстну поміч Заходу для визволення Руси від Монголів и тому не піддавав ся ніяким хитрошам. „Що мені по королівськім вінци?“ говорив він папському послови: „Татаре не перестають нам робити лихо; на що мені приймати вінець, коли мені не дають помочи!“ В 1249 р., втративши надію на папску поміч, Данило вигнав єпископа Альберта, котрого папа назначив головою духовенства в полудневій Руси. Папський лєлат виїхав гнівний з Галичини. Тим закінчились тогді зносини Данила з папою. В 1252 р. король Угорський помирих Данила з Римом и зносини з папою відновились. В 1253 р. папа видав булю до всіх християн Чех, Моравії, Сербії и Поморя, взиваючи їх до хрестного походу против Татар, а слідуючого 1254 р. булю до архієпископа, єпископів и інших духовних осіб Естєнії и Прус, щоб вони проповідували хрестний похід против Татар. В очах Данила ціла Європа східна готова була повстати против завоювателів Руси. Тогді ж папа відправив послів до Данила з королівською короною, та Данило не дуже горячо хапав ся сеї папської ласки. Коли він в повороті з чеського походу побачив ся з тими послами в Кракові, то сказав їм: „Не годить ся мені бачитись з вами в чужій землі. Опісля!“ На другий рік приїхав на Русь папський лєлат Опізо з королівським вінцем, скипетром и щедрими обіцянками помочи против Татар. Данило и тепер ще вагав ся; та ёго вговорили, щоб прийняв предложєнє папи, з одної сторони — ёго мати, а з другої — польські князі Болеслав и Земовит. Сі останні з своїми вельможами обіцяли Данилови зараз ити против Татар, як тільки він прийме вінець. В Дрогичині папський лєлат коронував величаво и помазав Данила (1255). Ёго успокоїли упевненя лєлата, що „папа шанує грецьку церкву, проклинає тих, що гудять єї обряди, и наміряє скоро зібрати собор для злучєня церков.“

В сім-же році почались неприязні виступлення против Татар. Не знати, чи дійшла поголоска до Монголів, що на заході збирають ся йти на них, чи може роздразнило їх то, що Данило укріпив свої городи. Ханський темник Куремса підступив під Бакоту. Іі передав Татарам Милій, мабуть Русин, и Татаре назначили ёго в ній баскаком. Данило, зайнятий тогді справами на Литві, післав у Бакоту сина свого Льва. Лев відбив Бакоту и привів спійманого Милія до отця. Зрадник вспів ублагати князів. Лев сам заручив за нёго и Данило, спустившись на ёго запевнене вірности, виволов Милія, а сей зараз знов віддав Бакоту Татарам. Куремса підступив під Кремянець, та не добув ёго. Найшов ся руский князь, що вгледів можливість покористуватись гнівом Татар против Данила для своїх вигод: се був Изъяслав, князь Новгородско-Сіверский, племянник тих Игоревичів, що колись-то повішено їх в Галичи; він заявив Татарам бажане заняти Галич и просив їх помочи. Куремса сказав ёму: „Як ти підеш на Галич? лютий князь Данило вбє тебе!“ Изъяслав не послухав ради и пішов у Галич. Почувши об сім, Данило післав туди з відділом сина свого Романа, а сам коло Грубішова з своїми людьми полював диких кабанів, власноручно забив трёх звірів рогатиною и віддав мясо воякам: „Як зустрінете навіть и Татар — говорив він їм —, не бійтесь!“ Видно, що Татаре своїм одним іменем наганяли страху Русинам. Роман напав на Изъяслава так з нечевя, що сей не міг ані оборонитись, ані втекти, виліз на церкву и там сидів три дні, а на четвертий не міг видержати безвіда, здав ся, и ёго привели до Данила.

Куремса, чоловік слабій, бездійний, не тикав довго Данила. Се надавало відваги рускому князеві. Він рішив ся відобрати у Татар рускі городи аж до самого Києва. Литовский князь Миндовг обіцяв з ним разом виступати. Данило вислав військо під проводом синів своїх: Шварна и Льва и воеводи Дениса Павловича. Денис взяв Межибоже; Лев заняв береги Буга, и вигнав відтам Татар; відділи Данилові и Василькові завоювали Бологовский край, а Шварно заволодів усіми городами на схід по ріку Тетерев до Жидичева. Білобережці, Чорнятинці, Бологовці из своєї сторони прислали послів своїх до Данила, та город Звягель, що обіцяв прийняти до себе Данилового тіуна, зрадив и не здавав ся. Данило сам виправив ся вслід за своїм сином Шварном, взяв Звягель приступом и розселив ёго мешканців. Тогді то Антовіці, намість помогати Данилові и йти з ним після обіцянки ид Києву, стали грабити и пустошити ёго краї коло Луцка, зовсім ненадійно для Данила. Висланий против них дворский Олекса покарав їх жор-

стоко, загнавши потопив їх в озері. Та зрада Литовців застановила дальші подвиги Данила.

Вражда Татарам була оповіщена. Куремса рушив на Луцк, та сей город стояв на острові и мешканці заразя знесли міст; Татаре через ріку Стир хотіли пускати каміня в город, та знялась сильна буря и зломала їх пороки. З того часу Куремса не нападав на Данила. Та в 1260 р. назначено замість Куремси иншого темника, именем Бурундая, чоловіка жорстокого, воєвнитою.

От вже й пять літ минуло з того часу, як Данилови обіцяли на поміч сили хрестного походу, — та обіцянка не сповнилась; Данило між тим, спускаючись на поміч з Заходу, роздражнив Татар и тепер лишив ся о власних силах. Бурундай явив ся з величезним війском на Волинь, не дорікав Данилови за ёго останні виступлення, а післяв приказ, щоб ишов з ним на Литву. Данило рад був и тому, що міг на хвилю позбутись таких гостей, и вислав на Литву до Бурундая брата свого Василька. Недавня зрада Литовців, що застановила успіхи Данила, оправдує ёго поступок. Татаре розсіялись по Литві, палили й пустошили. Бурундай, неначе б то довольний послухом Василька, ласкаво відпустив ёго у Володимир. Та слідуючого 1261 р., повернувши з Литви, Бурундай післяв до Романовичів таке грізье посланє: „Зустрічайте мене, коли ви в згоді зо мною, а хто мене не зустріне — з тим я у війні.“ Василько справляв тоді весіле своїй дочці з Чернігівським князем и, лишивши весільний бенкет, мусів виїхати на поклін до грізного темника. Данило не виїхав до нёго а вислав намість себе сина свого Льва и Холмского владика Ивана.

Вислані явились до Бурундая під Шумском и принесли ёму подарунки. Бурундай приняв їх грізно и став кричати на Василька и Льва. Владика зовсім тороплений став від страху. Наконець Бурундай сказав князям: „Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте всі ваші городи.“

Помочи надіятись було ні відки; при найменшій упорі Бурундай задержав би князів и пустив би Татар вигубити в краю старих и малих. Припадало уступити.

Лев розкинув укріплення города Львова, котрий сам заложив, и города Стожка, що не давно збудував Данило, а Василько післяв приказ збудити укріплення Кремянця и Луцка. Сам Бурундай удав ся з Васильком у Володимир, бажаючи бути свідком збудення укріпленій столиці Волинського краю. Не дійшов до сёго города татарський темник и задержав ся ночувати на Житані и сказав Василькови: „Иди и розкинь свій город.“

Василько прибувши під Володимир побачив, що годі скоро розібрати усі стіни до приїзду Бурундая, и тому казав запалити їх. Бурундай приїхав вслід за ним и з радістю споглядав, як погасали згорілі стіни, обідав потім у Василька, обійшов ся з ним ласкаво и на ніч виїхав з города, а рано післяв до Василька Татарина Баймура, котрий так ёму сказав: „Васильку, Бурундай казав мені розкопати твій город.“

„Роби то, що тобі приказано!“ відповів Василько.

Даймур розкопав Володимирські окопи: се означало побіду Татар над Русинами.

Опісля Бурундай закликав Василька и приказав, зібравши бояр и слуг, ити на Холм.

Данила вже не було в ёго столиці. Владика Иван приїхав сюди наперед и розказав Данилови об сім, що чув від Бурундая в Шумску. Данило втік на Угорщину. Годі було ёму змагатись з Татарами, а щоб унижатись и по невольницьки повзати, того не міг він стерпіти.

Город Холм був добре укріплений пороками и самострілами: бояре и городяне готові були відбивати приступ. Бурундай сказав Василькови: „Се город твого брата, йди до городян, намов їх, щоб здали ся.“ Разом з ним вислав він трёх Татар и товмача, щоб уважав, що буде Василько говорити з Русинами.

Василько набрав у руки каміньчиків и, прийшовши під город з Татарами, став так кричати: „Ей ти, холопе Константине, и ти, другий холопе, Луко Іванковичу, се город брата мого и мій, здавайтесь!“ и з тими словами тричі кинув каміня об землю.

Боярин Константин, стоячи на стіні з городянами, зрозумів, що означало се киданє каміня: Василько не смів сказати словами того, що бажав, то-ж давав їм знак, щоб вони не чинили того, що він приказував їм словами.

„Иди геть — закричав боярин Константин —, а то ми тебе парнемо каменем в лице; ти вже тепер не братом своєму братови, а ёго ворогом.“

Татаре розказали Бурундаєви то, що чули, и Бурундай був дуже довольний Васильком. Брати укріплені городи осадою не годилось з духом Татар и тому то Татаре так наставляли, щоб в землі ними покореній не було твердиль. Татаре відступили.

Бурундай казав Василькови, щоб з ним ишов на Польщу. Василько мимохіть мусів знов послухати и бути свідком и участником спустошення краю. Татаре взяли приступом Судомир (Сендомір), не пощадили ні роду, ні зросту и вибили всіх мешканців, коли

вони вибігли в поле из збуреного города. Наділавши спустошена в Польщи, Бурундай віддалив ся в свої становища в надніпрянській Україні.

И так усі щирі гадки Данила розбились. Захід одурив ёго. Він мусів зрозуміти, що з тої сторони годі ждати Руси спасеня від Татар. Ёго зносини з папою не довели ні до якого пожаданого результату, ні для нёго, ні для папи. Данило бажав помочи против завоювателів и тільки задля сеї помочи шукав охорони у папи; папска політика мала на увазі одно: перехитрити Русинів и підчинити їх церкву своїй власти, в яким би матеріяльнім положенню вони ні лишились. Зрозуміло буде, що Данило, побачившись зведеним из сторони Заходу и бачивши неміч папи для своїх цілий, не хотів більше знати ёго. Папа Олександр IV. ще в 1257 р. писав ёму було з гіркими докорами за се, що він не оказує ніякого послуху папському престолови, и грозив церковною клятвою. Данило вже не звертав уваги на сі грізби. В сій справі Данило поступав зовсім чесно и бездоганно: він не хитрив, а говорив відкрито, що ёму треба дійсно помочи против ворогів, и тільки під тим условом обіцяв признати духовну власть римского первосвященика, та не инакше як тогді, коли буде скликаний собор, що мав установити злученє церков. Ні того, ні другого не вчинив папа, котрий в дійстности не міг сповнити того, що обіцяв. Зрозуміло, що Данило міг вважати своє сумління спокійним, відвернувшись від папи.

Позбавлена своїх твердинь, Русь стала ще більш як перше відкритою для Литовских набігів. Литовці, відплачуючи Русинам за Татарський похід, напали на руску землю, але їх прогнав и розбив Василько. Вслід за тим в 1262 р. в Литві наступив переворот: Миндовг, що повернув знов до поганьства, був убитий. Син ёго Войшелк, покинувши на час чернецтво, став Литовским князем, поубивав ворогів Миндовга и готовив ся знов йти в монастир, лишаючи княженє Даниловому синові Шварну. Серед тих подій в 1264 р. Данило, ще перше захорувавши, умер в Холмі и похований там в церкві Богородиці, що сам поклав.

В доли сёго князя було щось трагічного. Добив ся він багато, чого не діпняв ні оден полуднево-руський князь, и з такими змаганнями, котрих би инший не видержав. Майже вся полуднева Русь, цілий край, населений полуднево-руским племенем, був в ёго власти; та не зміг Данило визволитись від Монгольського ярма и дати своїй державі самостійного значіння, отже тим самим не лишив тревалих заснов самостійности на будущину. У відносинах

до своїх західних сусідів, як и в загалі в усій своїй діяльності, Данило все відважний, не заляканий, але zarazом великодушний и добросердний аж до наївности, не був зовсім політиком. У всіх ёго вчинках не бачимо хитрости, навіть тої хитрости, що не допускає людей попадати в обману. Сёго князя можна зовсім противставити осторожним и розсудливим князям східної Руси, котрі при всій різнообразности особистих характерів, переймали від отців и дідів дорогу хитрощів и насилля, и привикли не розберати способів для осягнення ціли.

Не минуло сто літ по смерті Данила — и в тім часі, коли в східній Руси витворювались тревалі заснови державної єдности, полуднева Русь — появившись ще в XIII-ім в. на короткий час в образі держави під властю князя, що мав титул монарха між європейськими володарями — не тільки розпалась, але сталась добычу чужоземців. До такої долі неперечно приводило її Географічне положенє, близьке сусідство з Європою. Східною частю полудневої Руси заволоділи Литовці, західною Поляки, а коли сі получились між собою в одну державу, Полуднева Русь була на многі віки відорвана від рускої семі, підлягаючи насильному угнітови чужих елементів и вибиваючись з під їх угніту тяжкими, довгими и кривавими змаганнями народу. Та особистість Данила Галицького тим не менше позістає благородна и будить для себе найбільш спочутя з усіх особистостей в цілій старинній рускій исторії.

Поправки похибок друкарських:

На стор.	10	стр.	12 з гори	зам.	визначались	має бути	визначались
"	10	"	3 з долу	"	Ярославого	" "	Ярославового
"	13	"	12 " "	"	Кнів	" "	Кисва
"	14	"	4 " "	"	вступив	" "	вступав
"	42	"	4 з гори	"	погонцям	" "	поганицям
"	42	"	12 " "	"	1069	" "	1096
"	42	"	9 з долу	"	1069	" "	1096
"	43	"	5 " "	"	ве погубім	" "	не погубім
"	46	"	11 " "	"	во дворі	" "	на дворі
"	59	"	3 з гори	"	читати	" "	читата
"	79	"	15 " "	"	смустив	" "	смустив
"	81	"	10 " "	"	1151	" "	1155

РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЬЄПИСЯХ

II НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвінський)

ТОМ II.



У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства імені Шевченка,
під зарядом Фр. Сарницького.
1876.

Передрук з „Правди“, 1876.

ДРУГИЙ ВІДДІЛ.

ЛИТОВСЬКИЙ И КОЗАЦЬКИЙ ПЕРІОД.

VIII.

Князь Константин Константинович Острогський.

В XIV. віці, коли в східній Русі Москва містила в собі зарід однолітої держави, на заході діялись перевороти, що похилили другу половину Русі до політичного и суспільного відчуження від руського світа. В першій четвертині того століття Литовський князь Гедимин, син Витенеса, чоловік незвичайних здібностей, завоював Білоруські и Волинські города з їх землями, вигнав з Луцька головного князя Волинської землі Льва, потім в 1319—20 р. над рікою Ирпенью (Київської губернії) розбив князів дому св. Володимира, що злучилися против ёго, та й заволодів Київом и Переяславем з їх землями. В наслідок тих завоювань втратив княжий дім св. Володимира зовсім своє значінє на заході. Деякі князі повтікали, инші стались підлеглими володарями, а місце їх в змислі удільних князів замінили князі Литовського походження. Гедимин розділив між своїми дітьми й свояками руські краї, що завоював; на Волині стався князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Гедимина князь Монтвид и т. д. Сі Литовські князі прийняли православє и руську народність, а найблизше потомство їх до того степеня зрушилося, що в них не лишились ніякі признаки прежнєго походження. Сей переворот був на ділі тільки династичний; але різниця між порядком діл за князів дому св. Володимира а за князів Гедиминового дому була в тім, що князі Литовського дому залежали від великого князя, котрий був у Литві, и з своїми уділами були в ёго в ленній залежності. Полоцька и Витебська земля вже перше була під властю князів Литовського племені, що мабуть добились князівства через вибір, а опісля ті землі підчинились Гедимінові, и потім уже находились під властю князів ёго роду.

Коди Гедимин завоював руські землі, в Червоній Русі вслід за тим стався инший переворот. По смерті головного князя сеї

землі, прямого потомка короля Данила, Юрія II., Галицькі п Володимирські бояре закликали до себе князя Болеслава Мазовецького, потомка Данила Галицького в женській вітві. Однакож князь сей прийняв католицьку віру, оказував з тої причини зневагу православної віри, оточився чужоземцями п зле обходився з Русинами. Болеслава отруїли, п в 1340 р. польський король Казимир, яко ёго местник, заволодів Львовом п всею Галицькою землею, а також п Волиню, але потім мусів видержати довшу борбу з Русинами, що обороняли свою незалежність. Головним діятелем в сій борбі з руської сторони явився князь Острогський, именем Данило, инакше Данко; він був потомком Романа, одного з синів Данила Галицького; ненависть Данила Острогського до польского пануваня була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно діяв Гедиминів син Любарт, охрещений під именем Федора. По довгім розливі крові Казимир удержав тільки часть Волині. З того часу землі, що дістались під власть Польщи, лишились на все при ній п стали мало-по-малу підлягати у внутрішнім своїм ладі, життю п язичі польскому впливові.

Гедиминів син, великий князь Ольгерд розширив руські займища, що наслідив від отця; він прилучив до своєї держави Подільську землю, вигнавши відтам Татар. Підвласна ёму Русь розділялась між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Київі він посадив сина свого Володимира, що дав початок новому родові Київських князів; панували вони там більш століть п звались звичайно Олельковичами від Олелька або Олександра Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази жонатий з руськими княжнями, позволяв своїм синам хреститися на руську віру п, як говорять руські літописі, сам хрестився п вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі рід св. Володимира, стались такими ж Русинами що до віри й прийнятої народності, якими були й князі попереднього роду. Литовська держава звалась Литвою, а по правді була чисто руська п не переставала б п в будущину бути зовсім руською, коли б син п наслідник Ольгерда на великокняжім престолі Ягело (инакше Ягайло) в 1386 р. не одружився з польскою королевою Ядвигаю. Наслідком того подружя прийняв він католицтво, стався ревним поборником новопринятої віри п, потакуючи Полякам, підмагав так розширюванье католицької віри в руських землях, як п закорінюванье польської народності на Русі. Тоді то був положений зарід появи, що опися на многі віки становила відрізняючу черту взаїмних відносин

Русі й Польщі. Поняття о вірі зливалось з поняттям о народності. Хто був католиком, той був уже Поляком; хто вважався й звався Русином, той був православним, и приналежність до православної віри була очевидною признакою приналежності до руської народності. Ягело був чоловік м'якого серця, слабкої волі й ограниченого розуму. Він лишив Литву з Русью правлінью свого двоюрядного брата Олександра-Витовта, що визначався честилюбними замислами, але заразом тим, що не вмів їх доводити до кінця. Витовт неустанно подавався й попадав в суперечності, думав про самостійність своєї Русько-Литовської держави, та сам прийняв католицьку віру против погляда руського народу, що сильно держався православ'я, уступав у всім Полякам и давав волю їх забагам. Ягело дарував литовським и руським властителям дйор ті вольні незалежні права, що знимали з них ленні повинності, — права, котрими користувались Поляки в себе в отчині. Але Ягело розширив сі привилеї в Литві й Русі тільки на тих, що приймуть румську віру. В 1413 р. наступило перше получення Литви з Польщею. Поляки й Литовці з'обовязувались радитись одні з другими при виборі володарів, не піднимати воєн одним без других и з'їздитись на з'їзди для спільних нарад над своїми обопільними справами. Заклучивши такий договір, Витовт опісля неустанно силкувався ёго знищити, маючи про Русько-Литовську державу, але не добився її, а все ж стався в исторії одним з важніших людей, що приготували підклонення Русі під Польщу. Русини не терпіли ёго, розуміючи, що держава, котру він бажав утворити, не була б руською. Не так відносився до руської народності Витовтів брат Свидригело (инакше Свидригайло), що задержав православну віру и був жонатий з Тверською княжною Уляною Борисівною. Сей чоловік, так як и Витовт, поводився властиво жадобою слави, та переходив тамтого розумом и певністю погляду. Ціль ёго була — статись самостійним володарем Русько-Литовським, незалежним від Польського короля, та він змркував, що для того треба йти однастайно з руським народом. Через половину століття Свидригело боровся з Польщею, стоячи на чолі руського народу, котрий був ёму довгий час вельми прихильний. Борба та відбувалася ще за життя Витовта; по смерті сёго ж Свидригело став великим князем Литовським, також яко підручник Ягела, як був Витовт, та не був дволичним и не подавався, як Витовт, а зараз почав явно виступати яко самостійний Руський володарь, и покусився відняти Польщі ті руські землі, що були до неї безпосередно прилучені. Поляки спільно з Литовськими панами, що прийняли католицьку віру, скинули Сви-

дрилгела, а замість ёго постановлено великим князем Литовським Витовтового брата Зигисмунда, котрий признався до ленної залежності від Польщі. Але за Свидригелом стояла Русь. Завзята, кривава борба тягнулася кільканайцять літ не тільки против Поляків, але й против Литовців, сторонників Зигисмунда; наконець сам Свидригело, постарівшись, перестав її вести, и крім того такъ ёго вчинки, як и обставини позбавили ёго підпори в руськім народі. Свидригело побуджував до ворогування против себе Литовців и Русинів жорстокими карами над своїми противниками, що виконував неразъ тільки задля підозріння; так, між иншими, він підозрівав в зноснах з Зигисмундом Смоленського єпископа Гарасима, свого прежіёго любимця, и казав ёго спалити живцем. В цілій сій борбі Русинів з Поляками невсипучо діяв одностайно з Свидригелом один з руських князів Федор або Федько Острогський, але Свидригело став и ёго підозрівати в зраді; сёго товариша довголітнёї борби и вештанья Свидригело казав замкнути в тюрму. Поляки визволили Федька, и він помирився з королем. Свидригелові лишився тільки Луцьк. Новий Польський король, Ягелів син Володислав (званий в исторії Варненським, з причини своєї смерті в бою з Турками під Варною в 1444 р.), задав забагам Свидригела рішущий удар своїми відносинами до руського народу и до руської віри. До сеї пори Поляки рік від року загарбували силу на Русі насильно. Король Володислав-Ягело будував костели, обдаровував їх майном, роздавав католикам землі й уряди, закладав на Русі городи й села, населяв їх Поляками и давав їм привилеї, яких не мали мешканці старих руських городів и сіл. Тоді явилось так зване Магдебурське право, що давало різні пільги, вводило звисний лад самоуправи и разом з тим німецький поділ городських ремісників и купців на цехи, відповідно їх заняттям. Се право давалось тільки новим городам, населеним католиками — Поляками й Німцями. Сих останніх поселялось в тім часі багато на Русі. Поселенців нових сіл увільнялося від різних оплат и повинностей, від котрих не було виїмки для старих руських сіл. Земляне (бувші бояре-власителі дібр) зрівнані були в правах з польськими шляхтичами и були вільні від різних оплат, та тільки тоді, коли приймали католицьку віру; в такім злучаю служили вони у війську з платнею, а остаючися православними її не діставали. Приймаючи католицьку віру Русини, як и Литовці, теряли свою народність и майже перевертались в Поляків. Усе населенье західної Русі розділялось таким робом на привилеєваних и непривилеєваних, а сими остатніми були православні мешканці руських земель. Наслідник

Володислава-Ягели, Володислав II. (1434 р.), став ділати в иншім дусі, як ёго отець, хоч для одноі и тоі самоі цілі. Він розширив привилеї і пільги, котрими користувались руські земляне латинської віри, на всіх руських землях без виїмки. Се ж було початком примиренья Русі з Польщею і головнішою причиною того, що замисли Свидригела не могли вже найти прежнёго спочуття, бо руські земляне, що становили силу краю, почувли для себе вигоди від зближенья з Польщею, замість того, щоб бачити в ній неприязний засновок, як було до сёго часу. В 1443 р. король Володислав II. дав грамсту, після котрої в усіх правах зрівняв руську церкву і руське духовенство з римсько-католицьким. Таким способом и з сторони православного духовенства устало неприязне поступованье. Зигисмунда, бувшого великого князя Литовського, в 1443 р. убили князі Чорторийські; та Свидригело не міг вже собі придбати великого княженья, перебував в Луцьку бездібно и вмер в глибокій старості (в 1452 р.). Новим Литовським князем по Зигисмунді був Ягелів син Казимир. В слідуючім 1444 р. вибрали ёго королем Польским, и через цілий час ёго довгого пануванья в Литві вже не було віддільного великого князя. Казимир діяв зовсім в дусі польської політики; хоч він не прослідував явно насильними способами православної віри, та помагав розширюванью католицької віри и вводив усі признаки польських порядків в руські землі. Земляне одержали найширші права: вони ставались, так сказати б, повними володарями в своїх добрах. Замість удільних князів, підручних великому князеві, заведено на польский лад воєводів и каштелянів, постановляних досмертно. Таким робом між иншими и в Київі, в 1476 р., по смерті князя Михайла з роду Володимира Ольгердовича, почалися воєводи. Уряд сей діставали знатні особи. Князі, потомки Гедимины и св. Володимира, сталися самостійними володарями в своїх добрах, нарівні з польськими панами; вони орудували великими богацтвами, и вся земля руська, особливо полуднева, була під пануваньем немногих родів, а сі були: Острогські, Заславські (становили другу вітву одного дому з Острогськими), Вишневецькі и Збаражські — потомки Ольгерда, Чорторийські, Сангушки, Воронецькі, Рожинські, Четвертинські и инші. В Русі стала панувати аристокрація. Увесь инший народ більш и більш залежав від неї. Пани мали право суду над своїми підданими и не допускали короля вмішуватися в свою управу. Города, що заповнялися в значнім степені жидами, один за другим одержували Магдебурське право, та мимо сили аристокрації не могли захиститись від самоволі сильних вельмож. Польські порядки більш и

більш припадали до виодоби висшій класі, и се потягнуло руських землян до більшого зближеня з Польщею. Після Казимира якийсь час Литва й Польща мали віддільних володарів в особі Польського короля Яна Альбрехта й брата ёго, великого князя Литовського Олександра. Однак се було короткий час; зараз по смерті Альбрехта Польща й Литва знов злучилась під властю Олександра, вибраного Польским королем, и з того часу віддільних великих князів у Литві вже не було. В тім часі стан низшої класи народу, так званих кметів або хлопів, ставався трудніший. Пани не придержувались більше давного звичаю, щоб не переводити хлопів з одної землі на другу, и часто зовсім позбавляли їх землі; таким способом низша класа, хлібороби, опинились властиво безземельними, а тим самим в неволі у властителів земель. Земські добра могли мати тільки люде шляхотського стану. В XVI. в. Польщею й Литвою правили один за другим королі: Зигисмунд I. и син ёго Зигисмунд Август. Права шляхетства дійшли до крайніх границь. Панські піддані були зовсім виїняті з під охорони короля. Стан не-шляхти був до того степеня понижений, що після Литовських прав, котрі ввійшли в збірник, званий *Литовським Статутом*, шляхтича, що вбив чужого хлопа, або навіть вольного чоловіка, але не-шляхтича, карали тільки грошевою карою (головщиною). Хоч однаке право установлено для всіх людей шляхотського походження, так багатих, як и бідних, однак на ділі не могла ся рівність вдержатися при неоднаковім розмірі майна властителів дібр: маса вольних шляхтичів ставалась в дійсності підчиненою знатним панам, котрі орудували величезними просторами земель и сотнями, навіть тисячами осель. В тім часі Польща, так що до географичного положення, як и що до умовій життя, стояла ближше як Русь до західної Європи, де наступила доба духовного відродження, та що до образованості стояла далеко вище від Русі, за чим и руська шляхта природно підчинялася її цивілизуючому впливові. Тоді як у Поляків була Краківська академія, багато шкіл, появлялися знатні на свій час учені й поети, розширилось знаомство з латинською літературою, не переривалася звязь з західною просвітою, — в польській и литовській Русі панувала темрява, не заходились майже зовсім коло просвіти на полі своїй народності. Полуднева й західна Русь стояла в тім згляді навіть нижше північно-східної, де бодай зберегались давні памятники славянської літератури, и де від часу до часу появлялись більше або менше замітні плоди духової праці. В польській и литовській Русі довго не бачимо нічого крім урядових грамот, писаних язи-

ком, котрий свідчить, що щораз змагався вплив и пануваньє польского языка. Таким робом в XVI. в. склався окремиий руський письменний язык, що був мішаниною старославянсько-церковного з народніми місцевими наріччями и польским языком. Польський вплив усе більш и більш панував над тим языком и наконєць довів ёго до того, що він став майже польским языком, тільки з задержаньєм руської фонетики. Вплив польський відбувся й на простонародній мові: польські слова, вираженьє й звороти стали входити в простонародній язык малоруської и білоруської вітви. Разом з тим стали проникати в руське висше товариство польські звичаї й погляди; таким способом польско-литовська Русь набирала осібної фязийогномії, що відзначала її від північно-східної Русі вже не тільки здавна истнующими етнографичними різницями, але сильною близькістю до Польщи, и в будущині очевидно приготовлявся цілковитий злив західної й полудневої Русі з Польщею.

Потомки Федора Острогського, що так довго боровся за незалежність Русі*), були вірні Польщі, як и загально руська висша класа була їй вірна, видаючи для себе в злученю з Польщею невичерпані вигоди. Крім безусловного права володіти своїми родовими добрами, не вплачуючи майже нічого до скарбу, руські пани після польского обичаю, одержували ще досмертно в посіданьє державні добра, звані староствами, з повинністю давати з них четверту часть доходу на удержаньє війська и піддержаньє кріпостей. Все те природно привязувало їх до краю, відкиль витікали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острогського, славного своєю борбою за Русь против Польщи, був слаутний Константин Иванович, гетьман Литовський, вірний слуга польского короля, що був у полоні в Ивана III. и потім відомстився за свій полон поражкою, нанесеною московському війську під Оршею. Неприязнь для православної Москви й вірна служба королеві-католикові не спиняли ёго славитись православним благочестьєм.***) Він щедро будував и украшав православні церкви, разом з тим заводив при церквах школи для дітей и таким способом клав початок до руської просвіти.

Син ёго Константин Константинович був Київським воеводою и одним из знатнійших и найбільш впливових панів Польщи й Ли-

*) Русини високо цінили память сёго борця за свою народність; досі тіло ёго спочиває в Київських печерах в ряді Київських печерських угодників.

**) Він умер в 70. році. Тіло ёго було поховане в головній церкві Київсько-печерської Лаври, де досі зберігєся в закапелку (нижї) північної стіни ёго мармуровий пам'ятник з статуєю дуже гарної роботи, з'ображаючою спячого героя.

тви довше як пів століття, а крім того в найславнішій и найбогатій подіям добі польскої исторії. Він не визначався ні военними подвигами, ні державними ділами; напротив, из сучасних листів Польських королів дізнаємось об нім, що він стягав на себе докори, що не дбав про охорону повіреного йому воеводства, лишав Київський замок в сумнім стані, так що Київ усе був у небезпечі зруйнування від Татар; крім того він не платив податків, що припадали з його староств. В молодості своїй, як розказують, він не зовсім гарно заховувався в життю домашнім: так між иншими поміг він князеві Дмитрові Сангушці увести насильно свою племянницю Острогську. Деякі черти його життя показують в нім суєтного и чванливого пана. Він орудував величнним богатством: крім родових дібр, що містили в собі до вісімдесять городів з кількома тисячами сіл, володів він ще чотирма величнними староствами наданими йому в полудневій Русі; доходи його виносили до мільйона червоних золотих річно. При таких обставинах Константин Константинович платив велику суму самому каштелянові тільки за те, що сей два рази в рік мав стояти за його кріслом підчас обіду; для оригінальності, він держав на своїм дворі прожору, котрий дивував гостей тим, що з'їдав неимовірну кількість страви при сніданню й обіді. Не стільки особисті здібності Константина Константиновича, скільки його блискуче положення давало йому важне значіння и поставило його в осередку духової діяльності, що тоді проявлялась на Русі. Як вельможі тогочасні, так и він заявлявся сторонником Польщі, на славнім соймі 1569 р. підписав прилучення Волині й Київського воеводства до Польського королівства на вічні часи й своїм прикладом багато поміг до успіху сього діла. Хоч був Русином и вважав себе Русином, однако підчинився впливові польскої образованності й уживав польского язика, як свідчать його родинні письма. Хоч Острогський оставався в вірі своїх отців, однако нахилився до єзуїтів, пустив їх у свої добра и особливо сприяв одному з них, що звався Мотовило: се видно ясно з писем Курбського до його. Московський вигнанець докоряв Острогському за те, що Острогський прислав йому утвір Мотовила й дружився з єзуїтами. „Добродію мій вельми любий, — писав до його Курбський, — по що ти прислав мені книгу, котру написав неприятель Христа, помічник Антихриста й вірний слуга його? З ким ти дружишся, з ким пристаєш, кого на поміч прикликуєш!... Прийми від мене, слуги свого вірного, ласкаво раду: перестань дружитися з тими супостатами прелукавими и злими. Ніхто не може бути другом царя, як має приязнь з його неприя-

телями и держить їх, як за пазухою змня; тричи молю тебе, перестань так поступати, будь подібний праотцям твоїм в ревності благочестья.“ Таким способом сей руський пап піддавався єзуїтським хитрощам. Опісля замітно, що Острогський піддався впливові й протестантства. В однім з своїх писем до внука, сина дочки своєї, Радивиля, раїв він ёму, щоб не ходив до костёла, тільки на збори Кальвіністів, и називав їх приклонниками правдивого закону Христового. Православний князь заманився однако протестантизмом тому, бо видів християнські поступки протестантів. Острогський з шаною вказував на те, що в них були школи й друкарні, що їх пастори визначались обичайністю, и протиставляв їм упадок церковного ладу в руській церкві, невіжу священників, матеріяльну самоволю архипастирів, рівнодушність світських до діл віри. „Правила й устави нашої церкви — говорив він — зневажають чужоземці; наші одновірці не тільки не можуть вступатися за Божою церквою, але навіть сміються з неї; нема учителів, нема проповідників слова Божого; всюди годі почути слова Божого, часте відступство від віри; приходить ся сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй и жерело сліз очам моїм!“

Таким настроєм знатного пана покористувались деякі руські люде й спонукали Острогського статися до певного степеня двигателем духово-религійного відродження в польській Русі. Мабуть, вговорювання и докори Курбського багато причинилися до такого настроєння. Острогський поважав Курбського; Острогський посилав ёму до перегляду всякі твори и між иншими замітну книгу єзуїти Скарги: „Про єдину церкву,“ писану нарошно з ціллю приготування унії. Курбський звернув Острогському сю книжку з такими ж докорами, як и твір Мотовила; з своєї сторони Курбський післав „Бесіду Івана Золотоустого про Віру, Надію и Любов,“ котру сам переложив з латинського языка, и сердився на князя Острогського, як він переклад Курбського дав якомусь Полякові, котрого Курбський називав „невченим варваром, що уважав себе мудрцем.“ Московський вигнанець, видаючи, як в ёго новій отчині змагався вплив єзуїтів, старався всіми силами против них виступати, як зарівно и против панування польського языка. Коли Острогський, сподобавши собі письмо Курбського, радив для більшого розширення перевести ёго на польський язык, Курбський відкинув сю раду: „Коли б чимало вчених зійшлося, — писав він, — то не зможуть вони буквально переложити граматичні тонкості славянського языка на їх *польску варварию*. Не тільки з мовою славянською або грецькою не справляться, але навіть з їх улюбленою

латинською“. Тоді між руськими панамі вийшло в звичай поручати вихованье дітей єзуїтам. Курбський похваляв в загалі жадобу вчити дітей всяких наук, та не добачав ніякої користі від єзуїтів. „Вже багато родичів — писав він княгині Чорторійській — родів княжих, шляхоцьких и чесних городян віддали дітей своїх в науку, та єзуїти нічого їх не навчили, а тільки користуючись їх молодістю, відвернули від правої віри.“ Судячи з писем Курбського до всяких осіб, можна певно припустити, що сей московський біглиць мав сильний вплив на діяльність князя Острогського в справі оборони віри й відродження книжної образованості, бо він був усе з Острогським в близьких зносинах.

Зарід духового й релігійного руху в польско-литовській Русі появилася на початку XVI. віку. Полочанин Скорина переложив на руський язик библию и напечатав її в Чеській Празі, бо не було друкарні на Русі. В половині XVI. в. протестантство, що розширилося на Литві, підмагало літературному пробудженню руської мови. В 1562 р. в Несвижі була друкарня, и знатний в своїм часі Симон Будний, чоловік вельми глибокої науки, напечатав протестантський катихизис в руськім язиці.*) Трохи пізніше гетьман литовський Григорій Олександрович Ходкевич оснував у своїй маєтності Заблудові друкарню; там прийшли до єго друкарі Иван Федорів и Петро Мстиславець, що втікли з Москви. Вони напечатали там в 1569 р. євангелиє з обясненнями, великий фоліант. Се був труд знатного Максима Грека, перепечатаний опісля в тім самім виді в Москві. Однак друкарня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою. По смерті Григорія Ходкевича наслідники не піддержували сєго закладу. Друкарь Иван Федорів перейшов у Львів, а потім в Острог, и тут założено друкарню, що положила вельми сильні підвалини літературному й друкарському ділу в полудневій Русі. В 1580 р. напечатано в перший раз славянську библию з наказу Острогського. В переднім слові до библиї говорилося в имени князя Константина Константиновича Острогського, що він був спонуканий до сєго діла сумним положеньем церкви, котру з усіх усядів топчуть вороги й напаяють вовки безпощадні, и ніхто не в силах противустати їм про недостачу духовного оружья — слова Божого. В усіх сторонах славянського роду и язика Острогський не міг найти ні одного правильного списку Старого Завіту и одержав єго нако-

*) Опісля сей Будний перейшов на арианство, написав арианський катихизис и видав переклад библиї в польскім язиці.

нець аж з Москви через Михайла Гарабурду. Заразом князь Острогський зносився з Римом, з островами грецького архипелага (з Кандийськими), з Царьгородським патріархом Єремією, грецькими, болгарськими й сербськими монастирями — в сій цілі, щоб добути відгиль списки св. письма так грецькі, як и славянські, и бажав приводу й поради людей, свідомих св. письма. Перша печатна біблія, що видав Острогський, становить епоху в руській літературі и в загалі в історії руської освіченості. За біблією слідував цілий ряд видань, так церковних книг як и всіляких творів релігійної основи. Між ними важне місце займає книга: „О единой истинной и православной вѣрѣ и святой апостольской церкви“; написав сю книгу священник Василь и видав друком 1588 року; книга ся мала відперти утвір Скарги, що появился в польскім язичі майже під тим самим заголовком, и наміряла захистити церкву східну против докорів, які їй робили сторонники латинської церкви. Тут розбиралися питання, що становили истоту різниці церков: про походження св. Духа, про власть папи, про прісний хліб, про безженство духовних, про суботній піст. Книга ся мала в своїм часі важне значення, тому що ознайомила з истотою тих питань, що мали статись предметом живих диспут; православні читачі мали обучатись з тої книги: що и як їм треба відповідати на пересвідчення західного духовенства, котре тоді розпочало свою пропаганду в руськім народі. В Острогській друкарні напечатано також деякі книжки релігійної основи: „Листи патріарха Єремії“, „Діалогъ патріарха Геннадія“ (1583), „Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа“ (1588). В 1594 р. видана великим фоліантом книга Василя Великого „о постничествѣ“, а 1596 р. „Маргаритъ“ Івана Золотоустого. Рівночасно з друкарнею 1580 р. Острогський оснував у себе в Острозі головну школу й крім того кілька шкіл в своїх добрах. Ректором головної Острогської школи, праматері висших учебних заведень в руській землі, був учений Грек Кирило Лукарис, що опісля став патріархом Царьгородським. Крім Острога, князь Острогський завів друкарню в Дерманськім монастирі.

В тім часі другим важним двигателем пробудження духової життя на Русі було заведення брацтв, товариств з морально-релігійними цілями, де входили без різниці люде всяких станів, але конечно приналежні до єдиної церкви. Такі брацтва повставали з наслідування західних. Перше з тих брацтв в польській Русі, що набрало історичного значення, було Львівське, основане благословенням Антиохійського патріарха Якима, котрий одвідав руський

край 1586 р. Головні цілі того ж були вихованьє сиріт, догляд убогих, підмога втерпівшим всякі нещастья, викуп бранців, похорони й поминки вмерлих, поміч підчас загальних злиднів, — в загалі добрі вчинки. Члени мали свої визначені сходи́ни и вкладали кождий по шість грошів у спільну скарбоню. Тоді при брацтві завели міщане школу, друкарню и больницю. В школі вчили, крім св. письма, славянської граматики разом з грецькою, и в тій цілі уложено й напечатано грецько-славянську граматику, в котрій порівняючо були виложені правила обох языків. Приватну науку обмежено: кождий міг вчити тільки своїх дітей и домашніх. Після взірця Львівського брацтва заведено у Вільні троїцьке брацтво, а потім стали осноуватися брацтва и в інших городах. Львівському брацтву лишено старшинство. Вже се одно, що люде всіх станів сходились між собою в имя отцівської віри, піднесенья моральності и розширення відомостей, впливало на те, що дух народній піднимався. Патріярх Яким, закладаючи Львівське брацтво, поручив ёму, щоби наглядало, як духовні сповняють свої повинності, а також над благочестьем и моральностью так духовенства як и світських людей; таким способом духовенство стало залежним від громадського суду світських людей: се зовсім противилося поглядам західного духовенства, котре все ревню дбало об сім, щоб люде неприналежні до стану духовного, слухали сліпо наук духовних и ніяк не сміли розберати діл віри инакше, як під проводом духовних, и не важилися судити їх вчинків. Але й руським висшим духовним особам не припало до вподоби основанье брацтв. Львівський владика Гедеон зараз війшов в неприязні відносини до Львівського брацтва.

Порядки православної церкви в Русі, підвластній Польщі, були в сумнім стані. Висні духовні особи, що походили из значних родів, замість після православного звичаю проходити степені чернечих чинів, одержували свої місця просто из світського стану и крім того не для заслуги, а з причини звязей, з ласки можних або через перекупство, позискавши собі королівських двораків. Архиереї й архимандрити орудували церковними добрами з усіми привилеями суду й самоволі світських панів свого часу, держали в себе оружні ватаги, після звичаю світських володарів, на злучай суперечки з сусідами позваляли собі буйних нападів и в домашнім своїм побиті вели таке житье, що зовсім не лицювало їх станові. Були приклади, що значні пани випрошували для себе в короля місця єпископів и старшин, и зістаючи непосвященими, користувались церковним хлібом, як тоді виражались. Один ровесник за-

мічає: „Правила св. отців не дозволяють посвящати священниками молодших трийцяти літ від роду, а в нас иноді допускають п'ятнадцятилітнього. Він після складів читати не вміє, а його посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляє, а йому церковний порядок поручають.“ У владик, архимандритів, игуменів були брати, племянники, діти, котрим давали в заряд церковні добра. Розкішне життя виспих осіб довело до угніту підданих в церковних добрах. „Ви — дорікав руським архиєреям Атонський монах — відбираєте в бідних селян волів и коней, видераєте в них грошеві данини, мучите, томите роботою, кров из них ссете.“ Низше духовенство було в крайнім пониженню. Бідні монастирі замінювано в хутори, владики заводили в них псарні для свого полювання й черцям казали удержувати псів. Приходські священники терпіли и від владик и від світських людей. Владики обходилися з ними просто й гордо, обтяжали данинами в свою користь, карали тюрмою й бійкою. Світський пан села назначав в нім такого священника, який йому був до вподоби, а сей священник нічим не різнився від хлопа у відносинах до пана; пан посилав його из стійками, гонив на свою роботу, брав на послугу своїм дітям. Руський священник, — замічає ровесник, — що до виховання був зовсім мужиком; не вмів заховуватися як слід; не було обчим з ним поговорити. Стан духовний дійшов до такої зневаги, що чесний чоловік встидався вступати в його, и годі було сказати: де частіше бував священник, в церкві, чи в корині. Иколи відправляв священник богослуження по пьяному из згіршаючими виходками, не розумів зовсім того, що читав, та й розуміти не старався. При таких стані духовенства розумно, що простий народ жив своєю давньою поганською жизнью, беріг поганські погляди й вірування, відправляв після прадідних звичаїв поганські святки и не мав найменшого поняття про истоту християнства, а висша класа почала встидатися своєї приналежності до православної релігії; католики всіми силами піддержували сей ложний встид. Єзуїт Скарга, любимець короля Зигисмунда III., глазував навіть з богослужебного языка руської церкви такими словами: „Що се за язык? Ним ніде не викладають ні філософії, ні богословия, ні логики; в тім язиці не може бути ані граматики, ні риторики! Самі руські попи не в силах обяснити, що такого вони в церкві читають, и мусять допитуватися в інших обяснення по польски. З того языка — тільки невіжа й заблукання.“

При тодішніх умовах можна було підняти падаючу церкву й народне благочестя тільки через утворення осередка відродже-

ня не в духовенстві, а поза його кружком, в світському побиті. Отже брацтва мали статись головним орудьем того відродження. Патріарх Єремія, проїзджаючи через полудневу Русь в 1589 р., potwierдив права Львівського брацтва, а навіть розширив їх: визволив брацтво від залежності місцевого владики и від усякої иншої світської й духовної власті, не дозволяв, щоби в Львові була инша православна школа, крім брацької, зіставив брацтву надзир над судом єпископським и задля скарги брацтва відсудив од власті Львівського єпископа Гедєона Балабана. Балабан звернувся до Львівського римсько-католицького єпископа и первий з тодішніх руських єпископів заявив бажанье підчинитися папі.

Підчас побиту свого в полудневій Русі, патріарх Єремія відсудив Київського митрополита Онисифора Дівочку, неначе б для того, що він перше був двоєженець, а замість його посвятив Михайла Рогозу, котрого вже, як видно, настроїли єзуїти. Патріарх не пізнався на тім чоловіці. Та ще більш помилився він в сім, що, не давши повної власті митрополиту, назначив своїм ексархом (намістником) Луцького єпископа Кирила Терлецького, чоловіка поганих обичаїв, котрого винили о вельми гідкі вчинки, як н. пр. грабувань, насилувань и убийства.

Руське духовенство було дуже недовольне патріархом за те, що він дав брацтвам таку власть и поставив духовних під догляд світських; крім того, на його жалувалися й за різні драчки з руського духовенства; підлягаючи Турецькій власті, патріархи и в загалі грецькі єпископи були в такім положеннї, що потребували милостині, котру збирали в православних землях. „Ми в них такі вівці, — говорили руські духовні, — котрих вони тільки доять и стригуть, а не кормлять.“

На другий рік по від'їзді Єремії, митрополит зібрав в Бересті синод з православних архиєреїв. Всі стали жалуватися, що важка їх залежність від патріарха, и нарікали на брацтва, а найбільш на Львівське, котре після грамоти патріарха Єремії 1593 р. було під безпосереднєю зверхністю патріарха. „Як — говорили архиєреї — яким-небудь сходи́нам пекарів, купців, сідларів, кушнірів, неуків, що нічого не розуміють з богословських діл — дають право переглядати суд церквою установлених властей и укладати присуд про діла церкви Божої!“ Всі дійшли до того, що лучче всього підчинитися, замість Царьгородського патріарха, Римському папі.

В р. 1593, замість помершого Володимирського єпископа, настановлено Адама Потія, що був до того часу світським паном и

посив титул Берестьського каштеляна. Він вже перейшов з православ'я на католицтво, потім удано вернув до православ'я з наміром посвятитися справі унії. Він був чоловік бездогання обичаїв, здавався богобоязним и сам завів брацтво в Берестю. Острогський шанував ёго, крім того ж Потій був свояком Острогського. Король дав ёму місце єпископа именно з того взгляду, що Потій може власкавити могучого руського вельможу.

Потій став з Острогським переписуватись и, не починаючи сам річі про унію, попровадив справу так, що князь Константин Острогський перший заговорив про неї. Розбираючи всякі способи до поправлень церковного порядку, Острогський опинився на злученню східної церкви з західною. Та Острогський бажав зовсім не такої унії, про яку думала римська пропаганда. Острогський признавав православну церкву вселенською, а не національною; Острогський вважав правильним злучення церков тільки в таким злучаю, коли и в інших православних сторонах приступлять до того, и тому раїв Володимирському єпископові удатись до Москви, а Львівського післати до Волохів для наради над питанням про злучення церков. Острогський уважав яко ціль предложеного злучення — основанье шкіл, образованье проповідників и в загалі розширення релігійної просвіти. Острогський не міг втаїти перед Потієм свого давнєго нахилу до протестантизму; Острогський замічав між іншими, що треба багато змінити в церковних обрядах, тайнах, в церковній управі, відділити, як він виражався, людські видумки. Потій відповів на те Острогському: „Східна церква виповняє свої тайни й обряди правильно; нема там що посужати, ні гудити; в Москву ж я не поїду: з таким порученням там під кнут попадеш. Лучче ви, яко перший чоловік нашої віри, зверніться до свого короля.“

Не вспівши склонити Острогського, владки кілька разів з'їздилися на раду, и в 1595 р. зложили представлення до папи про унію та й вибрали в сій справі послами в Рим Потія и Луцького єпископа Кирила Терлецького. Потій оповістив об сім Острогського и напоминав, що Острогський сам перший підняв річ про унію.

Острогський розсердився, писав до Потія, що Володимирський єпископ зрадник и негідний свого стану, а 24. Червця написав и розіслав (мабуть печатне) послание до всіх православних обителів Польщи й Литви, вихваляв грецьку віру, яко єдину в світі правдиву, оповіщав, що найголовніші начальники правдивої віри нашої, мнимі пастирі: митрополит и єпископи, сталися вовками,

відступили від східної церкви, „притулились до західних“ и задумали відорвати од віри всіх благочестивих „тутешньої області“ и занепастити. „Багато — виражався Острогський — з обивателів тутешнього краю держави його милості мого короля, послушних святій східній церкві, вважають мене начальним чоловіком в православию, хоч я сам уважаю себе не більшим, як рівним иншим що до правовірності; з тої причини боюсь, щоб я не став винуватим перед Богом и вами; тому звіщаю вас об сім, об чім за певне дізнався я, бажаючи разом з вами одностайно стати против супостатів, щоби з Божої помочі и при вашім старанню ті, що приготували на нас сіті, самі в ті сіті попалися. Що може бути соромнійше и безправнійше, коли шість або сім злодіїв одпали від своїх пастирів, котрі їх настановили, вважають нас безсловесним товаром, важаться самовольно відривати нас від правди й вводити нас в загибель з собою?“

Острогський просив короля скликати збор, на котрім були б присутні не тільки духовні, але й світські. Король, дбалий про успіх унії, писав до Острогського письмо, вговорював и скляняв його пристати до унії и більш всього вказував на те, що грецька церква єсть під властю такого патріарха, котрий одержує свій уряд по волі невірних мугаметан. Згідно з пануючим римсько-католицьким поглядом, що діла духовні мають бути приналежністю самих духовних, Зигисмунд не хотів допустити з'їзду світських осіб в справах віри, чого не тільки хотів Острогський, але й самі єпископи, підпиваючись під Острогського, заявляли просьбу королеві об тім самим. Король писав: „Такий з'їзд тільки буде спиняти діло; дбати про наше спасення єсть повинністю наших пастирів, а ми повинні, не допитуючись, поступати так, як вони кажуть, тому що Дух Господній дав нам їх провідниками в житті.“ Однак таке вговорювання тільки роздражняло Острогського, бо все те ображало, між иншими, його панську самолюбність, що впоювала йому змагання бути першим між своїми одновірцями.

Добиваючись від короля дозволу на з'їзд або збор світських людей в справах віри, Острогський одним из своїх двораків вислав у Торунь до протестантського збору завізвання до спільного виступлення против папізму. Православний князь писав такими словами: „Всі, що признають Отця й Сина й св. Духа, люде одної віри; як би в людей було більш терпимості між собою, як би люде з шаную гледіли, як їх брати славлять Бога кождий після свого сумління, то менше було би сект и наук в світі. Ми повинні злучитися з усіми, хто тільки віддаляється від латинської

віри й сиріає нашої долі: всі християнські исповідання повинні боронитися против „папєжників“. Їго королівська милість не схоче допустити нападу на нас, тому що в нас самих може явитися дваїцять а бодай пятаїцять тисячей оружних людей, а панове папєжники можуть взяти верх над нами хіба числом тих кухарок, котрих ксєндзи держать у себе замість жінок.“

Король дізнався об тім посланью и казав написати Острогському догану за неуважні вирази про віру, котру визнає король, а особливо за те, що натякиув про кухарок.

Грізби, що можуть явитися тисячи оружних людей, мали важне значєньє. В Польщі панував дух самоволі. Права діяли слабо, и замість шукати в них захисту, люде, що почували в собі силу, самі розправлялися з своїми суперниками. Знатні пани держали в себе оружні ватаги шляхти; наїзди на добра й двори були звичайним ділом. Пани самовольно навіть мішалися в справи сусідніх держав. Удаьці всілякого рода складали ватаги, так звані „своєвольні купи“, и діяли всякі нечемності. В полудневій Русі рік від року змагалоя козацтво, а особливо розвилоя після удаьних походів на Крим и на Молдавию. Воно засіялоя руськими людьми з дібр наслідніх панських и коронних (що надавано панам яко староства), и через такий наплив утікачів, що йшли в козаки проти волі панів, набирало неприязного настрою для панів и шляхти в загалі. Крім козаків, признаних в тім стані, котрі стояли під начальством старшого або гетьмана, творилися ватаги з простого народу, що звалися козаками, під начальством осібних проводирів; такі ватаги, при нагоді, легко лучилися з справдешніми козаками и готові були одностайно з ними виступати з шкодою панів. В 1593 р. козацький гетьман Криштоф (Христофор) Косинський підняв бунт. Козаки нападали на панські двори, бурили їх, нищили шляхоцькі документи. Косинський заволодів українськими городами й самим Києвом, про недбалість Острогського, що був Київським воеводою: єму, як ми сказали, давно вже, та безуспішно, дорікали королі тим, що Київський замок зістає в занедбанью. Косинський напав на добра Острогського и домагався від шляхти й від народу присяги для себе: у Косинського явно пробивався замір відорвати Русь від Польщи, збурити в ній аристократичний лад и завести козацький устрій, при котрім не було б різниці станів, всі були б рівні й орудували б з однаковим правом землею. Небезпечність загрожувала Польщі политичним и соціальним переворотом. Король звизвав шляхту полуднево-руських воеводств Брацлавського, Київського и Волинського,

щоби всі шляхтичі зброїлись проти ворога, що жадає для себе присяги и під ноги топче права королівські й державні. Острогський зібрав усю шляхту, що була в ёго просторих маєтках и піддав її верховодству сина свого Януша та й виправив на повстанців. Косинському не повелось, він обіцяв зречися верховодства над козаками, а визволившись з біди, знов думав про повстанье, але ёго вбито під Черкасами. По нім гетьманом вибрано Григорія Лободу. Тоді крім козаків, що були під верховодством гетьмана Лободи, явилось друге козацьке військо, самовольне, під верховодством Северина Наливайка, котрого брат Демян був священником в Острозі. Наливайко палав запеклою ненавистю до папства тому, що пан Калиновський в містечку Гусятині відобрав у Наливайкового батька хутір и самого хозяїна так побив, що сей умер від ударів. Наливайко задумав дальше вести діло Косинського в тім часі, коли єпископи збералися підчинити руську церкву папі, и коли Острогський в своїм посланьї вговорював усіх православних обивателів польского королівства виступити против хитрощам єпископів. Наливайко почав од Волині, и ёго повстанье на сей раз набрало трохи релігійної ціхи. Він нападав на маєтки єпископів и світських, прихильних унії, заняв Луцьк, де злість козаків звернулася на сторонників и слуг єпископа Терлецького, звернувся на Білу Русь, добув Слуцьк, де приспорив собі збруї, заняв Могилів, що тоді самі мешканці спалили, захопив у Пинську церковні дорогоцінності Терлецького и дістав важні пергаментові документи з підписами духовних и світських осіб, що годилися на унію; Наливайко зрабував добра брата єпископа Терлецького, щоб відомстити на нім поїздку єпископа в Рим. Деякі православні пани давали волю Наливайкові з ненависті до повстаючої унії. Падало підозрінье на самого князя Острогського, бо в ёго добрах жив брат Наливайка, и у того брата, священника Демяна, показувалися коні, приналежні панові Семашкові, котрого зрабував Наливайко. Сам Острогський в письмах до свого зятя Радивиła писав: „Говорять, наче б я Наливайка вислав... Вже коли кому, то мені більш усёго допекли сі розбишаки. Поручаю себе Господу Богу! Надіюся, що він, спасаючи невинних, и мене не забуде.“ Нема підстави припускати, щоб справді Острогський підмагав се повстанье, тим більше, що, перед самим появленьем Наливайка в Волинській землі, Острогський перестерігав панів перед самовольцями, жалувався, що вони нищать ёго маєтки, давав ради Речі-посполитій ужити скоро енергичних способів и гасити пожар перше, ніж він вспів розширитися.

В зимі 1595—1596 р. Наливайко злучився з козацьким гетьманом Лободою, и повстаньє стало приберати грізний розмір. Король вислав против козаків гетьмана Жолківського. Війна з ними завзято точилася до кінця Мая 1596 р.; козаки, притиснені польськими військами, перейшли на лівий берег Дніпра, и їх осаджено близько Лубен: між ними повстав розлад; Наливайко зложив з гетьманства Лободу, вбив ёго, сам став гетьманом, але й ёго своєю чергою скинули й видали Полякам, котрі покарали ёго смертю в Варшаві.

Коли таким способом Поляки заходились притлумити повстаньє Русинів, що приберало по часті ціху борби против унії, в Римі послів руського духовенства, єпископів Володимирського и Луцького, прийнято з приналежною честью; вони сподобились поцілувати папську ногу й 2-го Грудня 1595 р., від имени руського духовенства, прочитали исповідь віри після римсько-католицької науки. В початку 1596 р. вони повернули на родину. Тут дожидала їх перешкода зо сторони брацтв и Острогського. В Виленськім брацтві напечатана була „Книга Кирила обь Антихристь“, котру написав Степан Зизаний. Книжка була вимірена против папізму; в ній доказувалося ні більше, ні менше, як се, що папа єсть сей антихрист, про котрого збереглося віщуваньє, а часи унії — се часи антихристового царства. Духовенство и світські люде письменні читали жадібно сю книгу. Король, почувши про її успіх, вельми розгнівався, наказав книжку, казав спіймати й замкнути в тюрму її автора и ёго двох товаришів. Львівське брацтво з своєї сторони виступаючи против починам унії, так настрашило єпископа, що Гедеон рішився відступити від унії и подав у суд протестацию, впевняючи, що хоч підписував разом з иншими архиєреями згоду на унію, то не знав сам, як річ мається, бо підписував білий папір, а на сім папері вже по ёго підписі написано те, чого він и не хотів.

Острогський звістив східних патріархів; на просьбу ёго назначено протосинкелів (намістників): від Царьгородського патріарха — Никифора, від Олександрійського — Кирила. Король оповістив, щоби руські єпископи зібралися на собор у Бересті на 6. Жовтня 1596 р. для наконечного утвердженья унії.

На той час, що король визначив, приготував и Острогський свій собор, також в Бересті.*) Собор сей складався з двох па-

*) Берестський собор подрібно описаний в книжці „Ектезис“, котру видали православні в польскім язичі в 1597 р.

триярших протосинкелів, двох східних архимандритів, двох руських єпископів, Гедеона Львівського й Михайла Копистинського з Перемишля, сербського митрополита Луки, кількох руських архимандритів, протопопів и двохсот осіб шляхоцького стану, котрих завізвав з собою Острогський.

Протосинкел Никифор був головою сього православного собору. Відповідно давнім обичаям церковного суду, він післав до Київського митрополита тричі завізванье на собор, щоб оправдався; однакже митрополит не явився и оновістив, що він з єпископами підчинився західній церкві; тоді православний собор позбавив уряду митрополита и єпископів: Володимирського, Луцького, Полоцького (Германа), Холмського (Дениса) и Пинського (Йону.)

З своєї сторони ті духовні, що прийняли унію, відплатили тимже самим тим духовним, котрі не прийняли унії: вони зложили з уряду єпископів Львівського и Перемиського, архимандрита печерського Никифора Тура и всіх руських духовних, що були на православнім соборі. Присуд кождому з них післали в такій формі: „Хто тебе, від нас проклятого, буде вважати в прежнім сані, той сам проклятий буде від Отця и Сина и Святого Духа!“

Обі сторони удалися до короля. Православні покликувалися на истнуючі постанови, просили не вважати зложених духовних в їх прежнім уряді, відняти в них церковні добра и віддати тим особам, котрі замість них будуть вибрані. Король взяв сторону уніятів и казав арештувати Никифора, на котрого особливо лютилися ті, що прийняли унію. Острогський взяв ёго на поруку. Справу ёго відложили до 1597 р.

В сім році, на бажанье короля, Острогський сам привіз Никифора и віддав ёго судові сенату. Никифора старались обвинити и о звідунство з сторони Турків и о чародійство и лихі обичаї. Сам гетьман Замоийський оскаржував ёго. Та годі було оскаржити Никифора, а ще Поляки й права не мали судити ёго, яко чужо-земця. Тоді Константин Острогський промовив різко до короля. „Ваша милость — сказав він — нарушаєте права наші, топчете ногами волю нашу, насилуете сумління. Яко сенатор не тільки сам дізнаю зневаги, але бачу, що все те веде до погибелі королівства польского; після того нічії права, нічия воля не обмежені: незадовго наступить розлад; може бути, тоді додумаються до чого иншого! Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареві, и від ёго також приймали присягу, що пильнуватиме справедливості, милості й охорони. Між ними була обопільна присяга. Сха-

меніться, ваша милість! я вже у високих літах и надіюся скоро покинути сей світ, а ви зневажаєте мене, відбираєте те, що для мене дорожше всього — православну віру! Схаменіться, ваша милість! Поручаю вам сього духовного сановника; Бог пошукувати буде на вас кров його, а мені дай Боже не видіти більш такого нарушенья прав, напротив нехай Бог дозволить мені на старості літ почути про добре здоров'ля його и про луччу охорону вашої держави й наших прав!“

Скінчивши сю річ, Острогський вийшов из сенату. Король післав зятя Острогського, Криштофа Радивиля, щоб завернув зворушеного старця. „Король — сказав Радивил — жалкує над вашою прикрасою; Никифор буде вольний.“ Розсерджений Острогський не хотів вернутись и сказав: „Нехай же собі и Никифора з'ість.“ Князь пішов, лишивши бідного протосинкела Никифора на волю короля. Никифора заслали в Марієнбург, де він и вмер у в'язниці.

В 1599 р. Острогський з иншими панами и шляхтою руської віри зладив конфедерацію з протестантами для обопільного захисту против католицького насилья. Але ся конфедерація не мала важних наслідків.

Далеко важнійший в своїх наслідках був рух літературний, що змігся після унії. В Острогській друкарні появилася (р. 1598) „Отпись на листъ отца Ипатія“ (Потія) и „Листы,“ т. є. послання (з них вісім Мелетія, патріярха Олександрійського, в котрих виложено истоту православья и заохочувано народ православний до оборони своєї релігії). Одно з тих посланій (третє) відносилося до питання про зміну календаря, що тоді дуже займало уми. Православним пастирям не сподобалася зміна тая именно тому, що вона була новою, — „новостью суєтних мужів, непостійних душ, що змінюються, як вогкість од віянья вітру.“ Після думки чесних пастирів зміна движимих свят викликає заворушеньє и зворушеньє в церкві, интриги, чвари, приближеньє до жиждства; та коли б и сього не було, то все таки не треба вводити „неотеризму“, а лучче держатися старини й слухати старих. (Что же не благочестивїйше и не благоговїйїйше єсть въ различныхъ вещехъ вкупѣ пребывати со старцы). Опріч того замічено, що вирахованья, на котрих оснований новий календарь, не тревалі, и як промине триста літ, то знов треба буде „астрономствовати“ и видумувати нові переміни. Девятий з напечатаних в сій книзі листів містить в собі послание, що писав Острогський до православних християн з самого початку унії (об тім ми вже говорили

висше), а десятій — напминаюче послание Атонських монахів. Між напечатаними тоді в Острозі книжками особливо важна „Апокризисъ“ (вид. під кінець 1597 р.)*) під псевдонимом Филалета; написав її, як кажуть, Христофор Бронський, чоловік, що, подібно Острогському, нахилився до протестантизму. Замість строгої підлеглості духовним властям в справах віри, вона проповідувала рівну свободну участь світських людей в церковних справах, науку про безусловний послух церкві називала жидівством и доказувала, що світські люди можуть після своєї думки не слухати духовних и віддалити їх. В 1598 р. священник Василь видав Псалтирь з епілогом (возслідованієм), другий Псалтирь вийшов з часословом, 1605 и 1606 явилися твори патріарха Мелетия з причини унії, в перекладі Йова Борецького, а 1607 священник Демян, брат Наливайка, видав „Лекарство на оспалый умыселъ челоувѣчій“, де помістив послание Золотоустого до Теодора Падшого и деякі слова и вірши, почасти приложені до свого часу. В Вильні появилися замітні твори не тільки полемичні, але й научні, з котрих пробивалася потреба виховання молодечі; в 1596 р. Лаврентий Зизаний видав Граматику славянського языка, Азбуку з коротким словарем, Толкованье на молитву *Отче наш* и Катихизис, в котрім виложено основи православної віри. Відтак руські богослужбні й релігійно-политичні твори печатано и в інших місцях.

Так положено початок до тої полудневоруської и західно-руської літератури, що опісля в половині XVII в. так значно розвилася.

Сам Острогський, не зважаючи на захист, що дав православно в справі повстаючої унії, яко аристократ, для котрого польський лад багато мав дорогого, не був скорий до якого небудь рішущого виступленья против насилья власті; він здержував и інших, навчаючи їх терпеливості. Таким способом він писав до Львівського брацтва: „Посилаю вам декрет, уложений на минувшій соймі, вельми противний народньому праву, а більш усёго святей правді, и даю вам не иншу раду, як тільки сю, щоб ви були терпеливи и дожидали Божого милосердя, поки Бог, по своїй доброті, не склонить сердца ёго королівської милості до того, щоби нікого не ображував и кожного лишив при своїх правах.

*) Против „Апокризисъ“ видав у 1600 р. грек-униат Петро Аркудий „Антикризисъ.“

В сій раді пробивалася вже будуча неміч руської аристокрації в справі захисту батьківської віри.

На скаргу воеводств Київського и Брацлавського назначив король на соймі суд між уніятами й православними.

Тоді вмер Рогоза: ёго заступав в уряді митрополита Київського Іпатій Потій. Коли він явився з Терлецьким на суд, що король назначив, то й представляв, що духовні справи не підлягають присудові світського суду, що, після божого права, законів королівських и прав християнських, вони підлягають тільки духовному судові. Уніяти покликувалися на всякі привилеї, що досі иснували, дані грецькій церкві, яко на документи виключно приналежні після права тільки тим, що признали головою своєї церкви Римського первосвященника. Король, за радою своїх радних панів, признав їх докази зовсім справедливими и оголосив грамоту, в котрій повому митрополиту и єпископам, що були під первенством митрополита, давав право користуватися своїм саном після прежніх привилеїв, даних сановникам грецької віри, орудувати церковними маєтками й творити духовний суд. Король не признавав иншої східної церкви в польській Речі-посполитій, крім уже злученої з Римською церквою. Всі, що не признавали унії, були в ёго очах вже не исповідниками віри грецької, тільки відступниками її. Той погляд поділяла з королем уся католицька Польща й Литва.

Острогський закінчив життя в Лютім 1608 р. в глибокій старості. Син ёго Януш ще за життя отця перейшов на католицизм; другий син Олександр лишився православним, та дочки ёго всі прийняли католицизм, а одна з них, що володіла Острогом, Анна-Алойзия, визначалася фанатичною нетерпимістю для віри прабатьків своїх.

Висша класа в Польщі була всемогуча, и певно, як би руська шляхта стояла була твердо в вірі й кріпко рішилася боронити батьківської віри, то ніякі хитрощі короля и єзуїтів не змогли б були її звернути.

Та в сім то було нещастье, що ся руська шляхта, ся висша класа, котрій дуже вигідно було знаходитися під пануваньєм Польщи, — не могла встояти против норовственного угніту, що тяжів над православною вірою й руською народністю. Руські люде поріднилися з польською шляхтою, присвоїли собі польський язык и польські обичаї, сталися Поляками в манерах, жизні, отже не в силах були вдержати батьківську віру. На стороні католицизма був блеск західної просвіти, що впадав у очі. В Польщі на ру-

ську віру й руську народність гледіли зневажливо: все, що було й заявлялося руським, в очах тодішнього польського товариства здавалося мужичим, простим, диким, несвідущим, чимсь таким, що його треба соромитись образованому и високопоставленому чоловікові. У католиків було без порівняння більше способів до образовання, як у православних, и тому діти православних панів учились у католиків. Настроєні своїми вчителями, що впоювали в них переконання о висшості католицтва, виходили руські молодці в світ, де при пануючій дусі пропаганди всюди тільки чули об тій висшості, отже й присвоювали собі той погляд на віру й народність прабатьківську, який звичайно мають на своє рідне ті, що переймають що небудь чужого з повним переконанням, що се чуже єсть признаком образованності и дає почот и шану в тім кружку життя, де ім суджено обертатися. Потомки православних знатних родів, що перейшли на католицтво, оглядалися назад на нороственне добро своїх праотців и опинилися в такім самім настрою, як їх предки багато віків назад, коли покинули поганство, а прийняли християнство. Одні за другими приймали нову віру й соромилися давньої. Правда, як усе буває в переходніх добах, так и в добу окатоличення руської шляхти через пів століття, а навіть трохи довше, лишалися між висшою руською класою прихильники старини и заявляли свій голос, та ряди їх усе більш и більш рідшали, и наконєць їх не стало; в польській Русі годі було подумати собі особу приналежну що до походження и достатку до висшої класи инакше, як з римсько-католицькою релігією, з польським язиком и з польськими поняттями й почутєм. Від часу унії проявився напрямок підняти руську церкву й руську народність — утворити руську просвіту, по крайній мірі, на перший раз, релігійну, та сей напрямок опізнився для висшої класи руських земель, злучених з Польщею. Ся висша класа не потребувала більш до нічого рущини и гляділа на неї неохотно, неприязно. Показалося, що унія, видумана спершу для принади руської висшої класи, також для неї не знадобилася; пани без неї сталися чистими католиками; унія лишилася тільки способом, щоби знищити в громаді решти народу признаки православної віри й руської народності. Унія стала орудьєм більш національних, як релігійних цілей. Приняти унію — значило з Русина статися Поляком або хоч полу-Поляком. Сей напрямок проявлявся з першого разу, и непохибно слідували тим напрямком и в дальших часах до самого кінця иснування унії. Не зважаючи на те, що спершу папа, після постанов Флорентийської унії в XV. в., потвер-

див ненарушність обрядів східної церкви, вже з початком XVII. віку уніятські духовні стали зміняти богослуження, вводили різні обичаї, властиві західній церкві, що або в східній церкві не існували або в ній зовсім були відкинені (як н. пр. тиху службу, відправу кількох служб одного й того самого дня на однім престолі, скорочення богослужень і т. п.) Зближуючись усе більш і більш з католицтвом, унія перестала бути східною церквою, а стала чимсь посереднім и в тім самім часі приналежністю простого народу. В краю, де простий народ зійшов до крайнього пригноблення, віра, що існувала для того народу, не могла мати такого пошановання, як віра панів; тому унія в Польщі стала вірою низшою, простонароднєю, негідною висшої класи. Православ'є ж після думки громади стало вірою занеханою, вельми низькою, крайню зневаженою: се була віра не тільки хлопів в загалі, як унія, але віра негідних хлопів, непохожих або неспосібних задля своєї дикості и закоснілості стати на трохи висший ступінь релігійного й громадського зрозуміння; то було не більш, як мизерне исповідання понеханих недовірок, для котрих и за гробом немає спасення.

ІХ.

Київський Митрополит Петро Могила.

Впровадження церковної унії було почином великого перевороту в духовій и суспільній житні полудневої и західної Русі. Переворот сей мав дуже важне значення в нашій історії що до сили того впливу, який він в наслідках оказав на духове розвиття всього руського світа.

Уніяцьке новотарство користувалось особливо любовою и опікою короля Зигисмунда; також заходилися його горячо піддержувати єзуїти, що в Польщі взяли в свої руки виховання и тим заволоділи всемогучою польскою аристокрацією; — тому було зовсім природно, що уніяцька сторона зараз взяла верх над православною. План римсько-католицької пропаганди лежав именно в тім, щоб одвернути від давньої віри и навернути до католицизму руську висшу класу, бо в Польщі тільки висша класа представляла силу. Оруддем до того мали служити школи або колегії, що єзуїти заводили одні за другими на Русі. У Вильні єзуїти завели академію за Степана Баторія. Потім явилися єзуїтські колегії в Полоцьку. При кінці XVI. в. заведено колегії в Ярославлю Галицьким и в Львові. В першій четвертині XVII. в. появились опісля колегії єзуїтські в Луцьку, Барі, Перемишлі и в многих містах Білої-Русі, в 1620 р. — в Києві, в 1624 р. — в Острозі. Пізнійше показались вони и зівобіч Дніпра. Єзуїти вміли дуже искусно підчиняти молодіж своєму впливові. Родителі за-любки віддавали своїх дітей у їх школи, бо ніхто не міг зрівнятися з ними в навчанню латинського язика, що тоді вважано признаком ученості. Богаті пани давали їм фонди на удержання монастирів и шкіл; але за те єзуїти давали виховання вбогим безплатно и тим піддержували в громаді високу думку про їх безкористність и християнську любов для ближніх. Вони вміли привязувати до себе дітей, впоювати згідні з своїми цілями переконання й чуття и так глибоко вкорінати се в своїх годованцях, що неначе на все зросталося з природою їх те, що набули в єзуїтській школі. Головною,

можна сказати—виключною ціллю єзуїтського виховання в руських краях в тім часі було як можна найбільше навернути руських дітей до католицизму и разом заціпити в них ненависть и зневагу до православья. До того вживали вони не стільки научних доказів и вговорювань, скільки всяких легких способів, що впливали на молодецький вік, як н. пр.: величне богослуження, видумані чудеса, з'явища, знамена, обявлення, уладження празників, грици и сценичних вистав, що наміряли неперечно привязати серце й увобразню дітей до римського католицизму. Єзуїти повертали в свою користь властивий молодіжі нахил до пустування и не тільки не гамували в дітях лихих побудок, але розвивали їх, щоби повернути в користь своїх споконвічних цілей. Так єзуїтські наставники підмовляли своїх школярів, щоби діяли всякі образи православним людям, а особливо насмівалися з православного богослуження: єзуїтські школярі впадали до церков, кричали, допускалися нечемностей, нападали на церковні походи и позвляли собі всяких негожих річей, а наставники підохочували їх до сього. Та щоби не обурити против себе православних родителів и не загородити православним дітям дороги до своїх шкіл, єзуїти часто впевняли, що вони зовсім не думають повертати Русинів у латинство, говорили, що східна и західна церква однаково святі и рівні між собою, що вони дбають тільки о просвіті. Коли єзуїти вбачали яку користь, то для позору спиняли навіть своїх православних годованців од прийняття католицизму, на сій основі, що обі віри рівні; однак сі годованці так скусно були приготовлені вихованням цінити більше все католицьке, а гордувати всім православним, що самі, наче на перекір радам своїх наставників, приймали католицизм; и тоді то таке повернення приписували натхненню з висше. Русини, що виховалися в єзуїтській школі и прийняли католицизм, були ціле життя під впливом своїх духовних отців єзуїтів або католицьких монахів инших законів, що з тамтими одностайно діяли. Духовні отці піддержували в таких фанатизм на ціле життя. Наслідком того в першій половині XVII в. пішло розширення католицизму и унії надзвичайно швидко. Людей шляхоцьких родів звичайно повертали просто в латинство, а унію лишали самим міщанам и простому людові. Новонавернені католики и уніти визначалися фанатизмом и нетерпимостью. В городах, під опікою зо сторони короля, воеводів и старостів, усі користі були виключно по стороні католиків и унітів: православних не допускали до вибору на уряди; православних міщан всякими можливими способами угнітали в їх промислах, торгових и ремісничих занятях,

а фанатики насмівалися й зневажали православне богослуження. Таке положення спонукувало слабших у вірі мимовольно навертатися до унії. До 1620 р. не було у православних митрополита, не стало також єпископів, нікому було посвящати священників, у многих приходах, де не стало православних, заступали їх місце уніти, а в інших місцях по смерті священників церкви випорожнювали й заміняли на досаду вірним в шинки. В панських добрах, а також в староствах, де пани орудували самовольно долею підданих, казали вони виганяти православних священників й заміняти унітськими; підданих повертали в унію, а хто оперався, мусів терпіти всякі насилья й муки. В многих місцях державці не радили самі своїми добрами, але часто віддавали їх в аренду жидам. Піддані попадалися в заряд арендаторів, а разом з ними орудували арендатори також православними церквами. Жиди добували для себе з того нові жерела доходів, брали данини за право богослуження, так звані „дудки“*), за хрещення дітей, за вінчанье, похорони й т. д. Король й католицькі пани признавали законною грецькою вірою тільки унію, а тих, що не хотіли приймати унії, вважали й прозивали „схизматиками“, т. є. відступниками, й не признавали їх вірі ніяких прав. Не було єрархії, тому й число православних священників щораз меншало, й православні, що не хотіли приймати унії, виростали нехрещені й не сповняли жадних християнських обрядів.

Та поки ще єзуїти не встигли повернути в католицтво всієї руської висшої верстви, в православ'ю лишилися оборонці між шляхоцтвом. За православ'єм стояли й козаки. В 1620 р. случилася важна подія, що трохи здержала бистрі успіхи католицтва. Через Київ переїзжав у Москву Єрусалимський патріарх Теофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний й руські шляхоцькі люди упросили його, щоби посвятив ім православного митрополита. Теофан висвятив митрополитом Іова Борецького, игумена Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, й крім сього посвятив ще єпископів: в Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм й Пинськ. Король Зигисмунд й всі ревнителі католицтва були сильно роздраженні сим поступком. Спершу король на скарги унітських архиєреїв хотів оголосити переступниками й самозванцями новонастановлених православних духовних сановників; однак мусів уступити представленьям руських панів й про-

*) Первісна престолярня назва монети потрібного гроша, по німецьки — Düttchen.

тив свого бажання терпіти відновлення єрархичного ладу православної церкви, бо в Польщі, після права, все таки признавали свободу сумління, бодай для людей з висшої верстви. Се не спиняло, щоби так як и перше зневажливо гнобили там, де була сила по стороні католиків и унитів. Тоді пайбільше вславився нетерпимостью до православья унитський Полоцький єпископ Іосафат Кунцевич; він казав оддавати православні церкви на поругу и мучити священників, що не хотіли приступати до унії. Завзятість народу против ёго дійшла до сёго, ще в 1623 р. ватага людей роздерла ёго у Витебську. Папа, дізнавшись об сій пригоді, вговорював короля Зигисмунда, щоб укарав єпископів, котрі не признають унії, и рішущими способами викорінював „гнусную, чудовищную, схизматическую ересь“ (православье).

Та всі змагання римсько-католицької пропаганди, не зважаючи на блискучі успіхи, не могли однако скоро допяти конечної цілі. За православье з одної сторони виступали козаки, з другої — піддержала ёго руська просвіта, що стала в гору підойматися.

Брацтва були найголовнішим орудьєм такого відродження. Брацтва повставали одно за другим, а де появилася брацтво, там появилася и школа. Брацтва висилали здібніших молодих людей в західні университети для висшого образования. З розмноженням шкіл и друкарнь більшало число тих, котрі писали, читали и думали про питаңня, що тикалися духової житні и були спосібні ділати в їх крузі. Виленське троїцьке брацтво перш усіх перестало истнувати для Русі: воно приступило до унії. Та православні у Вильні зараз після сёго утворили инше брацтво при церкві св. Духа, завели школу и друкованье книжок для захисту православья. В Київі припадає почин брацтва, як думають, ще в кінці XVI в., але ёго діяльне истнуванье обявилася в другім десятку XVII в.; тоді ж оснувалось брацтво в Луцьку. Замітно, що всі руські православні брацтва з своїми порядками були з'явищами більш або менш на час короткий, що не осягали своєї головної цілі. Брацтва сі могли держатися тільки так довго, поки католицька пропаганда не встигла повернути в латинство всю руську шляхоцьку верству и разом одорвати від руської народності. Се склалося в тоці XVII в.: вся висша верства руська златинщилася, спольщилася, а брацтва щезли самі з себе. Одно Київське брацтво мало иншу долю в руській исторії.

Київ, що колись був уже осередком руської политичної и духової житні, знов припала значна участь статись осередком духового руху, котрий відкрив для цілої Русі нову дорогу до на-

учної і літературної життя. В 1615 р. якась Галшка, з роду Гулевич, жінка Мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала своє обійстя з будівлями і майданом в Києві, на Подолі, щоби там основано брацький монастирь з школою, що мали би бути під присудом одного тільки Царьгородського патріарха. Условьем сього подарунку було, щоби се місце з своїми порядками в жаднім злучаю не виходило з православного володіння. Галшка дала своїм потомкам право відняти брацтво подароване місце, коли б всю якими небудь дорогами перейшло в руки неправославних, и обов'язувала їх в такім злучаю відділити на своїй власній землі инше місце для тої ж цілі. Тоді багато осіб духовних и світських вписалося в члени брацтва и обов'язались одностайно й односердно боронити православну віру й піддержувати школу. Брацтво се звалось Богоявленським, ведля церкви поставленої на обійстю, що подарувала ёму Галшка. В 1620 р. патріарх Брусалимський Теофан потвердив устав брацтва и благословив ёго, щоби се брацтво з своєю церквою було патріаршою ставропигією, т. е. не підлягало жадній иншій зверхності духовній, крім Царьгородського патріарха. В тім же часі на просьбу волинських дворян и міщан, патріарх благословив правом ставропигії Крестовоздвиженську церкву в Луцьку, при котрій основане було Луцьке брацтво з школою, а Царьгородський патріарх Кирило Лукарис дав з своєї сторони грамоту, котрою потвердив устави брацьких шкіл в Луцьку и Києві. При брацькій церкві мали жити ченці, члени брацтва, під зверхністю игумена, що був пастирем и надзорцем цілого брацтва, наглядав з ченцями за порядком, навчав и заступав брацтво в різних справах перед судом. Игумен доглядав також школи; однак ні игумен, ні ректор, ні в загалі брацькі ченці не могли нічим орудувати без згоди світських братів. З-поміж світських братів вибірали двох для догляду школи. Школа Луцького брацтва звалась *Єлліно-словенскою*, тому що в ній учили двох язиків. Школярі ділилися на три відділи: в першій училися читати, в другій читали и вчили на память різні предмети, в третій одділі обясняли и обмірковували виучене. В току науки зважали на те, щоби школяр як найбільше присвоїв собі и розумів те, що вивчився. В тій цілі, по укінченню школи, мали школярі проказувати лекцію один другому, списувати и повторяти перед своїками й господарями, котрим будуть повірені, а на другий день, перед почином нової лекції, видати перед учителем вчерашню. Предметами науки були, крім початкового читання и писання, грецька и славянська граматики з вправами, виучування и обясне-

ня місць св. письма, отців церкви, молитов, богослуження, церковна пасхалия, наука рахування, а також місця з філософів, поетів, историків, риторика, диалектика и філософія. Опріч сього остро заказували читати и держати в себе книги єретиків и инновіріців. Для вправи в языках постановлено, щоби школярі говорили не „простим“ языком, а грецьким або славянським. Школярі могли вчитися не всіх наук разом, а тільки деяких, після здібностей, або після ради ректора и бажання родителів. В школу приймали дітей всякого стану й маєтку, починаючи від заможних шляхтичів и міщан до бідняк, що просили милостині на улицах; учителям остро наказувалося не робити між ними інших різниць, як тільки після степеня успіхів: всі вони по черзі мали відбувати повинності слуг, топити печі, замітати школу, сидіти коло дверей и т. п. Що до моральності, були школярі обовязані строго сповняти правила релігійні, кожної неділі и свята збиратися на службу божу и перед тим вислухати звичайного поучення, а по обіді слухати обяснення прочитаних в церкві місць св. письма. Чотири рази до року, в пости, були вони обовязані говіти, а побожніші крім того сповідалися й причащалися в господні свята. Школьна зверхність наглядала за їх поступками в школі и по-за школою и карала різгами. Кожної Суботи по обіді учитель читав їм довгі науки моральні, як вони мали справуватись и для памяті давав їм випити „школьну чашу.“ Непоправних виключали. Над самими вчителями мало догляд брацтво и їх виганяло за лихі поступки. З того устава видно, що релігійне вихованье ставилося на першій плані и се зовсім природно, позаяк сама потреба школьного вихованья була викликана konieczністю боронити віру православну против єзуїтів и унітів. Київська школа в тім часі мала відатий же устав, з тою різницею, що, крім грецького й славянського языка, вчили ще там латинського й польського, як видно з самої назви Київської школи, згаданої в грамоті Теофана: „школа наукъ еллино-славянскаго и латино-польскаго письма“. Крім головних шкіл, що находилися при брацтвах, по цілій полудневій Русі було розсіяно багато приватних шкіл при монастирях и церквах; так маємо вість про Іова Борецького, що він яко священник Воскресенської церкви на Подолі (в Києві) завів школу и визначався ревністю у вихованью молодєжі. В старості и він и єго жінка постриглися. Іов, яко игумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, займався й опісля вихованьем дітей, а ставши митрополитом, дбав о процвіті шкіл.

Розповсюдженнє школьної науки дало полудневій Русі вчених людей, здібних виступити до літературної боротьби з ворогами православної віри, і ми бачимо, що в першій половині XVII. в. більшає полемична література в обороні догматів и богослуження православної церкви. Одним з ранніх письменників сеї доби був Мелетий Смотрицький. Ще за життя Острогського працював він у літературі и написав одпір против нового римського календаря, що займав тодішні голови, и „Вірши на отступників“, напечатані в Острозі 1598 р. Сей чоловік набув просторого вченого образования, доповнив ёго подорожами по Європі яко учитель одного литовського пана и слухав лекцій в різних німецьких університетах. Вернувши на родину, напечатав він під именем Теофила Ортолога у Вильні по польски: „Плач Восточної церкви“, де живими, сильними и поетичними образами представив сумний стан рідної віри, жалкуючися найбільш на те, що знатні роди шляхоцькі один за другим одступають від неї. Твір сей викликав из сторони унітів ідкий одпір під назвою „Паригорія или Утоленіє плача.“ В 1615 р. Смотрицький став учителем в школі на Литві в Ђвю, де була одна из знатних руських друкарнь XVII в. Тут в 1619 р. Мелетий напечатав граматику славянського язика, що на свій час була замітна и показувала значну філологічну науку її автора; на перекір загальному обичаєві тогочасному писати силлябичні верши, догадувався він можності метричного складання вершів для руського язика. Граматику сю прийняли для науки в школах, и вона служила для розповсюдженнє науки старославянського язика між Русинами.*)

Коли Теофан на ново установив руську єрархию, посвятив він Смотрицького на архієпископа Полоцького. Тоді то написав Смотрицький по польски: „Оправданьє невинності,“ де доказував право руського народу на ново установити свою церковну єрархию и відперав поговір, що на ёго звертали, неначе б він хотів зрадити Польщу и віддатися Туркам. Против сёго твору зараз появилося в польскім язичі писаньє: „Подвійна вина;“ а в слід за тим розпочалася в польскім язичі сильна полеміка між обома сторонами. Коли 1622 р. убито уніта фанатика Іосафата Кунцевича, вороги православия розпустили чутку, що головним ворохобником сёго убийства був Смотрицький. Житьє ёго було в небеспечі; він виїхав на схід, вандрував три роки, приїхав у Рим и там прийняв унію. Вернувши на родину, написав він по руськи „Апологію“ своєї

*) Після неї вчився Ломоносов.

подорожі, де оправдував своє відступлення і старався доказати, що в православній церкві є похибки. Митрополит Іов Борецький скликав собор в 1628 р. і завизвав на ёго Мелетія Смотрицького. Мелетій приїхав у Київ, впевняв, що він хотів тільки піддати критиці деякі неправославні гадки, що закрались у твори православних оборонців віри, а також безпорядки, котрі піддержувала темнота духовенства, що игумен Дубенського Преображенського монастиря, Касиян Сакович, котрому він повірив печатаньє своєї книжки, додав там зайві речі без ёго відомості, і що він зістає як перше під присудом православної єрархії. Недовго однак після сёго собору Мелетій знов заявився унітом і став розповсюджувати свою „Апологію“. Се викликало из сторони православних горячу полеміку. Іов Борецький написав против „Смотрицького одпір“, під назвою „Аполія“ (погибель). Протоєрей Слуцький Ондрій Мужилівський написав против „Апології“ Смотрицького путящий твір в польськім язичі, наз. „Антидоть.“ Були й інші твори против Смотрицького.)

Розповсюднений в Русі польський вплив був так великий, що Русини, борючися за свою віру, писали по польски, і се шкодило успіхам руської літературної діяльності того часу; — інакше руське письменство було б далеко багатше. Самий руський язик в учених творах, писаних по руськи, більш або менш змішаний з польським. З тогочасних руських письменників, що більш визначилися, укажемо на Захара Копистенського, Кирила Транквилиона, Исаю Копинського, Памву Беринду и ин. Захар Копистенський, єромонах, потім архимандрит Київопечерського монастиря, написав обширний твор, під заголовком „Палинодія“, де широко розберав головніші точки, в котрих різниться східна церква від західної, і боронив догмати и постанови першої. Сёго твору, важного задля историчних вістей про тогочасні церковні події, не напечатано, і досі він зберігається в рукописах. Копистенський видав крім того по руськи твір „О вѣрѣ единой;“ „Бесѣды Златоуста на посланія апостола Павла;“ того ж Золотоустого „Бесѣды на Дѣянія“ и „Толкованіє на Апокалипсисъ Андрея Кесарійскаго.“ В передніх словах до сих книг видавець виражає бажаньє, щоби Русини так духовні, як и світські більше читали и виучували св. письмо. „Толкованіє на Апокалипсисъ“, вид. 1625 р., присвячене панові Григорієві Далмату, що відступив уже від православия. Се був внук ревного православного Константина Далмата, котрому автор присвячував прежні свої переклади. Захар вговорює Григорія, щоби вернув до віри батьків своїх, и каже, що дід ёго зрадив би з та-

кого його повороту; крім того авторів не трудно наводити приклади з грецької мітології: „Коли — каже він — між Геркулесом и Тезеєм була така любов и дружба, що один унаслідовав чесноти другого и старався визволити останнього від полону в тартарі, то ще більша повинна бути любов між вашим дідом и вами, щоб и смерть її не розірвала.“ Се може послужити образцем, як погансько-класична мудрість закорінювалася в релігійнім вихованню тодішніх книжників. При „Апокаліпсі“ приложено кілька перекладних мов и з причини „Слова Іоана Златоуста на Пятидесятницю“ зроблено таке розумне пояснення звісного вираження, котре католики все наводили для підтвердження про папське першенство: — „*Ты еси Петръ, и на семъ камнѣ созижду церковь Мою*. Видите, Христос не сказав „на Петрі“, а сказав „на камені“; не на чоловіці, а на вірі Христос поставить церкву свою, бо Петро сказав з вірою: *Ты еси Христосъ, сынъ Бога живаго*. Не Петра, а ^{церкву} назвав він каменем.“ В 1625 р. Захар Копистенський, вже як архимандрит, напечатав річ, виголошену в день поминок свого попередника Плетенецького, доказував у ній konieczність поминати вмерлих и відперав тих вольнодумців, що, йдучи за протестантськими поясненнями, не признавали хісна молитов за вмерлих и поминок; — з того видно, що протестантські погляди не переставали ворухати умів православних. Але тут же проповідник уважав конечною річчю виступити против католицького чистилища и доказував, що наука св. отців про митарства зовсім не те, що наука про чистилища. „Митарства — говорив він — се тільки різні перепони и неспокої, що причиняють розлученій від тіла душі злі воздушні духи, подібно як цлові урядники непокоять проїздного свободного чоловіка на коморах и заставах.“

В руській православній церкві проявлялася конечно потреба правил, котрі мали б бути приводом для священників при вповнюванню своїх церковних служб и обрядів а именно сповіді. При довній темноті вкралося багато неладу. Священники сповняли свої служби як попало, мало дбали про удержанье своїх прихожан в правилах віри, и се давало волю всяким поганським забобонам. Захар Копистенський в 1620 р. напечатав книжку для приводу священникам, де зібрав коротко різні правила апостольські, вселенських и місцевих соборів и св. отців. Книга ся зветься „*Номоканонъ или Законоправильникъ*“. Тут, між иншими, стрічаємо цікаві вісті про всякі забобони тогочасні, розширені в народі.*)

*) Жінки задягали своїх дітей и домашні звірята в чарівничі „шолки“ або „конури“, щоб охоронити від лиха й слабості; заживали чародійські заправи, щоби

(Кирило Транквилион-Ставровецький, спершу вчитель у Львівським брацтві, а опісля Чернігівський архимандрит, не менше від Копистенського визначався плодovитою літературною діяльністю, хоч ёго твори грішать розтягlostю, риторством и самохвалboю. Около 1619 р. видав він „Евангеліе учительное“ або „Слова на воскресные и прaздничные дни“. Книжку сю узнали в московській державі неправославною. Важніще для нас инше діло Кирила: „Зерцало богословіа“, напечатане в Почаєві в 1618 р. Прикметно, що оба діла присвячені знатним панам; перше Чорторійському, а друге молодому Ђрмолинському, щоби послужила ёму учебною книгою. Сі присвячення показують, як письменники потребували знатних ласкавців. „Мала тобі здається та книжка — говорить автор в своїм переднім слові, — та прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрості“.

„Зерцало богословіа“ розділене на три часті: перша обясняє именно про истоту Божу*); друга містить в собі космографію; третя — о злосливім світі або в загалі о злі. Найцікавіша для нас друга часть, бо виявляє нам погляд тодішніх людей вчених

не мати дітей; надівали на дітей своїх „усерязи“ (сережки, ковтки) в великий Четвер. Чарівниці вживали при своїх замовлюваньх слова з псалмів, имена мучеників и, написавши їх, давали носити на шні, носили змню за пазухою, а потім здерали шкіру и прикладали до очей и зубів задля здоровля. Инші, щоби заподіяти яке небудь лихо або вчинити розлад в семі (кому зло житіємъ жити или нежительно ему житіе сотворити), або проволочи слабість, прикликали чортів над гробами (бѣсовъ злоторныхъ призываніе окрестъ гробъ... сице чарованія преименовашася отъ сже надъ гробы плача и вопія), підпоювали шкідливим зільем або давали до страви таке, щоби звести чоловіка з ума, посварити чоловіка з жінкою або навести любовну тугу. Инші про-рокували будущину, віщували долю або недолю, толкували щасливі або нещасливі дні породу. Забобонні закликали до себе пиянок и ворожок; ворожили з воску, з олова, з бобу. Були й такі, що чванилися тим, що розганяють облаки, зачаровували бурі, вгадували, де находится вкрадена річ и т. п. Номоканон ганить також танці на весіллях, святки русалок, що відбуваються з танцями на улицах, розкладаньє огнів, що діялося тоді не тільки на Купала, але й в передодні инших празників а именно в день Вознесенья, з чим лучилась особна ворожба про долю (да отъ онаго счастье свое разсмотримъ). Автор виступає против тих, котрі уовображають собі, що вмерлець встає з гробу и ходить по землі, виконують тіло з могили и палять ёго. Він говорить, що вмерлець не може вставати з гробу и ходити, тільки що чорт приймає образ вмерця и лякає людей марою. Чорти, після ёго обясненья, лякають всякими фантастичними проявами тих, що необережно призивають їх имя.

*) Отсе означенье Бога в Кирила: „Богъ есть существо пресущественное, альбо бытность надъ все́ бытности, сама истотная бытность презъ ся стоящая, простая, несложная, безъ початку, безъ конца, безъ ограниченія, величествомъ своимъ объемлетъ вся видимая и невидимая“

на світ. Світ ділиться на видимий и невидимий. Невидимий єсть світ ангелів.*) Кирило приймає давній поділ ангелів на девять чинів (престоли, херувими, серафими, господства, сили, власти, начала, архангели и ангели); з них именно тільки ангели орудують видимим світом, и над ними єсть старшиною архистратиг Михайло (той зо всьмъ чиномъ своимъ стражъ и справца всего видимаго міра). Одні ангели поставлені на сторожі елементів и воздушніх з'явищ: огню, грому, воздуха, вітру, морозу и ин. Інші удержують и обертають круг звязаного неба (одного з девяти небес); инші знов приставлені до земських держав, а инші знаходяться при вірних людях. Як Бог посилає ангелів людям, то вони одягають на себе „мечтательное“ тіло, иноді з оружьем, але се тільки кара,—бо де ж би ковалі взяли на небі крушців кувати ангелам зброю? Чорти, упавші духи, темні и гидкі, розділяються на три види: воздушні, водяні и підземні. Воздушні заподівають чоловікові лихо всякими змінами воздуха: вихрами, бурями, градом, заразою воздуха и ин. Земні наводять людей до всього злого, та вони не мають власті не тільки над людьми, але й над свиньми; вони тільки підглядають за чоловіком, и як у чоловіка проявляється побудка до лихого, вони підводять ёго. Вони неустанні брехуни (уставичные лгарева), и як пророкують, то не треба їм вірити. Иноді вони фантастично приймають на себе вид звірів и мар, щоби лякати людей. (Видимий світ споруджений з чотирёх елементів різних, що займають один за другим місце після своєї ваги. Найнижший елемент и найтяжший — земля; висше від неї — вода; над водою воздух, а висше від ёго — найлекший елемент, огонь. Огонь и вода — се незгідливі вороги, але між ними миротворцем єсть воздух. Вода двояка: одна над небосклоном, друга — під небосклоном, на землі. Небосклін—се суха, легка, непрониклива материя, поверх котрої Бог розлив воду для захисту від верхнього етерного огню, котрий инакше запалив би небосклін; та щоби не було

*) Отсе означенє ангела: „ангелъ єсть безтѣлесное, неосязаемое, огневидное, пламеноносное, самовластное... Крѣпостию могъ бы единъ ангелъ зъ розказанія Божія увесь свѣтъ обвалити во мгновение ока, и борзость его дивна, духъ бо вѣмъ єсть скороходный, яко быстрость бликавицы и помыслу нашего; во мгновение ока зъ неба на землю спиде и за ся отъ землѣ на небо възйде, тѣломъ нѣ единымъ неужержимый, но скрозѣ всякое тѣло безъ забороны приходить, не задержать его нѣ стѣны муровъ каменныхъ, нѣ двери желѣзныя, нѣ печати. Мѣстомъ же ангелы описаны суть: если будетъ ангелъ на небѣ, на землѣ его нѣсть, а если на землѣ, въ небѣ его нѣсть. Языка до мовенія и уха до слышанія не потребуєтъ, и безъ голоса и зноснаго слова подають единъ другому разума своя“.

темно на землі, Бог сотворив на небосклоні сонце, місяць и звiзди и вложив у них часті етерного світла. Воздух—се та темрява поверх безодні, про котру говорить в Библиї; при землі він теплийший, ogrіваний ссияшними проміннями; середина ёго холодна, а верхні верстви горячі. Бурі обясняє таким способом: пара підіймається з моря и досягає верхніх верстов горячого воздуха; з того повстає шум подібний до того, який робить розпалене желізо, вложене у воду. Кирило чув, що земля кругла як яблуко, и не перечив сёго. Він думає, що земля облита водою для захисту від етерного огню. Море солоне тому, що вода в нiм стояча, и як би не була солона, то зіпсувалася б и засмерділася. В чоловіці з пяти чувств — чотири відповідають елементам: смак — землі, нюх — воді, слух — воздухові, вид — огневі, а чутье „почувательную нѣкую, особую силу имать.“ Як в небі жиє Бог, так у верхній часті людського тіла, в голові, в безкровнiм мозку—ум, найважнійша сила души, а при нiм інші сили: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уобрази́ня, розвага, радість, любов. Ум и розум у ёго не одно й те само. Ум — се сила внутрішня, а розум приходить з-поверха: „Отъ кого иного научишься и разумѣешь — то разумъ“. Кирило хоче порівняти часті тіла людського до елементарних з'явищ: „во главѣ очи яко свѣтила, гласъ яко громъ, мгновеніе ока яко блискавицы“. Під злосливим світом автор розуміє жизнь лихих людей, що не слухають приказів Божих. Так як земський світ складається з чотирёх елементів, так и злосливий світ складається з чотирёх елементарних переступів: заздрості, пихи, лакомства, убийства. Лакомство відповідає воді; убийство — землі; заздрість и пиха — воздухові и огневі. Чорт єсть творцем и володарем злосливого світа.

Ми подали сі погляди з діла одного знатного литературного діятеля того часу, щоби виявити, як далека була тодішня ученість від простої дороги в обширі світського знання. Руські вчені виступали до боротьби з своїми ворогами з запасом многих и різних відомостей в предметі церковної исторії и теології, але були неуками в усім, що тикалося природи и її законів, хоч чули потребу того знання, як видно з їх творів. Вони повтаряли тільки старі середнєвічні пісенітници. Тому вченість їх носила характер крайньої односторонності; з розповсюдненням такої просвіти розвивалася пристрасть до риторичної схоластичної говірливості, до легкого и дешевого символізму. Се бачимо ми на тім же самiм Кирилi Транквилионі. В главі о Вавилоні Темнім він розбирає апокаліптичні образи и дає повну волю всяким комбинаціям и об-

ясненням, котрих міг найти чимало на всякий лад у прежніх толкувателів. Вавилон — се громада лихих людей, дракон — чорт, сім рогів — сім смертних гріхів, води — народи, жінка, що сидить на водах — „пыха світу сего“, п'ятно на чолі — зради и обмани, чаша кров'ю наповнена — „замки будовные, палацы и гмахи спанялые (будівлі величні)“; „дщерь Сіона“ називається виноградом, вежею, на котрій висить сто „тарчов“ (щитів): се церква з її писаннями; вона — гора „тучная, упитанная зь оброковъ небесной премудрости“ и ин.

Як розповсюднювалася тоді риторична говірливість, показує тодішній звичай складання молитов. У Вильні появилася книжка „Вертоградъ душевный“, в котрій поміщені днівні богослуження, т. є. полуночниця, заутреня, часи, вечірня, павечерниця, и в них вилетені просторі, на ново зложені молитви.

Чернечий напрямок, що так довго панував у православній церкві в полудневій Русі, и на сей раз знайшов собі представителів: яко знатнійше в сім роді діло вкажемо „Духовную лѣствицу“ Исаї Копинського. Автор був печерським черцем, дев'ятьнайцять літ доглядав Антонових печер; потім прикликав його князь Михийло Вишневецький для спорудження Густинського монастиря (коло Прилук), опісля був він Київським митрополитом. Їго „Духовная Лѣствица“ відрізняється від звичайної книжки „Лѣствицы“ Іоанна Ліствичника, що в старовину дуже була розповсюджена між побожними людьми. Исає видає суд в своїм ділі з зовсім довольної точки виходу. Автор вважає початком гріха нерозум и несвідомість, початком чесноти — розум и свідомість, а правдиве пізнання можна досягнути тільки дорогою науки и зрозуміння природи. Він думає, що, тільки вислідивши природу, ми можемо приступити до пізнання самих себе и, тільки вислідивши свою истоту, можемо перейти до пізнання Бога.*) Ніколи на Русі не промавляв монах руський з більшою шаную про позитивну науку; але після того автор, так сказати б, нагло повертає на давню ховзьку дорогу чернечих творів. У його розум двоякий: зверхній и божественний,

*) „Никто же не можетъ познати Бога, дондеже не познаєть перве себе, не приидеть же совершеніи въ познаніе себе, дондеже перве не приидеть въ познаніе твари и веѣхъ вещей въ мірѣ зримыхъ и разумѣваемыхъ разсмотрѣнію. Егда же приидеть въ познаніе сихъ, тогда возможесть прийти въ познаніе себе, тоже и Бога, и тако приходитъ въ совершенное съ Богомъ любовію соединеніе... Перве всея твари разсмотрѣніе, отъ чего и чего ради ея суть, во еже ни единой вещи утаенной и недоумѣнной быти отъ него... Перве подобаетъ доляя вся разумѣти, таже горяия, не бо отъ горнихъ на нижія восходити должни семи.“

двоєка мудрість: зверхня и божественна, двоєке знаньє: зверхніх и божественних предметів — и показується, що Бога можна пізнати тільки висшим, божественним розумом. Що тикається зверхньої мудрості, то вона майже непотрібна. Дорогою до висшого розуміння єсть „умное дѣланіє“, подібно, як колись-то говорив Нил Сорський, — чернече роздумуваньє, повздержливість, піст, жаль серця. Чернеча жизнь — висший образец; все тілесне — гній, гниль, порошок. Автор думає, що як би Адам не згрішив, то люде не родились би дітьми и родились би не так, як тепер родяться.*) Чоловік — говорить він — родиться з жінки и стремить получитися з нею, але тим самим умерає душею; так як сіль, хоч родиться з води, але, получившись з водою знов — щезає; так и чоловік хоч родиться від жінки, але як сіль розтане, „когда паки къ грѣховному плотскому соплетенію лѣпится.“ Автор не може вправді відкинути вінчанья, але лишає його як би з поблажливості тільки людським истотам низшого ряду, коли між тим люде висні, монахи, повинні висше ставити безженну чистоту.

Дальше ціле діло складається з розправ об тім, як чернець повинен вести строге постне житє, оминати вихвалюванья, пихи, лакомства на гроші и інших переступів.

Духовному рухові, що піднявся в полудневій Русі, явилася нова побудка й сила з виступленьєм Петра Могили яко діятеля.

Родина Могили належить до давніх знатних родів молдавських. При кінці XVI. в., за поміччю польского гетьмана Яна Замойського, один з Могили, Єремія, став господарем молдавським, а в 1602 р. брат його Семен господарем волоським. В 1609 р. став Семен також господарем Молдавії, та не на довго. Спершу відступив він господарство племянникові своєму Константинові, а потім Турки позбавили сю родину господарства. Дармо польські пани: Степан Потоцький, князі Корецький и Вишневецький, своїяки Могили по жінках, добивалися повернути їм господарство. Могили мусіли гледіти пристановища в Польщі. Семенів син, Петро, вчився, як говорять, в Парижі, потім служив у воєнній службі в Польщі, а в 1625 р. постригся в Печерській лаврі, не дося-

*) „Прилѣпися же къ несовойственному плотскому вожделію, сего ради по нуждѣ подпаде тлѣнію и смерти, нетлѣнія бо и жизни отлучися, подпаде въ снцевое плотское неразумное сочетаніе, отъ совершеннаго разума и возраста преступленіємъ изведе Адамъ естество наше въ дѣтскій возрастъ, безсловесное младоуміе, во еже малыми немощесмотрящими отрочаты въ міръ раждатися намъ, по нуждѣ снце раждатися и быти въ міръ осужденны быхомъ.“

гнувши ще 30-го року життя. Вступлення в чернечий стан такої знатної особи та ще й спорідненої з могутими польськими домами, піддержувало справу православну. В рік потім вмер печерський архимандрит Захар Копистенський. Тоді повстало питання об тім, щоб молодого Молдаванина настановити архимандритом. Їго звязі и багатство робили в будущні великі надії для Лаври; та не всі печерські братчики готові були вибрати єго. Многі не полюбили єго, інші не добре дивилися на єго молодість; та поза монастирем мав Могила багато сильних сторонників, що бажали єму придбати знатне й вигідне місце архимандрита печерського. Два роки об сім пересправлялося; противникам Могили, як видно, не давали вибрати иншого; наконець вибрано Могилу, тим більше, що митрополит Іов Борецький був за ним. В 1628 р. потвердив єго Зигисмунд III. Новий архимандрит зараз заявив свою діяльність в користь монастиря, завів надзір над священниками лаврських дібр, несвідомих священників казав учити, а впертих и самовольців потягав до одвічальності; відновив церкву, не жалував накладу на украшення печер, підчинив Лаврі Пустинно-Миколаївський монастирь, оснував Голосіївський скит, поклав своїм накладом при Лаврі дім для вбогих и задумав заводити при Печерським монастирі виспу школу. Міркуючи, що для сеї останньої цілі конечні добрі учителі, він насамперед почав виправляти молодих людей за границю на власний кошт. Між ними були: Сильвестер Коссов, Исає Трофимович, Гнат Оксенович-Старушич, Тарас Земка и Инокентий Гизель. Для нової школи він вибрав місце з городом и садом, коло шпитальної Троїцької церкви, поставленої над печерськими воротами, и дав од себе фундашевий запис, котрим обов'язувався удержувати школу на власний кошт.

В 1631 р. вмер митрополит Іов Борецький. Місце єго заняв Исає Копинський, що був тоді архиепископом Смоленським и Чернигівським. Вислані за границю молоді люде стали повертати на родину, але тут записані в брацтво православні духовні, дворяне и козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким в имени всього войска запорозького звернулись до Петра Могили з просьбою, щоб не заводив осібної школи в брацтві, а обернув свої жертви на брацьку школу, що вже истнувала на Подолі. Просьба ся була зовсім розумна; не годилося розривати сил, користнійше було їх сполучати. Могила згодився. В Грудню 1631 р. члени брацтва зложили акт, в котрім Петра Могилу звали старшим братом, надзорцем и досмертнім опікуном Київського брацтва. В Марцю 1632 р., гетьман Петрижицький, в имени полковників и всього войска

занорозького, обіцяв в потребі боронити оружно церкву, монастирь, школи и брацький дім для вбогих; а Київські дворяне в имени вибраних з-по-між себе старостів обіцяли дбати про удержанье школи.

В Цвітню 1632 р. умер король Зигисмунд III. Після звичаїв польских, по смерті короля, збірався спершу сойм, званий „конвокаційним“, на котрім роблено перегляд попереднього панування и подавано всякі гадки про заведенє луччого ладу; опісля збірався сойм „елекційний“, для вибору нового короля. Останки православного дворянства скупились тоді около Петра Могили, щоб правною дорогою вимогти від Речі-Посполитої зворот прав и безпечності для православної церкви. Головними діятелями з православної сторони були тоді: Адам Кисіль, Лаврентий Древинський и Воронич. За їх підмогою митрополит Исаия и все духовенство уповновластили Петра Могилу, щоби їхав на сойм. Православні домагалися знищеня всяких актів и привилеїв, що збороняли православним ставити церкви и дозволяли вести против них процеси в релігійних справах з наложенєм секвестрації на їх добра, допоминалися, щоби православним звернули всі запечатані церкви, всі єпархії, добивалися безусловного права заводити колегії, друкарні, звороту дібр церковних, що забрали їм унити, и острих кар для тих, що будуть обижати й угнітати православних людей. Разом з просьбою дворян и духовних, подали на сойм просьбу козаки ще острійшими вираженнями, як дворяне и духовні. „За панування покійного короля — писали вони — ми терпіли нечувані кривди... Унити відсунули від городських урядів чесних міщан нашої віри и занепокоїли сільський народ; діти остаються нехрещені, дорослі живуть без вінчання, умераючі відходять на той світ без причастья. Нехай унія буде знесена; тоді ми з усім руським народом пожертвуємо житє за цілість любої отчини. Коли ж, борони Боже, и дальше не буде инакше, ми будемо мусіли гледіти инших способів заспокоєня.“ Такий різкий тон сильно роздразнив панів, що зовсім не хотіли давати козакам права мішатися в державні справи. „Вони звуть себе членами тіла Речі-Посполитої — говорили пани; — та вони такі члени, як нігті и волосє, що обтинаються.“ Але голосу шляхотства не можна було лишити без уваги. За посередництвом королевича Володислава, уложено меморіал, в котрім обіцяли віддати православним Київську митрополю, крім Софійського собору и Видубицького монастиря и всіх митрополичих дібр, одступити їм опріч сього Львівське єпископство, печерський и жидичівський монастирь з їх

добрами, дати кілька церков у деяких городах, дозволити брацтвам орудувати школами, міщанам займати городські уряди и ин. Дальше рішення справ про свободу православної віри відложено до „елекційного“ сойму. Та й на елекційнім соймі козацькі посли знов появилися з різкими домаганнями. Задля сих домагань почалися сильні и горячі спори об вірі між панами. Ревні католики не хотіли потвердити навіть того меморіялу, на котрий згодився „конвокаційний“ сойм. Кисіль и Древинський просторо й сильно боронили прав грецької релігії. Православні не вдовольнялися самим меморіялом и бажали ще ширшого. Петро Могила був душею їх нарад, и наконець разом з православними дворянами він особисто звернувся до нововибраного короля Володислава. Позаяк Польща тоді була в неприязних відносинах з Москвою, то Володислав розумів, що прихильність козаків и руського народу була вельми важна для короля и цілої Польщі; та й в загалі Володислав був сторонником свободи совісті. Він дав православним „диплом“, котрим признавав ім більше прав и користей, як написано було в меморіялі, уложенім на конвокаційнім соймі. Лишено повну волю переходити так з православья на унію, як и з унії на православье. Митрополита Київського міг по прежієму посвящати Царьгородський патріарх. Православним отдавали негайно Луцьку єпархію; Перемиську постановлено віддати по смерті тодішнього унітського єпископа; основувано нову єпархію в Мстиславі; зношено всякі заклази, обмеження, заклазувано обижати православних людей. Православні дворяне, що були на соймі, рішили тоді віддалити з митрополії Исаю Копинського, яко чоловіка вже постарілого й слабовитого, и вибрали разом з духовними, що там були, митрополитом Петра Могилу. Король потвердив сей вибір и дав Петрові Могилі привилей, перетворити Київську брацьку школу в колегію. Посланий в Царьгород ректор Київських шкіл, Исая Трофимович, випросив для Петра Могили патріарше благословенье, и тоді волоський єпископ у Львові висвятив Петра Могилу митрополитом.*)

*) Після звістки одного сучасного, православного, але спольщеного шляхтича—Йерлича, Петро Могила, прибувши в Київ 1633 р., обходився остро й жорстоко з своїм попередником Исаєю Копинським: старезного й хорого старця снімали в Золотоверхо-михайлівськім монастирі в одній волосяниці, положили на коня, наче мішок, и вислали в Печерський монастирь, де він скоро вмер в нужді. Після звістки того ж Йерлича, Петро Могила був чоловік користололюбний и жорстокий, батував ченців Михайлівського монастиря, допитуючися, де в них сховані гроші; одного печерського ченця, Никодима, винив о прихильність для унії и відослав до козаків, котрі прику-

Настановленє Петра Могили митрополитом в Києві викликало незвичайну радість. Школярі брацької школи складали йому имни и панегирики. „Коли б ти задумав — говорено до його в привіті — виправитися з Києва до Вильна и до країв руських и литовських, з якими radoщами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці и підземні тюрми за непорочну віру східну!?“ Друкарі присвятили йому віршовану брошуру, що напечатали під заголовком „Евфонія веселобремая“, а Київські міщане разом

вали його до гармати и перетримали таким робом 16 неділь. Сі звістки годі признати зовсім повними. В 1635 р. точився в городьскім Овруцькім суді процес між ченцями Михайлівського - золотоверхого монастиря и Исаєю Копинським. Ченці жалувалися, що Исая Копинський в 1631 р., — опираючись на тім, неначе б усі ченці Михайлівського монастиря вибрали його игуменом, — вигнав, з підмогою гетьмана козацького Гарбуза, игумена Филотея Кизаревича; в монастирі перебував він до 10. Серпня 1635 р., а в тім дні виїхав з монастиря и взяв з собою документи на монастирські добра и захопив також різні речі из скарбниці. Се виявленє противиться звістці Йерлича, котрий подію сю відносить до 1633 р., бо из заявлень ченців видно, що Исая перебував в Михайлівськім монастирі довше як до 1633 р. Истнує протестация самого Исаї Копинського, котрий виявляє, неначе б він тому виїхав з монастиря, що Могила угнітав монастир, пустошив монастирські місцевості, а по віддаленью Исаї неправдою віддав монастир під власть Филотея Кизаревича, назвавши того ж игуменом. Однак протестация Исаї містить в собі невірність. По віддаленью Исаї з Михайлівського монастиря, не настановив Могила игуменом того ж монастиря Филотея Кизаревича. Кизаревич був вибраний игуменом Михайлівським ще перше, нім Исая заволодів монастирем, в 1631 р. Се видно неперечно з актів тогочасних, на котрих Кизаревич підписувався игуменом Михайлівського монастиря. Показується, що в самім монастирі були дві партії, з котрих одна хотіла дати игуменство Кизаревичу, друга — Копинському, а Могила, здається, сприяв першому. По протестации, що подав Исая, завізав Могила в Лютім 1637 р. Исаю в Луцьк и там в присутності великої многості духовенства помирился з ним. Исая дав Петрові Могилі „квит“, се б то відступив од свого позову. Опісля ж Исая через свого повновластника відновив свій позов и заявив, що Петро Могила насильно приневолив його дати квит. Скарга дійшла до короля. Исая вніс у городьскі Волянськє книги королівське писмо до Волчеського воеводи о назначеньє комісії для розбору суперечки між Петром Могилію а Исаєю. З того письма видно, що до короля внесено скаргу, неначе б то Петро Могила не тільки загарбав церковне й приватне майно Копинського, але й самого Исаю бив до крові и держав у тяжкій вязниці. Однак ток справи тої комісії не дійшов до нас, тому история не може видати суду в сім ділі. Але в Йерлича стрічаємо ще одну звістку про Могилу також несправедливу. Йерлич говорить, неначе б то Могила, бажаючи завести школу в Печерськім монастирі, вигнав ченців Троїцького ліцебного монастиря, щоби віддати під школу місце, котре вони займають. З актів же тогочасних видно, що Могила ще яко архимандрит назначив під згадану школу місце з садом и городом по одній стороні головних воріт, на котрих находилася ліцебна церква, між тим як ліцебниця з ченцями була по другій стороні воріт. Таким способом не потребував Могила виганяти ченців, щоби заложити школу. Опріч сього ж, Могила сам дбав про ліцебницю и удержував її своїм накладом.

з козаками и православними духовними в пориві радощів кинулись одберати в унітів давню святиню руську — Софійський собор. Унітський митрополит Іосиф Вильямин Руцький жив не в Києві, тільки у Вильні. Софійський собор стояв пустий; богослуження в нім не відправляли; ключі були в шляхтича Корсака. Місце, де знаходиться Софійський собор, було тоді за городом, а від заселеної часті Старого города відділював його вал. Близько його розкинулася була невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож лишеного храму. Кияне, під проводом Баляски, Веремієнка и слюсаря Биковця, кинулися ватагою в 500 людей на дім Корсака. Пана не було; дома лишилася його мати, у котрої були тоді гості. Кияне зажадали ключів од собора. Пані Корсакова не дала ключів. Тоді Кияне заявили, що самі знайдуть ключі, кинулись ид собору, відбили кслюдки, котрими замикався собор, виломали двері, відбили тих, що хотіли їх спинити, забрали скарбницю и наряди та й відвезли в Лавру до митрополита. Опісля ватага знов вернулася до дому Корсака и стала виганяти з дому паню Корсакову и її рідню, що сиділи з доминиканами, котрих вона знарошна прикликала, щоб вони перед судом могли бути свідками. Ватага лаяла паню Корсакову, вицілювала рушницями в кватирочку вікна и кричала: „Виволочім її на двір и розстріляймо!“ На другий день Кияне вивели паню Корсакову и її рідню з дому и обов'язали слобожан повинуватися православному митрополитові. Разом з церквою св. Софії, Кияне тоді ж заняли деревляну церкву св. Миколая, на місці Десятинної, и старі стіни церкви св. Василя, що поставив св. Володимир на Перуновім холмі.

Першим ділом митрополита було надати церкві св. Софії величавий вид и посвятити її для богослуження; він називав її „одинокую окрасою православного народу, головою и матерью всіх церков“. Петро Могила старався відновити давню святиню Києва и разом з тим оживити в народі споминку старовини. Таким способом, він одновив церкву св. Василя; з руїн Десятинної церкви поставив нову камінну церкву, а підчас тих робіт найшов в землі домовину св. Володимира и зложив голову його в Печерськім монастирі, щоб поклонялися, відновив також стару церкву Спаса на Берестові. Особливу любов заявляв він для Софійського собору*), хоч жив усе в Печерській Лаврі, остаючися її архимандритом.

*) Йому приписують спорудження прибудовань до Ярославової стіни, укріплення їх підпорами, закладини бань на хорах, спорудження над ними других бань на криві,

Петро Могила звернув увагу на те, що в церковних богослужбових книгах, що тоді уживано в полудневій і західній Русі, вкралися неправильності і суперечності. Се було тоді тим гірше, що противники православ'я указували на сю обставину, яко на слабу сторону и впевняли, що в православнім богослужбю нема одностайності: в одній книзі попадаються об однім и тім самім предметі зовсім інші вираження, як в другій, и кожний священник може вживати того або иншого способу. Сим противники силкувалися доказати, що церква, не маючи одного голови, не зможе вдержати правильності в своїх богослужбових книгах, а тим самим звертали на konieczність підчинитися папі яко єдиному голові. Могила постановив, щоби в будуще книги богослужбові не давати в друкарню без перегляду й порівняння з грецькими первотворами и без його благословення; сам він особисто займався їх переглядом. В 1629 р. Петро Могила видав „Службеник“, одобрений на Київськім соборі митрополитом Іовом Борецьким и полуднево-руськими єпископами. Сей „Службеник“ відзначався від давніших тим, що в нім додано догматичне и обрядове обясненне литургии, котре написав один з учнів Могилы, Тарас Земка. Таким способом, руські священники дістали в перший раз одностайну провідну книгу для відправи литургии, а заразом могли те розуміти, що відправляли. В десять літ потім, 1639 р., Могила, вже яко митрополит, видав другим виданьєм свій „Службеник“, значно помножений єктеніями и молитвами, зложеними на всякі злучаї життя.

Петро Могила сильно и невсипучо дбав, щоби завести одностайність в православнім богослужбю, щоби священники як слід сповняли свої повинності, та щоби поправити їх моральність. В тих цілях в 1640 р. Могила назначив собор в Києві и на сей собор закликав не тільки духовних, але й світських людей, записаних в брацтвах; після його погляду на склад церкви, світські

а навіть малюваннє стін, котрим закрито старі Ярославові фрески. Та з тим не можна згодитись. Архитектура прибудовань, а особливо двоголові орли вказують на далеко пізніший час. Крім того існують рисунки, уложені після Могилы, на котрих Софійський собор не так виглядає, як тепер. В *Триоді*, виданій у Львові 1642 р., в присвяченню Петру Могилі говориться про відновленнє св. Софії в такім виді: „церковь св. Софїи въ богоспасаемомъ градѣ Киевѣ, негдысь отъ святыхъ памяти княжати и самодержца всея Россїи Ярослава сбудованую и на прикладъ всему свѣту выставленную, преосвященство ваше въ руинахъ уже будущую знову реставровалъ и до першей оздобы коштомъ своимъ и стараньемъ своимъ привелъ, а до того и внутрь розмантими иконами святыхъ божїихъ и апаратами церковными дивно приоздобилъ“.

люде, будучи членами церкви, яко християнського товариства, мали право давати свій голос в церковних справах. „Наша церква, — писав Могила в своїм окружнім посланью, — лишилася нетиканою в догматах віри та дуже попсована що до обичаїв, молитов и благочестивого життя. Багато православних, учащаючи на богослуження иповірців и слухаючи їх науки, заразилися ересью, так що годі розпізнати: чи вони справденні православні, чи тільки що до имени? Інші ж, не тільки світські, але й духовні, просто покинули православ'є и перейшли до різних безбожних сект. Духовний и чернечий стан попав у нелад; недбалі настоятелі не стараються про лад и зовсім ухилились од прикладу давніх отців церкви. В брацтвах покинули ревність и звичаї предківські; кождий робить, що хоче“. Могила заявляв, що він бажає повернути руську церкву до давнього благочест'я, и думав, що ціль сю можна досягнути собором духовних и світських людей. Дії того собору не дійшли до нас, та мабуть плодом його нарад явилось нове виданье „Требника“ в 1646 р. Сей „Евхологіонъ“ або „Требникъ“ — подрібний збірник богослужений, що тикаються священних відправ, довго служив провідною книгою цілій Росії и звісний під назвою „Требника Петра Могили“*). При укладанью його придержувались требників грецьких, старославянських, великоруських, а почасті й римських. Могила, обороняючи православ'є від католицизму, не жахався однако перейняти з західної церкви те, що не противилося духові православ'я и годилося з практикою первісної церкви.**)

В своїм „Требнику“ Могила не обмежився самим викладом молитов и обрядів, а додав до його об'яснен'я и поучен'я, як поступати в різних злучаях, так що сей требник не тільки служив провідною книжкою для махінального відправлен'я служб,

*) „Читаючи сю книгу — говорить в переднім слові до неї Могила — легко зрозуміти, що спосіб одправляння св. Тайн єсть у нас одностайний; стоїть тільки порівняти наш „Евхологіонъ“ з грецьким. Коли в требниках, виданих в Острозі, Львові, Стратині, Вильні, є які небудь похибки писарські й помилки, то се такі, що не зміняють ні числа, ні матерії ні форми, ні сили, ні наслідків св. Тайн; крім того відміни вийшли з простоти и нерозваги поправляючих; при загальній темноті и задля недостачи пастирів православних, видавці гледіли не на истоту матерії або форми, а тільки на истнуючі обичаї. Тому неодно потрібне опустили, а непотрібне додали.“

**) З часів Могили лишилися досі на Україні деякі місцеві відзнаки в богослуженнью, неприйняті в Великій Русі, так н. пр. перейняті з західної церкви „Пассиї“, — читанье Євангелій про страсті Ісуса Христа з співаньем страстних церковних стихів на повечерью в п'ятницю, в перші чотири неділі Великого посту, при чім говорять иноді й проповіді.

але мав значення научної книги для духовенства. Мимо того, в досаду Могили, не всі вдовольнялися тою одностайною провідною книжкою, и приватні люде видавали крім сього інші требники. Поки образувалося нове покоління пастирів в колегії, котру перетворив Могила, звертав він увагу на те, щоби кандидати духовного стану не були бодай цілковитими неуками; також постановив, щоби кандидати духовних місць, перед своїм посвященєм, були якийсь час в Києві и вчилися у свідомих людей. Приготовление се відбувалося щоді й рік. Сам Могила питав їх и удержував підчас науки своїм накладом. Могила незабаром побачив, що конечно треба б зложити повну систему науки православної віри, и під своїм приводом казав уложити вченому Исаї Трофимовичу православний катихизис. По уложеню ёго Могила скликав свідомих людей духовних з цілої полудневої и західної Русі, дав їм переглянути нову книгу, а потім знісся з патріярхами. Щоби наконець переглянути и потвердити катихизис, скликано в Ясах учений собор в 1643 р., куди Могила вислав Трофимовича разом з брацьким игуменом Іосипом Кононовичем и проповідником Гнатом Старушичем. Из сторони Царьгородського патріярха вислано двох учених Греків. Греки довго перечилися з Русинами, домагалися зміни деяких місць и наконець потвердили катихизис, опісля книгу відослано до потвердження всіх патріярхів; хоч її й потвердили та дуже довго переглядали, и Могила не вспів її напечатати.*) Замість неї казав Могила напечатати в 1645 р. короткий катихизис. Ціль ёго виражена в передньому слові, де сказано: „книга ся публікується не тільки для того, щоби священники в своїх приходах кожного дня, именно же в недільні и святочні дні, читали й обясняли ёго своїм прихожанам; але також, щоби світські люде грамотні вчили однаким способом християнської науки, именно щоби родителі вчили після неї своїх дітей, а володарі підвластних собі людей, а також щоб у школах усі вчителі казали вчитися своїм школярам на память після сеї книжки“. Катихизис сей способом свого викладу послужив взірцем усіх катихизисів пізнійших часів. Він виложений в питаннях и відповідях и складається з трьох частей: в першій розбірається символ віри після членів, в другій — молитва Господня, в третій — заповіді.

*) Її було суджено вже по смерті Могили зробитися друком в Європі, спершу в грецькій, а потім в латинській мові, заслужити на увагу вчених богословів, а в славянській мові з'явитись вже в 1696 р. в Москві, и то в перекладі з голландського видання в грецькій мові з 1662 року.

Могила, яко чоловік учений, взяв живий уділ в тодішній горячій полеміці, що точилася між православними и католиками. Якийсь Касян Сакович, перше православний учитель Київської школи, автор вершів руських на смерть Сагайдачного, відступив од православья спершу до унії, а потім в католицтво и стався ненавистником батьківської віри. Коли Могила 1642 р. зберав собор, Сакович написав против сього собора по польски їдку сатиру, а потім роз'ярився в просторім творі в польскім язиці, під назвою: „Перспектива похибок, ересей и пересудів руської церкви.“ Сакович держиться в сім утворі способу, що завели єзуїти, котрий довго берігся в Польщі в усіх суперечках и нападах католиків на руську церкву. Спосіб сей був такий, що запримічувано и збирапо злучаї всяких можливих надуживань, котрі залежали так од темноти, як и від поганих прикмет тих або инших осіб, що займали священні місця, и такі злучаї вважали наче нормальні признаки, визначаючи церкву православу. Ціле діло Саковича наповнене подібного рода обличеннями. Крім того Сакович, яко ревний прихильник римської церкви, старається гудити все, що в православью несхідне з нею. Могила написав на тее широку відповідь, що появилася в р. 1644 під заголовком: „*Αλθος* (Лиѳосъ) альбо камень“. Утвір Могилы, під псевдонимом Євсевия Пимена (т. є. благочестивого пастиря), був написаний по польски, бо головною ціллю автора було в очах Поляків представити несправедливість нападів їх духовних против православья; але в тім самім часі була й руська редакция того ж утвору, що досі єсть в рукописі.*) „Лиѳосъ“, крім присвячення Максимиліанові Бржозовському и передієго слова до читців, складається з трьх одділів: в першім обговорюються тайни и обряди; в другім — церковний устав; у третім — дві головні догматичні різниці східної церкви від західної: походження св. Духа и верховне начальство папи. Автор у деяких місцях виступає на свого противника и грімає на єго різкими словами, називаючи єго просто брехуном; або н. пр., з поводу домаганья Саковича, щоб завести в руську церкву латинські

*) Повний заголовок її такий: „*Αλθος* или камень єсть пращы истинны Церкви святыя, православныя російскія, на сокрушеніе ложнопомяченной перспективы или безмѣтнаго оболганія, отъ Кассіана Саковича, бывшаго прежде нѣкогда архимандрита Дубенскаго, уніта, аки о блужденіяхъ, ересѣхъ и самоумышленіяхъ Церкви Русскія, въ Уніи не сущія, тако въ составленіяхъ вѣры, якоже въ служеніи таинъ и о инныхъ чинѣхъ и законопреданіяхъ обрѣтающихся, лѣта Божія 1642 въ Краковѣ типомъ изданнаго, верженный черезъ смиреннаго отца Евсевія Пимена въ монастырѣ св. чудотворныя Лавры Печарокіевскія, лѣта Господня 1644“.

обряди, так виражається: „Недивно, що тобі, повонавершеному опікунові римського костёла, хочеться весь римський лад перенести в східну церкву! Як ти сам з одним ухом, так хочеш, щоб усі люде були одноухі и пообтинали собі уши!“ Однак автор Лиѳоса признає зовсім безпристрасно справедливність многих надуживань, котрі вказав ёго противник; тільки він обясняє їх сумним положенням церкви, що не мала довгий час пастирів и знарошна пригноблена була униєю, а також темнотою и невольницьким станом приходських священників під властью панів. Сакович, на приклад, винує православних священників у тім, що вони пасивно и неправдо вичають. На те автор Лиѳоса говорить: „се буває; та що ж діяти, як пан ёму говорить: або вичай, попе, або голову підставляй!? мимо волі піп буде все чинити, коли пан города або села, або панський завідатель стане лякати бідного попа княми, а иноді каже ёго кинути в тюрму“ / Багато нападів Саковича називає Могила брехнею и поговором и просто доказує, що наведених у Саковича признак нема й не було в православній церкві. В загалі зі взгляду на значення обрядів Могила відрізняє истотні головні признаки від додаткових. Истотними він називає ті, що при всяких змінах форм мають лишитися непохибні; вони після викладу Могили містяться: а) в матерії, б) формі або слові и в) интенції (замірі) того, що відправляє службу божу (богослуження). Таким способом в тайні хрещення вода становить матерію; виголошення слів: „крещается во имя Отца, Сына и св. Духа“ — форму; наконець, внутрішній замір або бажання того, що сповняє тайну, щоби звести ласку св. Духа — интенцію. Зовсім так само в литургії истотну часть її становлять, крім внутрішнього заміру священника: матерія, т. є. хліб и вино, и форма, т. є. освящаючі її слова Спасителя: „примите, ядите и пийте отъ нея вси.“ Весь лад богослуження, в котрий прибрані або влучені истотні признаки, може змінитися в різних церквах. Відповідно до місцевостей, давніх обичаїв и переказів, можуть истнувати всякі обряди, — та се не шкодить вселенському единству христової церкви, як тільки в тім нема віддалення від догматики, признаної церквою. Таким способом належить до римського обрядового ладу обявляти таку ж шану, як и для східного, не зважаючи на ёго різниці, на скільки сей лад не віддаляється від науки вселенської церкви. Обряди можуть в одній и тій самій церкві після потреб часу змінитися, доповнятися и скорочуватися, та не инакше, як на основі соборів. Кождий священник з осібна повинен точно сповняти все, що постановляють богослужební книги прийняті в данім

часі. Такий був погляд знатного митрополита на весь лад зверх-п'єго богослуження; він завзято виступає против римської церкви, але зовсім не з причини різниці богослужебного ладу, а за її догматичні похиби, між котрими займає перше місце признање абсолютного голови в особі римського папи. Замітно, що противник Могили Сакович між иншими дорікає православній церкві руській и тим, що вона втратила „великородныхъ господъ“. Могила говорить: „Православні роксолани (т. є. Русини) увірівши в Христа Господа не сумніваються в тім, що Христос, яко мислений голова, орудує східною церквою після свого заповіту: „се азъ съ вами до скончанія вѣка“. Русь має дуже сильне заступництво свого благочестя в особі Христа Господа, що править серцями великих володарів. Так и в псалмі 145 псалмопівєць написав: „не надійтеся на князів, синів людських“. А що в Русинів нема панів великого роду, то що в тім лихого? Та ж и первісну церкву спорудили не папи великого роду, а вбогі рибалки, однак Бог через них нахилив до віри в Христа и монархів и високородних володарів. Души незнатних правовірних Християн також викуплені многоцінною кров'ю Христовою, як и души володарів високого роду, тому-то одні й другі повинні бути зарівно цінні“. Наконєць автор Лиѳоса зовсім не єсть ворогом сполученя з римською церквою: „Східна церква — говорить він до Саковича — все просить Бога про злученє церков, та не про таке злученє, як нинішня унія, що гонить людей до злученя киями, тюрмами, несправедливими процесами и всякими насильями. Така унія доводить не до злученя, тільки до розділення...“ Появ Лиѳоса викликав у польській літературі ряд полемичних творів, у котрих автори майже не тикали питання про обряди, а найбільш доказували правильність узнання папи головою церкви. З-поміж них єзуїт Рутка, прикладаючи самовольний змисл до різних виражень Лиѳоса, виводив, що автор ёго належить скорше до якоїсь протестантської, як до східної церкви.

Більш усєго скупив Могила свою діяльність коло Київської колегії. Як тільки вступив у сан митрополита, Могила замінив Київську брацьку школу в колегію, оснував другу школу в Винниці, завів при Київськїм брацтві монастирь и друкарню и підчинив їх Київському митрополитові. Сим порушено давнїше розпоряженє патріарха Теофана, після котрого Київське брацтво з Богоявленською церквою підлягало тільки патріархові; однак се порушенє оправдувано поробленими змінами: основаньєм монастиря и переміною школи в колегію, наконєць и тим, що ко-

легию и монастирь піддержував головню своїм коштом Петро Могила. Самий монастирь був споруджений на окремих основах, як інші монастирі; він мав тісну звязь з колегією; в ній містилися тільки сі монахи, що були наставниками: всіх їх взято з Печерської лаври. На удержаньє брацької колегії и монастиря Могила записав дві лаврські волості, дарував колегії власне своє село Позняківку и крім сього раз у раз давав грошеві підмоги на будівлі и на запомоги вчителям и школярям. За ёго прикладом и вговорюваньєм, записана в брацтво шляхта помагала колегії всякими дарами и щорічно вибирала старостів з-поміж себе для надзору и помочі в піддержанью; колегію споряжено на лад висших тодішніх шкіл в Європі, а именно в Кракові. Ціль Київської колегії була переважно релігійна: треба було образувати покоління вчених и свідомих духовних осіб, а також и світських людей, котрі б могли з самовіжею пильнувати правоти східної церкви и своїм образованьєм стати на рівні з тими, против котрих припало б їм боронити прав своєї церкви дорогою закона и толкування. Та в Польщі, як ми замітили, питання віри тісно звязували з питаннями народності; понятє про католика зливалось з понятєм про Поляка, як з другої сторони понятє про православного з понятєм об Русині; и тому заданьєм неминучим колегії стало піддержаньє й відродженьє руської народності. Идеалом Могили був такий руський чоловік, котрий би, сильно зберігаючи и свою віру и свій язик, в тім часі степенем свого образованья и своїми духовними способностями, стояв на рівні з Поляками, з котрими доля звязала ёго в державних односинах. До того идеалу прямували и способи вихованья и научуванья, що прийняв Могила. Київська колегія була під управою ректора, котрий був заразом игуменом брацького монастиря, орудував монастирськими и шкільними доходами, розсуджував справи и також був професором теології. Ёго помічником був префект, один з єромонахів, що займав уряд подібний, як нинішній инспектор. Опріч сих двох начальних осіб, вибрано на звісний речинець супер-интендента, що мав близший надзір над поступками школярів. Під доглядом супер-интендента між самими школярями уряджено внутрішню поліцію: деякі чемнійші школярі були обовязані пильнувати своїх товаришів и доносити супер-интендентові. Часть школярів жила на удержанью колегії в її домі, званім бурсою; цілу сю бурсу тоді удержував своїм накладом Петро Могила: се були неможливі школярі; інші жили по-за будинком и приходили в колегію для науки, але й вони, мешкаючи в своїх кватирах, були під доглядом коле-

гняльного почальства. Тілесні кари вважали речю конечною. Слiдство відбувалося найбільш в Суботу.

В научнiм зглядi Кiївська колегія дiлилася на двi конгрегацiї: висшу и низшу. Низша конгрегація своєю чергою роздiлялась на шість клас: фара або аналогія, де вчили одночасно читати й писати в трьох язиках: славянським, латинським и грецьким; инфима — класа початкових вiдомостей; за нею класа граматики и класа синтаксими: в обох сих класах вчили граматичних правил трьох язикiв — славянського, латинського и грецького, обясняли и перекладали всякі твори, роблено практичні вправи в язиках, учили катихизису, арифметики, музики и потового спiву. Далше — слiдувала класа поезнi, де найбільш викладали поетику и писали всякі можливі вправи у вiршуваню, так в руським, як и в латинським. За поетикою слiдувала класа риторики, де учнi вправлялись у складаню речей (промов) и розправ на рiзні предмети, особливо на лад Квинтиліяна и Цицерона. Висша конгрегація мала двi класи: фiлософiї, котра викладалася після Аристотела, приладженого до викладiв у захiдних латинських провідних книжках, и роздiлялась на три часті: логику, физику (теоретичне толкуванє про з'явища природи) и метафизику; в сiй класі вчили також геометрiї и астрономiї. Друга, найвисша класа, — се було богословiє; богословiя вчили найбільш після системи Томи Аквіната; в сiй же класі викладали гомилетику, и учнi вправлялись в писаню проповiдей. Виклад усiх наук, вийнявши славянську граматику и православний катихизис, відбувався в латинським язичі. Школярiв приневолювали не тільки писати, але й раз-у-раз говорити сим язиком, навіть по-за колегією: на улиці и дома. В тiй цілі для школярiв низшої конгрегації вiдумано довгі листи, вложені в покровець. Хто сказав що небудь не по латинськи, тому давали сей лист, и вписувано в ёго имя школяря, що провинив; школярь носив сей лист доти, доки не мiг накинути ёго кому небудь иншому, що промовив не по латинськи; а в кого сей лист був через ніч, того карали. Першенство, яке оказували латинському язикові зараз по основаню колегiї, навело на неї небезпечну бурю. Розійшлася між православними чутка, що колегія неправославна, що наставники її, виховані за границею, заражені ересью, що в нiй викладають науки після провідних книжок инновірцiв, учать найбільше в латинським язичі, язичі инновірцiв, а чинять се тому, щоб одвести молодiж з дороги отцiвської віри! Громада легко присвоювала собі подібні погляди. Русини привикли до тої гадки, що в латинським

язиці відправляють богослуження і говорять вороги їх віри, ксєндзи, і тому вважали саму науку того ж язика неправославним ділом. Могила мав чимало противників, а були се невчені і негідні свого стану попи, котрих він усунув з місць в значній кількості. Крім того не сприяли йому всі сторонники Исаї Копинського, котрий, як видно, сам говорив об неправослав'ю свого суперника, що усунув його з митрополії*). Лиха слава про Могилу і його научне заведення розширилась між козаками, що все готові були жорстоко розправитись з тими, кого вважали ворогами віри. І справді — діло дійшло до того, що одного разу ватага народу, під проводом козаків, загадувала кинутися на колегію, спалити її і побивати наставників. „Ми — писав опісля один з наставників, Сильвестер Коссов, тодішній префект Київської колегії — висповідалися їй очікувати, що нами стануть кормити Дніпрових осетрів, та на щастя Бог, видячи нашу невинність і піклуючись просвітою руського народу, рзівнавши тучу пересудів і просвітив серця наших земляків; вони побачили в нас справдених синів православної церкви, і з того часу мешканці Києва і інших міст не тільки перестали нас ненавидіти, але стали що-раз більше давати до нас своїх дітей і величати нас Геликоном і Парнасом.“ Подія, що грозила колегії, приключилася 1635 р.; в тім самім році, як минула небезпечність, видав Сильвестер Коссов „Екзегезисъ или Апологію Кіевскихъ школъ“, утвір, в котрім оборонював спосіб навчання, прийнятого в колегії. Першєнство, яке заявляли латинському язикові, оправдувалось, в очах Петра Могили і наставників, котрих він вибрав, тогочасними обставинами. Русини, що вчилися в колегії, жили під польським правлінням і готовилися до життя посеред суспільності, проникнутої польським ладом і польськими поняттями. В сій суспільності панувала й глибоко вкорінилась думка, що латинський язик єсть найголовнішою ознакою образованності, і чим хто краще владєє латинським язиком, тим гідніший зватися образованим чоловіком. Під впливом єзуїтів, Русинів вже про саму свою народність зневажали Поляки,

*) Так чернець Густинського монастиря Пачнутий, що приїздив у Москву, при розпитуванні звів, що „єпископъ Исаія писалъ въ Лубенскій и Густинскій монастыри, что митрополитъ Петро Могила королю, вѣсть панамъ раднымъ и архиепископамъ людскимъ присягалъ, чтобы ему христіанскую вѣру ученіємъ своимъ поправить и уставить всеє службу церковную по повелѣнію папы римскаго, римскую вѣру и церкви хрестіанскіє во вѣсѣхъ польскихъ и литовскихъ городѣхъ превратить на костелы людскіє и книги русскія вѣдъ вывести.“ То само заявляв игумен Густинський Василь, що перейшов у Москву.

и ся обставина природно причинялася до того, що руське шляхецтво так спішно квапилося позбутися своєї народності, а ті, що перейшли на католицтво, з гордістю уважали себе яко Польків. Щоб усунути такий пересуд, конечно потреба було Русинам, що зберегли ще свою віру й народність, присвоїти собі ті звичаї и признаки, що після тодішніх пересудів давали право на шанобу, яка личила образованому чоловікові. Латинський язык в тодішніх суспільних кружках був конечний не тільки для суперечок об вірі з католиками, що не хотіли про високі предмети говорити инакше, як по латинськи, — латинської мови вживали на судах, соймах, соймниках и на всяких громадських сходинах. В колегії школярі вправлялися в латинським язиці и приготовлялися до захисту православної віри словом через диспути, класові и публичні, що відбувалися по латинськи. Тому одна сторона наводила всякі противні православью доводи, що тоді були в звичаю в католиків, друга — відперала їх и оборонювала православье. Такі диспути не обмежались тільки на предметах віри, але простиралися й на всіякі философичні предмети. З устрою їх слідно практичний розум Могили, що прямував у всім до головної цілі: виставити против католицтва вчених и зручних борців за руську церкву, що вміли б поразати ворогів їх власним оружьем. Східний з тими практичними поглядами Петра Могили єсть також и сей схоластичний характер, що він дав усёму науковому образованию, котрого набералася молодіж в колегії. Головна прикмета схоластичного способу науки, що розвився в західній Європі в середніх віках и ще панував у XVII. в., була така, що під наукою розуміли не стілько скількість и обєм предметів підлягаючих пізнанью, скілько форму або суму способів, котрі служили до правильного розложення, відношень и визначень предмету. Мало знати, та гарно вміти користуватись малим запасом знання — се була ціль образования. Відтіля нескінчений ряд формул, зворотів и класификацій. Сей спосіб, як показали вікові наслідки досвіду, мало підмагав розширенью круга научних предметів и давав змогу так званому вченому пишатися своєю мудрістю, коли він між тим дійсно був зовсім неучом або теряв час, труд и здібності на вивченє того, що власне випадало опісля забувати, яко мало пригоже для житні. Та сей спосіб, при всіх своїх великих недостаках, мав однак и добру сторону в своїм часі; він приучував голову до роздумування, служив, так сказати б, духовою гімнастикою, що приготовляла чоловіка займатися предметами знання з науковою правильною. Не можна сказати, щоб в західній

Європі в часах Могили не було вже иншого способу науки, инших понятій про знаньє; але сі засновки нової просвіти, що так бистро и блискучо повели розум людський до великих винайдень в обширі наук природних и до яснійшого погляду на потреби духової и материяльної житні, були далекі и майже не тикалися тодішнієї Польщі, дарма що ще сто літ назад вона була рідним краєм Коперника. Зовсім природно було Петрові Могилі опинитися на тім самім способі научувань, який панував у стороні, де він жив и для котрої приготавляв своїх руських питомців, тим більше, що спосіб сей після ёго погляду відповідав ёго найближшій цілі: виховати поколіньє оборонців руської віри и руської народності в польській громаді. Після нашого погляду на просвіту мусить образованьє, яке давала колегія Могили, показатися вельми одностороннім: студенти, що скінчили курс в колегії, не знали законів природи на стілько, на скілько вони були відкриті и висліджені тодішніми передовими вченими на заході; мало свідомі були вони в географії, исторії, науці права; та доволі було сёго, що вони не стояли низше, як просвічені Поляки тогочасні. Та щоб крім того ще оцінити важність зміни, яку вдіяв Могила в духовній житні полудневоруського народу, стоїть поглянути на той стан, у яким та жизнь духова була на Русі перед ним, а тоді-то ёго заслуга покажеться вельми значною, и успіх ёго заходу безмірно важним у своїх наслідках. В краю, де в протягу віків панували духові лінощі, де маса народу перебувала під зглядом своїх понятій майже в первістнім поганстві, де духовні, одинокі провідники якого небудь духового світла, махинально и недбало сповняли обрядові форми, не розуміючи їх значень, не маючи поняття про истоту религії, де тільки слабі початки просвіти, кинені добою Острогського, сьак-так приймалися, придушувані нерівною борбою з чуженароднім и неприязним ладом образованья; в стороні, де руський язык, руську віру, а навіть руське походженьє напаятновували печаттю темноти, нечемності и негідності из сторони пануючого племені — в тім краю нараз являються сотні руських молодців з добутком тодішнієї образованності, и вони не соромляться назватися Русинами; з добутиими способами науки вони виступають для оборони своєї віри и народності! (Правда, в Польщі, де тільки висна класа мала право обивательства, а маса простого народу була придушена угнітом вельми немудьського закріпощенья, висна руська верства так непогамовано змінила свою віру и народність, що її не могла вже спинити ніяка колегія. Польска просвіта, котрою правили єзуїти, зруйнувала б рано або

пізно всі плани Петра Могили, коли б опісля не піднявся полуднево-руський нарід против Польщи під стягами Хмільницького. Київську колегію з її брацтвом запевне постигла б така доля, яка стерла з лица землі Львівські, Луцькі, Виленські и інші школи; однак сімя, що кинув Могила в Києві, розкішно виросло не для самого Києва, не для самої України, а для цілого руського світа: се сталося через перенесення засновків Київської просвіти в Москву. И в сім-то найважніща и велика заслуга Київської колегії и її безсмертного основателя. >

Хоч можна б жалкувати, що Київська колегія давала перевагу латинському языкові из шкодою грецького, а все ж таки працювала вона й над розвитком руського языка и письменства. Студенти виробляли проповіді по руськи; ті, що виходили з колегії на священників, могли говорити науки для народу, а в Брацькім монастирі не минула ні одна святочна служба, коли б вельми численному народові зібраному в храмі не говорено проповіді або не сьяснювано катихизису православної віри. Проповідування з того часу стало звичайним з'явищем в українських церквах, тоді як у Великій Русі проповідь була з'явищем майже нечуваним. Студенти Київської колегії займалися також віршованою літературою и мали до неї особливий потяг, тільки жаль, що писали після польських взірців силабичним розміром, зовсім не властивим, як показалося, природі руського языка що до власності його наголосу; головна ж недостача тодішніх віршописців була ся, що вони розуміли під поезією тільки форму, а не зміст. Віршописці пишались всілякими вигаданими формами дрібних віршувань (як н. пр. акростиhi, раковидні або раки, котрі можна було читати з лівої руки до правої и на відворот, епіграми в формі яйця, шести-стіну, чарки, сокири, піраміди и т. ин.). Були також в звичаю віршування, звані поемами и одами; се були панегиричні стихотворства знатним особам з причини різних злучаїв, поздоровлень з імянинами, з вінчаньєм, похоронні, прославлення гербу, присвячення и т. ин. Вони після приписаних правил визначалися крайною лестєю до прославленої особи и покірливістю автора. Часто віршування мали релігійний предмет, и образом таких можуть служити многі віршування, поміщені в книзі виданій 1646 р.: „Перло многоцѣнное“, котру написав Кирило Транквильон. В тодішніх часах любувались в віршуваннях морально-поучаючих, в котрих персонифікували всякі чесноти, похиби и в загалі умислові поняття. Мимо сильної пристрасті до віршування, Київська колегія не появила нічого замітного в обширі поезії, а се тим сум-

пійше, що в тім самім віці в українській народній поезії, що не знала ніяких шкільних правил и поетики, появлялися справдешні поетичні твори, повні натхнення и життя; такі н. пр. козацькі думи, неперечно приналежні XVII. віку. Школярі складали святочні вірші найбільш на Різдво Христове и співали, ходячи по домах мешканців; вірші такі переймав и зберегав навіть народ, та вони різько визначаються від народніх святочних пісень незручністю, дивоглядністю и браком поезії. В обширі драматичної поезії проби школярів Київської колегії мали більш усёго значення що од наслідків, бо вони, хоч в дальшій, стали зародом руського театру. Початок драматичної поезії в Києві положено „вертепами“. Так звалися маленькі переносні театри, котрі школярі носили з собою, переходячи з дому в дім на празник Різдва Христового. На тих театрах діяли кукли (ляльки), а школярі за них говорили. Предметами вистав були всякі події з історії різдва и молодості Христа. Такі вертепи існували до пізніх часів и мабуть в давніх часах вони мало чим різнилися від пізнійших. Крім вистав релігійних, у вертепах (як можна догадуватися з прикладів пізнійших часів), для забави видців, представляли різні сцени з народної щоденної життя.

За сею первісною формою слідували „дійства“ або вистави, взяті з священної історії, де явились уперсонификовані різні умилові поняття. Такі вистави найбільш водились у єзуїтів и через наслідування перейшли в Київську колегію.

Язык, яким писали тоді школярі Київської колегії свої проби, віддалений від живої мови народної и єсть мішаниною славянського языка з українським и польським, з многими високопарними словами. Треба замітити, що після Могили руський книжний язык став мало-помалу очищуватись од полонизмів, и вироблялася нова книжня мова, що послужила основою нинішньому російському языкові. В комічних творах полудневої Русі язык книжний зближався до народнього руського.

Вороги православ'я при кождім злучаю старалися робити колегії всякі лиха. В 1640 р. Могила в своїм універсалі жалувався, що „намісник Київського замку, потакуючи злобі ворогів колегії, нарочно наслав свого повновластника, котрий порозумівся в коршмі з деякими иншими людьми и напав на студента Гоголевського, винив ёго о якесь погане діло, а намісник без дальшого слідства казнив ёго“. Се зроблено з тим заміром, щоби студенти, налякавшись дальшого прослідування, розбіглися. Подія ся була так

важка, що Могила мусив їхати на сойм и просити від польского правління правного захисту для своєї школи.

Вже тоді Могила, як він сам писав, втертя більшу часть свого майна на улаждєньє школи й церкви. Добра, так ёго власні, як и печерського монастиря, з трудом могли припорювати доходів на удержаньє колегії, тому що вони були спустошені то набігами татарськими, то межиусобицями з козаками, отже митрополит мусив просити підмоги від різних брацтв. Помимо того всёго він напинав усі свої сили, щоб піддержати своє любє діло. В своїм духовнім завіщанью, написанім, як видно, тоді, як він чув себе близьким смерті, говорить він: „Вбачаючи, що упадок св. віри в народі руськім походить не з чого иншого, як з цілковитої недостачи просвіти й науки, дав я обіцянку Богові моему — все моє майно, що я дістав од родителів, и все, що ні оставалось би тут з доходів, призбируваних з поручених мені святих місць, з маєтностей на се призначених, обертати по часті на відбудованьє збурених храмів Божих, з котрих лишились сумні руїни, по часті на основаньє шкіл в Києві“... Колегію свою він називає в завіщанью своїм *единственнымъ залогомъ*, и, бажаючи „оставити її укоріненою в потомственні времена“, яко посмертній дар записує їй 81.000 польских золотих, цілу свою бібліотеку, четверту часть свого срібла, деякі цінні речі и, на вічний спомин о собі, свій срібний митрополичий хрест и саккос.

Петро Могила вмер 1-го Січня 1647 року, в пятьдесятім році своєї життя, троха більш як на рік перед народнім повстаньєм, що иншою дорогою зберегло руську віру й народність.



Х.

Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький.

Давна київська земля, що находилась під управою князів Володимирового дому, була обмежена с полудня рікою Росю. Простор на полудне Росі, починаючи від Дніпра на захід як Дністрови, щезає з наших историчних жерел. Наш давний літописець, перелічаючи вітви славянсько-руського народу, вказує на Угличів и Тиверців, котрих оселі простирались до самого моря. Угличі показуються яко нарід дуже численний, що мав вельми багато городів. Незлічена многість городищ, валів и могил, що вкривають полуднево-західну Росию, свідчать про давну населеність того краю. Майже тяжко зрозуміти, яким робом київські, волинські и галицькі князі, володіючи многими городами, що повставали оден за другим в їх княженнях, розложених в північній половині нинішньої київської губернії, Волині и Галичині, виступили плодовиті сусідні землі. З нашої літописі дізнаємось, що поганські князі вели завзяту війну з Угличами. По сильнім опорі, князі перемагали їх, брали з них данину, а потім, с часів Володимира, Угличі з своїм краєм наче десть щезають. Аж в XIII. віці в часах Данила, в краю між Богом и Дністром, появляются якісь загадочні бологовські князі, що володіли городами и погодились з своїми завоювателями Татарами. В так званій литовській літописі стрічаємо ми смутну вість, що в XIV. в. Ольгерд, завоювавши Поділе, найшов там місцеве залюдненє, що жило під начальством отаманів. С польских и литовсько-руських жерел довідуємось, що в XV. столітю нинішний край полуднево-західної Росії був уже значно заселений скрізь до самого моря, в полудневих його обшарах були просторі маєтности знатних родів: Бучацьких, Язловецьких, Сінявських, Лянскоронських и и. Родючі землі пишались хлібом и скотом; велась неустанна торгівля з Грецією и Сходом; ходили купецькі каравани в Київ.

Та після зруйнованя грецької імперії и після основаня в Криму хижацького царства Гирейв, неустанні грабіжі и напади

Татар не допускали свободнього супокійного розвитку житті в тім краю и викликали в нім konieczність населення с чисто военним характером. В кінці XV. в. заведено в Русі польський звичай оддавати городи з оселями під управу осіб знатного роду, під назвою старост. С початком XVI. в. появляются староства: черкаське и кінївське, а в них военний стан під назвою козаків. Сама сторона, котру займали сі староства, названа „Україною“; ся назва ростягається на весь простор до Дністра, именно на землю давних Угличів и Тиверців, а потім в міру росширення козацтва, простирається и на кінївську землю и лівобіч Дніпра*).

Щоб пояснити походжене слова „козак“ сягнемо троха глибше в старовину.

В старинній Русі світські люди, у відносинах до держави, ділились на службових и неслужбових.

Перші були обовязані державі відбувати службу военну або городянську (урядову). Другі були обовязані платити данини и відбувати повинности: повинности сі звались тяглом; ті, що їх сповняли „тягнули“, були „тягли“ люди. Але тягло означували не після ручної сили, отже и не числом душ, а після розмірів майна, що приносило дохід, означуваний писцевими книгами. Тягли були посадські (городяне) и волостні або селяне; на перших накладали данини після їх промислів, на других після земель, котрим володіли. Одвічальність перед правлінням вкладали не віддільно на господарів, а на цілі громади, котрі вже самі в себе робили розділ: скільки котрий с членів громади повинен мати уділу в сповненю повинностей цілої громади перед правлінням. Внутрішнє роздроблене всього майна громадського, що давало дохід, відбувалося після вить. Кожде тягло становило частину спільного тягла и звалось „вить“**); але тягло спочивало властиво тільки на господарях, записаних в писцевих книгах. Одні господарі мали повинности взгядом громади. В родинях були особи, що не входили в тягло; вони могли с часом бути записані в тягло и діставати особні виті; до того ж часу вони були нетягли або гулящі люди. Сі нетягли люди мали право переселятись, найматись, вступати в холопи, давати себе в заклад, ставати на службу и в загалі розпоряджати собою після вподоби. В грамотах про населене но-

*) Слово Угличі від слова „угол“, мабуть однозначне з словом україн: „у край“. Україна слово давнє, стрічається в XII. в.

**) Слово „вить“ уживано в загалі в змієлї частини спільного, котру в певних відносинах приймали в значеню самостійнім.

вих осель звичайно дозволювано набирати таких гулящих людей. В XVI. в. с тих гулящих людей стала творитися кляса, що прийняла назву „козаків“. В половині сього століття бачимо, що козаки появляються в різних краях руського світа, протилежних до місцевого положення и приналежних різним державам. Таким робом бачимо козаків в українських староствах великого княжества Литовського на берегах Дніпрових, спершу яко промисловців, що ходили на пороги ловити рибу, потім яко воєнних людей, що творили дружини Дашковича и Дмитра Вишневецького; опісля бачимо, як їх зорганізувало литовське правління в виді стану воєнного під особною командою а рівночасно, як вони самовільно оснували за дніпровими порогами вольне воєнне братство, під назвою Запороської Січі. Сей появ стрічаємо в східній Русі. Козаки появляються и на далекій півночі и на полудні. На півночі, в сторонах сумежних з морем, мешканці починають ділитися на тяглих, бобилів и козаків. Тяглі були господарями, що володіли витями, котрі приносили дохід и с того вони платили до скарбу данину. Бобилі, — бідні люди, що не могли держати цілої виті и володіли тільки дворами, с котрих платили незначну данину. Козаками ж звалися люди зовсім бездомні, що не мали постійного місця побиту и переходили в найми від одного господаря до другого, з одного села в друге. На полудні мали козаки инше значінє; тут вони були людьми воєнними, подібні до тих, що появились в дніпрових сторонах. Різницю сю легко зрозуміти. На півночі, де все було спокійно, гулящі, нетяглі люди могли займатись мирними промислами, вештаючись з місця на місце; на полудні, де неустанно можна було сподіватись татарських нападів, подібні гулящі люди мали ходити з оружжєм и привчитися до воєнного способу життя. По зруйнованю Золотої Орди и по роздробленю її на много кочевих орд, вольні степи Донські приманювали руських людей; удатні голови, що не тільки не боялись небезпечности, але находили в них незвичайну приману життя, почали там уходити, поселялись и утворили воєнне братство, подібне до того, що явилось над Дніпром під именем Запороської Січі. Можна навіть думати, що остання мала дуже великий вплив на утворенє подібного ж братства над Доном, як доказує однаковість устрою запороських и донських козаків у многих чертах. Так бачимо и тут и там однакі назви виборних начальників: отаманів, асаулів, однаку управу, суд, скарб, строге товариство. В одних и других слідне — змаганє, щоб удержати свою корпоративність против державної влади, але рівночасно й готовість служити державі

з удержанем своєї вольности. Московське правління скоро само завело козаків у своїх полудневих городах в змислі осібного воєнного стану. Таким робом витворились два роди козаків воєнних: одні в більшій залежності від правління, стали заселяти полудневі города и вже перестали бути бездомними, гулящими людьми, а діставали землі, не оплачуючи за них данин, але за те обов'язувалися відбувати воєнну службу и вступали в тім згляді в ряди службового стану. С козацькою службою, для різниці од служби інших розрядів службових людей, лучилось понятє легкості и вольности; именно мали козаки відбувати сторожи, провожати послів и гонців, розвідуватись про неприятеля, нападати на него з необачка, переносити вісти з одного города в другий и сповняти різні поручення, що вимагали скорости. Та крім сих козаків, на далекім полудни дальше множились козаки яко самостійне брацтво вольних воєнних людей, що орудували самі собою, вважалися незалежними, а як заявили готовість служити цареві, то наче добровільно. Такі козаки росширились не тільки над Доном, але й над Волгою; оказуючи иноді услуги правлію, вони вже тоді показувались для него неприязними: на перекір царському наказови вели війни з сусідами, нападали на царських посланців, грабили царські товари и кушців и давали у себе захист прогнаним и втікачам.

Раний почин козацтва для нас губиться в исторії. Здається однак, що ся назва повстала на полудни при зіткненню с Татарами. Слово „казак“ чисто татарське и означало спершу вольного бездомного бурлаку, а потім низший рід вояків, набраних с таких бурлак. На полудни Русі, як литовської*), так и московської перед появом руських козаків були козаки татарські в тім самім значіню вольних бурлак-паливодів. Коли в очах правління козацтво набирало значіння воєнного стану, то в очах народу слово „казак“ довго мало ширший змисл. Воно лучилось в загалі из змаганєм, щоб уйти від тягла, од підчинення власті, од державного й суспільного угніту, в загалі од того ладу життя, котрий панував в тодішнім битови. Здавна в характері руського народу

*) Полуднева Русь або Малоросія т. є. Волинь, Поділе и Україна тільки до 1569 р. належали до великого княжества Литовського, а в тім році, коли наступило вічне федеративне злученє Литви с Польщею, южноруські землі прилучено безпосередно до Польського королівства, до котрого вже перше, с часів Казимира В., в XIV. в. була прилучена часть полудневої Русі (заселеної малоруським племенем), именно Червона Русь під назвою руського воеводства.

виробилось успособлене, що як чоловік був недовольний громадсю, посеред котрої жив, то не збирав своїх сил для відпору, а втік-кав, гледів собі пової отчини. Ся власність була причиною громадної колонізації руського племені. В давнину, коли були оддільні землі и княження, Русини переходили з одного в друге, або заходили на нові незалюднені перше місця; так заселялася оддалена північ и північний схід: Вятка, Перм, Вологда и и. Монастирі, як ми вже говорили, були одним з важних двигателів такої колонізації. Руський чоловік гледів волі и пільги, як сказано в примовці: „риба гледить, де глубше, а чоловік, де лучче“. При розділі земель, перехід з одної в другу природно вдовольяв многих: була потреба людей и новим людям давали пільги. Але як землі и княження лучились під властю московських государів и наслідком того бит народу набирав в порівнянню більше однообразности, такі переходи вже не могли подавати прежних вигод; крім того, образоване двора, змагане державних потреб, внутрішня и зверхня безпечність и часті війни потягли за собою незрівняно більше податків и повинностей, а для того неминуче було більше обтяжене народу. Між тим бажане, щоб збутись всяких тягарів, гледіти вольних місць, не тільки не упало, але ще змоглося с побільшенем державних тягарів. Гулящі люди, що не вступили в тягло, гледіли завчасу змоги, позбутись ёго на будуще, за ними — и записані в тягло покидали свої виті або жереби и також розбігались. В писцевих книгах отже стрічаються пусті двори в посадах и селах. Від тих втек ставалося позісталим на місци ще тяжше, бо сі мусили відбувати повинности и за втікачів. Втеки були дуже звичайним, вкоріненим появом жизні старинної Русі. В скаргах до правління на обтяжене, меншканці все погрожували розбігтись „в ростіч“. Одні перебігали у внутрі держави з місця на місце: с тяглих чорних волостей в монастирські або боярські дідизни и маєтности, ишли в заклад приватним особам, вступали „в холопи“; їх часто ловили и осаджували на давні місця житла. Службові люди таким самим способом утікали з служби; все як тільки збирали в похід дітий боярських и стрільців, зараз и слідував наказ ловити „нѣтчиковъ“ т. є тих, що не являлися на службу. Смілійші и вдатнійші силкувались вирватися зовсім с прежнього суспільного товариства и втічи тудя, де їм доводилось або користуватися більшими вольностями, як н. пр. в козаки „українних“ (полудневих) московських городів, або тудя, де вже для них не було ніяких державних повинностей: таким місцем були степи. Там виробилось вольне козацтво. Но козаком, після народнёго

поняття, був не тільки той, хто йшов над Дін або в Січ и вступав у воєнне братство, для всіх одкрите: всякий юнак, що гледів волі, не хотів підчинятися власті и тягарам, всякий утікач, що вештався, був у народнім змислі козаком. Тому збирались розбишацькі шайки и прозивали себе козаками, а проводирів своїх атаманам, тай саме правліне звало їх козаками тільки „злодійськими“. В очах народу не було строгої черти між одними и другими. Козацтво сталося характеристичним з'явищем народньої руської життя тогочасної. Се був народній опір проти тому державному ладови, що не вдовляв зовсім усіх народніх чувств, ідеалів и потреб. Нарід руський, вибиваючись з державних рамок, шукав у козацтві нового, иншого суспільного ладу. Одна часть стояла за державу а разом с тим и за земство, хоч и придавлюване державою. Друга — виступала неприязно против держави и змагалася положити питомі основи иншого земства. Ідеалом козацтва була зуповна особиста свобода, необмежена власність землі, виборна управа и самосуд, зуповна рівність членів громади, гордуване всякими привілеями походження и взаімний захист прогив звнішних ворогів. Сей ідеал ясно виказується в історії малоруського козацтва в ту добу, коли воно уже встигло розіллятися на цілий нарід. В московській Русі черти такого ідеалу виразились слабше, але тут и там, поки сей ідеал міг бути дішнятий, козацтво не инакше мусило проявитись, як у формі воєнній, наїздничій а навіть розбишацькій. З одної сторони сусідство Татар викликувало конечність безустанно вести війни; обороняючись проти ворогів, козаки неминучо стали й нападати на них. Удатні напади давали їм добичу, а приспорење добичи заманювало їх до того, щоб, замість мирних пахарських и промислових занять, жити и багатіти війною; с тим лучились и релігійні погляди: позаяк вороги їх були не-християне, то напади на них и грабіжі уважано не тільки морально позволенным, але й богоугодним ділом. З другої сторони, позаяк козацтво складалося з людей педовольних державним ладом, то відтіля вишпивала вражда и до державної управи и до всеї суспільности, що признавала сю управу. В козаки йшли люди бездомні, бідні, „менші“, як тоді говорено, и вносили с собою неприязнь до людей богатих, знатних и більших. Відтіль то походило, що козаки або шайки, що звали себе козаками, с супокійною совістю нападали на каравани и грабили царських послів и богатих московських гостей. Но козаки, не зважаючи на все то, були руські люди, звязані вірою и народністю с тою суспільністю, с котрої виривались; держава все мала змогу з ними зій-

тися и коли не зразу підчинити їх, то до звісної степени війти з ними в умову, дати уступки и по змозі обернути їх силу в свою користь. Недовольні державним ладом, козаки були все таки не більше як втікачі, а не яка небудь партія, що змагалася зробити зміни або переворот в суспільности. Утікии с прежніх місць житла на нові, козаки могли бути довольні, як в тім новім житлі не тикали їх и лишали ім набуті вольности; до решти Русі ім мало було діла, по крайній мірі до того часу, поки які небудь нові потрясеня не звертали їх діяльности до прежнєї їх отчини. Від того, як тільки царська власть обходилась з ними приязно, вони готові були служити їй, но тільки береглися, щоб у них не відняли вольностей.

Положене Полудневої Русі було таке, що тут козак, чим би він ні був, спершу мусив був статися вояком. Черкаські и канівські старости, а за ними и инші старости в полудневоруськім краю, на приклад, хмельницькі и брацлавські, для безпечности своїх земель, конечно мусили завести з місцевих мешканців военний стан, все готовий для одсічи татарських набігів. Конечно було разом с тим дати тому станови права и привилеї вольних людей, позаяк після понятій того віку вояк мусив користуватися станови привилеями перед пахарями. Організаторами козацького стану в почині XVI. в. являються дві особи: черкаський и канівський староста Остап Дашкович и хмельницький староста Предислав Лянскоронський.

Але в тім часі, коли именно в Україні творився місцевий военний стан під назвою козаків и иснував під начальством старост, почалось и в инших місцях Южної Русі змаганє народу в козаки. Таким способом с Кніва плавали долі Дніпром за рибою промисловці и также звали себе козаками. Вони яко промисловці були також разом и воєнними людьми, тому що побит їх в низу Дніпра для свого промислу був небеспечний и вимагав з їх сторони уміня орудувати зброєю для свого захисту від наглого нападy Татар.

До розвитку козацтва найбільш причинився завзятий и талантливий наслідник Дашковича, черкаський и канівський староста Дмитро Вишневецький. Він побільшав число козаків, приймаючи різнородних охотників, вславився з своїми козаками лицарськими виправами против кримців и стояв майже незалежним від польского короля. Їго широкі плани, знищити кримську орду и підчинити чорноморські краї московській державі, розбилися о ограничену впертість царя Івана Грізного. В 1563 р. Вишневецький з сво-

іми козаками заволодів був Волощиною, та потім зрадою спіймали його Турки и замучили*). Похід Вишневецького на Волощину усталив дорогу іншим козацьким походам в той край під начальством Сверчовського и Підкови. Польські пани Потоцькі и Корецькі то ж кусились зайняти Волощину при помочи козаків. Походами сими сильнішало й розвивалось козацтво. Ще більше підіймали його козацькі морські походи, що розпочалися з другої половини XVI. в. з Запороської Січи на турецькі землі.

Ще в 1533 р. Остап Дашкович на польськiм соймі в Піотркові представляв, що правліню треба конечно держати сторожу козацьку на дніпрових островах. Та на соймі не прийшло в сій справі до ніякого рішення. В п'ятидесятих роках XVI. в. Дмитро Вишневецький заложив твердиню на острові Хортиці и помістив там козаків. Появлене козацької оселі близько татарських займищ не сподобалось Татарам и сам хан Девлет-Гирей приходив виганяти відтам козаків. Вишневецький відпер хана, але що цар Иван лишив його з його плянами, підклонився він волі Зигмунда Августа и за сим вивів козаків з низу Дніпрового. Козаки ж не лишили дороги, назначеної Дашковичем и Вишневецьким, и кількопачцять літ опісля явилась Запороська Січ**).

Річка Дніпро, хоча й самовольна в своїм бігу, подає однако змогу плавати аж до порогів; та вслід за тим плавання на просторі 70 верст стається дуже небезпечною, иноді и зовсім неможливою. Корито Дніпрове в різних місцях перегороджене верствою скель и каменя, через котрі проривається вода з різною силою спаду.***) Перепливши пороги, Дніпро проходить через гористу щелину, звану „Вовчим Горлом“ (Кичкас), а потім розливається ширше и хоч вже ходять ним судна до самого устя, але в своїм бігу роз-

*) Об нім збереглась така легенда, що султан казав його повісити ребром на гаку и Вишневецький, висячи на гаку, славив Ісуса Христа а проклинав Мугамеда. В одній українській думі він являється під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан рає йому прийняти мугамеданську віру и женитися з його дочкою. Байда просить для себе визку стріла, щоб застрілити голуба на вечерю своєї судженій и вцілює стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

**) Т. є. засіка. В 1568 р. вона вже існувала.

***) Всіх порогів на Дніпрі рахують до десяти: Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Тягинський, Пенаситицький (найзначніший и найнебезпечніший), Вовницький, Будило, Лишній и Гадючий або Вільний и крім того кілька „забор“: так звуться каміні, котрих верства не доходила від одного берега до другого, що не йшли поперек цілої ріки. З них найзначніша Воронова забора 6 верст від Пенаситицького порога.

бивається на багато крутих ramen, що творять незлічені острови и плавні (острови и луги заливані під велику воду и покриті лісом, чагарами и комишами). Перший з островів, у слід за Вовчим Горлом, єсть горбоковатий и довгий острів Хортиця. За ним рослилися інші острови різної величини и висоти. Острови сі давали вигідне жите для юнаків тогочасних незвичайним достатком риби, дичини и пасовиск. И справді, с половини XVI. в., сей край, званий тоді загалом „Низом“, ставався що раз більше й більше пристанищем всіх, кому тільки чому-небудь було немилим жите на родині и всіх тих, кому по широкій натурі були до вподоби небеспечности и удатні напади. Запороська Січ повстала спершу на острові Томаківці, близько устя в Дніпро ріки Конки. Против сього острова, на лівім березі ріс великий ліс, званий „Великий Луг“. По якімсь часі Січ переносилась нижше на Микитин Ріг, (близько нинішнього Никополя), а потім ще троха нижше и на довго оснувалась біля нинішнього села Капулівки. Головний осередок її був на однім з островів, досі званім Січею. Козаки, що поселились в Січі, носили назву „запорожців“; а весь склад їх звався „кошем“. Вони вибирали вольними голосами на „раді“ (сходинах) головного начальника, званого „кошовим атаманом“. Кош ділився на „курені“, а кождий курінь був під начальством вибраного „курінного атамана“. Оселі низових козаків не обмежались на саму Січ. В різних місцях на дніпрових островах и на берегах повставали козацькі селитби и хуторі. Таким способом за поргами творилася нова людська суспільність з воєнним характером, що заселялась виходцями и втікачами с Полудневої Русі зовсім незалежними від властей, що управляли Полудневою Русю: пороги спиняли сі власти, щоб дібратись до поселенців. Спершу мешканці Запорожа були самі тільки чоловіки, позаяк війна була головною цілю переселення за пороги; крім того ж значна часть людей, що сюди прибували, не мала заміру лишатися там на все; псбувши на Запорожу, повоювавши в степу с Татарами або відбувши який небудь морський похід, вони верталися на родину. Інші ж, по прежнему, виправлялися на Запороже не воювати, але полювати на звіря и ловити рибу, отже також на час. Тільки малу-по-малу стали переселятися туди с семьями и заводити хуторі. В саму Січ ніколи не позволяли припускати жінок.

Таким способом козаки розділялись на два роди: городових або українських и запороських або січових. Перші задля місця житла мусіли над собою признавати польські власти; другі були зовсім незалежні. Між одними и другими була тісна звязь: вельми

багато городових козаків проводили кільканайцять літ в Січі и вважали се за незвичайну для себе честь и славу. Польські пани своїми поступками причинялись до розширення козацтва, не додаючи згубного впливу, яке воно при тодішніх услівах носило в собі для складу польської суспільности. Один из знатніших польських панів, Самійло Зборовський був козацьким проводиром. Пани закликали козаків у своїх походах; так Мнишки и Вишневецькі з їх помочю водили в московську державу самозванців. Польські королі нераз користувались їх послугами. Ще Зигисмунд-Август вишляв українських козаків с під власти старостів и поставив над ними особного „старшого“. За Степана Баторого заведено реєстри або списи, де записувано козаків; и тільки вписані в сі реєстри могли зватись козаками. Старшого над козаками настановляв король и він звався гетьманом. Мабуть в тім же часі наступив поділ козаків на полки (що властиво звісно нам с троха пізнішого часу). Полків було шість: черкаський, канівський, білоцерковський, корсунський, чигиринський, переяславський (останній лівобіч Дніпра); кождий полк був під начальством полковника и його помічника асаула; полк ділився на десять сотень. Кожда сотня була під начальством сотника и його помічника сотенного асаула. Гетьману або старшому дано для побиту город Трехтемирів. При гетьмані були уряди: асаул, судя, писар, що становили генеральну старшину. Всіх реєстрових козаків було тільки шість тисяч. Вони мали вольне право володіти своїми землями, не платили ніяких податків и не відбували повинностей, и діставали платні по червінцеві на кожного простого козака и по кожусі. Крім сих реєстрових козаків польске правління довго не хотіло знати ніяких інших козаків. Після права тільки реєстрові були козаками. Та такий погляд зовсім був противний народньому змаганю. В Полудневій Русі, противно, всі хотіли бути козаками, т. є. вольними людьми; всі гледіли доріг и способів, щоб повернутися в козаків. Одною с таких доріг була Запороська Січ. Люди, що після права були панськими хлопами в добрах наслідних або коронних, втікали на Запороже, а вертаючи відтам не хотіли вже служити своїм панам, називали себе козаками и, яко вольні люди, вважали своєю власністю ту землю, на котрій жили и котру обробляли, між тим як владілець узнавав ту землю своєю. Владільці и їх управителі ловили таких втікачів и карали смертю, та не все можна то було вдіяти. Багато землевладільців заводило тоді слободи и закликали до себе всякого, даючи вольности. В такі слободи втікали ті, котрих прослідували на їх давнім житлі. Між

самими владільцями повставали задля того суперечки, часто діялися напади одних на других. Іноді й самі пани закликали до себе чужих хлопів-самовольців, називали їх козаками и з їх помічю кривдили свою братию. Такі козаки, при першій недоволеню, готові були поступати з своїми новими панами так, як з давними. Реєстрові козаки мало мали охоти замикати свій стан и радо приймали в ёго нових братців, так що скількість реєстрових була в дійстности далеко більша, як на папері. Іноді такі польські піддані, назвавши себе козаками, не пробували ні вступати в реєстер, ні приставати до панів, а збирались оружними ватагами и вибирали собі проводира, котрого звали гетьманом. Так поступали именно ті, що бували в Січі, воювали против Турків и Татар и добували собі там — як виражались тоді — „рицарську славу“. Сі так звані „своєвольні купи“ (ватаги) вже при кінці XVI. в. сталися страшними для Польщи и викликували против себе строгі постанови соймові. В дійстности сі постанови не сповнювано, тим більше, що й польський король и польські пани, оголосивши ватаги самозваних козаків противозаконними шайками, сами вживали їх у війнах з Москвою, Швецією и Турцією. Таким способом крім козаків городових, записуваних в реєстри, и козаків січових, що неустанно то доповнялись втікачами з України, то меншали через повертаючих назад в Україну, було ще багато козаків своєвольних, що склалися с панських хлопів и вибирали собі гетьманів. Правління переглядало реєстри; з них виключали лишніх козаків; сі лишні звалися „виписчики“; але виключені з реєстру и дальше звали себе козаками.

Розумно буде, що при таких усліях полуднево-руської суспільности тогочасної, у польского правління, а найголовнійше у польских панів, явилось посеред простолюдя багато ворогів; сі вороги ставались тим запеклійшими и небезпечнійшими, чим сильнійше проявлялося с польскої сторони змагане, щоб задержати наплив народу в козацтво. Польске право віддавало хлопа в безумовне орудуване ёго пана. Зрозумно, що таке положене не могло бути ніде миле; але там де нарід не мав ніякої змоги вирватися з неволі, він терпів, з роду в рід привикав до своєї долі так, що перестав думати про луччу долю. В Україні було инакше. Тут для народу було багато покус, щоб добути волі. Перед очима в ёго був вольний стан, що складався з ёго ж братів; в сусідстві з ним були дніпрові острови, де можна було втічи від тяжкої власти; наконець близькість Татар и небезпечність татарських набігів приучували українського чоловіка до зброї; самі пани не

могли заборонити своїм українським хлопам носити зброю. Таким способом в народі южноруським піддержувався жвавий воєнний дух, незгідний з невольничим станом, на котрий засуджував його польський суспільний лад.

Між тим, як способи панської управи в Україні, так и властивість відносин, в яких була висша класа до низшої, зовсім не мирили руського хлопа с паном и не успособляли його до добровільної залежності.

Змагане народу до козакування або так зване Поляками „українське своєвольство“, почало приберати релігійну ознаку и одержувати у власних очах руського народу моральне освящене. Вже повстання Наливайка и Лободи заслонялись до певної степені обороною релігії. Вслід за заведенем унії руська висша класа скоро відпала од своєї релігії а с тим и від своєї народності. Руські пани стали для простого народу зовсім чужими, а власть їх над народом одержала вид наче б чужоземного и шовірного підданства. Міщане и хлопці тільки зо страху а не с переконання приймали унію и поки не навикли до неї в протягу многих поколінь, довго були готові од неї відпасти. В Україні, де нарід був одважніший и менше підлягав невольничому страху, унія трудно пускала корінь. Реєстрові козаки не приймали її зовсім, тому що не боялись панів; знакомість з війною додавала їм відваги. Самовольні козаки ще більш зненавиділи унію, яко одну с ознаку панського угніту. Таким способом православна релігія стала для руського народу знаменом волі и захисту против панському угнітові.

Згідне свідство сучасних жерел показує, що під кінець XVI. и в першій половині XVII. в. пануване безусловне панів над хлопцями довело останніх до найсумнішого бити. Єзуїт Скарга, фанатичний ворог православя и руської народності, говорив, що на цілій земній кулі не найде держави, де би так обходилися с пахарями як в Польщі. „Владілець або королівський староста не тільки відбирає у бідного хлопа всё, що він заробляє, але й убиває його самого, коли схоче и як схоче, и ніхто не скаже йому за се лихого слова“. Між панами розширилась тоді пристрасть до безмежної роскоші и гайнуване гроша, що вимагало великого накладу. Один Француз, що жив тоді в Польщі, замітив, що обід щоденний польського пана стоїть більше, як у Франції обід для запрошених. Тодішній судя звичаїв Старовольський говорить: „В давніших часах королі ходили в баранячих тулупах, а тепер візник покриває собі тулуп дорогою матерією, щоб визначитись

од простолюдя. Перше шляхтич їздив простим возом, а тепер котить шестерпею в колясі, обитій шовковою тканиною з срібними украшениями. Перше пили добре домашнє пиво, а тепер и стайні тхнуть угорським. Усі наші гроші йдуть на заморські вина и ласощі, а на викуп полонених и на оборону отчини в нас гроший нема. Від сепатора до останнього ремісника всі проідають и пропивають своє майно и попадають в невинплатні довги. Ніхто не хоче жити працею, а кождий вижидає, щоб захопити чуже; легко прийшло, легко и пішло. Зарібки підданих, здерті шподі з їх слезами, а шподі з шкірою, уживають наши, як потвори. Одна особа одного дня пожирає стілько, скілько заробляє много бідняків через довший час. Всє йде в один діравий мішок — черево. Мабуть пух у Поляків має таку власність, що вони можуть на нїм спати супокійно и не мучаться совістю.“ Знатний пан уважав своєю повинністю держати при своїм дворі ватагу шляхтичів-нероб, а жінка його таку саму ватагу шляхтинок. Всє то спало на роботу класу хлопів. Крім звичайної панщини, залежної од самоволі владільців, вони були обтяжені многими дрібними данинами різного роду. Кожний улий був обложений даниною під назвою „очкового“; за вола платив хлоп рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасти худобу — спасне; за змелене муки — сухомельщину. Хлопам не дозволювано споряджувати собі напїтки, ні купувати собі инакше, як у жїда, котрому пан оддає коршму в аренду. Чи пан їде на сойм, чи на прощі, чи на весїлє, — на підданих накладається якийсь новий тягар. В королівських добрах, котрими орудували старости або завідувателі, положене хлопів було ще гірше, хоч закон линав їм право жалитися на надуживання; ніхто не смів жалитися, — після замітки Старовольского, — тому що винувачений буде все правий, а хлоп винуватий. „В судах у нас, — говорить той сам письменник, — завелися нечувані податки и підкупства; наші війти, лавники, бурмистри — всі підкупні, а про доносців, що втручують невинних людей в біду, и говорити нічого. Спїймають богача, запутають и засадять в тюрму, та й тягнуть з його подарунки и хабарі“. Крім безмежної самоволі старости або його дозорці, в коронних добрах лютували жовїри, котрі тоді визначались зухвалою и сваволею. „Багато — замічає Старовольский — говорять у нас про турецьку неволю; та се тикається тільки воєнних бранців, а не тих, що живуть під турецькою властю и займаються хліборобством або торговлею. Як заплащать річну данину, тоді вони свободні, як у нас не свободний ні оден шляхтич. В Турції жаден паша не може

останньому мужикови вчинити того, що робиться в наших місточках и оселях. У нас в тім тільки й воля, що вільно робити кожному, що задумає; и с того виходить, що бідний и слабкий стається невольником багатого и сильного. Який небудь азиатський деспот не замучить за ціле жите стільки людей, скільки їх замучать одного року в вольній Речі Посполитій“.

Та нічо так не тяжило и не вражало руського народу, як власть жидів. Пани, лінуючись орудувати добрами самі, віддавали їх в аренди жидан с повним правом панської власти над хлопами. И тут-то не було кінця слідствам над робочою силою и духовною жизнью народу. Крім різних можливих проявів самоволі, жида, користуючись пониженєм православної віри, брали в аренди церкви, накладали оплати за хрещенє дітей („дудки“), за вінчанє („поємщина“), за похорони и наконець в загалі за всяке богослуженє; крім того, — й знарошно висмівали віру. Віддавати добра на аренди видавалося так вигідно, що число жидів усе більше й більше змагалось и Полуднева Русь опинилась під їх властю. Жалоби народу на жидівське насилє до сього часу пробиваються в піснях народніх. „Як — сказано в одній думі — родиться у бідного мужика або козака дитя, або козаки чи мужики задумают звінчати своїх дітей, — то не йди до попа за благословенєм, а йди до жида и кланяйся ёму, щоб позволив отворити церкву, охрестити дитя або звінчати молодих“. Навіть римсько-католицькі священники, при всій своїй нетерпимости до ненависної для них „схизми“, виступали против передачі руського народу під власть жидів. Так в одній проповіді — виголошеній вже тоді, як Хмельницький розбудив дрімучу совість панів — сказано: „наші пани вивели с терпеливости своїх бідних підданих в Україні тим, що віддаючи добра жидам в аренди, продали схизматиків у тяжку неволю. Жида не дозволяли бідним підданим хрестити дітей або вінчатися, поки не заплатили їм осібної данини“.

Розумно, що нарід, находячись в таких положеню, кидався в козацтво, втікав юрбами на Запороже и відси появлявся оружними ватагами, котрі скоро розповсюднились. Повстаня слідували за повстанями. Пани жалувались на зухвальство и сваволю українського народу. Рівночасно відбувались безупинні напади на Турцію. Ватаги удалців, що визволились побігом од тяжкого панського и жидівського угніту, втікали на Запороже, а відтіля на чайках (довгих човнах) пускалися морем грабити турецькі побережні городи. Жизнь на родині мала так мало примани, що вони не боялися піддаватись ніяким небеспечностям; а нападати на не-

вірних, після понятий тогочасних, уважано богоугодним ділом, тим більше, що цілю сих нападів було так визволене полонених християн, як и добути добичи від певірних. Турецькі послы неустанно жалувалися перед польським правлінням на козаків. Поляки після змоги ловики винуватих и карали їх, але як самі вадилися с Турками або Татарами, тоді давали волю тим самим українським удалцям. Сі походи були именно важні тим, що послужили дальшою військовою школою для українського народу и помагали ёму дружно и рішучо повставати против Поляків; на се не важився в инших місцях руський нарід, що стогнав під таким самим угнітом.

Поодиноких місцевих повстань народу було дуже багато, та не всі вони нам звістні. Правління тільки виготовляло нові реєстри, бажаючи обмежити число козаків. Та після кожного реєстровання число козаків подвоювалось, потроювалося; лишніх знов виключали из списків, а сі лишні не слухали и побільшали число своє силами охотників. Часами хлони зворушились проти владільців, збирались у ватаги, нападали на обійстя владільців. Жорстокі кари слідували за кожним притлумленем; та бунти на ново підіймались. Усі хотіли бути козаками; годі було розібрати: хто справдений козак, а хто тільки називає себе козаком. В 1614 р. коронний гетьман Жолківський розігнав у Брацлавщині чималу ватагу, що звала себе козаками, а 15. жовтня під Житомиром заключив з реєстровими козаками умову, після котрої вони обовязалися не приймати в своє товариство своєвольних ватаг, що називали себе козаками и нападали на панські добра, не збирати народу на ради; всім тим, що самовільно звали себе козаками, казали позістати під панською властю. Сю умову зараз нарушено. Шляхта жалувалась перед королем: король писав универсали, та в сих универсалах пробивалась вже свідомість немочи. „Не зважаючи на всі давні способи, — писав король в 1617 р. — козацька свобода дійшла до страшних крайностей; громади козаків не дають Речі Песполитій супокію; шляхта не може жити безпечно в своїх добрах.“ Впрочім в першій четвертині XVII. в. козацька сміливість находила собі поле діяльности то в московській державі, то в Турції и Волощині. Під проводом Сагайдачного козаки помагали Полякам у війні с Турцією. Та як скінчилася та війна козацькі повстання стали приберати значно ширший розмір. В 1625 р. козаки вислали своїх депутатів на сойм з домаганем, признати законними духовних, посвячених єрусалимським патріярхом, оддалити ушитів од церков и дібр церковних, знищити всякі обмежаючі

постанови против козаків и не обмежати їх числа. Вони, при своїй просьбі, післали цілий спис різних прослідвань, котрих дізнавали Русини в Польщі и Литві, замічали, що всюди відбирають у православних церкви, тягнуть у суди православних під різними поводами и віддаляють їх од цехових ремесл, саджають в тюрми и бють священників; жалувались, що пракославні діти виростають без хрещення, люди живуть без вінчання и умирають без сповіди и св. причащення. Просьба ся не мала ніяких наслідків и козаки під проводом гетьмана Жмайла стали самі розправлятися: вдерлися до Києва, вбили київського війта Теодора Ходіку за ревність до униї, ограбили католицький монастир, убили в нім священника и вправили до московського царя посольство с просьбою прийняти козаків під свій захист. Сього не хотіли їм простити Поляки и коронний гетьман Станислав Конєцьпольський дістав наказ притлумити козаків оружем. Козаків було тисяч до двайцять; та між ними повстала незгода, так що часть їх розійшлася. Конєцьпольський припер їх до Дніпра, недалеко Крилова; реєстрові козаки рішилися миритися; скинули Жмайла, вибрали гетьманом Михайла Дорошенка и заключили с польським гетьманом на урочищу „Медвежі Лози“ умову, після котрої козаки мали зіставати в числі шести тисяч и бути під властю коронного гетьмана; дальше всі, що звали себе козаками мали підчинятися своїм старостам и панам; усі землі, котрі вони собі присвоїли и вважали козацькими, мали бути звернені владільцям. Умова та не могла розв'язати суперечних питань після бажання Поляків. Число виключених с козацького стану значно перевищило число реєстрових; и ще побільшувалось ново зложеними ватагами. Непокірні хлопці втікали юрбами на Січ. По смерті Дорошенка, що поляг в битві с Татарами, Поляки настановили над реєстровими козаками проводирем Грицька Чорного, чоловіка прихильного Полякам; та самовольні козаки, зібравшись в Січі, вибрали гетьманом Тараса и посунули на Україну. Реєстровці видали Грицька Чорного Тарасові; Запорожці жорстоко покарали його, що він прийняв унию. Тарас, признаний реєстровцями, розіслав по Україні универсал и вговорював увесь народ піднятися и йти на Поляків в имя віри. Многі духовні підохочували Русинів до оборони віри й жицні, тому що роздраженні тоді Поляки кричали, що треба знищити схизму и викорінити весь бунтівничий народ, а Україну заселити Поляками. Польські историки впевняють, наче б и Петро Могила, ще яко печерський архимандрит, заохочував народ до повстання.

Поляки допускалися тоді страшних варварств. Самійло Лаш, коронний стражник (надзорця пограничних країн) обтинав людям носи і уши, віддавав дівчата й жінки на паругу своїм воякам і в перший день свят Великодніх 1639 р. в містечку Лисянці вирізав що-до одного всіх мешканців, не розбираючи ні роду, ні віку: багато з них убито в церкві. Щоб пагнати народови страху, роблено і в інших містечках то само. Тарас скупив свої сили лівобіч Дніпра, коло Переяслава. Конецьпольський вступив з ним в битву, котра була так невдачна для Поляків, що після їх власного свідчення в Конецьпольського за один день пропало більше війська, як за три роки війни з Шведами. Жаль, що вихід сеї війни для нас зівстав незвідний. Тарас якимсь способом попав у руки Поляків і був казнений.

За два роки вмер Зигисмунд III. Реєстрові козаки за його сина Володислава брали уділ в поході против Москви, но за то інші козаки спустилися самовольно в Чорне море, нападали на турецькі краї і збиралися на дніпрових островах, щоб знов ити війною на Поляків. Щоб перетяти побіг народу за пороги, Конецьпольський заложив над Дніпром перед самими порогами твердиню Кодак і лишив там гарнизон під начальством Француза Маріона. Та в серпні 1635 р. начальник самовольних козаків Сулима збурих сю твердиню, вибив залогу і почав закликати народ до повстання.

Замір йому не вдався. Конецьпольський вислав реєстрових козаків і вони спіймали Сулиму, що ще не встиг зібрати значнійшого війська. Їму відтяли голову в Варшаві.

Після того оголошено знов строгий приказ самовольним козакам слухати своїх панів, а щоб се виконати, розставлено в Україні польські війська, котрі зараз стали заподівати народови всякі насиля. То спонукало реєстрових козаків 1636 р. звернутися з жалобою до короля; вони вибрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша і чигиринського Зиновія Богдана Хмельницького.

Зиновій Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В молодості вчився він у Ярославію (галицькій) у єзуїтів і одержав на свій час гарне образованє. Отця його вбито в Цецорській битві, нещасній для Поляків, де поляг їх гетьман Жолківський. Зиновія, що брав уділ в битві разом з отцем, взяли Турки в полон; він був через два роки в Царгороді, навчився там турецького языка і східних обичаїв, що йому опісля стало в пригоді. Коли Польща помирилась с Турцією, Зиновій вернув до

рідного краю, служив у козацькій службі и досягнув чин сотника. Єсть вість, що він був під Смоленськом в 1632 р. и дістав од Володислава шаблю за хоробрість^{*)}).

Для перегляду козацьких жалоб назначено сенатора и воєводу брацлавського Адама Кисіля, православного пана, що вважав себе знатним оратором и искусним дипломатом. Він почав хитрувати с козаками и тягати їх, стараючись успокоїти реєстровців обіцянками гроший, а найважнійше добиваючись виключення з реєстру лишніх козаків и повернення їх під власть своїх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, перішущий, але тим не менше щиро прихильний козацькій справі. В тім часі, як він радив с Кисілем, новий проводир самовольних козаків Павлюк, напав з Січи на Україну з 200 людьми, забрав у Черкасах цілу козацьку артилерію и повернув назад в Січ, а відтам писав, вговорюючи козаків реєстрових, щоб злучилися з „вишчечиками“ и одностайно боролися против Поляків. Томиленко вагався, а Кисіль, — котрий після власного свого признання робив розлад між козаками, — зібрав кружок реєстрових козаків и зложив з них раду над рікою Русавою. Ся рада скинула Томиленка и вибрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича (Кононенка), родом Москаля, прихильного панським поглядам. Разом з Томиленком скинули й інших старшин, тільки лукавий писар Онушкевич лишився при своїм уряді. Павлюк, дізнавшись про такий переверт, післав свого товариша, чигиринського полковника Карпа Скидана, з відділом у Переяславль, а сам став з військом коло Крилова. Скидан війшов нічю в Переяславль, спіймав Кононовича, писаря Онушкевича, новонастановлених старшин и привіз їх у Крилів. Козаки осудили їх и розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко добровільно відступив ёму первенство и зістав ёго товаришем и другом.

Павлюк розіслав универсал по всіх городах, місточках и селах и завзивав цілий руський народ до повстання:

„Наказуємо вам и вговорюємо вас, щоб ви всі одностайне, від малого до великого покинули свої діла и без проволоки збиралися до мене.“

На поклик Павлюка найперше відозвалися лівобіч Дніпра так звані нові слободи, а потім и правобіч розлягся, як каже ровес-

^{*)} Так говорить одна українська літопись и додає, що в двацять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то говорив: „шабля ся осоромляє Богдана“.

ник, крик: „на свободу, на свободу!“ Одні втікали до Павлюка; другі творили ватаги, кидались на панські двори и забирали там запаси, коний, оружа... Сам Павлюк, розіславши універсал, поїхав в Січ збирати Запорожців, а начальство в Україні поручив Скиданови. Всі реєстрові полки, один за другим, перейшли на сторону повстання. Скидан заложив свій табір в Мошнях (черкаського повіту). Конецьпольский вислав против козаків свого товариша Потоцького.

Грудня 6-го 1637 р. наступила битва коло села Кумейки. Русини бились запекло; та сильний холодний вітер віяв їм в лице; їх розбито и вони втекли к Дніпрови и стали в місточку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки зворушились против ёму за те, що він не в пору пішов на Січ и пропустив слушний час. Кисіль, що був с Потоцьким, вговорив козаків, щоб видали Павлюка и ручив, що король простить їм. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, викликали гетьманом одного из старшин Дмитра Томашевича-Гуню, але Гуня не годився на старшинство ціною видачи своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки спіймали Павлюка, Томиленка и якогось-ще Івана Злого и привели Потоцькому.

Заклучили с польським начальником умову: козаки обіцяли слухати польського правління. Умову сю підписав Зиповий Богдан Хмельницький, що був уже тоді генеральним писарем. Потоцький настановив над козаками старшим Іляша Караїмовича. Гуня, Скидан и інші втекли.

Павлюка, Томиленка и Злого привезли в Варшаву. Надармо Кисіль просив перед соймом, щоб дарували їм жите, відкликуючись на свою поруку. Їго протесту не послушали. Козацьким проводирам відтяли голови.

Потоцький тимчасом, скінчивши на Україні, почав немилосердно карати бунтівників. Ціла дорога від Дніпра до Ніжина була уставлена посадженими на кіл хлопами. Але тоді, як Потоцький карав сотнями бунтівників и кричав: „я з вас воскових зроблю!“, Русини сміло говорили ёму: „Коли ти, пане-гетьмане, хочеш карати винуватих, то посади на кіл разом цілу праву и ліву сторону Дніпра.“

Ледво що зачалася весна 1638 р., а вже по цілій Україні рознеслася вість, що з Запорожа йде нове військо. Там вибрали гетьманом Полтавця Остранина. З ним пішов Скидан. Народ юрбою горнувся до них з усіх сторін. Потоцький виступив против них и поніс поразку під Голтвою. Та між козацькими проводирами не

було ладу. Поляки, уладнавшись після поразки, атакували Остранина під Жовнином, коло Дніпра. Острианин утік з війська в московську державу. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстровці не пристали тоді до повстання, тому що були с польським військом и під проводом начальників, котрих настановили Поляки. Гуня від половини червця до половини серпня взято тримався против Поляків, годився миритись, та не инакше, як на основі хоч троха користних умов. Наконець козаки зложили оружа. Гуня втік в московську державу. Скидан, що ще перше виправився за Дніпро для зібраня нових сил, попався в полон.

С того часу Поляки, хоч лишили реєстрових козаків в прежнім числі, але давали їм начальників из стану шляхоцького. Замість гетьмана настановили в них комисара, якогось Петра Комаровського; генеральний писар Зиновий Богдан Хмельницький втратив свій уряд и зістав як перше чигиринським сотником. Щоби затамувати побіг народу за пороги, відновлено Кодак. Оповідаять, що Конецьпольский, приїхавши оглядати відбудовану твердиню закликав до себе козацьких старшин и глумливо спитав їх: „як вам здається Кодак?“ — „Manu facta, manu destruo“ (що людськими руками зроблено, то й людськими руками збудеться) — відповів Хмельницький.

Поляки прийшли до переконання, що для погамовання бунтовливости загноздженої між руським народом, треба братися до строгих способів; за найменшу пробу повстання карали дуже варварським способом: „и муки фараонові—говорить українська літопись—нічого не значать против ляхького тиранства. Ляхи дітий в кітлах варили, жінкам видерали груди колодою и заподівали инші невисказані муки.“*)

Козакам вже трудно було починати повстанє. Самих реєстрових козаків майже замінили в хлопів и вони робили паньщину на своїх начальників шляхоцького стану. Инший зворот надано руській справі на дворі короля Володислава.

Сей король, с природи розумний и діяльний, був недовольний своїм положенем, що засуджувало ёго на безчинність; важна була для ёго анархия, що панувала в ёго королівстві. Ёго само-

*) Повність сих вістей потверджують також сучасні великоруські звістки: „польскіе и литовскіе люди ихъ христіанскую вѣру нарушили и церкви ихъ, людей собирая въ хоромы, пожигали, и пищающее зелье, насыпають имъ въ пазуху, зажигають и соецы у женъ ихъ рѣзали...“

любство дізнавало неустанно пониження від гордих панів. Король бажав зачати війну с Турцією. Після загальної думки сучасних укривалося за тим бажанєм друге: скріпити через війну свою королівську власть. Хоч нема ніяких письмених зізнань з ёго сторони в сім замірі, та вся шляхта від малого до великого була об тім переконана и вважала канцлера Оссолінського спільно винуватим с королем. Впрочім канцлер хоч и потокував замірам королівським, то все ж не був певним чоловіком, щоб їх сповнити. Се був розкішний, плеканий, суєтний, тривожливий аристократ, умів складно говорити, та не мав снаги боротися против бездоля, а, найбільш дбаючи про себе самого, в небезпечности готов був перейти на противну сторону.

В 1645 р. прибув до Польщі венецький посол Тєполо, щоб наклонити Польщу вступити з Венецією в союз против Турків; обіцяв він з венецької сторони значні суми грошей а найбільш домагався, щоб польське правління дозволило козакам розпочати морські походи на турецькі береги. Папський нунцій також заохочував короля до війни. Сподівались уділу господарів молдавського и волоського, мали надію на семигородського князя и на московського царя. С початком 1646 р. польський король заключив з Венецією умову; Тєполо видав королеви 20.000 таларів на збудованє козацьких чайок; король завізав до Варшави чотирох козацьких старшин: Іляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького и Нестеренка. Хмельницький недовго потім був у Франції, де радився з графом Дебрежи, настановленим послом в Польщу, що до приставки козаків у французьке військо. Потім 2400 охочих козаків виправилося до Франції и в 1646 р. брали уділ при дозбутю Динкерка в Іспанців.

Король бачився с козацькими старшинами нічу, прийняв їх ласкаво, обіцяв побільшити число козаків до 20.000 крім реєстрових, наказав збудувати чайки и дав їм 6000 таларів, обіцяючи заплатити в протягу двох літ 60.000.

Усє то діялося нишком, та не могло довго задержатися в тайні. Король видав так звані зазивні листи, щоб затагати військо за границею. Затаг ишов зразу скоро. До Польщі стали прибувати німецькі жовняри, що брали уділ в трийцятилітній війні и не привикли повдержуватися самоволі. Шляхта, що щільно дивилась за непорушностю своїх привилеїв, стала кричати против короля. Сенатори твкож підняли наріканя. Королеви нічого не позіставало, як віддати свої заміри під осуд сойму.

У вересню 1646 р. зібрались наперед соймики по воеводствах. Шляхта всюди показалаась неохочою до війни и толкувала як найгірше королівські замисли. „Король — кричали на соймиках — задумує про війну, щоб зібрати військо, взяти ёго під своє начальство и за ёго помочю зменшити шляхоцькі вольности. Він хоче хлопів обернути в шляхту, а шляхту в хлопів.“ Повстали найдивоголядніші вигадки; була поговірка, що король хоче зладити різню в роді Вартоломеевої ночі; Оссолинського називали зрадником отчини.

В листопаді зібрався сойм у Варшаві. Всі одноголосно закричали проти війни. Королеви треба було піддатися волі сойму и наказати розпустити наwerbоване військо, а козакам за-казати робити чайки. Короля зобовязали, щоб не збирав наперед війська и не входив у союзи с посторонними державами без волі Речі Посполитої.*)

Козацькі старшини, Караїмович и Барабаш, вбачаючи, що замір королівський не вдається, сховали королівську привілегию на побільшене козаків и будоване чаёк. Хмельницький хитрощами дістав сю привілегию в свої руки. Розказують, що він запросив у свій хутір Суботово козацького старшого (незвісно чи Караїмовича, чи Барабаша) и підпоївши ёго, взяв у ёго шапку и хустину и вислав чуру свого до жінки старшого за привілегиею. Пізнавши річи свого чоловіка, жінка видала важне письмо.

Вслід за тим с Хмельницьким приключилася подія, що мала, здається, звязь з захопленням привілегії. Ёго хутір Суботів (8 верстов од Чигирина) дістав був в дарі ёго отець од прежіёго чигиринського старости Даниловича. В Чигирині був уже инший староста Олександр Конецьпольский, а в ёго підстаростою шлях, тич Чаплинський. Сей випросив собі в Конецьпольского Суботів-позаяк Хмельницький не мав документів на посідане. Коли староста Конецьпольский на се призволив, Чаплинський, після польского звичаю, напав на Суботів під той час, як Хмельницького не було дома; и як десятилітний хлопець, син Хмельницького, ёму сказав щось нечемного, казав він ёго вибити. Слуги так немилосердно сповнили сей приказ, що хлопя вмерло другого дня. Після деяких вістий, крім того, Чаплинський звінчався після уставу римсько-католицької церкви з другою жінкою Хмельницького, котру

*) Після замітки Тепола, королеви треба було тільки підкупити кількох послів, щоб скликати сойм, позаяк в Польщі голос одного посла вносив рішене цілого сойму. Та король не рішився на те, тому, що боявся межиусобиць. Крім того він старався піддержувати для себе прихильність нації в надії, що Поляки виберуть ёго сина.

Хмельницький взяв по смерті першої своєї жінки, Ганни Сомко.*)" Та об сій вісти про жінку можна сумніватися.

Хмельницький запізнав перед суд Чаплинського, та не міг нічого вдіяти, тому що не мав письмених документів. В польськім суді тогочаснім трудно було козакови правуватися с шляхтичем, котрого поперав знатний пан.**)

Тоді Хмельницький зібрав до трийцять козаків и став з ними радитись, як би покористуватись привилегиєю королівською, одновити силу козацтва, вернути свободу православній вірі и захистити руський народ од самоволі польских панів. Один сотник, що був на сих сходинах, доніс об тім на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький казав увязнити Хмельницького. Та переславський полковник Кречовський, котрому віддали Хмельницького під надзір, випустив увязненого. Хмельницький утік верхом через степ в Запорозьку Січ, що була тоді на „Микитинім Розі.“

Тут застав Хмельницький не більш як триста юнаків, але вони дали поклик и стали з різних дніпрових островів и берегів збиратись утікачі, що там проживали. Сам Хмельницький удався на Крим. Він показав ханови привилегию короля Володислава. Хан Ислам-Гирей побачив ясні докази, що польський король загадував війну против Криму и Турції; крім того хан був уже лихий на короля за те, що вже кільканайцять літ не діставав с Польщи належних грошей, котрі Поляки називали подарунками, а Татаре вважали даниною. Нагодився Татарам гарний и вигідний повід, щоб дістати добичи. Однак хан сам не виступив на Польщу, хоч обіцяв се с часом вчинити, тільки позволив Хмельницькому закликати с собою кого-небудь з мурз. Хмельницький запросив Тугай-бея, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотире тисяч Ногайців.

Се діялось зимою с 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Миколай Потоцький и польний (ёго помічник) Мартин Калиновський збирали військо, взивали панів, щоб йшли їм на поміч з своїми oddілами, котрі, після тодішнього звичаю, пани держали в себе під назвою надворних коменд. Між тим заходився Потоцький, щоб якими-будь хитрощами виманити Хмельницького з Січи и вислав до ёго письма в Січ. Та всі ёго заходи в сім згляді не вдалися.

*) Матери синів Хмельницького Тимоша и Юрія и дочок: Стехи и Катерини.

**) Зберігся переказ, записаний в сучасних літописях, та за правдивість ёго годі ручити. Оповідаеться, неначе б Хмельницький удавався до короля и Володислава сказав ёму: „ви воєвники и носите шаблі; хто вам загаує за себе стати?“

Між тим руський народ готовився до повстання. Козаки перебрані то вбогими, то богомольцями, ходили по селах и намовляли мешканців то отворити козакам Хмельницького ворота городські, то насипати піску в польські пушки, то втікати в степ в ряди воєвників запороських. Поляки уживали строгих способів: заказували ходити юрбами по улицах, збиратися в домах, забирали в мешканців оруже, або відкручували в їх оружю замки, жорстоко мучили и карали тих, кого підозрівали о порозумінє с Хмельницьким. Потоцький заявив своїм универсалом, що кождий, котрий втік на Запороже, відповідає жизнью своєї жінки и дітей. Такі поступки вийшли на шкоду Полякам и роздражнили руський народ, що й без того їх не навидів. З лівої сторони Дніпра було наручніше втікати и відси спішили ватаги до Хмельницького. Весною у ёго зібралось до осьми тисяч. В цвітню дійшла вість до начальників польского війська, що їх ворог виступає з Січі; замість того, щоб ити на ёго з усім своїм війском, вони вислали против ёго реєстрових козаків з їх начальниками Дніпром на байдаках (великих суднах) а берегом невеликий одділ кінниці під начальством молодого сина коронного гетьмана Степана с козацьким комисарем Шембергом. „Сором — говорив тоді коронний гетьман — посилати значнійше військо против якої-небудь пікчемної шайки підлих хлопів.

Козаки, пливучи на байдаках Дніпром, дісталися 2-го мая до урочища, званого „Камінним Затеком“ и задержалися, вижидаючи польского відділу, що йшов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Нічу с 3-го на 4-го мая з'явився до них післанець Хмельницького, козак Ганжа, и смілою промовою розохотив їх, и так вже спосібних до повстання. Полковник Кречовський, що був у висланім реєстровім війську, с своєї сторони підмовляв козаків до Хмельницького. Реєстровці втопили своїх шляхоцьких начальників, що годили панській власти; між ними згинули Караїмович и Барабаш. В ранці всі злучилися с Хмельницьким.

Скріпивши реєстровими козиками своє військо, Хмельницький розбив 5-го мая польский одділ над потоком, званим „Жовті Води“. Син коронного гетьмана Степан умер з ран; инших панів узяли в полон; між полоненими було тоді двох знатних опісля людей: перший був Степан Чарнецький, котрому суджено було статися искусним польским воєвником и жорстоким мучителем руського народу; другий був Иван Виговський, руський шляхтич; попавши в полон, сей чоловік так умів підольститись Хмельницькому,

що в короткім часі став генеральним писарем и найважнішим порадником гетьмана.

Головне польске військо стояло недалеко Черкас, коли оден ранений Поляк приїс сюда вість про поражене висланого в степ одділу. Потоцький и Калиновський були в незгоді між собою и робили роспорядження на перекир оден другому, згодились однако на то, що треба їм відступити ближше до польских границь. Вони відступили від Черкас и добилися до города Корсуня, над рікою Росю; тут вони зачули, що Хмельницький вже недалеко, и рішилися задержатись, щоб вийти в битву; але 15-го мая появилсся Хмельницький під Корсунем; сіймані козаки наговорили Полякам багато прибільшених вістий про скількість и сили війська Хмельницького. Калиновський готов був вдатись у битву; Потоцький не позволив и казав уступати такою дорогою, щоб вигідно було видобутись од неприятеля. Поляки взяли собі за провідника одного руського хлопа, котрого, як видно, знарошно підіслав Хмельницький. Між тим, обчислюючи наперед, куда Поляки підуть, козацький начальник вчасно вислав своїх козаків и казав їм при збєчи з гори в долину, звану „Крута Балка“, обрізати гору и зробити кручу, котра б загородила дорогу возам и коням. План удався як не можна лучче. Поляки с цілим своїм табором попались просто в се нещасне місце, тоді зовсім поросле лісом, и в тім часі на них ударили з усіх сторін козаки и татаре; їх цілком поразили. Оба начальники попалися в полон; ціла артилерія, всі запаси и худоба дісталися витязям. Шляхтичі, що складали військо, не змогли втечи. Хлопи ловили їх, убивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польских начальників Татарам в полон, щоб їх заохотити до дальшої помочи козакам.

Корсунська побіда була незвичайно важною, ще небувалою в своїм роді подією; руському народови як би нараз відкрились очи: він побачив и пізнав, що ёго гнобителі не так могуті и непобідимі; панська пиха впала під односердними ударами рабів, що рішилися наконець скинути с себе ярмо неволі.

Після сеї першої побіди Хмельницький спинився и виправив у Варшаву козацьких послів з жалобами и поясненнями, та в сю саму пору захопила смерть короля Володислава в Меречи, що дала повід до поговірок про отруту.

В Польщі наступило безкоролівство, припадав новий вибір короля.

На усильну просьбу брацлавського воеводи Адама Кисіля, що бажав як-небудь протягнути час, Хмельницький згодився всту-

пити в переговори и до вересня не йшов з військом дальше на Польщу. Однак мало довіряв він можности примиреня с Поляками и тому написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в котрій заявляв бажане вступити під власть єдиного руського володаря, щоб сповнилося, як він виражався, „изъ давнихъ лѣтъ глаголемое пророчество“. Він вговорював царя, щоб користав с часу и вирушив на Польщу и Литву тоді, як козаки будуть напирати на Ляхів з иншої стороны. Московський царь не покористувався тоді пригідним случаем, а сам Хмельницький дармо втеряв кілька місяців на безхосенних переговорах с Кисілем и ёго товаришами, що повнили службу комисарів.

Южноруський народ зовсім не так споглядав на обставини, що захопили ёго. Як тільки розійшлася вість про побіду над польським військом, у всіх сторонах руської землі, що підлягала Польщі, навіть и в Білорусі, що більше привикла до угніту, як Южна Русь, вибухло повстанє. Хлопи збирались в шайки, звані тоді загонами, нападали на панські оселі, бурили їх, убивали владільців и їх дозорців, вигубляли католицьких духовних; діставалось и унітам и всякому, кого тільки підозрівали о прихильність Полякам. „Тоді—після замітки сучасного літописця — гинули православні ремісники и купці за то тільки, що носили польску одіж, и не оден чванько заплатив житем за те, що, після польского звичаю, підголював собі голову.“ Убийства відбувалися з варварськими муками: здирали з живих шкіри, роспилювали на половину, били на смерть палками, пекли на вуглях, обливали кипятком, обмотували голову и потім спускали лук, так що у жертви вискакували очі; не було пощади и немовлятам. Найстрашнійше завзяте показував нарід на Жидах; вони були засуджені на конечне винищенє и всяке милосердє для них уважано яко зраду. Звоі закону витягали из синагог: козаки гуляли на них и пили горівку, потім клали на них жидів и різали без милосердя; тисячі жидівських немовлят кидали в криниці и засипали землею*). Після переказу сучасних

*) В Ладжинові, після вісти ровесника, козаки положили кілька тисяч звязаних жидів на лузі, спершу райли ім прийняти християнство и обіцяли пощаду, але жиди відказались; тоді козаки сказали: „Так ви самі винуваті; ми повбиваємо вас за те, що ви насміялись з нашої віри“. И потім всіх поубивали, не пощадивши ні роду ні зросту. Страшні убійства жидів случилися в Подоннім, де так багато їх вирізали, що кров лялася потоками через вікна домів. В иншій місці козаки різали жидівських немовлят и перед очима їх родителей приглядалися внутренностям зарізаних, насміваючися над звичайним у жидів розділюванєм мяса на кошер (що можна їсти) и трєф (чого не можна їсти) и про одних говорили: се кошер — їдьте! а про других се трєф — киньте псам!

згинуло їх в Україні тоді до сто тисяч, не лічачи тих, що померли з голоду и безвідя в лісах, болотах, в підземних сховках, и потонули в воді підчас даремного побігу. „Всюда по полях, по горах лежали тіла наших братів, — говорить сучасний жидівський рабин: — не було їм спасеня, тому що гонителі їх були бистрі, як орли небесні.“ Тільки ті спасли себе, що из страху о жизнь прийняли християнство: таким Русини прощали всё давне и лишали їх живими з їх майном; та вихрести скоро оголошувалися жидами, як тільки минала небезпечність и вони могли вибратися з України.

Всё польске, всё шляхоцьке в Полудневій Русі якийся час було перейняте якимсь безглуздим страхом, не боронилось, лиш втіало. Пани, що мали в себе оружні коменди, не в силах були и не рішались виступати против народнёго повстаня. Тільки оден с панів не втеряв тоді відваги: се був Єрема Вишневецький, син Михайла и волоської княжни з дому Могили. Він родився в православній вірі, та єзуїти навернули ёго в католицтво и став жорстоким ненависником и гонителем усёго руського. В початках повстаня Вишневецький жив у Лубнах, лівобіч Дніпра, де в ёго як и правобіч, були просторі добра; він мусив з своєю комендою, що склалися из шляхти удержуваної ёго коштом, перейти на правий берег и почав у своїх добрах карати бунтівників с такою самою нелюдською, яку обявляли розлючені хлопи над Поляками и Жидами, видумував найбільш вигадливі кари, веселився муками, що відбувались перед ёго очима и промовляв: „Мучте їх так, щоб вони чули, що умирають!“ Своім прикладом потягнув він за собою кількох панів и разом з ними почав ставити опір народови, боровся кілька разів с численним одділом руських хлопів и козаків під проводом Кривоноса, та мимо свого завзятя не міг зломати ёго и виїхав у Польщу. Хмельницький вважав ёго своїм найпершим ворогом и жорстокости Вишневецького заподіяні руському народови подавав яко повід до зірвання розпочатих переговорів.

Пани, що управляли справами підчас безкоролівства, зібрали військо з шляхти; начальства над тим війском добивався собі Вишневецький, та замість ёго назначено трёх начальників: князя Доминика Заславського, Олександра Конєцьпольского (сина недавно вмершого гетьмана Станислава) и Остророга. Хмельницький переcheкав літо и виправився против них у вересню.

Всёго війська, виставленого против Хмельницького було трицять шість тисяч. Польска шляхта тоді не визначалась духом воєнничим, вела в своїх добрах спокійне и веселе жите, хіснующи

з достатків, котрі приспориювала їм праця пригнобленого народу: у війську виставленім против Хмельницького, більша часть була таких, що тільки в перший раз виходили на війну. Навичка вважати хлопів неначе худобу спонукувала Поляків легкодушно дивитись на війну. „Против таких гольтіпак — говорили пани — не стоїть тратити куль; ми їх нагаями розженемо по полю!“ Інші так довіряли собі, що голосили таку молитву: „Господи, не помагай ні нам, ні їм, а тільки гляди, як ми розправимось с тим негідним хлопством!“ Польський воєнний табор стався зборним місцем, де Поляки їхали не воювати з неприятелем а поселитися и почванитися. Один перед другим старався виказати цінність своїх коний, багатство упряжи, красу власних строїв, позолочені луки на сідлах, шаблі з срібними вирізуваннями, чап्राки вишиті золотом, бархатні кунтуші, підбиті дорогими футрами, на шапках китиці, засіяні дорогоцінними камінями, чоботи з срібними и золотими острогами, — та найбільш пани силкувалися визначитись один перед другим розкошю стола и кухні. За ними везли в табор величнні склади посуду; їхали юрби слуг; в багатокрашених панських шатрах блищали литі кубки, чарки, тарілки, навіть умивальні и таци були срібні; в таборі сім було, після замітки ровесників, більше срібла, як олова. Привезли пани с собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, запаси їдла, цукрів, всяких ласощів, везли за ними багаті постелі и ванни; одним словом, се був зїзд для розвеселеня панів. З рана до вечера виправляли бенкети з музикою и танцями. Між тим, незлічена прислуга, що прибула с панами догаджувати їх вигадкам, и наємні жовніри, котрі забрали платню наперед и її ростратили, — робили різні напасти сусідним мешканцям, грабили їх, и мешканці говорили, що оборонці, за яких видавали себе сі воєнні люди, гірше їх нищать, як козаки, котрих Поляки старалися представити неприятелями народу и бурителями.

Вересня 20-го приближився Хмельницький до того розкішного польського стану; маленька річка Пилявка відділяла козаків од Поляків. По незначній потиці, руські полоненники настрашили Поляків, що в Хмельницького йшло величнне військо и що він от-от дожидає хана з ордою. Се викликало такий загальний и наглий переляк, що в ночі всі повтікали с табору, покинувши своє майно на волю неприятеля. В ранці Хмельницький ударив на втікаючих: тоді змоглось замішане, Поляки кидали оружє, кождий кричав: стійте! а сам утікав; полишали ранених и полонених; інші подусились в натовпі. Витязям майже без вистрілу дісталось

сто двайцять тисяч возів с кіньми; стяги, щити, шеломи, срібна посуда, соболеві футра, перські тканини, умивальні, постелі, ідо, сласті, — всё лежало в неладі; вин и горівки було тільки, що при звичайнім ужитку стало би для цілого війська на місяць... Хлопи кинулися на дорогоцінності, ласощі, вина — и се дало змогу Полякам втечи. Хмельницький посунувся під Львів, не добував однак сёго города приступом, а тільки зажадав від мешканців окупу двіста тисяч золотих для заплати Татарам, що помагали козакам*). С під Львова вирушив Хмельницький 24. жовтня як Замостю в глибину вже справдешиї Польщи. Під Замостем стояв він до половини листопада.

У Варшаві між тим одбувався вибір нового короля. Сим разом близькість козаків не позволяла панам проволікати вибору цілі місяці, як перше случалося: потреба голови для держави була дуже очевидна. Хмельницький из своєї сторони вислав на сойм депутатів од козаків.

Було тоді трёх кандидатів на польський трон: семигородський князь Ракочий и двох синів покійного короля Зигисмунда III., Кароль и Ян-Казимир. Семигородського князя усунули перше всіх; з двох братів узяла верх партія Яна-Казимира, козацькі депутати тако ж ёго поперали; Оссолінський склонив многих на сторону Яна-Казимира, впевняючи, що инакше Хмельницький буде воювати за того королевича. Справа між двма братами залагодилася так, що Кароль добровільно відступив од своїх заходів на користь брата. Вибрали Яна-Казимира не зважаючи на те, що був перше єзуїтом* и дістав од папи кардинальський капелюх. Що нахилило Хмельницького бути по стороні сёго короля — незвісно, як рівно ж тяжко тепер означити, в якій степені Хмельницький бажав сёго вибору. Тим не менше Хмельницький показував велике вдоволене, коли почув про вибір Яна-Казимира. Їму привезли 19-го листопада від короля письмо с приказом застановити війну и вижидати королівських комисарів. Хмельницький зараз повернув од Замостя з усім війском назад в Україну.

Хмельницький останніми часами поступав против загальної народнїї волі. Повставший нарід домагався, щоб він провадив ёго

*) Город, недавно що перед тим гарно обдертий панами, що втікали с під Константинова, не міг дати чистою монетою більше як шіснайцять тисяч золотих а решту доплатив товарами и річами зібраними після розділу с поміж мешканців, так що неодному бідняці довелося розлучитися з останнєю дорогою річю, котру він беріг про чорний день.

на Польщу. Хмельницький вже с під Львова думав був вертатися, та тільки зважаючи на крик народу ходив під Замость. Хмельницький міг ити просто на Варшаву, навести страх на цілу Річ Посполиту и змусити панів, щоб згодилися на найкрайніші уступки; він міг би вчинити корінний переверт в Польщі, збурити в ній аристократичний порядок и положити початок новому порядкови, так державному, як и суспільному. Та Хмельницький на то не відважився. Він не тільки не родився, але и не приготувався до так великого діла. Почавши повстане в крайности, зберегаючи власну жизнь и відомщаючись за своє майно, він як сам потім признавався, опинився на такій висоті, про котру й не мав и тому опісля не міг вести діла так, як ёму доля вказувала. Доба Хмельницького в тих відносинах подає оден с тих случаїв в исторії, коли народня маса инстинктом вбачає, що треба в даним часі робити, та її проводирі не мають снаги ввести в діло того, що народ чує, чого він домагаєсь. Хмельницький був сином свого віку, присвоїв собі польські понятя, польські суспільні привички и вони то в нім проявилися в рішущій хвилі. Хмельницький почав діло гарно, та не повів ёго в пору дальше, як було треба. В перших часах зробив він историчну похибку, за котрою слідував ряд инших и таким робом повстане Полудневої Русі пішло иншою дорогою, а не тою, куда ёго вели спершу обставини. Побачимо, як Хмельницький став навпаки народови и в відносинах суспільного идеалу, утвореного народнєю масою в ёго часі.

Хмельницький вернувши с під Замостя прибув найперше в Київ. При гомоні дзвонів и громі пушок він в'їхав в піврозвалені Ярославів Золоті ворота и під стінами св. Софії повитали ёго митрополит Сильвестер Косів, духовенство и київські городяне. Бурсаки співали ёму руські и латинські пісні, величали ёго спасителем народу, руським Мойсеєм. Тут дожидав ёго дорогий гість, Паисий, єрусалимський патріарх, що іхав у Москву. Він именем православного світа на Сході приносив Хмельницькому привіт с побідами, дав ёму одпущенє гріхів, побуджував до нової війни против латиньства. Гетьман був в тім часі чогось сумний. В ёго характері стало проявлятись щось дивного: він то постив и молився, то віддавався пиятиці и співав думи свого утвору; то був ласкавий и однакий в обходженю з усіми, то знов ставав строгий и гордий; то молився Богу, то радився с чарівницями.

С Києва він виїхав у Переяславль и там оженився. Жінкою ёго, як кажуть, сталася Чаплинська. Про пражнёго її чоловіка всі-

ляко говорять жерела: після одних він ще жив, після інших був убитий. Додають до того, що Чаплинська була кумою Хмельницького, и що патріарх Паисий розрішив ёму таке недозволене звичане. Та єсть також вість одного из сучасних, що незвісно довідно: чи справді ся Чаплинська була жінкою того, котрий відобрав у Хмельницького Суботів, чи инша, східна з нею по фамилии?

В Переяславлі з'їхалися до Хмельницького послы сусідних держав, що гляділи своїх користий в звязи з ростючою потугою козаків. С Турції прибув посол од везира, що упрямляв державою за малолітнього султана и предлагав Хмельницькому союз против Польщи. Тоді заключено договір, після котрого козаки могли свобідно плавати по Чорному морю и Архипелягови с правом безоплатної торгівлі на сто літ. Козаки обов'язувались не нападати на турецькі городи и боронити їх. Семигородський князь Юрій Ракочий предлагав Хмельницькому вступити в союз и вирушити разом на Польщу, щоб добути корону для Юрія; за то Юрій обіцяв свободу православної віри у всіх краях польських, а самому Хмельницькому удільну державу в Україні с Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський и волоський також с предложенєм дружби. Хмельницький дізнавшись, що в молдавського господаря єсть дочка, просив її руки для свого сина. Прибув посол царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз після звичаю в дарі футра и ласкаве слово від царя; та цар ухилився від розриву с Польщею и бажав успіху козакам тільки в тім случаю, коли поводом до повстання у них справді була тільки віра. Наконєць, в лютім прибули в Переяславль обіцяні від нового короля комисари: сенатор Адам Кисіль, ёго племянник, новгородсько-сіверський хорунжий Кисіль, Захар князь Четвертинський и Ондрій Мясковський з їх свитою. Останній лишив дуже цікавий опис стрічи с Хмельницьким.

Комисари привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву обсіпану сафірами и червоне знамя з образом білого орла. Хмельницький назначив ім послухане на площаді и зібрав козацьку раду; тут виразився народній погляд, що не хотів ніяких угод и стремів до рішущого розв'язання питання між Русю и Польщею.

„На що ви, Ляхи, принесли нам сі дитячі забавки, — закричала юрба, — ви хочете нас підійти, щоб ми, скинувши панське ярмо, знов ёго наклали! Най щезають ваші обістні дари! Не словами а шаблями розправимося. Пануйте собі у своїй Польщі, а Україна най нам козакам лишається“.

Хмельницький гнівно спiniaв народній гомін; та потім за обідом, в розмові с Кисілем и ёго товаришами, підпивши собі, виразив такі ж щирі чувства:

„Що толкувати — говорив він — нічого не буде з вашої комісії. Війна мусить розпочатися за дві або чотири неділі. Переверну я вас, Ляхів, до гори ногами, а потім оддам вас в неволю турецькому цареві. Най би король був королем: щоб король карав шляхту и дуків и князів ваших. Вчинить переступ князь, відрубай ёму голову; а вчинить переступ козак — и ёму то само зроби. От буде правда! Я хоч собі невеличкий чоловічок, та от Бог міні так дав, що я тепер самовладний володарь руський! Коли король не хоче бути вольним королем, ну як ёму вгодно.“

Адам Кисіль висияв перед козацьким проводирем всю свою красомовність, обіцяв побільшене козацького війська до п'ятнадцяти а навіть до двадцяти тисяч, наділене ёго новими землями, давав позволене ити козакам на невірних; але Хмельницький на то всё ёму сказав:

„Марні речи! Було перше зо мною об сім говорити; тепер я вже вчинив то, об чім и не думав. Зроблю то, що я загадав. Вибю з ляхської неволі весь руський народ! Перше я воював за свою власну кривду, тепер буду воювати за православну віру. Весь чорний народ допоможе міні по Люблин и по Краків, а я од ёго не відступлю. У мене буде двіста, триста тисяч війська. Орда вже стоїть на поготові. Не піду війною за границю; не підойму шаблі на Турків и Татар; буде з мене України, Поділя и Волині; доволі нашого руського княжества по Холм, Львів, Галич. Стану над Вислою и скажу тамошним Ляхам: „Сидіть, Ляхи! мовчіть, Ляхи! Всіх тузів ваших, князів там зажену, а як стануть за Вислою кричати, — я їх и там знайду! Не лишиться ані оден князь, ні одна шляхцянка на Україні; а хто з вас з нами хоче хліб їсти, той най війську запорозькому буде послухний и не виступає на короля.“

Слухаючи сю річ, пани, як самі потом говорили, здеревіли зо страху.

Полковники, що були при Хмельницькім, говорили крім того: „Вже минули ті часи, коли Ляхи були нам страшні; ми під Пиливцями спізнали, що се вже не ті Ляхи, що перше бували. Се вже не Жолківські, не Ходкевичі, се якісь-там Тхоржевські та Зайончковські (від — *tchórz, zając*), діти, що нарядилися в желізо! Померли од страху, як тільки нас побачили.“

Однак по усильній просьбі польських комисарів, Хмельницький

подав Адамови Кисілю услів'я миру в такім змислі: в цілій Русі знищити пам'ять и слід унії; уніяцьких церков зовсім не має бути, а римські костели тільки до часу; київському митрополиту дати перше місце в сенаті по примасі польським; всі уряди и достойнства в Русі мають бути обсажені православними; козацький гетьман має бути залежний тільки від самого короля; — жидам не дозволено поселятися в Україні. Наконець, в услів'ях поміщено, щоби Єрема Вишневецький не діставав начальства над польським війском.

Комисари відказалися підписати ці услів'я, в сущности досить умірковані и відіхали. Предложенія Хмельницького викликали гнів в польським сенаті. В тих часах Поляки с фанатизму ні за що не рішались на знищене унії. Крім того домагання Хмельницького загрожували панам на будущину втратою їх дібр и верховних прав на Русі.

Поляки виставили військо під начальством трёх проводирів: Лянцкоронського, Фирлея и Єреми Вишневецького. Крім того дали королеви право на зібране посполитого рушення т. є. загального узброєня шляхти: способу сёго уживано тільки тоді, як краєви грозила крайня небеспечність.

В Україні лагодився цілий народ до війни. Хуторі, села и городи ставали пустою. Пахарь кидав свій плуг, надіючись пожитись коштом панів, на котрих перше робив; ремісники покидали свої майстерні, купці свої крамниці; шевці, кравці, теслі, винники, броварники, могильники (що копали сторожеві кургани), лазьники втікали до козаків. В тих городах, де було магдебурське право, шановні бурмистри, радні, війти и писарі покидали свої уряди и пішли до козаків, обголивши собі бороди (після тогочасного звичаю вояки голили собі бороди). „Так-то — замічає ровесник — диявол поглуївся з шановних людей.“ Зневага и посміх ожидали людей, що не брали уділу в повстаню; тільки каліки, старці, жінки и діти лишалися дома, та й то по більшій части слабій чоловік або бездітний старець, стидаючися лишитись без уділу в справі визволення отчини, ставив за себе наймита. Хмельницький розділив їх на полки, котрих тоді утворено дванайцять правобіч Дніпра,*) а двапайцять лівобіч.***) Та не всё військо було

*) Чигиринський, черкаський, лисянський, білоцерковський, паволоцький, уманський, калницький, канівський, животівський (інакше брацлавський), полісенський и могилівський. Простор, який займали ці полки, складали нинішні губернії: київська, волинська по р. Горинь, подільська, часть Червоної Русі и часть минської губернії. Каменець, тверда, неприступна твердиня була ще в руках Поляків.

**) Переяславський, ніжинський, чернігівський, прилуцький, ичанський, лубенський, ирклівський, миргородський, кропивнянський, галицький, полтавський и зінків-

с Хмельницьким; він виправив частину його в Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив с Чигирина в маю и йшов помалу, очікуючи кримського хана. Ислам-Гирей злучився з ним в червцю на Чорнім шляху. В його війську були кримські гірняки, славні стрільці з лука, степові ногайці в кожухах шерстю на верх вивернених, котрі жилилися кониною, нагрітою під сідлом; були й буджацькі Татаре, що зносили з задивляючою терпеливістю спекоту й голод и дивували своєю знаєністю безпримітного степу, спосібні, як говорили об них, довго сидіти в воді; були також с ханом Черкеси з голеними головами и довгими чубами. На поклик Хмельницького явилися лицарі з над Дону. Ніхто не просив наперед платні; кождий йшов без торгу на війну, сподіваючись розбити багату Річ-Посполиту.

Хмельницький з своїм полчищем обляг польське військо під Збаражем 30. червця (10. липця нового стилю) и держав його в облозі, надіючись примусити до здачи голодом и неустанною стрільбою. Поляки приготували собі так мало запасів, що в кілька неділь у них повстав голод. Роскішні пани мусили житися кінським мясом; прості жовіри їли коти, миші, пси, а коли й тих звірят не ставало, то зривали шкіру з возів и обувля и їли, розварюючи в воді. Багато їх умерало; козаки знарошно кидали в воду трупи, щоб зопсувати її. Поляки доходили до такого положення, в яким були їх батьки в Москві. Руські хлопи насміялися з них и кричали:

„Чи скоро ви, панове, будете збирати від нас данину? От вже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може бути, задумаєте наложити нам яку панщину?... Піддавайтесь по лучче! а то дармо кунтуші свої замазали, лаячи по шанцах! Відай усе то

ський. Вони займали нинішню полтавську и чернігівську губернію и часть могилівської по Гомель.

Полки ділилися на сотні; сотня мала села и городи и звалась після назви якогось значнішого містечка. Інша сотня мала в собі до тисяч людей; сотня ділилась на курені. Верховне місце управи звалось військовою канцелярією; там разом з гетьманом засідала генеральна рада або військова старшина: обозний (начальник артилерії и закладання табору), осаул, писарь, судя и хорунжий (що ніс головне знамено). В кождім полку була полкова канцелярія и полкова старшина: полковник, обозний, писарь, судя и хорунжий. В сотні була сотенна канцелярія и сотенна старшина. Начальники куренів звалися отаманами. Старшину вибирали на радах, а гетьман її потверджував. Сей лад в сущности здавна був у козацькім війську, та сим разом розширився на цілу масу повставшого южно-руського залюднення.

наше та й самі ви попадете в добичу голодним Татарам! От-що наробили вам: очкові, та панщини, та процеси, та сухомельщини! Гарна вам була тоді музика, а тепер вам так славно в дудку заграли козаки!“

Кілька разів мали вже жовніри замір повтікати, хоч се значило йти всім на явну смерть, тому що хлопцi не лишили б їх живими; — та цілий табор піддержував тоді воївний князь Єрема Вишневецький. За його радою оден шляхтич, именем Стомпковський причесався по мужицьки и взяв с собою письмо до короля; в ночи він переліз окопи, кинувся в став, що притикав з одної сторони до польского табору, переплив став, переліз поміж сплячих неприятелів, а при найменшій шумі припадав до землі и затаював одих, як роблять стрільці з медведем. Минувши неприятельский стан, він пустився на втікача, видаючи себе за руського хлопа, потім взяв почтові коні и дістався до місточка Топорова, де застав Яна Казимира.

Король дістав од папи благословене, посвящене знамя и меч, виїхав из столиці и поступав помалу, ожидаючи приходу з різних воєводств війск посполитого рушення. В його було двацять тисяч регулярного війска (а може й троха більше). Посполите рушене неустанно надходило oddілами. Коли король дістав письмо від осаджених и роспитав Стомпковского про положене війска, вирушив він на одсіч осаджених; та виправа його була трудна, бо дощі попсували дороги. Поляки потім жалувалися, що ніяк не могли засягнути певних вістей про неприятеля: „Ся Русь — то всі до чиста бунтівники, говорили вони: — хоч печи їх, то вони правди не скажуть!“ Хмельницький на против знав про всі рухи неприятельські. Руські хлопцi, що привозили запаси для королівського війска, удавалися потім до своїх братів козаків, щоб розказати їм про положене польского війска. Багато слуг повтікало від своїх панів до козаків.

Король прибув нарешті до місточка Зборова, вже недалеко від Збаража. Зборівські міщане сей час дали знати Хмельницькому об королівській приході и обіцяли помагати йому. Лишивши піше війско під Збаражем, Хмельницький взяв с собою кінницю и разом с кримським ханом и Татарами виправився до Зборова.

В неділю, 5-го серпня (15. нов. ст.), Поляки стали переправлятися через ріку Стрипу. День був хмарний и дощевий. Козаки з ліса бачили, що робиться в неприятеля. Коли половина посполитого рушення всіла переправитися, а друга зіставала на противнім березі и шляхтичі, не сподіваючись нападу, розложилися

обідати, — козаки и Татаре ударили на них и винищили всіх до останнього, що були на одній стороні ріки. Зараз потім розпочалася битва на противнім березі. Король заявив велику діяльність и виставлявся на небеспечність; та смерком Поляки збилися в свій табор, а неприятель оточив їх з усіх сторін.

В ночі хотіли пани яким способом випровадити тайком короля с табору, та Ян-Казимир одкинув се соромне предложенє. За радою канцлера Оссолинського, король написав до кримського хана письмо, предкладаючи йому приязнь, в тій цілі, щоб його відтягнути од Хмельницького.

Ис сходом сонця битва відновилася. Козаки ударили на польський табор з двох сторін. Битва була кривава. Козаки вернулися в польський стан и добивалися вже до короля. Нараз всё змінилось. С козацького стану рознісся поклик: „Згода!“ Витязі одступили. Треба було однако ще багато часу, щоб погамувати розлючених вояків.

Зараз потім явився в польський табор Татарин с письмом од кримського хана. Ислам-Гирей бажав польському королеви щастя и здоровля, заявляв невдоволенє с того powodu, що король не звѣстив його про своє вступленє на трон, и виразився так: „Ти моє царство ні за що мав, а мене не вважав чоловіком; тому ми прийшли зимувати в твої улуси и по волі Господа Бога лишимося в тебе в гостях. Коли тобі вгодно потолкувати з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого“. Прислав королеви письмо и Хмельницький, впевняв, що він зовсім не бунтівник, и тільки удався до великого кримського хана, щоб привернути для себе ласку королівську. „Вашій милости, — писав Хмельницький, — угодно було назначити замість мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте його прислати до війська; я сей час оддам йому булаву и знамя. Я з війском Запорозьким при виборі вашім бажав и тепер бажаю, щоб ви були потужнішим королем, як був св памяти брат ваш.“

Трудно рішити, що було причиною сього наглого застоповлення битви. Український літописець тогочасний говорить, що Хмельницький не хотів оддавати християнського короля в бисурманську неволю; Поляки приписують се діло найбільше ханови.

Перше заключено умову с ханом. Після тої умови польський король обовязався платити кримському ханови 90.000 золотих щорічно и крім того дати 200.000 золотих одноразово. Татаре називали се даниною; Поляки уразилися и говорили, що се „не

данина а подарунок.“ Татаре відповіли: „Всё одно, як називаєте, — даниною, чи подарунком, щоб тільки були гроші“.

Потім заключено умову с козаками. Установлено, що має бути війська козацького 40.000, с правом записувати їх с королівських и шляхоцьких дібр на обшарі, котру займають київське, брацлавське и чернигівське воеводство (нинішні губернії: київська, полтавська, чернигівська и частина подільскої). В займищі, де будуть жити козаки, не вольно кватирувати коронного війська и жити жидам: всі достоїнства и уряди в означених воеводствах доставитимуть тільки православні; єзуїтам не позволено жити в Києві и інших місцях, де будуть руські школи; київський митрополит засідатиме в сенаті; а що до знищення унії як в королівстві польськім, так и в великім княжестві литовськім виїде соймова постапова.

По заключеню умови, Хмельницького припустили 10. серпня (20. н. ст.) до короля (однако він взяв закладників на той час, коли мав виправитися в польський табор). Він держався поважно, говорив хоча с шапою та сміло, виложив коротко насиля и кривди, котрі заподівали польські пани и довели народ до повстання. „Ми втратили терпеливість — виразився Хмельницький, — ми були примушені закликати чужоземців против шляхоцтва. Годі нас за то гудити, що ми берегли нашу жизнь и наше майно! И товарина ударить, як її мучать!“

Литовський підканцлер Сапіга, именем короля тут присутного, заявив, що забудуть про всё минувшее.

Мирний договір вибавив остаток війська, що гинуло з голоду під Збаражем. Зараз потім видано росказ застановити війну и в Білорусі. Повстане прибрало було в сій стороні вже значний розмір, коли там явились с козаками два проводирі: Подобойло и Кречовський. Вони успіли підбурити кількадесят тисяч хлопів, але польський литовський гетьман Радивил, по великім з їх сторони опорі, знищив їх ватагу коло Річиці. Ранений Кречовський попався в полон, и щоб не дістатись на наругу витязеві, розбив собі голову до воза, на котрім ёго везли неприятелі, що ёго полонили.

Перші часи після заключеня були хвилею загальних радощів, добою небувалої народної слави. Скоро озирнулись Русини, стямилися від упоєня побіди; настали для них знов скорботи, клопоти, біда. Цілий минувший рік селяне не орали піль, бо служили в рядах козацького війська; багато набрали вони добичи, та всё то продавалося дешево московським и турецьким купцям; хліб

підскочив у ціні; тяжко стало бідним. Та се був початок скорбот: — тільки первоцвіт, як то кажуть. Показалося, що Хмельницький не так-то добре для народу зладив се діло, и що Зборівський договір, що до свого укладу, був зовсім неможливим так для Русинів, як и для Поляків, щоб ёго можна було берегти; обі сторони мусили ёго нарушити.

На підставі Зборівського договору митрополит Сильвестер Косів явився у Варшаву, щоб зайняти своє почетне місце в сенаті. Та римсько-католицькі духовні стали нарікати и заявили, що вони самі лишать сенат, як рядом з ними буде допущений схизматик, ворог апостольської столиці. Митрополит мусив оддалитися. Ще менше можливим було знищене унії. Король дав 12-го січня грамоту, що потверджувала права церкви православної и нетикальність церковних и монастирських дібр; під присуд київського митрополита звертали єпархії: луцьку, холмську и витебську получену з мстиславською. Дозволювали відновляти православні церкви; лишали надзорови руського духовенства школи, друкарні и цензуру духовних книг. Та грамота короля Яна Казимира мало могла мати сили, так само як и сі, котрі надавав православній церкві король Володислав. Поки була унія, православна церква не могла бути вольною.

Права, забезпечені руському народови Зборівським договором, не могли вдоволити народу. Можна сказати, що договір сей був би відповідний, як би був заключений літ двацять назад; але услівя, в котрі поставила руський нарід сцена недавних бурливих подій, не відповідали статям сього договору. Одвітно Зборівському договірови, Хмельницький занявся уложенем реєстру козацького війська; треба було записати до ёго сорок тисяч козаків. Хмельницький записав там кілька тисяч більше, як належало. Кождий козак вступав у козацтво с своєю родиною. Гетьман вибирав козаків найбільш з дібр Вишневецького и Конецьпольского. Разом с козаком однадала од пана и та частина землі, котру займав и обробляв козак. Хмельницький відбрав у панів цілі волости під позором, що пани захопили скарбові добра, и відавав їх генеральній старшині и полковим урядникам. Таким способом творилася кляса рангових маєтностей, таких котрими володіли козацькі урядники, поки носили свій уряд. Для гетьманського уряду — на булаву, як говорено, — відав король чигиринське староство. Крім того, Хмельницький захопив на свою користь богате містечко Мліїв, що приносило бувшому владільцеви своєму, Конецьпольському, до двох сот тисяч таларів доходу. Кождий ко-

зак був самостійним владільцем свого уділу, обов'язаний був за то служити у війську и був вольний од всяких інших тягарів и податків. Козаки були розділені на полки: всіх полків в 1650 р. було устанавлено шіснайцять*), и кождий полк означав край с полковим городом и сотенними городами и селами. В городах (Брац-

*) 1) *Брацлавський*, під начальством Данила Печая, в нинішніх повітах моголівським, ямпольським, значній части винницького и брацлавського повіту. В нім містилось двацять и одна сотня. 2) *Уманський*, під начальством Осипа Глуха, в нинішнім повіті уманським, у східній части гайсинського и липовецького и західній части звенигородського. Ся земля звалася Уманщиною. В ній було тринайцять сотень. Умань був його полковим городом. 3) *Калишівський*, під начальством Івана Федоренка, в нинішнім повіті липовецьким, в північній части брацлавського, в північно-східній винницького, в західній части таращанського и полудневій половині махнівського. Всіх сотень було в нім вісімнайцять. 4) *Чигиринський*, під начальством Федора Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: чигиринським, звенигородським и західній части кременчуцького. В нім було вісімнайцять сотень. 5) *Кореунський*, під начальством Лукиїана Мозиря в нинішніх повітах таращанським и канівським. Его головним городом був Кореунь, одновлений по пожарі. В тім полку було дев'ятнайцять сотень. 6) *Черкаський*, під начальством Яська Воронченка, в нинішнім черкаським повіті и в західній части золотоноського. В нім було дев'ятнайцять сотень с полковим городом: Черкаси. 7) *Канівський*, під начальством Семена Савича, займав правий берег Дніпра, повіт канівський и полудневу часть кнївського, с полковим городом Канівом; в нім було п'ятнайцять сотень. 8) *Київський*, під начальством Антона Ждановича, займав більшу часть кнївського повіту, східну часть васильківського, радомисльський, овруцький повіт и західну часть остерського. Его полковим городом був Київ. Всіх сотень було сімнайцять. 9) *Білоцерковський*, під начальством Михайла Громики в повітах: сквирським, в західній части васильківського и в північній таращанського. Містечко Біла-Церква було його сотенним городом. 10) *Кропивницький*, під начальством Філона Джебалика, займав землі у східній части золотоноського повіту, в західній части лубенського, в східній части пирятинського. Полковим його городом була Кропивна. Всіх сотень в нім було одинайцять. 11) *Переяславський*, під начальством Федора Лободи, на лівій стороні вздовж Дніпра, в нинішніх повітах: переяславським, остерським и полудневій половині козельцького. Всіх сотень було вісімнайцять; полковим городом був Переяславль. 12) *Прилуцький*, під начальством Тимоша Носача, в нинішнім прилуцьким повіті, займав незначну часть ніжинського. В нім було дев'ятнайцять сотень. 13) *Миргородський*, під начальством Матея Гладкого, в нинішніх повітах: миргородським, східній части лубенського, в лохвецьким, роменьським, хорольським. В нім було шіснайцять сотень. 14) *Полтавський*, під начальством Мартина Пушкаренка, в нинішніх повітах: полтавським, гадяцьким, зінківським и кобеляцьким. В нім було сімнайцять сотень. 15) *Ніжинський*, під начальством Прокопа Шумейки, в нинішніх повітах: ніжинським и козельцьким. Всіх сотень було в нім дев'ять. 16) *Чернігівський*, під начальством Мартина Небаби, в повітах: чернігівським, борзнянським, сосяницьким, конотопським. Сотень було шість.

В нинішній же Чернігівській губернії, в повітах: стародубським, мглинським, городищенським, новгородсько-сіверським, глухівським, суражським, козаків тоді не було. Ся часть полуднево-руської землі повернена в козачтво вже по Хмельницьким.

лаві, Винищі, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславлі, Острі, Ніжині, Мглині, Чернигові, Почепі, Козельці, Новгороді-Сіверським, Стародубі) лишено давнє магдебурське право для міщан, з громадською самоуправою и самосудом, з розділом ремісників після їх занять на цехи, з застереженем для цехів права мати свої герби и печатки. *Юсупов*

Решта людности, під іменем „поспільства“ мала знов повернути під власть панів. В сім була вопіюща несправедливість. Цілу людність взивали до боротьби за загальну свободу; всі зарівно брали уділ в сій борбі, а тепер показалося, що вони боролися и проливали кров тільки для якихсь сорок тисяч вибраних, самі ж мали повернути в давню неволю. По укінченю реєстрованя Хмельницький позваляв панам повертати в свої добра и приказував усім, що не війшли в реєстер слухати панів під карою смерти. Рівночасно й король видав универсал до всіх мешканців України, в котрім оповіщав, що на случай бунтів хлопських против панів, коронне військо разом з запороським буде їх стлумлювати. Як тільки об сім почув народ, повстало загальне зворушенє. „Як! — кричав народ — де обіцянки гетьмана? Хіба ж ми не всі були козаками!“ Пани, що ледво вступили в свої добра, мусили знов утікати з них, а иншим довелось переплатити життя. Втікачі стовпились в Києві, під охороною Адама Кисіля, що став київським воеводою, и трохи не гинули з голоду, котрий прибрав страшні розміри. Богаті пани стали приїжджати в свої добра с комендами, щоб вишукувати начальників прежнього бунту и укарати їх. Де тільки пани чули силу, там поступали жорстоко з непокірними хлопцями: відрізували ім уши, виривали ніздря, виколювали очи и т. п. Хмельницький, на скарги панів, вішав, саджав на кіл непослушних. Хлопи с своєї сторони, де тільки було можна, палили панські оселі, вбивали и мучили панів. Мешканці берегів Буга и Дніпра визначались перед всіми завзятем и відвагою*).

Самі реєстрові козаки недовольні були виключністю своїх привилеїв. Коли Хмельницький в перших днях марця 1650 р. зібрав в Переяславлю генеральну раду для потвердження реєстру, то, після власних його слів, витерпів значні труднощі.

По, тій раді Хмельницький удався до Києва на пораду с Кисілем и готовився у його обідати в замку, як нараз оружна ватага

*) Після вістий української літописі брацлавський полковник Нечай визначався сміливістю и стояв за народ. „Хіба ти осліп — говорив він гетьманови — не видиш, що ляхи обдурюють тебе и хотять роз'єднати тебе з вірним народом?“

поспільства кинулася з гуком и криком на замок и кричала, що пора розправитися с Кисілем. Хмельницький незаяканий вийшов до народу, клявся, що Кисіль не є зрадником и обіцяв не пускати панів у їх добра. Ватага сим разом послухала, та Хмельницький опісля говорив так до Кисіля: „Пани піддурили мене; на їх просьбу я згодився на такий договір, котрого не могу сповнити ніяким способом. Самі осудіть: сорок тисяч козаків, — а з рештою народу що робитиму? Вони мене вбють, а на Поляків усе таки повстануть.“ Улягаючи народнєму зворушенню, Хмельницький позволив ити в козаки всякому, під тим позором, що крім реєстрових можуть бути ще охочі козаки, а між тим виправив посольство до короля: напминав, що треба знищити унию и просив, щоб пани приходили в свої українські добра не инакше, як без воєнних ватаг.

Землевладільці бідніші рішались піддатись долі. Хлопи збирались на сходи и розправляли, як їм жити с панами. В Немирові на подібних сходинах якийсь атаман Куйка подав таку раду: „Даймо своєму панови плуг волів та чотире міри солоду. Буде з ёго, щоб тільки не вмер з голоду!“ В инших місцях хлопи умавлялись давати панам „поклони“ на значнійші празники и відказувались од всякої панщини. Найбогатші пани не діставали ні гроша с своїх величезних дібр. Шляхтичі взяли самі до полів робіт. „Не було села — говорить сучасний польський историк-поет Твардовський, — де би бідний шляхтич міг позіхнути свобідо. Лиш троха хто погнівається — зараз бунт; а сорок тисяч реєстрових, наче горох на Україні росипались и робили страшну для нас шамотню“.

Гетьман дуже бажав затягнути московську державу у війну с Польщею. По Зборівським договорі він мав жаль до царя, що відмовив ёму помочи. Коли приїхав до ёго гонець пересправляти про діла пограничні, Хмельницький своїм звичаєм повздержливий в тверезім стані а щирий в п'янім, був тоді під охотою и висказав ёму такі речі:

„Що ви міні все про дубину и про пасіки толкуєте? От я піду, зломлю Москву и цілу московську державу; та й сей, що у вас на Москві сидить, од мене не відпекається: чому не дав він нам військової помочи на Поляків?“

Козаки говорили московським гонцям так:

„Ми підемо на вас с Кримцями. Буде в нас з вами, москалі, велика війна за те, що не було нам від вас помочи на Поляків“.

Московське правління зрозуміло, що як воно не буде одностайно с Хмельницьким, то вчинить собі с Хмельницького ворога и стало, після вираження тогочасного, „задирати Польщу“. В липцю 1650 р. приїхав у Варшаву яко посол Гаврило Пушкня з зажа-
 ленєм на те, що, насамперед, в деяких грамотах урядових не
 точно був написаний царський титул, а в друге, на те, що
 в Польщі друкуваки „безчестні книги“, в котрих зневажливо від-
 зивались про царя и московський народ. Так на приклад між ин-
 шими в латинській історії Володислава IV., котру написав Вас-
 сенберг, було сказано: „Москєитяне тільки по имени християне,
 а що до діл и обичаїв гірше варварів; ми їх часто перемагали,
 били и лучшу часть їх землі підчинили своїй власти“. Москов-
 ський посол домагався, щоб всі „безчестні книги“ зібрали и спа-
 лили; щоби не тільки спорудників їх, але й властителів друкарнь,
 де вони були напечатані, складачів и друкарів и самих владільців
 дібр, де знаходяться друкарні, укарано смертю. „С таких домагань—
 сказали сенатори послови, — ми добачаємо, що ёго царська ми-
 лость глядить прикљючки до війни; кілька рядків, котрих прови-
 нили письменники, не дають поводу до зірвання супокою. Чи сто-
 їть за то проливати кров!“

Московське посольство обставало при своїм. Кілька книжок
 спалено в їх присутности; але то їх не вдовольнило. Вони від-
 іхали, сказавши останнє слово, що тільки укаране спорудників
 „безчестних книг“ и людий, що писали царський титул с пропу-
 щеннями, може відхилити Польщу від зірвання з московською де-
 ржавою.

Хмельницький тимчасом подружився с кримським ханом, ви-
 слав козаків с татарами на Молдавщину мститись на молдавським
 господарі Василю Лупулі за то, що сей не хотів сповняти своєї
 обіцянки, віддати свою дочку за сина Хмельницького. Козаки и
 Татаре навели такий страх на молдавського господаря, що він
 просив о мир и союз. Підчас того походу коронний гетьман По-
 тоцький, повернувши с кримського полону, розложився на Поділю.
 Він не рішався помагати молдавському господареві, ино займався
 упокоренєм подільских хлопів, котрі утворили тоді ватаги під на-
 звою „левенців“, и одкрито вели війну с коронними жовнірами.
 Польський відділ під начальством Кондратського розбив їх и при-
 вів до Потоцького головного їх проводира Мудренка з двайцяти
 иншими атаманами.

Потоцький казав покалічити їх и роспустити, щоб вони ля-
 кали кожного, що не хоче слухати панів. Тих калік привели до

Хмельницького. Хмельницький післав до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напився крові нашої, пане гетьмане, — сказав до Потоцького Кравченко. — Чого нарушаєш договір? Чого переходиш за межу на козацьку землю, коли не чутно не-приятеля?

— Земля ніколи не була козацька! — гнівно закричав Потоцький, ухопивши навіть за шаблю. — Земля належить до Речі Посполитої. Маю право стояти на межі и за межею.

— Річ Посполита — сказав Кравченко — може здатися на козаків; ми боронимо отчини:

— Які ви оборонці, — сказав Потоцький — коли ви робите насилля шляхті и примуєте панів, щоб утікали из своїх дібр?

— А чого пани мучать и угнітають народ? — сказав Кравченко. — Пани повинні ласкаво и лагідно обходитись с селянами, тому що вони хоч и піддані ваші, та в ярмо шні класти не будуть.

По тій різкій розмові коронний гетьман доносив королеви, що Хмельницький обдурює Поляків и Полякам зістає тільки напасти на Хмельницького и знищити козацтво.

Привиджуючи війну неминучу, Хмельницький почав собі дбати про союзників: зноситися с Турцією, с Семигородським князем Ракочим, впевняв їх, що буде разом виступати против Польщи, наконець завязав зносини також и с Швецією.

Об тих зносинах довідалися в Варшаві. Король видав прикінци 1650 р. универсал для соймиків; король звіщав у нім усю польську шляхту, що Хмельницький хитрить против Речі Посполитої; що в Україні чернь лютує против шляхти; що на будущу весну треба сподіватися війни с козаками.

В грудню зібрався сойм. Хмельницький прислав там депутатів: Маркевича, Гурського и Дорошенка. Вони привезли домагане: найперше, знищити унію; в друге, щоб знатнійші уряди польської держави потвердили присягою Зборівський договір; в третє, щоби чотире знатнійші пани: Вишневецький, Конєцьпольський, Любомирський и коронний обозний Калиновський, були закладниками супокою и жили в своїх українських добрах без двірні и асистенції; в четверте, щоби руський нарід не терпів ніякого угніту від панів духовних и свіцьких.

Се домагане викликало надзвичайне зворушенє так в сенаті, як и між послами. Адам Кісіль почав був доказувати, що Поляки дійсно обовязані знищити унію, представляючи, що тоді и самі православні будуть піддержувати Річ Посполиту. Та заявленє Кісіля

ще сильніше зворушило Поляків. Вони закричали: „Як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим оборонцем католиків і шляхоцьких вольностей, бо єсть одної віри з бунтівниками хлопами. Як! для схизматиків, для дурного хлопства не дозволяти шляхті вірити, як приказує Дух святий, а най вірить, — як приписує п'яна, божевільна голова Хмельницького! Ось який явився доктор чортівської академії, хлоп, недавно випущений на волю! Хоче відібрати Полякам віру святу! Ім не до вподоби слово „унія“, а нам не подобається слово „схизма“. Най одречуться від своєї нерозумної схизматичської науки. Най получатися з західною церквою і назвуться правовірними“.

Такий був голос цілої католицької і шляхоцької Польщі тогочасної. Домагане Русинів, щоб знищити унію, зачепило релігійну струну польського серця. Грудня 24-го рішено війну одноголосно. Постановлено зібрати посполите рушене і наложити часову данину для плати регулярному війську.

Мимо того козацькі депутати дістали шляхоцтво.

Неприятні зачіпки розпочалися в лютім 1651 р. неудачні для козаків*).

Тим часом ціла Польща узброїлася. Папський легат привіз королеви первосвященницьке благословенє, мантию і посвящений меч, а королевій золоту рожу. Тим не зовсім був довольний король, тому що папа не прислав їму грошей, котрих він просив; але коли король оповістив, що святий отець благословить тих, що виправляються на війну і послає одпущенє гріхів, то се сильно заохотило Поляків. Король назначив місце зборне під Сокалем і прибув там в маю.

У козаків була також релігійна побудка. До них приїхав з Греції коринтський митрополит Іоасаф. Він прийняв Хмельницькому меч, посвящений на самім гробі Господнім. Сам царгородський патріарх прислав Хмельницькому грамоту, в котрій похвалював війну, підняту против ворогів православ'я. Та війська сього року було у Хмельницького менше, як перше. За ним вже менше було тої моральної сили, яку він перше мав в очах народу; хлопці почали недовіряти їму за потакуване панам, за казнь бун-

*) Коронний обозний гетьман Калиновський в містечку Краснім напав несподівано на полковника Данила Нечая і розбив його. Сам Нечай поляг в битві. Зараз потім Калиновський збував кілька подільських городів, але сам втерпів неудачу під Винницею против полковника Богуна, котрий казав у леді ріки Бога прорубати подонки і покрити їх соломомою. Поляки кинулися на лід і багато їх потонуло.

тівників. Союз с Татарами не по нутру був народови, тому що сі союзники вступаючи в руську землю під позором дружби, уводили в полон жінки и діти. Многі реєстрові козаки, користуючись своїми правами, охотнійше хотіли б ити на Турків. Були навіть такі, хоч небагато, котрі предкладали свої услуги Полякам. Крім того Хмельницький мав повід побоюватися нападу литовського війська и мусив лишити часть війська на північній границі, чим розривав свої сили.

Хмельницький довго вижидав хана и дав час своїм неприятелям зібратись. Посунувшись на Волинь, він стояв під Збаражем, не відважуючись сам нападати на короля; а між тим в ёго стані повстали пошести, так що козаки вивезли одного часу ис свого стану двіста шістьдесять возів ис слабими и мерцями.

Постоявши кілька неділь під Сокалем, Поляки перенесли свій стан над ріку Стир и вибрали просторе поле під Берестечком. Хмельницький, все ще ожидаючи хана, пропустив пригідний час напасти на ворога, коли Поляки проходили болотистими місцями и переправлялися через ріку Стир. Ислам-Гирей прибув нарешті с своєю ордою, та сим разом кримський хан йшов на війну не радо а тільки на приказ турецького султана. Їму не вигідно було нарушати Зборівський догвор; він бажав напротив ити війною на Москву, с котрею Хмельницький ёму в досаду жив дружно. Між Татарськими беями були вороги, нежичливі Хмельницькому.*) Червця 19-го (29. нов. стилю) появилися козаки и Татаре перед польським війском. Дня 20-го червця, о другій годині пополудни почалася битва; и параз хан стрімголов кинувся на втеки; за ним побігли всі ёго мурзи и беї. Сей побіг так поразив усіх Татар, що вони, хоч не прослідовані, покидали в заголобі свої арби (рід возів) з жінками и дітьми, слабих а навіть мерців, против алькоранови, що наказував лишати правовірних без похорону. Хмельницький поручив начальство полковникови Джеджаликови, а сам пігнав за ханом, думаючи спинити ёго. Хан затримавшись в три верстви від поля битви сказав до Хмельницького: „На нас всіх напав переляк. Татаре не будуть битися. Лишися зо мною, подумаємо. Завтра я пішлю своїх людей помагати козакам“. Та замість сёго він на другий день вирушив як Вишнівцю и попровадив за собою Хмельницького. Писарь Виговський поїхав просити хана,

*) Перед своїм полученєм с Хмельницьким Ислам-Гирей посилав до польського короля тайне посольство; незвісна грість ёго: опісля підозрівали, що тогді дано обіцянку зрадити козаків.

щоб визволив Хмельницького; хан и ёго задержав. Таким способом гетьман с писарем опинились в полоні у хана.

Поляки заняли всё поле, де стояли Татаре и стали перти козаків. Джеджалик хоробро відбивав натиски и відступив до ріки Пляшової. Тут козаки збили свої вози в чотирокутник: с трёх сторін зробили окопи, а с четвертої велике болото захищало їх табор. Десять днів видержували вони неприяельский огонь, вступали с Поляками в пересправи, але годилися з ними миритись тільки на підставі умов Зборівського договору. Поляки відай сёго не хотіли и домагались зуповної покірности. Між тим в руськім стані почався нелад и замішання. Начальство перейшло від Джеджалика на полковника Богуна. Між хлопами на сходинах стали обігати такі речі: Татаре пустошать наш край; видаймо королеви нашу старшину и будемо свободні. Богуи, почувши об тих розправах, уложив плян зробити на березі греблю и втечи с козаками. В ночи з 28. на 29. червця козаки звозили на болото вози, кожухи, шатра, кунтуші, мішки, сідла, зробили три греблі и почали втікати oddілами оден за другим, неостережно ні для Поляків, ні для ватаги хлопів у своїм стані. Ранком 29. червця коли Русини почали снідати, параз хтось закричав: братці, всі полковники втекли! По цілій масі перебіг наглий страх; всі кинулись в рістїч: греблі не видержали и люди стали тонути. Хлопи металися в різні сторони и в натовпі стрімголов кидалися в ріку. Поляки довго не догадувались в чім діло и аж по якімсь часі кинулися в козацький табор и стали добивати втікаючих. Митрополит Іоасаф задержував утікаючих та якийсь польський шляхтич убив ёго. Королеви принесли ёго ризи и посвящений меч.

По розбитю козацького табору, король розпустив посполите рушенє и відїхав у столицю, а регулярне (інакше кварцяне) військо кинулось в Україну нищити козацтво, як Поляки надїялись.

Хан перетримав Хмельницького до кінця липця під Вишнівцем и пустив, мабуть взявши в ёго гроші яко окуп, як об сім звіщають польські жерела. Хмельницький по своїм визволеню поїхав просто на Вкраїну и прибувши в містечко Паволоч пив три дні и три ночи без упину. Тут стали сходитись до ёго полковники з останками розбитих своїх полків. Та ніколи не заявив Хмельницький такої притомности духа, такої мужности, невсипучої діяльности и сили волі, як в тім страшнім часі. Народ ворухився, винуватив ёго. В народі було багато недовольних за прежнее потакуванє панам; сердились на ёго и за союз с Татарами, що нищили край. В різних місцях були ворохобні сходини, на котрих

думали вибирати иншого гетьмана. Хмельницький на Масловім броді явився перед народнім збором, успокоїв юрбу, впевняв її, що не всё ще втрачено, що справи поправляються; зберав, заохочував народ, доповняв полки, зносився знов с ханом, котрий обіцяв знов допомогти Україні. В тім часі Хмельницький дальше зносився з московським правлінням; до ёго неустанно їздили різні подячі (писарі), и діти боярські; всім він говорив одно й то само бажане своє вступити під високу руку православного государя. Та заразом він и грозив Москві, и говорив, що як царь не прийме ёго під свою руку, то козаки нехотя пійдуть с Поляками и Кримцями на московське государство. В хвилях, коли гетьман, що любив випити, був під охотою, говорив він різко: „Я до Москалів с щирим серцем, а вони з мене насміваються. Піду и збурю Москву, гірше Польщі!“

В тім то часі, на диво Полякам, Хмельницький знов оженився: третя жінка ёго була Ганна Золотаренко; брата її настановлено ніжинським полковником*).

Народ южноруський мимо понесених ударів и нових змагань ворогів, щоб ёго покорити, здавався готовим лучче згинути, як повернути в давнє підданство. Козацькі полки скоро наповнялися новими охотниками; мешканці загалом зброїлись задля недостатку зброї, косами и ножами.

Польске військо вступило в Україну и зустріло сильний и односердний опір. Мешканці нищили запаси, палили власні дома, неустанно нападали на Поляків oddільними ватагами, відбєрали в них вози, коні, псували дороги, ломали мости. Польському війську почало неставати живности. Коли в Паволочи вмер ненадійно найлучший с польских проводирів военних Єрема Вишневецький, Поляки прийшли 13-го серпня під місточко Триліси. Козаки, що там засіли під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з мешканцями місточка боронилися до останка и всі згинули: жінки дерлись рядом з мужиками и одна жінка вбила косою полковника Штравса. Поляки за сей опір так розлютились, що розсіявшись по сусідних хуторах, убивали всіх Русинів, не милуючи навіть хлопят при груди. За то с своєї сторони Русини з особливою нелюцкою мучили спійманих Поляків и Німців, що служили в польскім війську. Привівши полонених де небудь в ліс або пропасть, вони спершу для наруги, гостили їх вином и медом,

*) Після одних вістий другу вбив її син Тиміш, після инших він сам, після третіх — він дізнався про її смерть в маю 1651 р. и тужив.

вели з ними приязну розмову, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих шкіру и таке инше.

С північної сторони звалилася на Україну друга воєнна сила: начальник литовського війська Радивил післав одділ против чернігівського полку, котрому Хмельницький поручав стерегти границі. Задля недбальства чернігівського полковника Небаби козаків поразили. Радивил заняв Чернігів, а потім в останніх днях липця підступив під Київ. Київський полковник Жданович вийшов з міста в надії напасти на Литовців, коли ті будуть в Києві. Литовці заняли город 6-го серпня; козаки з двох сторін: суходелом од Либеді и на суднах по Дніпрі, стали зближатися до города. Тут київські міщане самі запалили город, щоб викликати в литовським війську замішанє и тим способом помогти козакам, що на ёго нападали. Та корсунський полковник Мозира не послухав Ждановича, почав давати не в пору огнем знаки пливучим по Дніпрі и тим попусував плян Ждановича. Вони не могли напасти несподівано на Литовців и сі відперли напад. Київ сильно втерпів од пожару. Після того Радивил порозумівся с Потоцьким и оба війська, після умови уложеної між їх проводирами, з двох противних кінців, зійшлися при кінци серпня під Білою Церквою, коло котрої находився Хмельницький с своїм війском.

Хмельницький предложив мир. Положене козаків було сумне. Та Поляки бачили з одної сторони роспуку руського народу, спосібного вести боротьбу на жите або смерть, з другої клопотались живністю. Тому-то польські проводирі годилися на мир и вислали для переговорів з гетьманом и старшиною комисаром Адама Кисіля с товаришами в білоцерковський замок.

Народ дізнався, що ходить о обмеженє козацтва и о звуженє границь козацької землі. Ватага зібралася під замком. Розлягалися гнівні крики: „Ти, гетьмане, ведеш трактати з Ляхами и нас покидаєш, себе самого и старшину спасаєш, а нас знати не хочеш, оддаєш нас під палки, батоги, на коли та на шибениці! Ні, перше нім до сёго дійдеш — и ти положиш голову, и ні оден Лях відтіля живим не втіче!“ Вони хотіли спіймати и вбити комисарів. Хмельницький не настрашився, вийшов до ватаги, що грозила ёму шаблями и киями, вговорював її, представляв, що послів чіпати не можна, и наконець власноручно положив своєю булавою кількох сміливих, що висунулись вперед.*)

*) Кисіль ідучи с товаришами через ряди руського війська кричав: — Друзі мої, ми не Ляхи; я Русин, мої кости такі ж руські, як и ваші! „Твої руські кости обросли польським мясом!“ — відповіли ёму козаки.

Рішимість Хмельницького и вплив, який він усе ще мав, мимо розладу з народніми домаганнями, удержали народ на час од дальшого вибуху. Переговори тягнулись не оден день. Хмельницький посилав то оден, то другий дєдаток; між тим козаки нападали на польське військо: гетьман вимавлявся, що се діється не по ёго бажаню. Хмельницькому грозила небезпечність з обох сторін. Він не рішався вступати в рішущу запеклу битву, не надіючись виграти побіди, не рішався и заключити спокою, тому що народня ватага, здається, готова була роздерти ёго за то. Так минув час до шіснайцятого вересня.

В тім часі появилося морове повітре, як в польськїм так и в козацькїм війську. Ся обставина прискорила закінченє супокою. Після договору, названого в исторії від місця, де ёго уложено, Білоцерковським, лишилося Хмельницькому замість трьох воєводств в границях козацької обширі тільки одно воєводство; відповідно до сєго звуженя границь число реєстрового війська зменшено до двайцяти тисяч. Шляхта вступила в свої добра з давніми правами; жида також могли всюда жити.

По укінченю договору, Хмельницький одвідав своїх побідителів и після признаня самих польських историків, ёго хотіли стріти, та він догадався, не пив поданого вина и втік до свого стану.

Само собою розуміється, що такий мир не міг удержатися довго. Мешканці Полудневої Русі не бажаючи бути в підданстві панськїм, втікали юрбою в московське государство на слободи. Вже в давніших часах відбувалися такі переселєня и появилися слободи около Рильска, Путивля, Білгорода. В сім році ще в більшім розмірі відбувалось переселєне. Перший приклад дали Волинці. Козаки повставшого острогського полку під проводом Івана Дзинковського оснували за дозволом царським на березі ріки Тихої Сосни Острогожск и перенесли с собою весь козацький устрій. Таким способом явився перший слободський полк. За ними — Русини стали переселятися у великїм числі в полудневі вольні степи московського государства з берегів Дністра, Бога и інших місць. Вони палили свої хати и гумна, щоб не діставались ворогам, складали на вози свої достатки и виправлялися великими ватагами шукати нової України, де би не було ні Ляхів, ні Жидів. Одділи польського війська заступали їм дорогу; Українці пробивалися з оружєм а навіть с пушками на нові оселі. Тоді менше, як в пів року появилися в пограничних сторонах многі українські слободи, с котрих деякі дали початок значним городам: так основані Суми, Короча, Білополе, Ахтирка, Лебедин, Харків и

инші. Поселенці вибирали місця скільки можна безпечні, и тому по більшій часті близько болот, що берегли від ненадійних татарських нападів.

По укінченю реєстрованя литовське військо вийшло в чернігівське воеводство, а часть коронного прийшла на лівий берег Дніпра, щоб не пускати переселенців у московське государство. Сам Хмельницький своїм универсалом наказував народови дальші виселеня и строго наказував слухати панів тим, що не вийшли в реєстер.

Та руський народ не думав слухати панів. Весною 1652 р. ціла Україна пламеніла. По Бозі и Дністрі мешканці кидали свої оселі, скривалися в печерах и лісах, творили шайки, нападали на Поляків. На правій стороні руський шляхтич Хмелецький збирав и заохочував недовольних так против Поляків, як и против свого гетьмана. На лівій — збирав ополчене бувший корсунський полковник Мозира, котрого відпустив Хмельницький. В миргородськім полку полковник Гладкий пристав до народії змови против розставлених польських жовнірів и в день святого воскресеня всіх їх поубивали. Таку ж різню вчинили між Литовцями коло Мглина и Стародуба. Коло Лубен ворохобні хлопи зложили з гетьманства Хмельницького и вибрали якогось Бугая своїм проводирем.

Хмельницький не був безпечний у власнім Чигирині. Попавша в роспуку народня громада готова була звалитися на ёго и вбити. Гетьмана всюди почали називати зрадником, що продав Ляхам Україну. В такім положеню Хмельницький дозволив записуватися в реєстер більше означеного числа. Польський воєвода Калиновський дорікав ёму за те. Хмельницький обясняв, що распорядив так на користь самих Поляків, тому що инакше годі народ погамувати.

На домагане короля Хмельницький однак підписав смертний засуд Гладкому, Хмелецькому и Мозирі; ім одтяли голови. Крім тих жертв ще деяких укарано смертю. Та скоро після того обставини змінилися так, що Хмельницький знов став одностайно з народом.

Молдавський господар Лупула обіцяв в 1650 р. дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеви Хмельницькому, та звиняючися молодостю дівчини, просив одроченя на оден рік. Потім він не тільки не хотів сповнити даної обіцянки, а ще й тайно шкодив Хмельницькому в часі другої війни Хмельницького с Поляками. В 1652 р. Хмельницький пригадував господареві ёго обіцянку и вислав свого сина с козаками ик границям Молдавії, заявля-

ючи тим, що господар буде мусив сповнити обіцянку с конечности, як не додержить даного слова добровільно.

Після запевнення польських историків Лупула звів о грозячим йому насилью проводиря польского війська Калиновського, а Калиновський, розложивши своє військо над рікою Богом, загадав одсічи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдавічину.

Гетьман Хмельницький упередив Калиновського письмом, просив не займати Тимоша и одступити з дороги, позаяк Тиміш иде женитися и не має ніяких неприязних замірів против Поляків, инакше не ручив, щоб весільні бояре, як він називав козаків, не завели бучи и не вийшло б порушене супокою. Та Калиновський на лихо Хмельницькому змарно поступив против його перестороги и сам напав на Тимоша Хмельницького, котрий ишов не тільки с сильним козацьким війском, але й в товаристві татарського Карача мурзи з його ордою. Підчас нападу руські хлопці, що були на роботі в польському таборі, умисно запалили сіно; повстав пожар... Козаки и Татаре приперли Поляків и зовсім побии. Калиновський поляг у битві. Поляки втікали на всі сторони, козаки и тамошні хлопці гналися за ними, не слухали ніякої просьби о помилуваніи и без милосердя убивали, примовляючи: „Ось вам за унию! Ось вам за Берестечко! ось вам за ваші данини!“ и т. п. Усё польске військо двайцятитисячне згинуло в сій знатній битві, прозваній від урочища, де вона відбулася, Батогською. Удар, котрий понесли Поляки, не був лекший од корсунського. Тиміш Хмельницький щасливо добився границь Молдавічини, на просьбу господаря лишив усё військо своє на границі, сам приїхав у Яси и звінчався з молдавською принцесою.

Таким способом недавно заключений мир, тяжкий для Хмельницького, нарушили самі Поляки. Жовнірів, що стояли в інших місцях, без проволоки вигнано.

Хмельницький звів короля об сім, що сталося під Батогом, доказував, що виною всього Калиновський, а о своїх козаках так виразився: „Простіть ім, ваша милость, коли вони, яко люди веселі, далеко посунули свою відвагу“. В Польщі се прийняли за насмішку.

Польща не мала війська и с конечности мусила відложити війну до слідуячого року. Весною 1653 р. польський воевода Чарнецький вдерся у Брацлавщину берегом Бога и нищив села и місточки: Поляки різали мешканців без різниці. Після вираження їх земляка не милували ні гарної дівчини, ні бременної жінки, ні

немовлят. Хоробрий винницький полковник Богун повздержав сей варварський напад и прогнав Чарнецького.

Потім зібралось велике польске військо під Глинянами, з наміром ити в Україну и зовсім її збуриати; між тим війна розпочиналась и в другім краю, в Молдавії. Там між Лупулою, тестєм Тимоша Хмельницького и Степаном Бурдуцом, що купив собі в Царгороді право на господарство, точилась боротьба. Тимош с козаками боронив тестя; Угри и Поляки подали поміч ворогови ёго з неприхильности, щоб свояк и союзник Хмельницького володів Молдавією.

Гетьман Хмельницький звернувся знов до царя Олексія Михайловича, просив прийняти ёго с козаками під свою руку. Цар на сей раз хоч все ще не годився, однак відповів, що приймає на себе посередництво помирити польского короля с Хмельницьким.

Дня 20. липця приїхав до Польщи царський посол боярин Ріпін-Оболенський с товаришами, пригадав прежнее домагане, щоб укарати тих, що робили похибки в царськім титулі и заявив, що царь простить винуватим, як Поляки с своєї сторони помиряться с Хмельницьким на основі Зборівського договору и знищать унію.

Пани на се відповіли, що годі знищити унію, що се домагане було б подібне до сёго, як би Поляки домагалися знищити в московськім государстві грецьку віру, що грецької віри ніколи не прослідували в Польщі, а с Хмельницьким вони не будуть миритися не тільки на основі Зборівського, а навіть и Білоцерковського договору, а доведуть козаків до такого положення, в якім вони знаходилися перед почином межиусобиці.

Тоді московський посол сказав, що як так, то царь не буде більше посилати послів у Польщу, а каже писати про кривди польські и про порушене мирного договору зо сторони Поляків у всі сусідні держави и буде стояти за православу віру, за святі Божі церкви и за свою честь, як ёму Бог поможе!

Поляки думали, що Хмельницький піде з війском на поміч синові, котрий був у прикрім положеню в Молдавії, и посунулися з війском на Поділе як Каменцеви. Король проводив війском. Поляки надіялися перерізати дорогу Хмельницькому, котрий збрався йти в Молдавію на відсіч сина; виправляючися в похід він звістив царя, що Поляки йдуть на наругу віри и святих церков и додав: „Турецький царь прислав до них в табор у Бірки свого післанця и закликає їх до себе в підданство. Коли, ваша царська милость, не змилуєшся над православними християнами и

не приймеш нас під свою високу руку, то иновіріці підібють нас и ми будемо чинити їх волю. А с польським королем у нас миру не буде ні за що."

Тесть Тимоша, Лупула, втік з Молдавічини, а Тиміш с тещею заперся в сучавськім замку. С Тимошем були козаки. Величчє військо зложєне з Волохів, Молдавіян, сторонників Степана Бурдуца, Угрів и Поляків осадило Сучаву. Осаджєні хоробро одбивалися, вижидаючи одсічи від Хмельницького. Та одного разу скалка розбитого кулею дерева ранила в ногу Тимоша; рана прокинулася в гангрену; Тиміш умер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще відбивався, та голод принудив єго піддати твердиню. Козаки вийшли 9-го жовтня с сучавської твердині, вимовивши собі вольний перехід в Україну с тілом Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький стрітив на дорозі тіло сина, казав везти єго на похорон у Чигирин, а сам пішов на Поляків.

До єго прилучився тоді кримський хан. Поляки уважаючи себе за побідитєлів Татар під Берестечком, перестали ханови платити суму, постановлену під Зборовом. Ханови забаглись привернути собі сей дохід.

Вороги стрітилися на березі Дністра під Жванцем, в п'ятинацять верстов од Каменця, против Хотина. Була вже пізна осінь. Положєне Поляків було сумне. Військо їх зложєне з непривиклих до воєнної служби жовнір розбігалося. Та хан глядів тільки своєї користи и предложив Полякам мир з умовою, коли єму заплатять одноразово сто тисяч червінців, а потім стануть платити щорічно на основі Зборівського договору и в додаток дадуть Татарам право в повороті брати в польських краях полону, скільки ім схоchetся.

Хоч як диким здавалось останнє домаганє, то Поляки згодились и на то, вимовивши собі тільки услівє, щоби Татарє брали в полон в протягу сорок днів тільки Русинів, а не займали Поляків.

Ханський визир умовився с Поляками и в тім, що с того часу хан одступить від козаків, та тепер просив, щоб для ока обіцяли їм потвердити Зборівський договір, щоб не роздразнити козацьку ватагу; опісля ж хан сам обіцяв помагати Полякам усмирити козаків.

Хмельницький дізнався об сім тайнім услівю, просив хана щоб не покидав єго — все було на дармо. Союз с Поляками після міркования хана, був вигіднійший, як с козаками. Хмельницькому не можливо було відважитися в даній хвилі на борбу разом

и с Поляками и с Татарами. Він мусив мовчати. Одна надія в ёго лишилася тоді на царя московського. Король забрався 16-го грудня; за ним розійшлося польське військо. Опісля Татаре на основі умови, страшно спустошили Южну Русь аж до самого Люблина. Однак й Поляки не уйшли кари за соромний договір с ханом, котрим вони, все пишаючись званєм вольної нації, спасли себе від прикрої для них копечности лишити волю руському народови: Татаре, не розбираючи своїх жертв, палили шляхоцькі доми и забрали в полон багато шляхти, мужчин и жінок.

Між тим по рішущім одвіті, який дали пани московському послови, князеви Ріпнінови - Оболенському, московське правління приступило нарешті до рішущого поступку. Приглядатися тому, що діялося в сусідству, дальше не було можна; грозила небезпечність, що козаки віддадуться Турці и разом с кримськими Татарами стануть спустошити краї московського государства.

Справа була первостепенної ваги и цар Олексій Михайлович скликав 1-го жовтня 1653 р. земський збор усіх урядів московського государства в Грановитій палаті.

Думний дяк (секретар) виложив цілу справу о пропущеннях в царськім титулі, про безчесні книги, об сім, як гетьман Богдан Хмельницький кілька літ просив государя прийняти ёго під державну руку, об сім, як цар предлагав Полякам прощене винуватих урази царської чести с тим услівем, щоб Поляки знищили унію и перестали прослідувати православну віру, и як Поляки відкинули се предложенє. Нарешті звіщав, що турецький цар призиває козаків під свою владу.

Потім одбирано одвіт на питанє: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім війском запорозьким під царську руку?

Бояре подали таку думку: Ян-Казимир при виборі на короля присягав берегти и хоронити всіх християн, котрих віра відмінна од римсько-католицької, не угнітати нікого за віру и иншим сёго не дозволяти, а як свої присяги не додержить, то в таким случаю ёго піддані увільняються од вірности и послуху. Король Ян-Казимир свої присяги не додержав; повстав на православну християнську віру, збурих багато церков, замінив в уніяньскі. Отже, гетьман Хмельницький и всё військо запорозьке, по нарушенню королівської присяги — вольні люди: від свої присяги свободні. А тому, щоб не допустити їх віддатися в підданство турецькому султанови або кримському ханови, треба прийняти гетьмана Богдана Хмельницького с цілим війском запорозьким з усіма городами и землями під високу государеву руку.

Гості и торгові люди обіцали давати підмогу в будучій війні; службові люди обіцали битись против польського короля, не жалуючи голов своїх и вмерати за честь свого государя. Патріарх и всё духовенство благословили государя и всю ёго державу и сказали, що вони будуть молити Бога, Пресвяту Богородицю и всіх святих о поміч и побіду.

По такім земським присуді царь післав у Переяславль боярина Бутурлина, окольничого (урядника, що доглядав границь и рішав спори граничні) Алферєва и думного дяка Лопухина, щоб прийняли Україну під високу руку государську. Посли сі прибули на місце 31. грудня 1653 р. Гостий прийняв с приналежною шаною перяславський полковник Павло Тетера.

Дня 1-го січня прибув гетьман в Переяславль. Зїхалися всі полковники, старшина и багато козаків. Січня 8-го, після попередньої тайної наради с старшиною, о 11-ій годині рано, вийшов гетьман на майдан, де зібралася генеральна рада.

Гетьман говорив:

„Шанове полковники, осаули, сотники, всё військо запороське! Бог визволив нас из рук ворогів нашого східного православя, що хотіли викорінити нас так, щоб и имя руське не згадувалося в нашій землі. Та нам годі дальше жити без государя. Ми зїбрали сєгодня явну цілому народови раду, щоб ви вибрали с чотирёх государів одного. Перший — царь турецький, котрий багато разів запрошував нас під свою владсть; другий — хан кримський; третій — король польский; четвертий — православний Великої Русі, цар східний. Турецький царь бисурман, и самі знаєте, який угніт терплять брати наші християне від невірних. Кримський хан то ж бисурман. Ми с конечности завязали з ним були дружбу и через то дізнали тяжкого лиха, полону и немилосердного проливу крови християнської. Про угніт польских панів и згадувати нічого; самі знаєте, що вони вважали жиду и собаку лучче як нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами східного благочестя; ми с православем Великої Русі єдно тіло церкви, що має головою Ісуса Христа. Сей великий цар християнський змилювався над тяжкою зневагою православної церкви в Малій Русі, не погордував нашими шестилітніми просьбами, склонив до нас милостиве своє царське серце и прислав до нас ближніх людей с царською милостію. Полюбім ёго щиро. Крім царської високої руки, ми не знайдемо затишнішого пристановища; а буде хто з нами тепер не згідний, той куда хоче: вільна дорога“.

Розляглись поклики: „Хочемо під царя східного! краще нам умерти в нашій благочестивій вірі, як діставатися ненавистникови Христовому, поганцеві“.

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків и питався:

— Чи всі так дозволяєте?

— Всі! одвічали козаки.

„Боже утверди, Боже укріпи, щоб ми на віки були згідні!“
Прочитано услівя нового договору. Змисл його був такий: ціла Україна, козацька земля (менше-більше в границях Зборівського договору, що займала нинішні губернії: полтавську, київську, чернігівську, більшу часть волинської и подільської) прилучувалася під именем „Малої Росії“ до московського государства, с правом зберегати свій власний суд, управу, вибір гетьмана вольними людьми, право сього останнього приймати послів и зноситися с чужоземними государствами, нетикальність прав шляхоцького, духовного и міщанського стану. Данину цареві мають платити без вмишування московських поборців. Число реєстрових побільшено на шістьдесять тисяч, але дозволювано мати и більше охочих козаків.

Коли приходило присягати, гетьман и козацькі старшини домагалися, щоб московські послы присягнули за свого государя так, як все робили польські королі при виборі на престіл. Та московські послы уперлися, покликуючись на те, що „польські королі невірні, несамоеластні, не бережуть свої присяги, а слово государеве буває незмінне,“ и не присягнули. Коли потім послы, и стольники и стряпчі (надворні урядники царські), що з ними приїхали, удалися по містах, щоби привести мешканців до присяги, українське духовенство неохотно зголошувалося поступати під власть московського государя. Сам митрополит Сильвестер Косів, хоча й стрічав за городом московських послів, та внутрішню не був прихильний Москві. Духovenство не тільки не присягнуло, але й не згодилося посилати до присяги шляхтичів, що служили при митрополиті и інших духовних особах, монастирських слуг и в загалі людей з усіх дібр, належних церквам и монастирям. Духovenство споглядало на Москалів яко на народ простий и навіть що до тожсамости своєї віри з московською вони сумнівались. Декотрим навіть приходило на думку, що Москалі кажуть перехрещуватися. Народ присягав без опору, однак и не без недовірства: Українці боялись, що Москалі стануть їх силувати до присвоєня московських звичаїв, зажають носити чоботи й чере-

вики, а скажуть одягати лапті. Що до козацької старшини и руських шляхтичів, котрі пристали до козаків, то вони загалом, скріпивши серце, тільки с крайної нужди оддавалися під владу московського государя; в їх голові повстав идеал самостійної держави Української. Хмельницький вислав своїх послів, котрих прийнято з великою шаною. Царь потвердив Переяславський договір и на основі тогож видано милостиву грамоту*).

Московське правління формально оповістило Польщі війну. Війна вибухла разом на Україні и в Литві. Весною 1654 р. польське військо вступило на Поділе и почало велику різню. Город Немирів знищено з накорінком. У великім каміннім погребі стовпилося 3000 людей; Поляки стали викурювати їх відтіля димом, обіцяли помилювання, як видадуть старших. Та нікого не видали и всі подушилися від диму. Відси Поляки відділами розійшлися різними дорогами и де тільки стрічали містечко, село, вигубляли там старого й малого, а оселі палили. Всюди Русини боронились завзято косами, колами, колодами; всі рішчилися лучче згинутися, як піддатись Ляхам. На перший день Великодня вирізали Поляки 5000 руського народу в містечку Муширівці: и там Русини не слухали ніяких напімнень и гинули, борючися до останньої каплі крови. Та козаки відбили Поляків од кріпких городів Брацлавля и Уманя и вони на час вийшли з України.

В Литві справи повелися щасливо для Русинів. Цар розіслав грамоту до всіх православних польского королівства и великого княжества литовського, впевняв, що одділиться від Поляків, обіцяв зберегти їх доми и достатки від воєнного збурення. В грамоті вговорювали православних, щоб вони обстригли на головах чуби, котрі носили після польского звичаю; так багато ваги прикладали в Москві внішнім признакам. Грамота ся ледво чи мала великий вплив; далеко більше помагало успіхам царя почуте єдинства віри и самовіжа руської сусплемінности. Могилів, Полоцк, Витебск самі добровільно отворили ворота и признали владу царя. Смоленськ держався твердше; але князь Трубецький и козацький полковник Золотаренко розбили 12-го серпня на голову князя Радивиля, що йшов на відсіч Смоленська. Смоленськ держався ще до кінця вересня; наконєць воевода Пилип Обухович, вбачаючи, що нема помочи з ні відки, піддав город, вимовивши собі

*) В тім часі загалом українських послів приймали з великою шаною тому бо хотіли Українців, яко недавно вступивших у підданство, позискати ласкавим обхо-дженням.

з залогою свободний пропуск; цар вступив у Смоленськ и казав замінити в православні церкви сі костёли, котрі Поляки переробили с церков.

Між тим Поляки придбали собі союзників у Кримцях. Ислам-Гирей не було вже на світі: одна Українка, взята в ёго гарем, отроїла ёго с пімсти за зраду її отчини. Новий хан Мехмет-Гирей, ненависник Москви, заключив договор с Поляками. Зимою, в надії помічних татарських сил, Поляки знов вдерлися на Поділе и почали різати Русинів. Містечко Буша перше дізнало їх мести. В сім містечку, положенім на високій горі и гарно укріпленім, стовпилося до 12.000 народу мужчин и жінок. Ніякі вговорюваня польських начальників Чарнецького и Лянскоронського не вплинули на них, а коли наконець Поляки спустили воду ис ставка и напали на слабе місце, Русини вбачаючи, що нічого против них не вчинять, самі запалили свої доми и стали вбивати оден другого. Жінки кидали свої діти в криниці и самі скакали за ними. Жінка убитого сотника Зависного сіла на бочку пороху, сказавши: „Не хочу по милім чоловікови дістатися забавкою польским жовнірам“ и вилетіла в повітре. Сімдесят жінок скрилося з оружжем недалеко від містечка в печері, закритій густою терниною. Полковник Целарий обіцяв їм жите и нетикальність майна, як вони вийдуть с печери; та жінки відповіли вистрілами. Целарий казав спустити воду з жерела в печеру. Жінки всі потонули; ні одна не піддалася. По збуреню Буши, Поляки виправились до инших містечок и сіл; всюди Русини, мужчини и жінки, боронились до останка; всюди Поляки витинали їх, не милуючи ні старців, ні немовлят. В містечку Демовці зробили страшну різню: там згинуло 14.000 руського народу. Коронний гетьман писав до короля: „Гірко буде вашій милости слухати про знищенє вашої держави; та иншим способом годі приборкати непогамовану хлопську злобу, котра досі тільки змагається“.

Вслід за тим прибула Полякам на поміч кримська орда и вони разом с Татарами посунулись дальше в глибину Вкраїни. Полковник Богун одбив їх від Уманя. Поляки с Татарами пішли на Хмельницького, котрий з боярами Бутурлином и Шереметевом стояв під Білою Церквою. Взявши с собою Шереметева, Хмельницький пішов на зустріч неприятелеви. Коло села Баби зустрілися неприятельські війська; показалося, що в Хмельницького и Шереметева війська було менше. Русини відступили, але дуже хоробро и непохибно відбивались од Поляків и Татар, що їх просліду-

вали.*) Не відважуючись нападати на руський табор під Білою Церквою, Поляки знов пустились руйнувати українські села і місточка.

Та зараз потім в 1655 р. Москалі osiąгнули великий успіх в Литві. Вони взяли Миньск, Ковно, наконєць Вильно. Олексій Михайлович вїхав у столицю Ягайлонів и казав заименовати себе великим князем литовським. Города піддавалися за городами, по більшій часті без опору. Міщане и шляхтичі, що зберегли правосмаве, а ще більше селяне угнетені пануванєм шляхти, приймали Москалів яко визволителів. Успіх був би ще певніший, як би московські люди вели війну з більшим погамованєм и не робили пакости и насиля мешканцям.

В тім часі, коли вже ціла Литва була в руках московського государя, Польщу заняли Шведи. Вже кілька літ Хмельницький зносився с Шведами и побуджував їх до союзу против Поляків. В 1652 р. разом с Хмельницьким діяв ував в тій же цілі зрадник польський підканцлер Радзівевський; та поки панувала королева Христина, що волила клясичну литературу и словесність як воєнну славу, трудно було впутати Шведів у війну. В 1654 р. вона одріклась престола: племянник и наслідник її Кароль Х. обявив Польщі війну за те, що польський король присвоїв собі титул шведського короля. Літом 1655 р. він вступив до Польщи. Познань, а потім Варшава — піддалися без бою. Краків, котрого боронив Чарнецький, держався до 7-го жовтня та все ж піддався. Король Ян-Казимир утік до Шлєска. В тім часі Хмельницький з Бутурлином посунулися в Червону Русь, розбили польське військо під Городком и обягли Львів; та сей город, не зважаючи ні на які вговорювання, не хотів нарушити вірности Яну-Казимирови и присягнути Олексієви Михайловичу. Між козацькими проводирами и московськими боярами тоді вже заходили непорозуміння. Хмельницький ніяким способом не позволяв брати Львова приступом.

Тут прибув до Хмельницького 29-го жовтня післанець од Яна-Казимира Станислав Любовицький, давний знакомий Хмельницького, и привіз од свого короля письмо переповнене найоблестнішими а навіть униженими компліментами, хоч у Любовицького було тоді инше письмо до татарського хана, неприязне Хмельницькому. Бєсїда з Любовицьким у високім степені замітна так зі взгляду на характер Хмельницького, як и що до духа часу.

*) Поле, де то довелось, одержало назву Дрижи-поле (поле дрожи на споминку великої студиї).

„Любий куме — сказав ёму Хмельницький — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всі обіцянки ваші робили ви після науки єзуїтів, котрі говорять: не слід держати слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагайками, відбирали наші достатки, а коли ми, не стерпівши вашого угніту, втікали і покидали жінки наші і діти, ви насилували жінок наших і палили бідні наші хати іноді разом з дітьми,.. садили на коли, в мішках кидали у воду, показували ненависть до Русинів і зневагу над їх безсилем; та що найбільш зневажливе, — ви насмівались над вірою нашою, мучили священників наших. Стільки витерпіли ми від вас, стільки разів ви нас обманили, одже й мусили ми шукати для улекшення нашої долі такого способу, котрого жадним способом не можна залишити. За пізно шукати помочи нашої! Пізно думати о примиренню козаків с Поляками!“

Любовицький, підлещуючись Хмельницькому, став кирипити польську шляхту за то, що вона лишила короля свого в біді і сказав: „Тепер король буде признавати шляхотними не тих, що ведуть довгий ряд генеалогичний од дідів, а тих що окажуть поміч краєви. Забудьте всё, що минуло, допоможіть помазанникови божему. Ви будете не козаками, а другами королівськими. Вам дадуть достоїнства, коронні добра, король вже не дозволить нарушати спокою тим собакам, що тепер розбіглись і покинули свого пана.“

„Пане посол, — сказав Хмельницький, поговоривши с козацькою старшиною, — сідайте і слухайте, я вам скажу побрехеньку. В старовину жив у нас селянин, такий заможний, що всі завидували ёму. В ёго був домашній вуж, котрий нікого не кував. Господарі ставили ёму молоко і він часто повзався між семеню. Раз дали хозяйському синові молока; присунувся вуж і став хлєпати молоко; хлопчина вдарив вужа ложкою по голові, а вуж укусив ёго. Господар хотів убити вужа; та вуж всунув голову в нору і господар одрубав ёму тільки хвіст. Хлопчина вмер од укушення. Вуж після того не виходив з нори. С того часу господар став бідніти і удався до знахарів, щоб дізнатись, яка тому причина. Ёму відповіли: минувших літ ти по людськи обходився з вужем і вуж приймав на себе всі нещастя, що тобі грозили, а тебе визволяв од них. Тепер, коли між вами повстала вражда, вся недоля звернулася на тебе; як хочеш давнёго добробиту, помирися з вужем. Господар став запрошувати вужа, щоб заключив з ним давню дружбу, а вуж сказав ёму: дармо клопо-

ченсья, щоб між нами була така приязнь як перше. Як тільки я погляну на свій хвіст, сей час бере мене досада; а ти як тільки згадаєш сина — сей час закипить в тобі батьківський гнів, и ти готов міні провалити голову. Тому доволі буде приязни між нами як ти будеш жити в своїм домі, як тобі до вподоби, а я в своїй норі и будемо помагати оден другому. То само, пане посол сталося між Поляками и Русинами. Був час, коли ми разом тішилися щастєм, радувалися загальним успіхом. Козаки відхилили від королівства небезпеки, що ёму грозили, и самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не брав добичи с польского королівства. Польські війська разом с козацькими всюди славились. Та Поляки, що називали себе дітьми королівства польского, стали нарушати свободу Русинів, а Русини, як їх почало боліти, стали відгризатись. Довелось, що й Русинів більшу часть одсічено и синів королівства чимало пропало. С того часу, як ті народи згадають нещастя, що заподіяли оден другому, зараз повстане досада и хоч почнуть миритись, а діла не доведуть до кінця! Наймудрийший чоловік не може привернути між нами твердого и тревалого супокою, як тільки ось як: най королівство польске зречеться всього, що належало княжествам землі руської, най одступить козакам цілу Русь до Володимира, Львів Ярославль, Перемишль, а ми, сидючи в своїй Русі, будемо відперати ворогів од королівства польского. Та я знаю, що як би в ціім королівстві лишилося тільки сто панів, та й тоді не згодились би на се. А козаки поки будуть мати оруже, також не відступлять від сих умов. Тому — прощайте.“

Любовицький передав Хмельницькому украшене з дорогоцінним каменем, дарунок жінці Хмельницького від польскої королевої Марії-Людвики. „Боже Всемогучий, — кликнув Хмельницький, — що я значу перед лицем твоім, та от як мене вивисшила милость твоя, що до моєї Ганни найяснійша королева польска пише письма и просить у неї заступництва передо мною!“ Однак звернувшись до Любовицького, Хмельницький сказав: „Не могу сповнити бажання її милости; не могу нарушити тісного договора з Русинами и Шведами.“

Взявши зі Львова невелику суму 60.000 зл., Хмельницький одступив од сього города, під позором, що Татаре пустошать Україну; та здається до відступлення наклонило ёго тайне посольство шведського короля, котрий обіцяв ёму руські землі, як зміцниться в Польщі. Московські війська разом с козацькими взяли Люблин. Сей город присягнув Олексієви Михайловичу, скоро по-

тім присягнув шведському королеви, а опісля — давньому своєму панови Яну-Казимиrowи.

Весною 1656 р. Поляки знов трібували примиритися с Хмельницьким и просили помочи проти Шведів. В тій цілі приїхав до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: „Годі, панове, обманювати нас и вважати дурнями; Полякам за їх неустанне віроломство ніхто в світі не вірить; був час, коли ми годилися на мир, по волі короля; а король таїв у душі противне тому, що показував на вид. Ми не вийдемо с Польщею в ніякі договори, поки вона не зречеться цілої Русі. Най Поляки формально оголосять Русинів вольними, подібно тому, як испанський король признав вольними Голяндців. Тоді ми будемо жити з вами, як други и сусіди, а не як піддані и раби ваші; тоді напишемо договір на вічних таблицях; та сему не бути, поки в Польщі володіють пани. Не буде ж и миру між Русинами и Поляками.“

Поляки лучче походили коло своїх справ у Москві, як в Чигирині. Посол німецького імператора Алєгратти, родом Славянин, знавший по московськи, прибув у Москву и вмів нахилити до миру с Польщею бояр и духовних, заявляв надію звернути оруже всіх християнських володарів против невірних. Патріарх Никон вговорював царя помиритися с Поляками и обернути оруже против Шведів, щоби відобрати в них землі приналежні Великому Новгороду. Цар улєстився тим, що мирним способом зможе стати королем польским, вислав своїх повновластных у Вильну, де по многих спорах и толках с повновластними Річі посполитої в жовтню 1656 р. заключено договір, після котрого Поляки обовязувалися по смерті Яна-Казимира вибрати на престіл польский Олексія Михайловича; Олексій Михайлович с своєї сторони обіцяв боронити Польщу против її ворогів и звернути оруже на Шведів. Хмельницький дізнавшись, що у Вильні збираються повновластні для постанови миру, вислав там своїх послів; та московські послы пригадали ім, що Хмельницький и козаки — піддані и тому не повинні давати голосу там, де рішають їх долю послы володарів. Козацькі послы, вернувши в Україну, в притомности всієї старшини говорили до гетьмана: „Царські послы нас в посольське шатро не пустили; мало того: до шатра з далека не пускали, зовсім як псів у церков Божу. А Ляхи нам сумлінно повідали, що вони заключили мир так, щоби ціла Україна була по давньому під властю Ляхів. Коли ж військо запороське с цілою

Україною не буде Ляхів слухати, то царська милость буде помагати Ляхам своїм війском бити козаків.“

Хмельницький, почувши се, здумівся: „Дітки— сказав він— треба відступити од царя, підемо туди, куда скаже Вишній Владика! Будемо під бисурманським володарем, не то що під християнським!“

Успокоївшись од першого зворушення, Хмельницький написав цареві письмо и виказував ёму правду ось-як: „Ляхи сёго договору ніколи не додержать; вони ёго заключили тільки для того, щоби трохи оддихнути, умовитися с султаном турецьким, Татарами и иншими и знов воювати против царської милости. Коли вони справді щиро вибирали вашу милость на престіл, то чого ж вони посилали послів до цісаря римського просити на престіл ёго рідного брата? Ми Ляхам в нічім вірити не можемо. Ми напевно знаємо, що вони не бажають добра нашому руському народови. Великий государю, єдиний православний царю на землі! вдруге молимо тебе: не довірай Ляхам, не віддавай православного руського народу на наругу!“

Та Москва була глуха на ті ради. Хмельницький видів, що занедбується пригідний случай визволити руські землі с під польської власти; а між тим не тільки одна Москва, але й инші сусіди спиняли ёго заміри. Німецький цісар з грізбою домагався од Хмельницького миру с Польщею. Кримський хан и турецький султан були в союзі с Польщею и не боялися її трактатів з Москвою, знаючи, що зо сторони Поляків се не більше як мана; напротив, ім страшнійші були успіхи Хмельницького, що вели до сполученя и зміцненя московської держави. Хмельницький попав у тугу и сум, а наконєць в недугу. Він видів в будущині давнє підданство України Ляхам и хвався послідних способів, щоби випередити ёго. В початку 1657 р. Хмельницький заключив тайний договір ис шведським королем Каролом Х. и семигородським князем Ракочим о поділі Польщи. Після сёго договору королеви шведському мала дістатися Велика Польща, Лифляндия и Гданьск с приморськими краями; Ракочому — Мала Польща, велике княжество Литовське, княжество Мазовецьке и часть Червоної Русі; Україна же з рештою полуднево-руських земель мала бути признаною на все відділеною від Польщи.

Відповідно до сёго договору Хмельницький післав на поміч Ракочому 12.000 козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про хитрощі Хмельницького московському государови. Договір, котрий заключив

гетьман з Уграми и Шведами, дійшов дійсно до відомости в Москві и цар и вислав послами окольничого Федора Бутурлина и дяка Василя Михайлова ис строгою доганою Хмельницькому.

Нім се посольство приспіло в Чигирин, Хмельницький, причуваючи, що ёго здоровле день в день слабне, зібрав раду и предложив козакам вибрати собі наслідника. Козаки з любови до гетьмана а притім бажаючи ёму вгодити, вибрали ёго шіснайцятилітнёго сина Юрия. Хмельницький хоча спершу відраджував ім, указуючи на ёго молодість, але потім згодився. Се була дуже велика помилка Хмельницького.

В початку червця прибули царські послы з доганою и застали гетьмана так недужого, що ледви міг вставати с постелі. Послы, після царського приказу, сказали ёму, що він забув страх Божий и присягу, братаючись с Шведами и Ракочим. Хмельницький відповів в такім змислі: „У нас давна приязнь с Шведами и я ніколи не нарушу її. Шведи — люди правдиві: держать своє слово; а царська милость помирился с Поляками, хотів нас віддати ім у руки; и тепер до нас слух доходить, що він післав своє військо на поміч Полякам против нас, шведського короля и Ракочого. Ми ще не були в підданьстві у царської милости, а ёму служили и добра бажали. Я девять літ не допускав кримського хана бурити українні городи царські. И нині ми не відступаєм од високої руки ёго яко вірпі піддані и підемо на царських неприятелів бисурманів, хоч би міні в нинішній недужі дорогою и смерть приключилася — и домовину повезу с собою! Ёго царський милости у всім воля; тільки міні се дивно, що бояре ёму нічого доброго не порадять: короною польскою не заволоділи, мира не довершили, а з другою державою, с Швецією, війну почали!“

Вислухавши нові докори од царського посла Хмельницький не відповідав, звиняючися недугою; а другого дня, 13-го червця, Хмельницький прикликав до себе послів и сказав: „Най ёго царська милость зараз помириться с Шведами; треба довести до кінця распочате діло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з одної стѡрови войска ёго царської милости, з другої — войска шведського короля. Будемо бити Ляхів, щоб їх до кінця викорінити и не дати ім злучитися с посторонними державами против нас. Хоть вони и вибирали нашого государя на польске королівство, та се тільки словами але дійсно сёго ніколи не буде. Вони се видумали лукавим умислом для свого спокою. Є свідоцтва, що виявляють їх лукавство. Я переймив їх письмо до турецького султана и вислав то до царської милости своїм післанцем.“

Тим не менше Хмельницький, ведля бажання царських послів, видав приказ Ждановичеві лишити Ракочого; се пошкодило Рако-чому: завоювавши Краків и Варшаву, мусив він побитий від Польків одказатися своїх забагів.

Ян-Казимир пробував ще раз зійтися с Хмельницьким и вислав до ёго пана Бенєвського.

— Що вам шкодить, гетьмане, — говорив Хмельницькому польський посол, — скинути московську протекцію? Московський цар ніколи не буде польським королем. Получіться з нами, старими земляками, як рівні з рівними, вольні з вольними.

— „Я одною ногою стою в могилі, — одвічав Хмельницький, — и на кінци днів не прогнівлю Бога нарушенем слова даного цареві московському. Раз я присягнув ёму вірність, збережу її до останнєї хвилі. Коли мій син Юрий буде гетьманом, ніхто не спинить ёго заслужити воєнними подвигами и прихильністю ласку ёго милости, але тільки без шкоди московському государеві, тому що як ми, так и ви, вибравши ёго публично своїм володарем, обовязані ёму до постійної вірности!“

Скоро після того вмер Хмельницький. В письмі писаря Виговського день ёго смерти означений 27-го липця. Літопись Самовидця говорить, що він умер „о Успеніи св. Богородицы.“

Дня 23. серпня похоронено тіло Хмельницького, після ёго заповіту в Суботіві, в церкві, котру він сам заложив. Церков ся з замітно грубими стінами камінними истнує досі; та подорожний не найде в ній могили Хмельницького: польський воєвник Чарнецький, занявши Суботів в 1664 р., казав викинути на наругу кости чоловіка, що так завзято боровся против шляхоцької самоволі.

Не зважаючи на похибки и помилки, Хмельницький належить до найзнатніших двигателів руської истории. В многовіковій борбі Русі с Польщею, він дав рішущий поворот на сторону Русі и задав аристократичному ладови в Польщі такий удар, після котрого сей лад не міг вже удержатися в моральній силі. Хмельницький в половині XVII. в. начертав то визволене руського народу од паньства, котре остаточно збулося в наших часах. Сёго мало; ёго старанєм Західна и Полуднева Русь були вже фактично під єдиною властю Східної Русі. Не ёго вина, що короткоглядна и несвідома політика боярська не зрозуміла ёго, звела перед часом в могилу, занастила плоти ёго десятилітнєї діяльности, и на многі покоління відсунула діло, котре довершилось би з незрівняно меншими змаганнями, коли б у Москві піймали змісл напярмів Хмельницького и слухали ёго рад.



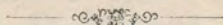
РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЄННЯХ

її найголовніших діятелів

МИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА.

(Перекладив Олександр Барвінський.)



Накладом редакції „Правди“.



У ЛЬВОВІ.

1878.

ВАСИЛКА НСТОПНА

В. ЖИТЕНСКИ

II. ПЕРВАЯ ЧАСТЬ

МИХАИЛ КОСТОМАНОВ

(Михаиловъ - въспоминанія)

Васильевъ - въспоминанія

СЛІВЦЕ ВІД ПЕРЕКЛАДЦІ.

Чимало в нас появилось праць историчних про нашу бувальщину, а все ж таки не було книжки, котра б знадобилась яко підручник для молодіжи або й загалом для людей, котрим годі братись до спеціальних монографій историчних. Потребу такої книжки пізнавав не оден, а навіть появились деякі праці, що мали бути призначені для ширшого круга суспільності, та вони або тільки исторію галицького княжества трактують и тої ж не доводять до кінця, або хоча й займають цілу Русь-Україну, то представляють річи тенденційно. Отщо й спонукало мене поперекладувати з діла нашого великого историка М. Костомарова „**Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей** (I—VI т. Петербургъ 1874—1876) ті житєписі, що дотикають нашої Русі-України, и зложити тим робом до рук наших земляків повну исторію руську в легкій и приступній кожному формі. Позаяк труд сей обіймає 30 аркушів, тож виданє його для чоловіка приватного було б не легке, а до того й ціна не була б для ширшого круга приступна. Отже заходом Хв. Редакції „Правди“ появлявся сей переклад найперш в самій часописі, опісля ж особним передруком. Віддаючи сей труд в руки ш. земляків, мушу замітити, що сам аж надто добавачу сю неодностійність в правописі а подекуди й в перекладі самім; та се було конечним наслідком того, що переклад тягнувся через три роčníки „Правди“ (1875—1877), коли між тим заходили зміни в складі редакції. С тої причини надіюся поблажливого осуду мові праці від ш. земляків, тим більше, що переклад сей робив я в найсумнійших хвилях мого житя, а не покидав його, щоб тим робом заступити згадані неповні або тенденційні книжки повним и ясним образом нашої исторії, який зложив нам у названім ділі М. Костомарів. Позаяк вихід VII. и останнього тому відрочений до неозначеного часу, отже исторія України XVIII. в. вийде особним випуском додатковим.

В Тернополі в Січні 1878.

Олександр Барвінський.

Д Е Щ О Є :

В І. томі:

Стор.

I. Князь Володимир Святий	3
II. Київський князь Ярослав Володимирович	9
III. Преподобний Теодозий Печерський	20
IV. Князь Володимир Мономах	33
V Князь Андрій Боголюбський	62
VI. Князь Мстислав Удатний	85
VII. Князь Данило Романович Галицький	108

В II. томі:

VIII. Князь Конегантин Константинович Острогський	3
IX. Київський Митрополит Петро Могила	28
X. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький	61

В III. томі:

XI. Наслідники Хмельницького	3
XII. Галатовський, Радивилівський и Лазар Баранович	37
XIII. Епифаний Славинецький, Симеон Полоцький и їх наслідники	63
XIV. Ростовський митрополит Дмитро Туптало	103
XV. Гетьман Иван Степанович Мазепа	117

РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЄПИСЯХ

ІІ НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвінський)

ТОМ ІІІ.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства ім. Шевченка
під зарядом Фр. Сарницького.
1877.

Передрук з „Правди“, 1877.

XI.

Наслідники Хмельницького.

Два важні питання хвилювали Україну по смерті Богдана Хмельницького: одно політичне, друге соціальне. Перше викликало московське правління, друге помилки самого Хмельницького в перших роках повстання против Польщі. Нагла перерва війни московського государства с польським, прихильність Москви до згоди с Польщею в тім часі, коли ціла західна Русь вже була підвладна цареві — викликали в умах Українців сумніви и тривогу про будущу долю, а разом с тим зворушення и чвари. Народні проводирі не виділи під ногами своїми ніякої підстави, не знали: якою ити їм дорогою и кидались то в ту, то в другу сторону, поводячись то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі, задля властивості людської природи, все беруть верх, коли перед очами не ма політичного и суспільного ідеалу.

З другої сторони ще Зборівський мир, як ми вже замітили, дав почин внутрішньому роздвоєнню народу. Під стягами Хмельницького односердно піднявся цілий український нарід; усі хотіли бути козаками, т. е. вольними обивателями и оборонцями своєї землі; замість сього стали виділятися десятки тисяч привилеєваних під виключним іменем козаків. Се був властиво поворот до давнього польского ладу, с тою тільки різницею, що перше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що Хмельницький мусив вести нові війни с Польщею тому, бо неспосіб було вдержати нарід од потягу до козацтва. По прилученю України до московського государства означено число козаків тільки на 60.000. Се був привилеєваний войсковий стан, що не платив податків, користувався вольними землями и діставав платню. Решта народу, з внімкою духовенства, складалась з міщан, котрим давали давні магдебурські права, и посполитих — пахарів, що не мали козацьких прав. Одні и другі мали платити податки и відбувати різні повинності. В договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: „Ми самі будем між собою робити перегляд; хто козак, той буде мати козацьку волю, а хто ратай,

той буде дань звичайну ёго царській милості віддавати, як и перше.“ Козацькі старшини, що заключали договори, дбали тільки про „вольності“ козацькі; посполитий народ лишався на їх самоволю, а між тим в народі позістала думка, що роздвоєне на козаків и посполитих сталося случайно: „можнійші (богаті и знатні) попали в козаки, а підійші (біднійші) осталися мужиками“. Польські панята неминучо перейшли до козацьких проводирів; свободу розуміли по польски; бути свободним — значило мати такі права, яких не мали інші; ніхто не силкувався додуматись до способів, щоб завести волю рівну для всіх, а між тим кождий з народу хотів статися вольним в змислі висказанім, не бажаючи волі для своїх побратимів. За пановання московського положене посполитих конечно мусило поправитись в тім згляді, що вони не були вже підданими панів; та се положене було вельми непевне при козацькій управі землею. Землі найбільше були в руках козаків и шляхти, що пристала до козаків. Кождий, як було можна, „займоваль“ (займав) землі, присвоював їх собі, на основі першого заволодіня, або випрошував їх у козацького начальства; посполиті хоча й мали свої уділи (грунти), та вся земля була військовою и право посполитих на володіне землею стало залежним од „войска“. Козацькі урядники и прості козаки з дозволу своїх начальників присвоювали собі власть над мужицькими „грунтами.“ Так н. пр. ставшися „державцею“ над „маєтністю“ т. є. над звісним округом землі, такий державець присвоював собі право на „послушенство“ тих посполитих, котрих грунти були в окрузі ёго маєтності. Заводилися так звані „державські слободи“ т. є. пани, що мали пусті простори земель, приманювали до себе посполитих дарованєм вольностей, та опісля посполиті попадали в тяжку залежність від панів на чужій землі. В самім козацькім привилеїванім стані не могла бути рівність. Козацькі старшини и ті с козаків, котрих вони підмагали, захопили для себе більше земель и маєтностей и скоро піднялись понад своїх товаришів так, що між козаками стали визначатись два стани: козаки „значні“ (знатні) и чернь. Інтереси черні сходилися з інтересами посполитих. Такий лад завівся остаточно не відразу, а почався вже в часах Хмельницького и по ёго смерті, викликав нераз завзяту внутрішню боротьбу, котра сходилася и с політичними питаннями. Старшини и знатні козаки добивались того, щоб скріпити свої привилеї и управляти цілою землею. Їх ідеал був польско-шляхоцький, що відповідало в тодішній культурі України, виробленій під польським впливом. Після того, як вони стрічали для своїх домагань

перепони в діях і звичках московських властей, вони при першій нагоді готові були зрадити Москву. Прості козаки і посполиті навпроти, мали надію на московські власті і багато разів заявляли охоту, щоб в Україні московськими порядками замінити козацько-польські. Однак при ближій стрічі з московськими воеводами і московськими воєвниками, вони ворушилися за-для їх обходження, поступків і понятих і всі готові були навіть дати наклонитись до відорвання від московської власті. Таким способом цілу половину XVII. в. бачимо в Україні крайню непевність, неустанні зворушення, чвари, межиусобиці, вмішуване сусідів: усё то проводило край до спустошення, упадку; нарід в своїх споминках прозвав сю добу „руїною“.

Богдан Хмельницький назначив наслідником свого сина, зовсім неспосібного молодця. Тільки догоджуючи ёму, та с привички слухати ёго волі, козаки ёму не супротивлялись. Та такий вибір був новостю в козацькім товаристві: в них гетьманами вибирали людей, що попередно чим небудь заслужили собі шанобу. Тоді між козацькими старшинами перше місце займав писарь Хмельницького, Виговський; він був свояком Хмельницького, позаяк брат ёго Данило, оженився з дочкою Хмельницького. Козацькі старшини і полковники вговорили неповнолітнёго Юрія зречися гетьманства до часу і вибрали гетьманом Виговського. Та проти Виговського виступив суперник, полтавський полковник, Мартин Пушкар, тому що він сам бажав захопити булаву. З одної сторони посилав він у Москву доноси на Виговського, а з другої — зберав против ёму військо с посполитих, обіцяючи їм козацтво. Попередні війни нагромадили багато бідного народу, що жив задля шматка хліба у винницях і броварнях богачів; воци кинулись під стяги Пушкаря в надії, що стануться козаками. Московське правління хилилося то сюди то туди, не знало кому вірити, а між тим своїми поступками розбуджувало між старшиною тривогу за свої права. Дух козацький бажав, щоб козацтво ширшаю; воно тоді ширлося на Литві; та московські воеводи, після царського приказу, спиняли то росширюване, повертали в посполитих таких, що самовольно назвались козаками, били їх кнутом і батогами. Тоді наступав вибір митрополита і царський посол Бутурлин заявив бажанє, щоби новий київський митрополит був підчинений московському патріярхови. Не сподобалось Виговському, коли він за те, що в своїм письмі до царя назвав козаків „вольними“ підданими, дістав догану і приказ називати козаків „вічними“, а не вольними підданими. Наконєць московське правління, під позором

оборони, хотіло крім Києва посадити своїх воєводів по других містах и лишити самоуправу тільки козакам и міщанам, а решту народу підчинити судови воєводів и дяків. Усё то роздражляло Виговського и ворушило уми. Противники московської власті розсівали в народі трівожливі чутки, ніби то Москва хоче лишити тільки незначне число козаків и ввести свою управу, але як ся вість викликала зворушене між знатними козаками, посполиті, а з ними и чорні козаки, кричали, що буде гарно, як заведуться воєводи и будуть усі рівні, хоч заразом вони боялись, щоби воєводи не порушували обичаїв и не погналі людей насильно в Московщину. В тім часі став дієвувати чоловік, що добився онісля важного значеня. Се був ніжинський протопоп Филимонов. Він тайно писав у Москву на старшин, виставляв свою прихильність государеві, радив чим скорше прислати воєводів и обняти цілу управу краю. Московське правління не відважилось на такий рішучий вчинок. Між Виговським и Пушкарем повстала отверта межиусобиця. Московські гінці їздили и до Виговського и до Пушкаря, силкуючись їх помирити; Пушкар, щоб підмститись Москві сам заявляв бажане, щоб прислали воєводів. Виговський просив помочи военної для приборканя Пушкаря, та не діставав її и жалувася, що Москва потакує ёго ворогови. Наконець в червцю 1658 р. Виговський сам без підмоги царського війська знищив Пушкаря. Сей поляг в битві під Полтавою. Посполиті, що становили військо Пушкаря, втікали ватагами на оселі в українні землі московського государства и на Запороже.

С того часу гетьман Виговський неустанно докоряв московському правліню. Виговський в розмові з московськими гонцями дорікав Москві, ніби то вона тайно підбурювала против ёму Пушкаря и знов піддержує зворушене між посполитими, кричав разом с своїми полковниками, що ні за що не допустить впровадження воєводів, и просто виразився, що під польським королем козакам було лучче. Між тим в Київ замість Бутурлина прибув другий воєвода, Василь Борисович Шереметев, чоловік зазорливий, склонний добачати у всім зраду; він зачав саджати в тюрму київських козаків и міщан. Се дало новий повід до наріканя. Поляки побачивши, що між козаками не ма ладу, післали до Виговського зручного пана Бенєвського, котрий всіма способами підбурював козаків против Москви, и обіцював їм великі користи, як вони злучаться с Польщею. Ёму поміг тоді оден чоловік український, що добився великого впливу и над гетьманом Виговським и над старшиною — Юрий Немирич. Він належав до давньої руської

родини и мав гарне образование. В молодості він написав твір, за котрий ёго обвиняли о арианство, втік за границю и літ десять прожив в Голяндії. Вернувши до краю підчас повстання Хмельницького, пристав він до козаків, зближився до Богдана, а тепер, по ёго смерті, став руководити Виговським. Підчас свого побиту в Голяндії, Немирич переняв тамошні республіканські поняття, виробив собі ідеал федеративного союзу республік и бажав приложити ёго до свого краю. Під ёго впливом у Виговського и в старшин повстав плян злучити Україну с Польщею на федеративній основі, зберегаючи для України права самоуправи. До тої постанови побуджали тодішні відносини між Польщею и московським государством.

Питане про злученє Польщи з Москвою оставалось ще не рішене. Так або инакше, обі сторони думали скінчити злученє. В липцю 1658 р. збирали в Польщи сойм з рішущим заміром утвердити дружну звязь з московським народом. Король, закликаючи чини Речи Посполитої на той сойм, писав перед часом в своїм універсалі, що наступає важне питанє: „Завести вічний мир, звязь и союз непохибного єдинства між Поляками и Москвитянами, двома сусідніми народами, що походять з одного жерела славянської крови и мало ріжними що до віри, язика и прав.“ С причини так важного заміру, Україна мала важну задачу; так або инакше — для неї близька була змога злучитися с Польщею, тому здавалось найлучче перед часом упередити будуще злученє Польщи з московським государством и злучитися с Польщею на правах вольної держави, так що як Польща зладить своє злученє з московським государством, Україна вйде в сей союз яко осібне державне тіло. Виговський заявив тайно охоту прийняти королівських комисарів, котрі прибудуть в Україну для переговорів; та перше нім вони прибули, в серпню Виговський вже розпочав неприязні вчинки против московських людей. Він післав брата свого, Данила, вигнати Шереметєва с Києва. Заір сей не вдався; козаків одбили. Шереметєв почав казнити винуватих и підозрілих.

Між тим повстане посполитих, що розбуджував Пушкар, піднялося против Виговського знов около Гадяча. Виговський виправився приборкати ёго и тут 8-го вересня зібрав раду с козацьких старшин, полковників, сотників и знатних козаків. Явилися польські комисарі: Бенєвський и Євлашевський. Бенєвський мав до козаків промову, коринив Москву, впевняв, що в Москалів инша віра, як у козаків, що Москалі не дозволяють ім робити горівку, мід и пиво, кажуть задягати московські зипуни (селянські

куртки шкіряні) и лапті, зажають носити чоботи и опісля стануть переселяти козаків за Білоозеро; а з другої сторони обіцяв їм щастє в союзі с Польщею. Тепер — говорив він — не буде більше неволі; строгий закон не допустить до самоволі панів над підданими. По такій промові уложено договір звисний в исторії під назвою „Гадяцького“. Україна (нинішні губернії: полтавська, чернігівська, київська, східна часть волинської и полуднева подільської) добровільно злучилися с Польщею на правах самостійної держави під назвою „великого княжества руського“. Верховну власть виповняючу мав у руках гетьман, котрого вибирали до смертно, а потверджував король. Велике княжество руське мало мати свій верховний трибунал з урядованем в руськім язиці, своїх державних достойників, свій скарб, свою монету, своє військо, що складалося с 30.000 козаків и 10.000 регулярних. Обіцяли остаточно знищити унію. Установлено також завести дві академії з университетськими правами — в Києві и в иншій місци, де покажеться відповідним; крім того в ріжних місцях — школи без обмеження що до числа; оголошувано зовсім вольне печатанє книг. Наконєць гетьман міг представляти щорічно королеви козаків для надання їм шляхецтва, але щоб число таких в кождім полку не перевишало 100 людей. Але що до прав панів над посполитими, котрі будуть жити на їх землях, не постановлено ніяких засад, крім того, що панам не позволявали держати дворової команди.

Вслід за тим Виговський готовився нападати знов на Шереметєва, та заразом посилав у Москву письма, в котрих впевняв царя о своїй вірності.

Та ёму більше не вірили. В листопаді вступив Ромодановський на Україну з війском. Посполиті, що бажали статись козаками, узброїлись и приставали до ёго. Ромодановський вибрав другого гетьмана, Безпалого. Лівобіч Дніпра почалась межиусобиця, точилась ціле літо и весну слідуєчого 1659 р. На поміч Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького и цілих два місяці облягало в конотопськім замку ніжинського полковника Гуляницького. Тим часом Виговський завіззав кримського хана, з ёго помічю напав 28. червця на Трубецького и побив ёго на голову. Трубецький утік, а другий воевода, Семен Пожарський, втеравши ціле своє військо, дістався в полон, а коли ёго привели до хана, сміливо вилаяв хана по московськи и плюнув ёму в очи. Хан казав стягти ёго. Таким способом Виговський вигнав Москалів з України; лишився тільки Шереметєв, котрий з месті казав по варварськи спустошити місточка и села коло

Ки́ва, не милуючи ні старого, ні малого. Трубецький якийсь час по своїм пораженню не міг посунутися в Україну: в його війську повстав бунт, котрий він на силу притлумив при помочи Артамона Матвієва.

Діло Виговського показалося безсильним не через московські війська, а через те, що нарід тому не сприяв.

Ще в маю 1659 р., в Варшаві на соймі, король и всі стани Річи Посполитої потвердили присягою Гадацький договір, а козацьким послам, що приїхали в сій справі, надали шляхоцтво. Як тодішні стани Річи Посполитої, під впливом єзуїцької науки, не трівожились криво присягати, — показує се, що після звістки польських істориків Бенєвський, творець Гадацького договору, вговорив сенаторів, задля конечності, згодитися, з заміром його нарушити сей договір, як тільки Польща охолоне від ударів понесених и дістане Україну в руки. Український народ не дався заманути сим договором: всяке злученє с Польщею, під яким би се не було видом, вже йому згидилось. Вибухло повстанє під начальством протопопа Филимонова и полковника Золотаренка, потім — в Переяславлі під начальством полковника Тимоша Цибури и Сомка; потім — в Острі, в Чернигові и інших городах. Юрій Немирич обняв був начальство над регулярним військом, що складалось с Поляків, Німців и Козаків: зворушений народ вибив усє його військо; Немирича дігнали и порубали на шматки. В Січі атаман Сірко підняв усіх Запорожців и оголосив гетьманом Юрія Хмельницького. В самім Чигирині, де був Виговський, вибухло повстанє; Виговський ледво втік відтам.

Виговський назначив генеральну раду під місточком Германівкою; його противники привели там Юрія Хмельницького. Виговський казав на сій раді читати гадацький договір, та козаки підняли шум, крик; старшини побачили, що їм не вивести ладу, и прилучилися до більшості; тих, що читали договір, порубали на шматки; Виговський утік и потім на домаганє козаків прислав свою булаву.

Козаки вибрали гетьманом Юрія Хмельницького.

В жовтню зібралась нова рада в Переяславлі, а князь Трубецький, що прибув там с царським наказом, потвердив Юрія в уряді гетьмана, та з деякими обмеженнями в прикладі до прежнього договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати чужоземніх послів, вести с ким небудь війну без волі государя, не міг настановляти полковників инакше як за радою

цілої козацької черні. Козацькі старшини всіми силами старалися ухилити сі додатки, та не могли перемогти налягання московського військового начальника и ёго товаришів. Козацькі старшини сильно домагались, щоб нікому з Українців не позволяти зноситись з Москвою мимо гетьмана; и на те не згодились; право ж зноситися впрост з Москвою давало змогу неприхильникам гетьмана и старшин прямо посилати доноси до московських урядів, а московське правління тим способом могло мати тайний догляд справ на Україні. Московських воєвод посадили в кількох українських городах: Києві, Переяславлі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві и Умані. Для посполитого народу, котрий так щиро діяв против хитрощів Виговського в користь Москви, не вчинили нічого; напротив увільнивши козаків од стійки и підвод, наклали сі повинності на посполитих и позбавляли їх права вирабляти напої, що позіставляли козакам.

Сей новий договір з Москвою натурально не припав до серця старшині и знатним козакам, котрі бачили, що Москва бере їх в свої руки; не міг він вдоволяти и маси народу, котрий знов побачив свої надії на зрівняне прав збурені. Договір сей був любий тільки для оддільних осіб, котрі могли удаватись просто до Москви и випрошувати собі різні пільги и надання: хто на grunt, хто на дім або млин. Іздили в Москву полковники с своєю старшиною, іздили духовні, іздили вийти з міщанами; всі діставали різні ласки и дарунки: соболі, чарки и т. и. Приїзних Українців в Москві звичайно роспитували и записували їх одповіді. Добачивши, що таким робом можна добиватись користей, Українці навикли писати в Москву одні на других доноси: себе вихваляли, других чорнили.

Польща охолонула. Війна з московським государством знов оновила. Московське військо вже поразили на Литві. Поляки йшли відбирати Україну від Москви. Головний проводир московських військ в Україні Шереметев, за радою переяславського полковника Цибури, задумав випередити Поляків и рішився йти на Волинь в польські займища, а з ним мав йти Юрій Хмельницький с козаками. Шереметев чоловік гордий и строгий, вспів роздразнити против себе и козаків, и духовних и наконець самого Хмельницького своїми різкими зачіпками и гордощами: „Сёму гетьманикови, — сказав Шереметев про Хмельницького, — лучче личить гуси пасти, як гетьманувати.“

В другій половині вересня 1660 р. двигнулось в сторону Волині московське військо. Хмельницький ишов іншою дорогою.

Поляки під начальством Любомирського и Чарнецького напали на московське військо, поразили його и облягли під місточком Чудновом; потім Поляки разом с Татарами 7-го жовтня напали на козацький табор під місточком Слободищем кілька верстов од Чуднова. Юрий Хмельницький так залякався, що тоді ж обіцяв піти в черці. В козацькім таборі повстав нелад. Багато старшин сердилось за обмежене їх прав після договору заключеного в Переяславлі: не хотіли служити Москві, лютилися на Шереметева и говорили що краще помиритись с Поляками. В польський табор виправився яко посол од війська Петро Дорошенко, котрий замітно вмів зберегати тоді своє достоїнство перед Поляками. Предкладаючи Любомирському мир, він не дозволив польському панови на себе кричати и сказав: „Ми добровольно пропонуємо вам мир, забудьте стару ненависть, а ні то — у нас є самопали и шаблі.“ Дня 18-го жовтня козаки с Поляками постановили договір на услівях гадяцького трактату, та тільки з виключенем одної точки, що до великого княжества руського, найголовнішої в сім договорі.

Скінчивши с козаками, Поляки облягли московське військо. Пора була слотлива; боєвих запасів и живності у Москалів не ставало. Переяславський полковник Цицура с своїми козаками зрадив и віддався Полякам. Ся обставина спонукала Шереметева зложити оружє. Поляки заключили з ним такий договір, який колись то заключили з Шенним. Московське військо випускало з услівем, щоби зложили оружє и знамена польских панів, а потім ручне оружє їм повертали; крім того Шереметев обов'язався вивести московські війська з усіх українських городів. Та як Москалі зложили оружє, Поляки віддали їх на грабуванє и на різню Татарам; самого Шереметева видали татарському проводирови султанови Нуредину в полон, а інших московських начальників упростили в Польщу.

Таким способом цілий козацький край правобіч Дніпра знов підчинився Польщі. Лівобіч полтавський, прилуцький и миргородський полк також не хотів підлягати Москві; та полковники переяславський Сомко и ніжинський Золотаренко (оба були шуринами Богдана Хмельницького) стояли за царя и в короткім часі привели в послух цілу лівобережну Україну. Юрий Хмельницький кілька разів силкувався дістатись на лівий берег, та його відбивав Сомко, що став наказним гетьманом.

С того часу по обох сторонах Дніпра довго точилися чвари. Правобіч нарід ненавидів Поляків и нахилився в підданьство цареві; старшина и полковники то сюди то туди хилились; молодий

гетьман не в силі був вивести лад с підчиненими; наконєць почувуючи и пізнаючи свою неспосібність, він скликав козаків на раду під Корсунем и заявив, що не в силі управляти козаками, що Бог ёму не дав отцівського щастя и він тому хоче уступитись с світа: 6-го січня 1663 р. він постригся. Замість ёго дістав гетьманство, дорогою интриг и підкупства, Павло Тетеря, що був за Хмельницького переяславським полковником. Сей двучинний егоист думав тільки про свої користи и перше в Москві виставляв свою вірність цареві, а тепер стався сторонником Поляків, бо побачив сили по їх стороні. Він оженився з дочкою Хмельницького, Стехою, вдовою Данила Виговського. Се подруже дало ёму значенє и разом с тим більші грошеві достатки.

Лівобіч Дніпра Сомко добивався гетьманства. Золотаренко хотів то для себе дістати. Оден на другого писали вони в Москву доноси и в Москві не знали кому вірити. У Золотаренка явився тоді зручний и сильний помічник. Протопій Максим Филимонов багато разів уже писав у Москву доноси про українські справи и позискав у бояр довірие; наконєць особисто прибув у Москву и так умів підлеститись бояринови Ртищеву, що, принявши чернецтво, був посвящений, за впливом сёго боярина, на уряд єпископа мстиславського и оршинського під именем Методія и навіть назначений надзирателем митрополитого престолу, не зважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Денис Балабан. Московське правління не хотіло признати Дениса в ёго уряді за те, що Денис яко митрополит київський не хотів приймати благословеня від московського патріярха.

Вслід за тим явився третій претендент гетьманства: се був Іван Мартинович Брюховецький, колишній слуга Хмельницького, що став кошовим атаманом в запороській Січі. Він позискав чималу прихильність Запорожців и дістав новий, ще небувалий, уряд кошового гетьмана. Сей зручний и хитрий чоловік вибрав найудатніші дороги для осягнень першєнства. З одної сторони він писав у Москву дуже унижені письма и подавав надію, що як він стане гетьманом, то підчинить Україну тіснійше московській власті; заразом він нахилив до себе и Методія. З другої сторони Брюховецький заявлявся яко сторонник простих бідних козаків и посполитого народу. Ёму була зовсім спідручна така роля, тому що Запороже по смерті Пушкаря сталося прибіжищем тих, що не були вписані в реєстер, а хотіли бути козаками. Ёго запороські агенти росіялись по Україні, настроювали народ в ёго користь, впевняли, що з ёго гетьманством настане загальне козацтво,

підбурювали чернь против знатних. У народу повстало змагане грабити багатих и знатних: їх достатки вважали плодом обдираня народу. Повстало домаганє, щоби нового гетьмана вибрали на так званій „чорній раді“, т. є. на такий, де би брала уділ вся громада народу. Методий, що перше був приятелем Золотаренка, отверто перейшов на сторону Брюховецького и старався за ёго перед московськими боярами. Тоді Золотаренко вбачаючи, що ёму не бути гетьманом, помирился с Сомком и зачав односердно дбати об сім, щоб на будущій раді вибрали Сомка. Та се було вже за пізно. Примиренє се не помогло партії знатних. Методий сильно поперав у Москві Брюховецького, представляв Сомка и Золотаренка яко тайних сторонників Поляків и впевняв, що як виберуть Сомка, то наступить зрада. Крім того сам Сомко не припав до вподоби Москві, тому що неустанно жалувався на кривди, що діяли московські вояки Українцям и в загалі перед царськими послами заявлявся яко вольний чоловік. Московське правліне рішило зібрати всенародню або чорну раду и затвердити гетьманом сёго, хто буде на ній вибраний. В тій цілі виправлено в Україну князя Великогагина.

Раду назначено в червцю в Ніжині. Брюховецький через своїх Запорожців пагнав там великі ватаги чорного народу, що йшов з ненавистю до багатів и знатних и в надії їх грабити. Методий був невідступно при царським послі. Московське військо, зложене переважно с чужоземців, прибуло також на раду. Дня 17-го червця, ис сходом сонця відкрито раду читанєм царської грамоти. Не вспів князь Великогагин скінчити читаня, як піднялось замішанє: одні окликали гетьманом Сомка, другі — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тоді московський полковник, німець Страсбург, розігнав їх пустивши поміж них ручні гранати. За Брюховецьким була більшість. Сомко втік. Народ кинувся на вози старшин и знатних козаків и ограбив їх. Сомко и інші полковники и старшини, разом до пятьдесят людий, виратувались перед народнією злостю тим, що удались о поміч до князя Великогагина и московський боярин вислав їх під сторожею в ніжинський замок.

На другий день князь Великогагин потвердив Брюховецького гетьманом. Три дні за відомостю Брюховецького діялися насиля, погана пиятика, грабіжі. Лихо було кождому, хто носив тільки кармазиновий жупан; багато тільки тим способом виратувалось, що одяглися в свити. Як проминуло три дні пільги, казав Брюховецький застановити безлад, що ще довго проявлявся в ріжних місцях.

С потвердженням Брюховецького в гетьманстві, всі старшини и полковники були нові, настановлені з Запорозжів; кожному полковникови дали особну сторожу. На Україні настало панованє людей попереду бідних, незначних: тепер вони знов стали панами и упоєні незвиклим достоїнством, не знали міри своїм примхам и самоуправі. Народ зведений мрією козацької рівності, був жорстоко одурений; ті що кричали против знатних и богачів, як тільки стали самі знатними и богачами, налягли на громаду ще з більшою вагою, як давні знатні.

Новий гетьман представив правліню своїх скинених противників яко царських зрадників. Їх казали судити військовим судом. Та судами були вороги оскаржених.

Дня 18-го вересня, в Борзні, відрубали голову Сомкови, Золотаренкови и ще кільком людям; інших вислали в кайданах у Москву, а відтам у Сибір. Се були перші Українці, вислані в Сибір.

С того часу Україна розпалася на два гетьманства, и се трівало до упадку козацтва правобіч Дніпра. Воно на час одізналося и в церковнім ладі. Денис Балабан умер в Чигирині, де була столиця гетьманства правобічної України; на ёго місце вибрали Осипа Нелюбовича-Тукальського, єпископа Могилівського. Московське правління не узнавало ёго и не переставало називати надзорцем митрополіи Методія и заходилося, щоб сёго ввести на уряд митрополита, та царгородський патріарх на се не годився.

Успіхи Поляків у війні з московським государством спонукали короля Яна-Казимира до сёго, що він забажав підчинити собі и лівобережну Україну. В Січнію 1664 р. він посунувся через Дніпро. З ним мусили йти також козаки під начальством свого гетьмана Тетері и союзні Татаре. Города лівобережні піддавались. Тільки місточко Салтикова Дівиця боронилось завзято и всіх мешканців вигублено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним пять неділь и не міг ёго взяти. Тут в польськім таборі росстріляли козацького полковника Івана Богуна, одного з найхоробрійших товаришів Богдана Хмельницького, підозріваючи ёго о зраду. Між тим Запорозжці під начальством Сірка и Сулеми, що були по-заду короля, почали відберати козацькі города правобіч Дніпра. Се змусило короля вернутися на правий берег Дніпра.

Польський начальник Чарнецький розбив Сулему, а польський полковник Маховський спіймав бувшого гетьмана Виговського, що носив уряд київського воеводи, и росстріляв ёго с підмови Тетері, котрий обвиняв Виговського о замір піддатися Москві.

З усього видно, що Виговський дійсно був с Сірком в порозумінню: роздражнений против Москви боявся він, щоб Москва не закріпостила України, помирився с Поляками, надіючись дати своєму рідному краю незалежність и свободу в тім виді, в яким вона була доступна його поняттям, та жорстоко завівся; власне вивисшене не вдовольало його; и так він ще раз відважився повстати и згинув перед часом, не встигнувши нічого вдіяти.

Не обмежуючись сим, Тетеря обвинив о зраду митрополита Осипа Тукальського и свого шурина Юрія Хмельницького, що в постриженю звався Гедеоном. Король казав обох вислати в Марієнбурську твердиню, де вони просиділи два роки.

Брюховецький по відступленю короля, сам перейшов за Дніпро, взяв Канів, Черкаси, але потім одступив назад, а Чарнецький знов підбив відобрані Польщі городи и місточка, вийшов до Суботова и викинув з могили кості Богдана Хмельницького. Незабаром був сам Чарнецький небезпечно ранений в одній стичці и зійшов с поля дієвого.

Гетьман Тетеря скоро переконався, що йому не дати раїи с козаками и не вдержати України під властю Польщі. Він похватився забрати військову скарбоню и втікав з жінкою в Польщу, та в дорозі Сіро відбив у його скарбоню.*) На його місце в Україні одна партия, при помочи орди, вибрала Степана Опару, а друга, також с помочю Татар, скинула Опару и настановила гетьманом Петра Дорошенка: се сталося 1665 р.

С того часу до 1677 р. история українського козацтва переважно обертається около сеї особистості. Постійною цілю змагань Дорошенка було, получить Україну під одною властю и злучити козацькі сили; він не терпів Поляків и ціяк не хотів, щоб Україна зіставала під їх властю; все заявляв готовість бути під властю Москви, та не инакше, як из збереженем прав самостійності України, щоб московське правління не посиало там своїх воеводів, не мішалося у внутрішні справи и обходилося с козаками, як з народом вольним. Обставини спиняли його з усіх сторін добитися такого политичного идеалу и він мусив вести тяжку завзяту боротьбу з ними.

В осени 1665 р. Брюховецький виправився в Москву, де його прийняли з великою шаною и надали боярство. Він оженився з боярською дочкою и дістав богате придане від царя,

*) У Тетері видурили в Польщі всі гроші, які він привіз з України; він пішов до Турції, де вмер в бідності.

близько Стародуба, сотню Шентаковську, що займала багато сіл і земель, а полковникам, котрі з ним приїхали, надали дворянство. Щоб догодити Москві, Брюховецький сам заявляв бажане знищити місцеві привилеї краю: так на приклад подавав він раду знищити привилеї українських городів, впевняв, що міщане тягнуть на польську сторону, що між ними бідні висилаються податками і підводами, а купці і багаті коштом бідних багатіють; раїв помножити московських воеводів, завести орендарську продаж горівки, зробити спис народу, установити на московський лад митарів і прислати митрополита з Москви, замість виборного вольними голосами. По повероті в Україну с початком 1666 р. Брюховецький через усё то опинився в неприязних взаєминах до цілої України. Козакам не сподобалось ёго вивисшенє в боярство. „В нас перше бояр не бувало, — говорили вони: — через ёго в нас усі вольності запропащуються“. Полковники поставлені дворянами, боялися показати перед козаками, що цінять новонабуте достоїнство. Один з них говорив: „Міні дворянства не треба, я по давному козак!“ Єпископа Методія роздражнено предложене, щоб посилати митрополита з Москви; українське духовенство поділяло ёго невдоволенє. Роздраженє змоглось, як приїхали нові московські воеводи на всі значні городи*), і з ними вояки; Брюховецький прохав, щоб їх було більше; приїхали переписці, стали списувати всіх людей по городах і селах і накласти данину. В городах з міщан настановили митарів, щоб зберали царські доходи. Москалі стали погано обходитись з людьми: „Полтавський воевода — жалувались козаки — лає нас поганими словами (що найбільш дражнило Українців); коли хто прийде до ёго — плює на того, каже солдатам бити в карк...“ В багато місцях жалувались на великі драчки, на насилє і грабіж, на зневагу жінок і дівчат і т. и. Сам гетьман був вельми користлюбний, жорстокий і надіючись на захист Москви, не знав границь своїй самоволі; ёго полковники були також напасні і грабежливі. Народ не довго терпів; повстало зворушенє разом в кількох городах, стали убивати московських вояків. В Переяславлі вбили козацького полковника Єрмоленка, спалили город, позабивали вояків; сам царський воевода ледво спасся. На Брюховецького загально обурились; росширилось бажанє вступити під власть Дорошенка.

*) Крім Києва, Переяславля і Ніжина, де вже були московські воеводи в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський і Стародуб.

В 1667 р. заключено Андрусівський мир и се стало новою, сильнішою причиною зворушення. Українці вважали Нащокина найбільшим ворогом своїм, толкували, що з ёго підмови московський цар мириться с польським королем, щоб вигубити козаків; Запорозжці, рішущі и відважніші від инших, спіймали царського посла Ладиженського, що їхав у Крим, и вбили.

Від самого приїзду Брюховецького народ не хотів платити податків и всяких данин, заведених на московський лад. Козаки грабили и били зберачів; та тоді й між Українцями був нелад: міщане й селяне дерлися с козаками, котрі з наказу гетьмана и полковників збирали для сих дачки. Всі тим не менше сходилися в тім, що не терпіли гетьмана.

Методий, що перед тим найбільш підмагав вивиснене Брюховецького, стався ёго ворогом и лихословив Брюховецького в своїх письмах до московських бояр. Брюховецький с своєї сторони писав у Москву доноси на Методія. Будучи на соборі, що засудив Никона, Методий замітив, що з ним у Москві обходяться не так ласкаво, як перше, и повернувши на Україну предложив згоду Брюховецькому и став ёго намовляти до зради цареві. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки роздражені против Москви вважають ёго головним справцем напастей, котрі терпить Україна від московських людей: здавалось, що поправити діло можна було тільки чим скоршою зрадою Москві. Брюховецький на сам перед погодився з Дорошенком. Сей разом з митрополитом Тукальским заманув Брюховецького надією, що він лишиться гетьманом, як стане з ними ділати одностайно и відступити од Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усі рішили відорватися од Москви и піддатися турецькому султанові, щоб с помощью Турків видобутись с під московської власті. Дня 8-го лютого, в Гадячі, Брюховецький заявив воеводі Огареву, щоб він геть забрався з вояками. В Огарева було всього трохи над 200 людей; випадало забератись... Та козаки кинулись на Москалів, половину вирізали, решту оббили и взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські послы с польськими послами постановили зруйнувати цілу Україну и вигубити всіх людей від малого до великого. Таку саму грамоту післав він донським козакам, вговорюючи їх з „господиномъ Стенкою“ одностайно ділати.*) Народ, що й без того ворухився по всіх усядах, став вигубляти всіх Москалів у своїм краю.

*) Варто замітити, що поміж оскарженнями против Москви найпоганішим вчинком Москалів названо се, що „вони скинули святійшого отця патріярха, котрий учив їх мати милость и любову для ближніх“. Никона в загалі шанували на Україні.

Зрада Брюховецького сильно поразила московське правління; воно сього не сподівалось. В Києві, Переяславлі, Ніжині и Острівоводи с трудом одбилися від козаків и сиділи в облозі, дізнаючи чималого недостатку; в інших — вони погинули разом з воєнними людьми під ножами и киями лютого народу. Коли обсім дізнались в Польщі — то Поляки говорили московським послам: „Треба нашим володарям післати війська — випалити и повбивати сих зрадників-козаків, щоб міста їх були пусті, тому що вони и вас и нас зраджують и добра від них не буде!“

Весною князь Ромодановський розпочав війну облогою города Котельви. До Брюховецького прийшли на поміч Татаре. З-за Дніпра йшов с козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов йому на зустріч з Гадяча. Недалеко Опочні прийшло до його десять сотників з домаганем, щоб оддав булаву, знамя и пушки. Брюховецький побив сих сотників и вислав їх закованих в Гадяч. Та тут зворушилася против йому громада козаків, вдерлася в шатро, спіймала и затаскала до Дорошенка. Дорошенко тільки дав знак рукою: козаки здерли з Брюховецького одіж и били до смерті оружем, вилами и киями.

Сумятиця в народі була так велика, що вслід за тим розлягалися крики: вбити Дорошенка. Та задніпрянський гетьман утихомирив юрбу, викотивши її кілька бочок горівки. Дорошенко зібрав всенародню раду и питався: „Що тепер діяти? Чи миритись з Москвою? Чи піддаватися Польщі або султанови?“ Народ не хотів чути про Польщу, лаяв Москалів за їх напад і давав перед турецькій власті. Дорошенко виступив проти Ромодановського, котрий сей час одступив од Котельви. Тепер ціла Україна була в руках Дорошенка; йому лишилося тільки укріпити свою власть, та тут на лихо прийшла до його вість с Чигирина про зраду жінки: він пішов за Дніпро, забравши с собою полонених московських начальників и єпископа Методія, а начальство над лівобережною Україною поручив своєму генеральному осауови Демянови Многогрішному. Зараз по відході Дорошенка Ромодановський рушив на Україну и заняв Ніжин; Многогрішний замість битися з ним, заявив бажане піддатися цареві, надіючись зістати гетьманом. Тоді заступником козаків явився чернігівський архієпископ Лазар Баранович; він просив письменно в царя прощення народові, та молив, щоб на Україну не посилати воеводів; то само прохав и Многогрішний и представляв, що всё лихо склалось від нападі из сторони воеводів та с хитрощів єпископа Методія. Толки про вибір нового гетьмана велися кілька місяців,

а тим часом московське правління зносилося з Дорошенком. Царські послы намовляли Дорошенка відлучитись од бисурман и бути покiрним Польщі. Дорошенко стояв на однім: що він из своїми козаками ніяк не хоче бути під властю Польщі, тому що с Поляками задля їх хитливості годі заключати який тревалий договiр, — впевняв, що він зовсім не ворог Москви, що бажає з усею Україною бути під властю великого государя, але не инакше, як тогдi, коли государ прийме під свою власть обi сторони Дніпра, не буде посилати воеводів и нарушати прав козацьких, одним словом, щоби всё було так, як постановлено в першiм договiрi, заключенiм з Богданом Хмельницьким: инакше Дорошенко ніяк не хотів покидати думки про підданство Турції. Само собою розуміється, що московське правління не могло посунутись до того, чого домагався Дорошенко, бо було в союзі с Польщею.

В марці 1669 р. в городі Глухові зiбралася рада и на ній вибрали гетьманом лiвобережної України Деміана Многогрішного. Всі заходи нового гетьмана, архієпископа Лазаря и старшин об визволеню України від воеводської управи позiстали даремні тим більше, що тепер, як и давніше між Українцями були такі, що гляділи власної кар'єри, котрі писали в Москву противне тому, чого прохало українське начальство и впевняли, що народ більше бажає воеводської, як козацької управи. Першим с таких був Семен Одамович, ніжинський протопіч, що думав, як здається ити слідом Методія. Після договiру заключеного в тім часі, воеводи зiставляли тільки в деяких городах.*)) Реєстрових козаків устанoвлено тільки 30.000, котрі мали жити с податків з усяких місцевостей, крім монастирських и церковних. Зруйнованим городам дано пільгу на десять літ; гетьманів будуть виберати наперед на раді, а цар буде потверджувати та вони не можуть зноситись з чужоземніми володарями. Тоді козаки на раді замітили, що всі межиусобиці на Вкраїні походять с того, що ратаї самовольно хотять називатись козаками и починають чвари, а тим самим — справдешнім козакам роблять нечесть. Щоб се відвернути, рішено установити особний козацький полк в 1000 людей, котрий мав наглядати, де починаються бунти и стлумлювати їх в зароді. Сей полк названий компанійським. Таким робом найважнiше соціальне питанє, що хвилювало Україну с самого почину повстання супротив Польщі, московське правління рішало тепер так, що вивиснувало виключно привилеєваний стан, з ущербом змагань народу до зрівняння своїх прав.

*) В Києві, Переяславлі, Ніжині, Чернигові и Острі.

Новий гетьман лівобережної України, Многогрішний, не визначався здібностями, а народ його не любив; до того ж ще він запивався и по п'яному допускався всіляких нечемностей. Його рідний брат, Василь, назначений чернігівським полковником, був також чоловік буйний, розпустний, звісний с того, що бійкою загнав жінку свою в могилу, за що носив на собі церковну клятву. Власть гетьмана не простиралася на всі області України, що мала бути під його начальством. Полки: лубенський, гадацький, прилуцький твердо стояли при Дорошенку; переяславський полк також стояв з ними одностайно, та потім — полковник Дмитрашка Райча, молдавський виходець, пристав с своїм полком до Многогрішного. Дорошенко силкувався, яким би се ні було робом, удержати цілу Україну під своєю властю, писав неустанно универзали, впевняв Українців, що усуне всякі суперечки и стоятиме одностайно за погибаючою отчиною. Між тим він усе приязно відносився до Москви, визволив на царську просьбу московських полонеників, неустанно зпосився то з Москвою через післанців, то с київським воеводою. Усе була в його одна и та сама мова, хоч и в різних формах; змісл її був такий: най московський государ возьме цілу Україну під свою верховну власть, виведе своїх воеводів и лишить козаків обох сторон Дніпра під начальством одного гетьмана; разом Дорошенко прямо висказував перед царськими послами, що він с конечності віддається султанови и приведе турецькі сили на Поляків. Московське правління, зберігаючи договір с Польщею, вговорювало Дорошенка, щоб лишився вірним Польщі; таким способом воно піддержувало те саме роздвоєне України, против котрого так боровся Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в трагічне положенє: він бажав, подібно як Хмельницький, своїй отчині цілості и самостійності и разом уважав, що годі обійтися не признавши над собою власті якого небудь володаря; він давав перед власті московського государя, та мимо волі мусив виступати неприязно проти Москви и лічитися до найлютіїших її ворогів. Їму приходилося боротись разом и с Польщею и з Москвою; сього мало: його ждала ще боротьба зо своїми. Запороже не хотіло підлягати ні Дорошенкови ні Многогрішному; там вибрали иншого гетьмана Суховієнка, котрий прикликав Татар и вступив у володіня Дорошенка. Шість полків*) піддалось йому. Дорошенко був на краю свого упадку и

*) Уманський, білоперковський, корсунський, паволоцький, брацлавський и моголівський.

тоді вислав у Турцію своїх послів з рішущим пропозицією підданства. Се спасло його на час. В сю пору як Суховієнко обляг Дорошенка в Каневі, явився турецький чауш (гонець) и казав Суховієнкови одступити. Суховієнко не міг не послухати, позаяк його головна сила складалася з Татар, турецьких підданих. Суховієнко зрікся гетьманства; та вслід за тим уманський полковник Ханенко окликав себе гетьманом. З ним мала сточитись війна. Дорошенко підступивши під Умань, спершу уложив з Ханенком договір, щоб оба суперники їхали в Чигирин: най там рада рішить між ними спір и признає одного з них гетьманом; та Ханенко замість їхати на раду, завізав кримську орду и пішов війною на Дорошенка. В обох суперників складалося військо переважно з Татар. У Дорошенка була орда білогородська, підвласна силістрійському паші. С Ханенком злучився Юрій Хмельницький, що тоді скинув чернечу одіж. Під місточком Стеблем Дорошенко відніс перемогу, прогнав Ханенка на Запорожжя, а Юрія Хмельницького піймав и вислав у Турцію, де він пересиджував в Семибантовім замку.

Ханенко не успокоївся, вислав посольство до польського короля и дістав од його грамоту на гетьманство на услівях Гадяцького договору. При помочи коронного гетьмана Яна Собієського, Ханенко утвердився в Ладжині. Поляки заняли городи Немирів, Брацлав, Могилів, Рашків, Бар и інші и віддали під управу Ханенкови. Таким способом явилось разом трьох гетьманів на Україні: двох на правобережній, оден на лівобережній.

В церкві також було роздвоєне. Методій, що попався Дорошенкови в полон, утік до Києва; але тамошній воєвода перевів його в Москву. Дорошенко прислав у Москву власноручне письмо Методія, котре доказувало неперечну участь в заміслах Брюховецького. Методія замкнули в Новоспаський монастир, де він скоро вмер. Замість його Москва назначила другого надзорця митрополитичого престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Між тим правобіч Дніпра жив визволений з мариєнбурської тюрми митрополит Осип Тукальський, котрого посвятив и узнав царгородський патріарх; в Москві не довіряли йому яко прихильникови Дорошенка и сторонникови цілості и незалежності України. Митрополит Осип, живучи в Чигирині, недалеко Дорошенка випросив у царгородського патріарха, що сей наложив клятву на Деяна Многогрішного, за його зраду Дорошенкови. Се сильно трівожило Многогрішного, особливо коли він послізнившись упав и росчехнувся. Многогрішний вважав се знаком

божій карі и усилено просив царя, щоб вимолив йому розрешення од патріярха. Цар вислав до патріярха Методія просьбу про Многогрішного. Патріярх був в труднім положенню: він хотів сповнити просьбу царя, та боявся турецького правління, котре поперало Дорошенка и Осипа; патріярх нарешті дав розрешення, але с тою умовою, щоб було тайне.

Скоро однако потім обставини поставили Многогрішного в неприязні відносини з Московією. Воеводська управа була крайно незносна для Українців. Посполиті після давнього рвалися козакувати; компанійці, приборкуючи їх, заподівали їм всілякі кривди; стали проявлялись вибухи народнього невдоволення. Многогрішний, так як його попередник, виживав загального бунту, котрий був тим можливий, що Дорошенко тільки розсилав своїх агентів, щоб підмаляли лівобережних Українців — ділати одностайно з ним при турецькій помочі, щоб вернути своїй отчизні волю и цілість. Деякі полки отверто стояли за Дорошенком. Українців дразнило крім сього й те, що підчас переговорів між Нашокиним и комисарами про подтвердженя Андрусівського миру українських послів не допустили до участі в сих переговорах. Ожидане виданя Польщі Києва з усіма його святощами вражало народне чуття. Многогрішний у своїх письмах до Артамона Сергієвича Матвієва вговорював московське правління, щоб визволило Україну від воеводської управи и суду; сього просив и Лазар Баранович. Та в Москву приходили письма и ніжинського протопопа, Семена Одамовича, котрий тільки обмалявав Барановича и Многогрішного, хоч рівночасно удавав приятеля сього остатнього; в своїх письмах, що вислав у Москву, він впевняв, що Україна тільки й держиться присутністю воеводів и воєнних людей и негайно зворушиться, як тільки їх виведуть. Московське правління, настроюване такими доносами, не виводило воеводів и казало доглядати самого гетьмана; в гетьманській столиці Батурині був стрілецький голова Григорій Неєлов, котрий доносив в Москву о поступках гетьмана. Многогрішний висказував по п'яному уразливі замітки и похвали над Московією. Дорошенко війшов з ним у зносини и вговорював щоб поступав з ним одностайно. Незвісно до якого степеня Многогрішний рішився бути союзником Дорошенка и почати неприязні виступлення против Москви, але Многогрішний висказав сам московському гонцеві, Танєєву, замір, що ніяк не віддасть Києва Полякам и разом з Дорошенком воюватиме Польщу.*)

*) Після донесення Тинєєва Многогрішний говорив йому між иншими от що: „Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддалися задля одної віри. Коли

сковське правління рішило, як поступати з доносами на Многогрішного, повстала против ёго змова; головою сеї змови був обозний Петро Забіла. Він нахилив на свою сторону писаря Мокриєвича, суддів: Домонтовича, Самойловича и переяславського полковника Дмитрашка Райча. Дня 13. марця, в ночі, змовці спіймали Многогрішного и вислали в Москву с писарем Мокриєвичем. В Москві Матвієв почав ёго допитувати и мучити. Демян виправся зради, але признався, що по пьяному говорив „нісенітниця“. Старшини именем цілого українського народу просили покарати смертю бувшого гетьмана и ёго брата, Василя. Дня 28. мая 1672 р. вивели осуждених на кару в Москві; але цар вислав гінця з вістю, що він на „просьбу своїх дітий заміняє смертну кару на вигнання в Сибір“. Демяна вислали в Тобольск з жінкою Настасею, дітьми, братом Василем и племянником. Вислали в Сибір и другів ёго: ніжинського полковника Гвинтовку и осаула Грибовича. Грибович утік с Сибіри, и тому тамтих вигнанців якийсь час держали в кайданах, виправили в Селенгинск и заставили в службу. Опісля спіймали и вислали в Сибір, на донос, запороського отамана Сірка, але незабаром ёго uznали невинним и повернули назад.

Дня 17. червця, того ж року, недалеко від Конотопа в козацій Дуброві, після розпорядження князя Ромодановського, в присутності архієпископа Лазаря, вибрали на раді нового гетьмана, Ивана Самойловича, що був перше генеральним суддею. Ёго вибрано найбільш по бажаню и через хитрощі військової старшини. Нововибраний гетьман був сином священника, що жив перше правобіч Дніпра, опісля ж перейшов на ліву сторону в містечко Старий Колядин. Иван Самойлович був чоловік учений, але мало спосібний, ниськопоклонний перед сильними, гордий и бутний с підчиненими, а zarazом користолюбний. На дієве поле вступив він яко сотенний писар; за Брюховецького підлещувався генеральному писареві Гречаному и зістав сотником, а потім в Чернигові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зближився з Многогрішним, позіскав ёго довіре и став генеральним суддею, а потім разом з иншими занастив Многогрішного, заслужив собі прихильність старшин надзвичайною догодливостю и ласкавим обходженем; вони вибрали ёго в надії, що матимуть в нім покірне орудє.

Київа и инших українських городів ёму не треба, и він їх віддає королеві, то ми поглядимо иншого володаря“.

Переверт лівобіч Дніпра стався тоді, як Дорошенко правобіч ухопився роспучного и рішущого способу. Їму на поміч вирушило 300.000 турецького війська; сам падишах Магомет IV. проводив сими силами. Над урочищем Батогом розбили Ханенка и проводиря польского війська Лужецького. Турки и Татаре кинулись на Каменець, де тоді була незначна польска залога. Осаджені вступили в переговори и піддали город с тим услівем, щоб залогу и мешканців випустити на їх бажане, а иншим мешканцям, що схо-ять лишитися, запевнити беспечність їх життя, майна и кілька церков для свободного богослуження. Турки казали перемінити в мечети церкви и між тими й собор, лишивши для християн, православних, католиків и Вірмен по одній церкві. Вересня 19-го Магомет IV. триюфально вїхав у город просто до головної мечети, що була соборною церквою; и як розказують Турки в знак побіди исламу над християнством, клали образи святих на болотнистих місцях улиць, куда проїздив султан. Мешканців пощадили; однак узали в гареми падишаха и його пашів найкрасші дівчата.

Поляків до крайності поразила отся подія, и слабий польський король Михайло поспішив просити в турецького султана миру. Мир заключено під Бучачом в Галичині. Поляки відступали Туркам Поділе и Україну и крім того обіцяли платити річно 22.000 червінців.

Дорошенко вельми помилився. Турки не думали привернути єдності в Україні, а між тим Дорошенко, ставшися турецьким підданим обурих на себе и свій народ и християнських сусідів. Мир Польщі с Турцією не міг бути тревалий; одностайно с Польщею готовилась против неї виступати Москва: Дорошенко союзник Турків, мусів перший прийняти на себе удари ворогів исламу. Між тим сили його меншали; народ, як перше переходив с правої сторони Дніпра на ліву, тепер втікав тамтуда більшими ватагами; значна часть утікачів посувалась на схід у вольні степи полудневих україн московського государства (нинішних губерній: вороніської, курської и екатеринославської). Права сторона Дніпра що раз ставала безлюдною. Дорошенкови и Ханенкови приходило володіти над бідними останками що дня малівної людності, боротися чужими силами за опустілу рідну землю. Знов звертався Дорошенко в Москву, знов упевняв, що вірний государеві, и просив його прийняти в підданство, та все ж не инакше, як під тими услівями, котрі подавав перше: щоб Україна була одностайна и свободна. „В мене дітий нема — говорив він: — я

про себе не дбаю, але діло йде про всіх людей наших“. Московське правління лестило Дорошенка обіцянками. Після того, як Поляки самі відступили Турції Україну и зреклися панування над сею землею, відповіднійше було годитися з Дорошенком на єдність обох сторін Дніпра. Та Самойлович боявся, щоб ёго не позбавили гетьманства и не oddали Дорошенкови, тому старався підбурити Москву против Дорошенка и раив ёму не вірити. Замість примиреня з Дорошенком вислали против ёму козацьке и московське військо під начальством Ромодановського. Се військо не вчинило нічого важного, але Ханенко, а з ним и кілька полковників прислали просити ласки царської милості. Дня 17. марця 1674 р. Ханенко а з ним кількох полковників*) правого берега Дніпрового явилися на раду в Переяславль. Ханенко зложив гетьманську булаву, а правобережні полковники, що з ним були вибрали гетьманом Самойловича.

Значна часть лівобережної України переходила знов під власть московського государя. Лишилося тільки, щоб Дорошенко піддався. Справді чигиринський гетьман вислав до Ромодановського генерального писаря Мазепу и заявив, як се він багато разів робив перше, що бажає бути в підданстві великого государя. Та Дорошенко ніяк не хотів, щоб ненависний и погорджуваний ним син попівський, Самойлович, був гетьманом над обома сторонами Дніпра, тим більше, що сам Дорошенко боявся про власну жизнь и ожидав, що як він піддається, то Самойлович казнить ёго, як Брюховецький казнив Сомка. Заразом вірі ёму старшини и полковники боялися того ж и воліли ще раз попробувати удержати незалежність при турецькій помочи. Дорошенко хилився то сюда то туду, а впевнившись, що ворог ёго Самойлович сильний и має царську ласку, ще раз закликав на поміч Турків и Татар. Се значило, як говориться, поставити на карту останній достаток. В серпню 1674 р. турецькі и татарські ватаги прийшли и опустошали Україну. Город Ладизин взяли приступом. Уманці присяли спершу гарнизон турецький, та опісля вирізали ёго за що Турки збурили город и вигубили всіх мешканців. Після вістий сучасних, текла кров ріками. З другої сторони Самойлович и Ромодановський с царськими військами пустошили Україну идучи як Чигирини. Кримці відбили їх од гетьманської столиці; Ромодановський и Самойлович одступили, спалили Черкаси и відійшли за Дніпро. Турки віддалилися. Тоді Дорошенко зовсім вже втра-

*) Канівський, корсунський, білоцерковський, уманський, торговицький, брацлавський и паволоцький.

тив прихильність народу. Остатки правобережної людності йшли ватагами в лівобережну Україну. Черкаси, Лисянка, Мишпін, Богуслав, Корсунь зовсім опустіли. Приклад одних потягав за собою других; переселенці часто лишалися в землях лівобережних полків; та незрівняно більше число їх йшло на слободи, дальшена схід.

На Турків надії вже не було: два рази приходили вони на поміч Дорошенкови и не принесли ніякого хісна, а тільки спустишили край. В слідуючім 1675 р. и Москалі и Поляки збирались спільними силами укарати Дорошенка, та не погодилися між собою. Польський король, думаючи все ще при собі удержати козаків, назначив гетьманом замість Ханенка, що піддався Росії, бувшого подільського полковника Гоголя. Сей проводир козаків держався з малою горсткою на Полісся. Гетьман Самойлович не раяв московському правліну посилати військо разом с польським в Україну, представляючи, що як тільки козаки будуть разом с Поляками, — то зараз поперечаться між собою.

Дорошенко готовий оддатися Москві попробував се так вчинити, щоб обминути Самойловича; він закликав на раду Сірка з Запорожцями. Так прибули и Донці під проводом Фрола Минаєва. Дорошенко в присутності духовенства присягнув на євангеліє на вічне підданство цареві, просив Запорожців и Донців причинитися, щоб цар лишив його з усім „товариством“ в своїй ласці и обороняв своїми військами від Турків, Татар и Ляхів, щоб права сторона Дніпра під царською рукою знов могла залюднитися. Сірко дав об сім знати в Москву; та Самойлович и тепер боявся, щоби таким робом не повстала сильна партія и не позбавила його гетьманства в користь Дорошенка. При помочи Ромодановського він успішно діяв у Москві, обмовляв Дорошенка и Сірка и представляв, що таким поступком нарушені його права яко гетьмана. Цар казав заявити догану Сіркови за то, що таке робить мимо гетьмана Самойловича, тому, що гетьманови а не кому иншому поручено зробити лад з Дорошенком. В січні 1676 р. в останні дні життя Олексія Михайловича прибув у Москву тесть Дорошенка, Павло Яненко-Хмельницький, и привіз турецькі „санжаки“: бунчук и два знамена (що означали колишнє підданство Дорошенка Турції, від котрого він тепер одрікався); через його Дорошенко заявляв покірність московському цареві и просив тільки, щоб позволив йому, всім його своякам и цілому народови лишатися правобіч Дніпра и не переводити народу на ліву сторону, позаяк розійшлася вість, що правління хоче спалити всі городи и виселити с правобережної України весь народ. В Москві

Дорошенка похвалили за його готовість покоритися цареві, та домагалися від його такого діла, від котрого він хотів всяким способом вивинутись — зложення присяги перед Самойловичем.

Цар Олексій Михайлович умер; минув ще рік. Самойлович старався всіми силами очерпнути перед московським правлінням Дорошенка и Сірка. Він чув се, що його в Україні не любили за пиху и лукавство, він боявся, що полковники уложать против його змову. Самойлович домагався всіми силами, щоб Дорошенко був у неласці у Москві и не міг стояти йому на дорозі.

В 1677 р. Самойлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка знов идуть Турки на Київ. В відповідь на се письмо казали йому ити разом з Ромодановським війною на Дорошенка. По невеликій стичці під Чигирином, Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною и народом с Чигирини и три верстви від города, над річкою Янчаркою зложив булаву, знамя и бунчук и присягнув цареві. Його спершу помістили в Сосниці.

В тім часі на Україні відкрили змову против Самойловича. Проводирами його були стародубський полковник Рославець и звісний вже нам своїми доносами протопін Одамович. Рославець наклонив деяких полковників*), котрих Самойлович був настановив, щоби скинули Самойловича и признали гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка завізвали в Москву ніби то для того, що цар хоче держати його при собі для поради в справах важних. Самойлович був вельми не рад с того, тому бо боявся, щоб Дорошенко не позискав ласку в Москві и не пошкодив йому; та мимо заходів Самойлович ніяк не міг перешкодити покликанню свого суперника. Рославця и Одамовича засудив суд військовий на кару смерті, Мокрієвича на вигнане а иншим раяли тільки, щоб вони присягнули вірність гетьманові. Цар Хведор помилював осуждених на смерть. Одамович постригся, но Самойлович все-таки наставляв, щоб Рославця з Одамовичем вислати в Сибір. Дорошенка прийняли в Москві дуже ласкаво, бо він не мав уділу в змові и його тому не прослідували. Але йому було вельми тяжко там переселятись; після його слів їхав він у Москву як на смертну кару. Він уже не вернув на Україну. Московське правління рішило його держати в Московщині и зажадало, щоб прислали з України його жінку й дочку. Жінка Дорошенка, дочка Яненка-Хмельницького, була ледача и склонна до пиянства. Чоловік, разом с тестем, всадив її до мо-

*) Переяславського Дмитрашку Райча, прилудського Горлеика и генерального писаря Карпа Мокрієвича.

настиря, але опісля погодився з нею и вона обіцяла ёму ніколи не брати в губи напиктів, але по відъїзді чоловіка в Москву вела знов ледаче жите а як її заявили, що вона має їхати до чоловіка, то сказала: „Як мене пішлють силоміцю в Москву, тоді Петрови не жити“. Дорошенко не домагався її прикликаня и здається був навіть рад, що її позбувся. Підчас побиту в Московщині Дорошенка настановляли воєводою и дали яко посідмість тисячу хат в селі Ярополчі, Волоколамського повіту. С того часу він щез для исторії*).

Турки сильно докучали, дізнавшись, що Дорошенко, котрого вважали турецьким підданним, оддавсь Москві. Щоб удержати власть над Україною, казав султан визволити с тюрми Юрія Хмельницького, оголосив ёго гетьманом и князем України и вислав с турецьким військом добувати батьківщини.

В Чигирині по відході Дорошенка, московським воєводою настановлено Німця Трауерніхта. В серпні 1677 р. Турки и Татаре облягли Чигирин, та на поміч обляглим присіли Ромодановський и Самойлович и прогнали Турків. Слідуючого 1678 р. в липцю знов явилось турецьке військо с самим визиром и Юриєм Хмельницьким під Чигирином, де вже був инший воєвода московський — Иван Ржевський. Сим разом Турки и Татаре приступили до завзятої облоги. Ржевський поляг на городській стіні від неприятельської гранати. Турки підкопали долішній город, що лежав на березі Тясмина: обляглі кинулися на міст, але Турки підпалили міст и багато потопилося. Турки стали приступати до горішнієго города, розложеного на високій горі над долішнім. Русини боронилися завзято; наконець з росказу Ромодановського, що стояв недалеко з військом, запалили горішній город и втекли до Ромодановського, а неприятель прослідував їх без успіху. Українці говорили, неначе б Ромодановський нарочно не прийшов в пору на одсіч Чигириня, тому, що син ёго був у Турків в полоні и неначе б ёму Турки дали знати, що сина ёго визволять, як він допустить Турків взяти Чигирин, в противнім случаю пішлють ёму замість сина шкіру ёго напхану сіном. Як би се ні було, Ромодановський не вступив у битву с Турками и посунувся на лівий берег Дніпра**). Юрій Хмельницький зайняв и підчинив своїй вла-

*) Він умер в пізнім віці в своїй посідлості и вірний даному слову, не мішався більше в українські справи.

**) И в Москві винували Ромодановського за сю безчинність; здачу Чигириня пригадали ёму й тоді як він згинув жертвою народнієго завзятя підчас стрілецького бунту 1682 р.

сті Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів и інші городки в тім часі вже дуже малолюдні*). Юрій опісля постійно осів у Немирові и прийняв небувалий титул князя сарматського. Юрій підписувався Гedeон-Юрій-Венжик Хмельницький, князь сарматський и гетьман запороський. Силу ёго творили Турки и Татаре. С початком 1679 пробував він напасти на лівобережну Україну, та великі сніги спинили ёго; весною він повторив напад на дармо; Самойлович вслід за ним перейшов на лівий берег и відобрав городки, що недавно підбив Юрій. Тоді Самойлович казав нарешті палити всі городи и села правобіч Дніпра и спонукував усіх позісталих там людей переселятись на ліву сторону.

Між тим Россия продовжала мир с Польщею ще на 13 літ, одступивши Польщі Невель, Себеж, Велиж и крім того заплатила 200.000 рублів замість одступити її Київ. Велися переговори про спільні военні виправи против Турків. Україна була затривожена: ожидали нового нападу Турків з Юриєм Хмельницьким; ходили вісті, що напад буде вимірений на Київ; взялися на борзі укріпляти Київ на всіх точках; Самойлович положив підвалини кріпості около печерського монастиря; але Турки не явилися. В тім часі, коли в Києві горячо працювали, а московські военні сили стягалися на полудне, волоський господар, Иван Дука, піднявся за посередника між Турцією и Россією. Самойлович с своєї сторони наставляв, щоб помиритися с Турцією и Кримом, бо не терпів Поляків и всіми силами старався не допустити Москалів до союзу з ними против невірних. Переговори тягнулися більш як рік. В серпню 1680 р. поїхав у Крим стольник Тяпкин, що був кілька літ у Варшаві резидентом, разом з українським генеральним писарем Раковичем (з ними був учитель Петра Великого, Микита Затов). Тяпкин завзято не хотів оддавати ханови цілої правобережної України; справа дійшла до сього, що хан грозив засадити московських послів у земляну яму и се змусило Тяпкина усунути и згодитися на зневажливий мир двадцятилітний, після котрого Россия обов'язалась платити річну данину. Київ из своїм давнім повітом**) лишився Россії, але ціла правобічна Україна від ріки Буга до Дніпра мала позістати зовсім безлюдною. Установлено з обох сторін не класти там ні городів, ні сіл, и не заводити ніяких осель. По заключеню того миру, визволено

*) В Каневі, як оповідають, мешканці замкнулися в камінній церкві; Турки обложили її соломомою и западали: всі подушилися від диму.

**) Васильків, Триполе, Стайки с селами и висше Києва Дідівщина и Радомисль.

московських полонеників а між ними й нещасного Василя Борисовича Шереметєва, що двацять два роки мучився в неволі. В 1681 р. potwierджено сей договір в Царгороді. Питанє об сім: до кого належить Запороже, лишилося нерішеним; хоч Москалі и вимовили собі Запороже у кримського хана, а все ж таки Турки не згодилися на те, щоб признати остаточно Запороже займищем царя.

Про дальшу долю Юрія Хмельницького збереглись всіякі вісті, східні впрочім у тім, що ёго скоро вбили.*) Память сёго чоловіка прокляв народ український: об нім зложили легенду, не-начеб-то земля ёго не приймає и він блукається по землі до суду-віку!

С того часу впало пануванє козацтва правобіч Дніпра. По смерті Хмельницького турецьке правлінє назначило гетьманом из своєї сторони волоського господаря, Івана Дуку; Дука, приїхавши на своє нове володінє, застав там зуповну пустиню и став закликати поселенців, обіцюючи їм пільги, що нарушало договір, заключений с Турцією. Дуку піймали Поляки и віддали під сторожу. В 1683 р. Польща, що боронила Австрію против Турції, розпочала війну с Турцією. Вересня 12-то Ян Собіський розбив Турків під Віднем, и ще кілька разів опісля їх поразив. Тоді, на передодні війни с Турцією, намірала Польща воскресити козацтво и настановляла своїх гетьманів одного за другим. Та на Україні вже не доставало для козацтва підстави; воно, очевидно, переживало свою историю. Змагання, щоб ёго привернути правобіч Дніпра, проминули без сліду.

Воюючи с Турками, Поляки сильно добивалися, щоб втягнути в сю війну Россию, та Россия довго не піддавалася їх раді, бо Самойлович напосівся и неустанно представляв, що Полякам ні в чім вірити не можна, що вони з роду віроломні вороги руського народу, що гаразд хосенійше бути в дружбі с Турками. Однак мимо всіх заходів Самойлович, що жив оддалік Москви, не міг слідити за тамошніми справами. Могучий в тім часі боярин, приятель Зофії, Василь Василевич Голицин, піддався вговорюваням польских послів, заступництву папи и Австрії, и 21. цвітня 1686

*) Український літописець, Величко, що писав с початком XVIII в., переказує мабуть, після чуток, котрі до ёго доходили, що Юрій Хмельницький здер шкіру з живої жидівки, чоловік її поскаржився турецькому папі в Каменці-Подільській; сей знісє с Царгородом, завізвав Юрія до себе на суд и узнавши винуватим, засудив на смерть: Хмельницького після звичаю турецького вдусили шнурком.

р. в заключили польські послы Гржимултовський и князь Огінський вічний мир між Россиєю и Польщею. Київ з Васильковом, Триполем и Стайками відступали Росії на віки, а Россия обов'язалася заплатити за се 146.000 рублів. Обі держави обов'язалися разом воювати против Турків и Татар. Важним на будучину услівем сього мира було, що Польща обов'язалася лишити повну свободу совісті православним.

Самойлович був крайно недовольний сим миром, та ще більше розлютився, як йому казали готуватися в похід против Татар. Він не перестав посилати в Москву свої представлення против союзу с Польщею и війни с Турками, поки не дістав нагани за своє „противенство“. Многі не любили гетьмана на Україні, а він між тим своїм сміливим судом давав повід, що вороги обвиняли його о неприхильність для Москви: „Купила собі Москва лиха за свої гроші, Ляхам дані. Жалували малої данини Татарам давати, будуть платити більші скарби, яких забажають Татаре“, — так говорив він в кружку своїх товаришів. Йому приходилося виступати в поле, а він називав задуману війну „чортівською, гнусною“, величав Москву дурною: „Хоче дурна Москва завоювати кримське государство, а сама себе оборонити не може.“ Вороги Самойловича жадібно ловили и підслухували такі вираження.

Правління московське задумувало велике діло. Гадка завоювання Криму заблисла за Грізного и закінчилася маловажними походами, блисла за Михайла Федоровича, але лишали її про нестачу гроша. Тепер рішилися йти з московським и українським військом через степ и знищити кримське царство.

В осени 1686 р. видано до військових царський указ, котрий взивав їх до важного діла. „Злочестиві, богоненавистні бисурмани — було сказано в указі — з ніякої иншої віри не брали стільки невольників, як з українних городів нашого царства и з України, розпродуючи їх из Криму неначе скотину по всім усядам в бисурманську неволю. Наше государство до нині дізнає від усіх країв посміху и докору за те, що ми що року давали бисурманам данину, чого ніяке государство не робить, а бисурмани над наними післанцями, що возили їм гроші, соболі и м'яке маня, знущалися; деякі наші післанці и гонці від довшого задержування и мук в Криму и померали“. Всё то було всім тоді звівною правдою. Ближшою причиною зірвання договору, постановленого с Кримом за царя Хведора Алексеича подавали сю обставину, що після того договору Татаре нападали на московські краї, а в Кримі задержували и обижали виправленого там післанця Тараканова.

Весною 1687 р. рушило сто тисяч московського війська в полудневі степи; провадив їх князь Василь Василевич Голицин, приятель царівни Софії, що був надворним воєводою великого полку и великої печаті и хоронителем государственных великих діл посольских; до ёго прилучився над Самарою гетьман Самойлович з усіма своїми полками; козаків було до пятьдесят тисяч. Дня 14. червця перейшло військо через Кіпку, минуло Великий Луг, а дійшовши до річки Карачакана, стрітилося з несподіваною перепоною. Весь степ був випалений, трави не було, живності для коний не взяли с собою, не було дров; московські коні почали гинути, люди терпіли від безхліб'я и безвідя: була чутка, що дальше до самого полуострова так само випалено. Годі було дальше йт. Воєнна рада начальників рішила вислати берегом долі Дніпром одділ двайцятитисячний; до них Самойлович прилучив три козацькі полки під начальством свого сина. Сей одділ мав прикривати відступлене решти війська, а як буде можна, то мав напасти на турецькі твердині, поставлені над Дніпром. Отже — всё останнє військо посунулося назад.

Тоді в Москалів сильне підозріне впало на гетьмана и на козаків в загалі: чи не з їх намови и перестороги Татаре спалили степи, щоби спинити успіх московського війська? Оден с чужоземців (Гордон), що служили в московськїм війську, впевняє, що підозріне було правдоподібне. Козаки — говорить він — самі збройною рукою визволилися с польского ярма и просили в Москалів тільки помочи: вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир с Поляками, що відступили Москві свої права над козаками, страшив їх; вони побоювалися, щоб Москва не обходила с ними як из справдешніми підданими и не обмежали їх привилеїв и вольностей. Гетьман и инші розумні люде вбачали, що вийде для них с того, як Москві вдасться завоювати Крим. Татаре вважали себе також вольним народом; падишах мав над їх ханом слабу власть и звертався до ёго більше с просьбою, як з розказами. Природний инстинкт зближав козаків с Татарами и одні й другі мусили додуматись до того, що завоєване одного з двох народів буде занпащенем другого.

Як би се ні було, а вороги Самойловича вихіснували невдачу походу; вони зрозуміли, що Голицинови мило буде звернути на гетьмана сором неудачи. Повертаючи Самойлович, як видно, не повздержував язика и виговорював ідікі замітки про тодішні справи. „Чи ж я не казав — говорив він — що Москва нічого Криму

не вдіє. Се нині справді так є; и треба буде їм на будущину добре від Кримців одділитись“.

Військо, вернувши с походу, розложилось станом над рікою Коломаком. Тут старшина зробила змову и написала донос на свого гетьмана^{*)}.

У сім доносі переказувано всілякі вираження невдоволення, що висказав гетьман проти московському правліню задля миру с Польщею; вказувано на поступки, що спиняли успіх у війні с Татарами. Він позволяв возити в Крим всякі запаси и гонити товар на продаж. Тут між иншими замічали, що він не вислав на перед звідунів и сторожи, щоб розвідатися про стан поля, а видячи около таборів поля в пожарі, не посилав їх гасити. Дійшовши до Кінки, не вивідався, як далеко вигорів степ, а посунувся наперед на спалене поле; ёго неохота до сеї війни и недбальство давали повід додумуватися, що с причини и розказу гетьмана спалено степи. Крім того в доносі жалувались на лиху управу гетьмана: він сам всё робив, не закликаючи нікого на раду; без суду и слідства відбрав уряди, понижав старинних козаків и вивиснав дрібноту, просто поступав из старшиною, а більш усього був незносний своєю користюлюбністю: за полковничі уряди брав хабарі и позволяв чинити людям всякий угніт: що в кого припаде ёму до вподоби то й бере, а чого він сам не возьме — то діти ёго візьмуть. Наконць просили именем цілого війська запороського змінити ёго з гетьманства.

Сей донос подали Голицину 7. липця. Могутий боярин не любив уже давнійше Самойловича: Голицин жив у розладі з Ромодановським, с котрим Самойлович жив у приязні. Донос вислано в Москву, а в Москві поступили з ним так, як бажав Голицин.

Дня 22. липця привіз гонець з Москви царську грамоту. Голицину поручено заявити старшині, що як Самойлович козакам не до вподоби, то вони можуть вибрати собі иншого, а від Самойловича казано відобрати знаки гетьманського уряду и самого приставити в Московщину, поступаючи так, як Господь Бог напутить и навчить боярина.

Голицин знав, що козаки не терпіли Самойловича и боявся, щоб вони дізнавшись, що гетьман зміняється, не допускалися сваволі и не розсправилися с тими, котрі розбудили їх злість на себе.

^{*)} Се були Василь Борковський, обозний судя Восхович, писарі Прокопович и Василь Кочубей и полковники Кость Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашка Райча и Степан Забіла.

Він закликав до себе своїх московських полковників, казав щоб вони сповістили старшину про царський указ и самим всё уладити, що Самойловича можна спіймати без усякого шуму; для того казали заперти вечером табор; шатро гетьмана и його достатки були в таборі; казали також незаметно оточити гетьмана з усіх сторін возами. Хоч так тихо всё діялося, та деякі прихильники гетьмана догадалися, що задумують щось злого и звістили Самойловича. Самойлович був певний, що годі його обвинити о зраду и не надіявся, щобн хто небудь рішився на то; він підозрівав, що як його окаржили, то певно за його управу, котра після його признання для многих була незносна, та в сій справі надіявся оборонитись и оправдатись, тим більше, що не міг ніяк припустити, щоб московське правління, знаючи про його довголітню службу, відбрало йому гетьманство. Гетьман заперся в своїм шатрі, в ночи писав оправданє своїх поступків и вислав до полковників. Їму не відповідали. Докола його шатра в певних oddalенях стояла сторожа. О півночи генеральний писар Василь Кочубей явився у Голицина, звівтив, що всё готове, всё зроблено тихо, гетьман під сторожею и просив приказу, що чинити дальше. Голицин казав досвіта привести до себе гетьмана разом з його сином, а між тим держати під сторожею прихильників гетьмана, щоб не дали в пору знати другому його синові, котрого дожидали с походу на дніпровський низ.

Та досвіта Самойлович пішов у церкву на утрєню; старшини не рїшались входити до церкви и нарушати богослужєня; вони дожидали його перед входом до церкви. Як тільки по утрєні гетьман вийшов с церкви, бувний полковник Черєяславський, Дмитрашка Райча, вхопив його за руку и сказав: „Иди иншою дорогою!“ Гетьман не показав найменшого здивованя и сказав: „Я хочу говорити з московськими полковниками“. Тут надійшли полковники и вели арештованого гетьманського сина Якова, що досвіта хотів продертиса через табор та його спіймали. З гетьманом нічого не говорили, посадили його на драгтий вїз, а сина його на шкапу неосїдану и повезли обох в шатро Голицина.

Голицин и воеводи й полковники московського війська сидїли на стїльцях, на відкритім місци. Гетьмана с сином поставили коло судового шатра; старшина, позивачі, на завїзване Голицина явилися перед радою воеводів и в короткій промові повторили головний зміст позви, котру представили в своїм письмі, а на закінченє просили поступити після справедливості з гетьманом. Всі, що сидїли, повставали. Голицин сказав: „Чи не подали ви на

гетьмана скаргу з неприязні, злості або задля якої-небудь обиди, котру можна б залагодити иншим способом?"

Козаки відповіли: „Великі були обиди, що заподіяв гетьман всьому народови, а найбільш деяким з нас; та ми б не зняли рук на ёго особу, як би не ёго зрада: об сім годі нам було мовчати; гетьмана всі ненавидять; и так багато труду стояло здержувати народ: він би розшарпав ёго на шматки!“

Голицин казав прикликати гетьмана.

Самойлович прийшов, опираючися на палку из срібною головою; ёго голова була обязана мокрим платком: він терпів на голову и очи.

Боярин виложив ёму коротко, о що ёго оскаржують.

Самойлович одперав усё, що наводили против ёму, и став оправдуватися. Але тут виступили на ёго полковники: Солонина, Дмитранка-Райча, Гамалія. Завизався горячий спір; полковники так розлютились, що готові були побити гетьмана, але Голицин не допустив до сёго и казав одвести оскарженого.

Голицин заявив, що тепер вони можуть вибрати нового гетьмана, а до того треба скликати духовенство и значнійших козаків з усіх полків. Зараз виправлено гонця до околичного Неплюєва, що був начальником oddілу післаного в дніпровий низ. Неплюєву казали арештувати гетьманського сина Григорія, ёго друга переяславського полковника Леонтия Полуботка и инших и приставити їх до Голицина.

Однако, чого боялися, від того не ухилилися. Козаки дізнавшись об сім, що сталося з гетьманом, почали ділати самовольно. В гадицькому полку вбили полковника Кіашку, а з ним кілька передових людей; козаки збералися ватагами, втікали и ширили ворохобню в краю. Гетьмана вельми усі ненавиділи, а також ненавиділи ёго синів и прихильників. «Самойлович завів обтяжуючі монополі на горівку, мід, доготь и инші речі, видумував усякі новості, щоб збогатитися. Придбати багатство для себе и для своєї рідні — се була ціль ёго життя. Він окружався компанійцями и сердюками (піше військо), котрих заведено для приборканя народу, що все ще не втерів свого споконвічного потягу до окозаченя; гетьман оперався крім того й на московські сили и поступав як самовластець. Навіть из старшинами обходився він гордо; ніхто не смів сісти при нім або накрити голову; хоч сам походив з духовного стану, гордував священиками. Розумно буде, що упадок ёго викликав не жаль для ёго, а запеклість против усіх тих, що вірно служили ёму, що потакували ёго жадобі и чванли-

вості, хто сам під ёго опікою рядився або допускався угніту. Московське військо мусило притлумити ворохобню. Се спонукало Голицина негайно приступити до вибору нового гетьмана.

На другий день по зложеню Самойловича подали Голицину статі, після котрих має бути вибраний новий гетьман. Вони були в зміслі давних статей. Козаки на сей раз старалися росширити права віддільної самоуправи України и просили, щоб гетьманови було дозволено зноситися с чужоземними державами; сёго не прийняли. Землевладільці вимовляли собі право судити підданих и брати від них установлені приноси, казати їм возити сіно и дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також добра архієпископські, митрополичі и монастирські вольні від усяких військових поборів. Таким способом змагалось пануванє нового панства, що грозило закріпостити народ. З московської сторони вставлена статя, що показувала напрямок зближити два народи: гетьманови и старшині вкладаю обовязок лучити український народ з московським, як через вінчання, так и иншими способами, щоб ніхто не говорив, що український народ гетьманського регименту (управи), и щоби Українців уважали з Москалями яко оден народ.

Старшини, укладаючи статі, дали Голицину на догад, що вони виберуть гетьманом с поміж себе того, на кого він укаже. Боярин назвав Мазепу, котрий умів ёму приподобатися.

На другий день, 25 липця, розпочалася рада. Відправлено молебен в похідній церкві, що була в шатрі. Випесли знаки гетьманського уряду и положили на стіл, накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажають вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могутчі люди, кликнули имя обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано и потверджено, а Голицин дістав од ёго десять тисяч рублів на спомин. Бувшого гетьмана с сином Яковом вислали в Сибір. Другого сина Григорія казнили в Сівску. Жінки Самойловичів лишено на Україні и дано їм с царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самойловича списано: половину взяли для государя, половину дали до військового скарбу.



XII.

Гаятовський, Радивилівський и Лазар Баранович.

В исторії схолястичної літератури, що повстала в Полудневій и Західній Русі, після того, як Петро Могила розбудив рух духовий, особливу звертає увагу историка Йоаникий Гаятовський своїм живим и відповідним духови свого віка и суспільності уділом у питаннях, що доторкались важних сторін тодішньої політичної и суспільної життя. На скільки нам звісно, життя сього чоловіка, як по більший часті життя черців, проминала досить одностайно. Він родився на Волині, учився в Києві, слухаючи між иншими науки Лазаря Барановича, постригся в черці, був игуменом Купятицького монастиря на Полісся; від 1659 р. кілька літ був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві и накопечь на Україні, де був архимандритом, спершу повгородсько-сіверського, потім чернігівського єлеського монастиря. Умер 1688 р. — Гаятовського поперав бувший його наставник Лазар Баранович, архієпископ чернігівський и з його рекомендацією удався він в Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але zarazом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертатися тільки в самих абстракціях и неустанно звертався до життєвих питань.

Оцінюючи Гаятовського, треба порівняти його з иншими письменниками його часу, и тоді при всіх недостачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без пудги читати. Склад його не дуже ростяглий; виклад у Гаятовського всюда ясний, язык зближається до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді уживались. Тоді навіть польський язык не переставав ще бути для Русинів культурним языком и займав таке майже місце, яке опісля зайняв книжний російський и тому Гаятовський написав кілька творів польською мовою. Яко чернець Гаятовський обертается в області церковній и єсть під впливом тих поглядів, які йому надало вихованє, та його жива, навіть поетична натура всюди виглядає с під угнути умертвляючої схолястики. Твори його показують дуже велике, хоч одностороннє очитанє, знакомість

з многими византийськими и середньовічними богословськими и церковно-историчними письменниками; він любить именно покликуватися на Баронія. Щоб надати силу своїм доказам, він з усяди наводить приклади, однако обходиться з ними некритично и в загалі до наївності довірчивий. Галятовський визначається сильною уявою, любить образи, розкази, анекдоти, цікавиться їх при першій нагоді и заманюється їх красивою стороною, а потім явну видумку часто приймає за правду.

В тім часі, коли жив и писав Галятовський, мислячого Русина-Українця духовного стану природно могли и мусіли зайняти відносини його церкви и народа до римського католицизму, до жидівства и до мугамеданства, позаяк Русі-Україні доводилося конечно стикатися с тим усім.

Оборона православия против римсько-католицької пропаганди, як ми сказали, була основою всіх цілей Петра Могили при устрою київської колегії. Правду сказати, скоро після смерті знатного єрарха, учена війна пера и словами мусіла відступити на задній план, а вслід за тим мусіли виступити в перед инші задачі для просвіти в руській краї. За віру наступила боротьба иншого рода. Народ виступив за що с киями и колами, потім — успіхи сполучених руських сил одвоювали в Польщі майже усі давні руські займища. Коли б московська политика не відсунула розрішене вікового спору ще на століть, то православие в краях Полудневої и Західної Русі, що ввійшли під власть московських государів, не потребувало би диспут и дисертацій за свою ненарушимість. Київські учені повинні були займатися найбільше чим небудь иншим. Та склалося инакше. Поляки брали верх над Русинами. Руські землі, що тільки-що відпали від Польщі, знов повертали під її власть. Православю довелося бути поруч с пануючим католицизмом у єднім державнім тілі; православним духовним знов приходило дбати, щоб не ударити лицем в грязь перед римсько-католицьким духовенством и виступити против них з оружем ученості и вимови в обороні своєї віри. Релігійні диспути о питаннях, що становлять сущність ріжниць між Західною и Східною церквою, були найжизненішими сучасними питаннями.

Жидів ще недавно вважав народ руський своїми ворогами и гнобителями. Таке було народне переконанє. Жид, панський арендар, жид-монополист, жид-державець, що брав в нас у пана добра, жизнь и совість руського хлопа —, був для сего прикрійший як сам пан. Рішивши скинути с себе вікові пута, Русин зненавидів жида, котрий яко зручний промисловець вихиснував слабі

сторони суспільності, посеред котрої жив: десятки тисяч жидівського народу згинуло підчас повстання. До якого степеня панувала в Українців ненависть до сього племені, піддержувана також и недоумним фанатизмом, показує се, що Хмельницький, в числі умовий, на підставі котрих готов був примиритися с Поляками, домагався недопущення жидів на Україну. Як же ж тільки народне зворушення утихло в руських займищах, що лишилися при Польщі, жиди знов узялися там за свої прожитки и знов готовилися стати для Русинів тим, чим вже були перше. Сього мало. В жидів росширилося віруванє, що являється на землю Месия, що настає, наконєць, давно пожаданий час величності жидівського народу и покореня ёму народів инших вір. Природно було в сам час руському письменникови вступити в літературу с таким словом, в котрім виражалось народне ворогуванє.

Наконєць руський народ то все зближався, то стикався з мугамеданським світом; козаки то пускалися по чайках грабити поморські турецькі города, то закликали Татар и Турків до себе на поміч против Поляків. Тоді ще не щезала давна надія на союз проти мугамеданства з наміром прогнаня Турків з Європи, визволення православних Греків и Славян. Москалям и Русинам, яко исповідникам одної віри с християнами східними, гадка ся більше була по серцю, як якому иншому народови.

В другій половині XVII. в. зложилися обставини, що подавали більше надії на сповненє великого діла. Московське государство вело війну против музулман разом с Польщею, замість того, щоб, як робилося давнійше, підбурювати Татар на Польшу або терпіти татарські напади с підмови Поляків. Тоді само собою прийшло многим на думку, що коли кому, то московському государеві личить велике призначенє стати на чолі християнського діла визволення одновірців и одноплемінників с тяжкої неволі.

Галатовський у своїх творах доторкнувся всіх тих трёх питань: римсько-католицького, жидівського и музулманського. В 1663—64 роках король польський Ян-Казимир ишов з військом одбирати під свою власть лівий берег Дніпра. Навчені досвідом Поляки стали тепер для ока ласкавійше обходитися с православним духовенством, бажаючи прихилити ёго до себе с тою цілю, щоб воно не підбурювало против них народу. Се було для Поляків тоді тим вигіднійше, що многим з українського духовенства не зовсім припали до вподоби звичаї московської власті и вони не дуже були довольні ділом Богдана Хмельницького. С своєї сторони православні духовні перед сподіваним сполученєм України

с Польщею повинні були дбати, щоб свою церкву и свій стан поставити в положенє менше понижаюче в прикладі до католицизма.

Король Ян-Казимир опинився в Білій Церкві. Тут коронний канцлер єпископ Празмовський запросив до себе на бенкет деяких важніших руських духовних и з ними разом Галятовського. Господар дому звів разом ученого православного з ученим єзуїтом Пекарським, королівським проповідником: між сими останніми відбулася диспута, котру потім появив Галятовський в особній книжочці в польськім язиці. Спiр обертався коло питання про первенство папи. Галятовський показав у сій диспуті знанє церковної історії, знаомство з отцями церкви и с творами західних богословів и істориків. Докази Галятовського важкі, виклад короткий, ясний; нема лишньої реторики. Православний духовний старався побити єзуїта свідочтвами самих західних соборів: констанцького и базельського. Против паписти, що бажав після загального припятаго на заході звичаю виводити с текстів Нового Завіту, неначе б апостол Петро був вищий від інших апостолів Христових — Галятовський доказує, що всі апостоли були рівні між собою, що головою церкви єсть тільки оден Христос, що кождий патріарх у своїй єпархії може скликати собори, зноситися з іншими патріархами и таким способом скликати вселенський собор, що засуд церкви а не засуд одного папи або патріарха може бути непохитним авторитетом. Між іншими Галятовський так вговорював папистів, котрі говорили, що папа є конечний для скликування собору: „У вашого Бєлярмина — говорить Галятовський — в ділі про собори, сказано, що кардинали и єпископи можуть самі скликати собори, як папа попаде в єресь або умре, або зійде з ума або втерє свободу. Отже у вас єпископи можуть скликати вселенський собор. Тому папа не може назватися верховним володарем церкви. Згадайте, що написано в VIII. гл. кн. Царств. Коли Жиди зібралися до пророка Самуїла и стали просити в єго царя, Господь сказав до Самуїла: „Не тебе вони покинули, а мене, — не хотять, щоб я царствував над ними!“ Видите: Бог розгнівався на Жидів за те, що вони покинувши Бога свого царя, вибрали собі царем и владикою чоловіка. И тепер Бог гнівається на Римлян за те, що вони, покинувши Царя и Господа свого Ісуса Христа, вибрали собі смертного чоловіка, папу, паном и монархом.“ — „Коли — відрізвав Галятовському противник — ви не хочете признати головою церкви своєї римського папу, то будете мусіли мати головою мирського володаря.“

— „От гарне закінчене, — покликнув Галятовський — я вам говорив и говорю: Христос, Христос, Христос, а не хто инший, єсть головою святої церкви.“

Короткі, звязлі доводи Галятовського мали в своїм часі більше сили, як инші довгі розправи. Опісля Галятовський, яко доповнене до своєї „Розмови“, написав ще одно діло по польски: про походжене св. Духа, вимірене против західно-римської науки, котрої боронив тоді єзуїт Бойма, що написав книгу „Стара Віра“. Діло Галятовського носить назву „Стара Західна церква — (т. є. говорить) новій“. В сім творі переважно доказує, що догмат про походжене св. Духа від Сина, котрий проповідують паписти, не єсть добутком давньої Західної церкви, а пізнішим запровадженням.

Против жидівства виступив Галятовський в просторонній книжці в руській мові під назвою: „Мессия Правдивий“. „Я написав сю книжку — говорив він в переднім слові — для того, що на Волиню, Поділю, в Литві и в Польщі жидівська печесть аж дуже високо підійняла свої роги, на Сході, в Смирні явився якийсь шахрай Сабееа и назвався жидівським Мессиею приманивши жидів ложними чудесами; він обіцяв їм здвигнути Єрусалим и жидівське царство, привернути їм їх вітчину и вивести з неволі. Дурні жида торжествували, веселились, надіялись, що Мессия возьме їх на облаки и всіх їх перенесе до Єрусалиму... Деякі покидали свої доми и маєтки, не хотіли нічого робити и говорили, що ось скоро Мессия перенесе їх на облаці до Єрусалиму. Другі постили по цілих днях, не давали їсти навіть малим дітям и підчас острої зими купалися в полонках відмовляючи якусь на ново зложену молитву. Тоді дивились жида на християн з висока, грозили їм своїм Мессиею и говорили: ось тепер будемо ми вашими панами. Ваші королі, князі, гетьмани, воєводи, сенатори, будуть нашими пастухами, пахарями, жінцями: будуть рубати дрова, в печах нам топити и все робити, що жида їм прикажуть; ви будете мусіти прийняти жидівську віру и поклонитись нашому Мессії. Чуючи розкази про чудеса ложного Мессії та видячи надмірну гордовитість жидів, почали в той час деякі малодушні и бідні християне похибуватись о Христі: чи справді був він дійсним Мессиею, — стали прихилатись до ложного Мессії налякані грозями його строгості. Для того, щоби християне не трівожились вістями о ложнім Мессії, — я написав сю книжку. Я написав її також и для того, щоби збити буту и думу жидів, в сором їм и на безголове, бо вони вже пераз давали манити себе ложним мессіям. До сього спонукали мене також печестиві

поступки жидів, котрі живучи в християнських державах гордують та зневажають Христа Бога нашого и весь народ християнський.“

Діло Гаятовського зложене в старій формі — в формі розмови християнина з жидом. За взорець послужило руському ученому правдоподібно „Состязаніє християнина съ іудеемъ“, написане Юстином Филозофом, письменником II. віку. Християнин Гаятовського, оперуючись на святім письмі Старого и Нового Завіту, на творах отців церкви, на різних істориках церкви — доказує, що правдивий Мессія не міг бути ніхто инший як тільки Ісус Христос, збиває ті закиди, які звичайно старозаконники підіймали проти християнства, боронить християнські догмати и обряди против жидівських нападів, а наконєць с своєї сторони обвиняє жидівські блудності и суєвірства. Така книжка, як „Мессія Правдивий“, мала живий свогочасний інтерес. Коли змагалась сила жидівства, то письменний Русин мусів собі пабути поняте о тім, що се такого жидівство в своїй суперечності с християнством; треба було знати, що и як говорять жиди против християн, и як мають ім християне відповідати. Свогочасне значене сих питань потверджується вісткою Гаятовського об тім, що в ёго часи жиди відвертали християн від християнства. „Мессія Праведний“ присвящений цареві Олексію Михайловичу; и се то ж не без тогочасного значеня. Як ні незмінною була неохота Москалів допускати жидів у свою землю, а все ж таки жиди, видаючи себе за людей иншого племені, втискались до Москви для різних цілей; книжка Гаятовського мала познакомити царя и московських письменників з жидівським питанням, щоб ужити против жидівських підступів відповідних способів.

Для нас, в історичнім значеню, найбільше важна послідня часть сего діла, де автор вичисляє різні провини, яких, по ёго думці, допустились жиди против християн. Сі провини усправедливляли тодішню ненависть до жидів. На тих даних проповідує Гаятовський в дусі свого віку строге, можна сказати, нелюдське переслідуванє жидів. Всі ёго обвини розводжені проти них сходять до того, що жиди закляті вороги християн и чинять ім як найбільше лихо.

„Жиди — говорить християнин до жида — називають нас гоями с. е. поганями; вони не хочуть приязно відноситись до християнина, цураються нас. Коли так, то належить и нам назвати вас поганями и цуратись вас. Ви не хочете приймати від християн страви; то ж и християнам повишно бути гідко и бого-

мерзко приймати страву від жидів. Жиди називають християн нечистими; а вже ж християне понижують себе перед жидами, коли не цураються приймати страву від жидів.“

„Ти, жиде, — говорить далі християнин, — готов віроломно присягнути християнинові; у вас нічого не значить така присяга; то ж не йму я тобі віри, хоч би ти міні сто — тисяча разів присягнув: наче б то жиди не чинять лиха християнам. Наші християнські царі не повинні допускати вас, жидів, до присяги против християн, а противно карати вас за всяку провину, знаючи, що ви не вважаєте за зле діло віроломно присягнути перед християнином. Ваш цар Саул присягнув Гаваонитам, що не воюватиме против них, а опісля порушив присягу; за те ссилав Бог через три літа кару на його землю. И тепер, слідом за вашим царем Саулом, ви жиди ні за що маєте присягу, на перекір заповіді Божій, и Бог за те саме карає землі и держави християнської голодом и ріжними смертельними заразами. Бог перестав карати жидів за Саулову провину тоді, коли Давид казав на хрест(?) прибити и з лиця землі знівечити синів Саулових; тепер годиться нам, християнам, убивати и нищити вас за ваші присяголомства; тоді перестане Бог карати нас, християн, голодом, війною, моровим повітрєм и иншими злигоднями.“

Жид домагається від свого противника доказів, що жиди наносять лихо християнам. Християнин наводить кілька злучаїв, взятих з різних церковних письменників, из Симона Метафраста, Никифора, Баронія, наконєць остановляється над тим, що жиди крадуть и забивають християнські діти и точать з них кров. По тім наводить він більш як десять прикладів хроніки Райнольда, з якогось Сиренія и з инших, а особливо з польської книжки: „Зеркало Польского Королівства“. Післа вістей сих писателів чинили жиди такі варварства в Швайцарії, Германії, на Уграх, в Італії, Англії, Польщі и Литві. Жиди поривали дітей, кололи їх голками и таким робом добували з них кров; декотрі описували, як жиди збиткувались и глумились над дітьми в спосіб народії мук Ісуса Христа: дитині клали на голову терновий вінець, прибивали до хреста, пробивали списом бік и випускали кров. Для найблисших, по часі и місцевості, наводиться випадок, який мав лучитись на Волиню в селі Візниках р. 1598. Найдено поколене тіло малого хлопця, як показалось замученого жидівськими рабинами в день жидівської Пасхи. Що року, кінчить християнин Галятовського, мають жиди забивати хоч одну християнську дитину.

Жид покликується на жидівський закон, котрий наказує жидам берегтися крові; на те відповідає його противник, що хоч був Мойсейв закон, а однак се не спиняло жидів приносити в жертву бісам своїх синів и дочок и проливати невинну кров, як говорить в однім с псалмів. Та як жид спитав його: на віщо потрібна жидам та кров? — противник його оказався слабим в відповіді, книжки, с котрих він черпав дані для сего питаня, подавали всілякі поясненя. В одних говорилось, що жиди дають кров дітей ними замучених християнам в страві и напоях, сподіючись тим способом з'єднати прихильність їх для свого племені; другі, напротив, подавали, що жиди самі уживають тої крові до своїх „мацес“, щоб очиститись від того особливого запаху, який носить жид всюди с собою; треті поясняли, що се у жидів така тайна, котру знає тільки не багато передових рабинів, и вони дають ту кров своїм недужим одновірцям в крайних злучаях, виголошуючи при тім такі слова: „коли Христос — правдивий Мессия, то най же кров невинного чоловіка, котрий вірив в него, поможе тобі від гріхів твоїх и приведе тебе до вічного житя!“ Декотрі, наконєць, говорили, що кров дітей потрібна жидам до чарів и дається з оріхами, яблуками и иншими ласощами. З усього того видко, що автор „Мессіи Правдивого“ не виробив собі ясного понятя: на що жиди сповняють страшний, таємничий обряд, о який їх обвиняли? Мимо того, християнин Галятовського, що веде диспуту, остається в повній вірі, що жиди поривають християнські діти, убивають їх в муках и точать з них кров; а с того виводить він, що християне, щоб уникнути Божої кари над собою, повинні убивати жидів и проливати їх кров.

Християнин дальше обвиняє жидів. Говорили, що жиди займаються чарами, щоб наносити лихо християнам. В тім згляді книжка „Зеркало Польского королівства“ подало йому цікавий розказ. В Польщі домагався оден жид від жінки-християнки молока її грудей и обіцяв значні гроші. Жінка порадившись с чоловіком дала жидови коровячого молока запевняючи, що се молоко з її груді. Жиди робили над молоком заклинаня, потім пішли до шибеніці, де висів труп засудженого збродняря, влляли йому до уха молока и питали: що він чує? — Мичанє худоби — проговорив труп. Жиди зрозуміли, що жінка їх обдурила. Тоді по всій Польщі почала гинути худоба; було б те ж саме и с християнами, як би жінка була справді продала жидови молоко з її груді, замість від корови... Християнин наводить ще кілька прикладів з Баронія, котрі доказують, що жиди займались чарами. До чарівництва від-

носилаь и отруя; и в тім оказались жиди винуватими; автор наводить вістку с Кромера, наче б то жиди напускали ідом воду в ставах и жерелах и через те ширили морове повітре.

Християнин докоряє жидам тим, що вони шахраї, укладають фальшиві документи, продають мідь и желізо за золото або примішують до золота и срібла металі меншої стійності, приймають від злодіїв на продаж крадені річі, тайно роблять фальшиві монети. „Ви — говорить християнин — стараєтесь усіма способами обшахрувати, обібрати християнина, ви вважаєте се за добре діло. Ваш тальмуд учить вас сего. Ви операєтесь на тім прикладі, як ваші предки колись-то взяли в Єгипті срібло и золото, дорогу одежу и утікли; ім сёго не почитано за гріх; ви, жиди, вважаєте нас християн єгиптянами, поганцями, и для того обдераєте нас, як предки ваші обдерали єгиптян. Закон Божий не дозволяє вам брати лихви від ваших одноплемінців, а дозволяє брати її від поган: моавитів, аммонитів... Ви вважаєте нас, християн, за таких самих поган, якими були моавити и аммонити, и для того берете с християн надмірні відсотки. Сёго не робите ви з вашими жидами. Єсть у жидів громадська каса, де збираються гроші, позискані из лихонимства и всякого шахрайства; кождий жид має зносити сюда плоди таких трудів своїх. При кінці року ділиться зібрана сума на часті: одна часть звертається тим, що їх вложили, друга йде на бідних жидів, третя на оплату податків, четверта остається в касі. Ви платите царям податки тими грішми, котрі ви здерли с підданих тих самих царів; ви відкупуєте собі міста, села, аренди; обогачаєтесь, чванитесь вирядною одежею, ставите собі богаті доми и божниці. Ви, жиди, бажаєте володіти християнами, панувати над нами и для того обманюєте нас и забираєте собі гроші та маєтки, вам хочеться повернути християн в слуги підданих ваших. За для того належить вигнати вас з держави, або обтяжити роботою и працею; християнські царі, князі и всі пани повинні брати з жидівської скарбони гроші на будову церков и пристановиска для слабих и убогих: найби ті гроші йшли на оплату бідних християн, щоб вони служили не жидам, а християнам. Справедливо буде повернути ті гроші, зібрані жидами, в користь держави, бо ж се гроші християнські. Не належить дозволяти вам, жидам, ставити свої божниці, а противно, треба їх бурити, бо в тих божницях жичите ви християнам того, що постигло нещасного Амана.“

„За віщо ж — питає жид — бурити вам наші синагоги, коли ми не чинимо нічого злого вашим церквам?“

Ту, здавалось, було б до річі, щоби християнин Галятовського пригадав жидови спосіб, в який обходились жиди, арендарі панських маєтків, с православними церквами: се між іншими причинами и довело народ до того, що він в часи Хмельницького по варварськи вибив жидів на Україні. Галятовський повинен був знати ті часи. Нема що сумніватись о правдивості вістей про наругу жидів над християнськими церквами, бо про се звіщають не тільки руські, але й польські історики; навіть римсько-католицькі священники, при всій своїй ненависті до шизми, находили негожими поступки польских павів, котрі давали жидам розпоряджати православними церквами. Чому ж не згадує Галятовський про се ні одним словом? Може бути, що він не хотів про те згадувати, щоб не дражити поляків, бо ж бесчестя церков спадало більше на них, ніж на жидів, котрі тільки користувались с того, що їм дозволяли. Як би там ні було, Галятовський не тикаючись в своїй книжці сеї справи, вдоволяється тим, що зачерпнув с чужоземних жерел и повторяє свій строгий засуд над жидівським племенем такими виразами: „Ми, християне, повинні руйнувати и палити жидівські божниці, в котрих ви хулите Бога; ми повинні відберати у вас синагоги и повертати їх в церкви; ми повинні вас, яко ворогів Христа и християн, виганяти з наших городів, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках и губити всілякими способами смерті.“

Галятовський позіставив два твори против магомедан: оба написані в епоку війни против Турків, підійнятої спільними силами Росії и Польщі. Отся війна дуже займала нашого автора. Перший твір під заголовком: „Лебедь съ періємъ своимъ“ посвячений р. 1683 гетьманови Іванови Самойловичу. По нахилу до символізму, який панував в тодішніх літературних творах, Галятовський розуміє під іменем Лебеда — християнство, а навіть самого Спасителя; противний йому символ магомедаństwa — орел. В своїм присвяченю говорить автор, що Лебедь своїм голосом и пером підбуджує християн до борби против музулман. Увір писаний по польски, позаяк тоді ще дуже широко на Україні в висшій класі уживано польского языка; єсть також сучасний перевід руський, писаний по словянськи церковним язиком и піде не печатаний. Автор хоче виложити науку, вимисли и способи, як християне можуть поконати в війні бісурман и знищити їх гидке имя з лиця землі.

Автор хоче порішити питанє: від чого держаться магомедање так довго на світі? Яко чоловік благочестивий, що навик у всіх

подіях здаватися на волю божу, він перше всього стає на точку морально-богословську: „Господь благий; ще не сповнилася міра безправа музультманського; Бог вижидає звороту з иншої сторони; Бог, котрий єсть проводирем морального удосконалення християн, уважає потрібним для нас самих держати над нами сю пугу; Бог хоче витрібувати витревалість християн у вірі: чи будуть вони йому служити, як будуть в неволі, и чи так послужать, коли стануть вольними? Як колись держав він Асирійців замість булави над Израїлем, так тепер держить ересь могамеданську наче булаву над християнами, щоби християне, дізнаючи лютості від невірних, прибігали в страху до свого Творця с покаянєм, бо проживаючи у холодочку, просторі и „властопитаніи“, люди забувають Бога. Та крім сих причин Галятовський замічає ще, що християнські володарі не тільки не можуть згодитись між собою и стати одностайно против ворогів Христових, але ще „ханів, атаманів, царів бісурманських, мурз їх и инших живих и здорових запомагають“.

Галятовський споминає из старого завіту божу заповідь про вигублене хананейських народів и порівнює з непослушними жидами християнських володарів, що ласкаво обходяться з музультманами: „тому — кінчить він — Бог на самовластців и володарів вельми гнівний.“ Тут повторяється також наука про криваву нетерпимість, котра такими різкими чертами виложена „в Месні“ против Жидів. Московському государству повинно було дістатися при тім, хоч Галятовський об нім не згадує: в московськім государстві було більше могамедан, як у якій иншій християнській землі, и їх не прослідували, не вбивали.

„Орел“ в спорі з „Лебедем“ доказує йому, що могамеданство не тільки держиться на світі, але ще шириться и багато народів його приняло. Які ж сього причини? питається автор. „Лебедь“ дає пояснене, що могамедане мечем ширять свою віру, а „смерть оть меча люта страшна челоуѣкомъ, приневоляєть ихъ къ принятію алкорана.“ Багато й се помагає музультманству, що Могамед позволяє тілесні роскоші и обіцяє їх своїм прихильникам в царстві небеснім: „понеже къ грѣху тѣлесному всѣ челоуѣцы оть прирожденія склонны зѣло.“ В могамеданстві, замічає Лебедь, всё зрозуміле, всё близьке чутливому чоловікови: закон же Христовий „непостижимыя разуму вещи казуєть.“ Число могамедан, після слів тогож „Лебеда“, більшає тому, що їх царі мають звичай, замість данин, зберати дітий християнських и віддавати їх „учитися прилести магометовой“; сі останні ціле жите своє опися її прихильні; наконець люди, що допустилися якого переступу

у християнських державах, утікають до бисурманів и находять у них привіт и захист, як приймуть їх віру. Та хоча й багато могомедан, який же с того хосен? відай и в пеклі більше буде душ як в царстві небеснім, а всі могомедане підуть в пропасть огнену. Бог дає невірним щасте дочасне; за то їх ожидають по смерті вічні муки, а християнам хоч тут и відоймається дочасне добро, за то дається по смерті вічна щасливість.

Та й на землі не довго вже панувати музультманству. Ще мученик Методий вирік над ними пророцтво: „и возстанеть християнское колъно и будетъ ратоберствовать съ мусульманы, и мечемъ своимъ погубить ихъ и въ неволю загонить, и погибнуть чада ихъ, и пойдуть сынове изманловы подъ мечъ въ плѣненіе и невольное утѣсненіе; отдасть убо имъ Господь злобу ихъ, якоже они християномъ сотвориша.“ Бароній и кармелит Тома Брукселенський достачають нашому авторови ще пророцтва про упадок могомеданства; наконець, от що він сам устами свого „Лебеда“ звіщає на вітиху християнам свого віка, що вели боротьбу з исламом:

„Есть у муринів пророцтво до сих пор збережене, що північний самовластець мечем своїм завоює и підчинить своїй державі святий город Єрусалим и ціле турецьке царство. Сей північний самовластець есть цар и великий князь московський. Він то вигубить бисурманську погану ересь и до кінця викоринить. Ти сам, проклятий Могомеде, натхнений Богом або чортом, ти сам прокував, що твоя погана и гидка наука буде тривати тисячу літ; та от вже тисячу літ минуло, навіть „сѣ навершеніємъ“; в короткім часі щезне твій богопротивний закон и погана ересь!“

„Лебедь“ обясняє слова Апокаліпси (гл. 20): „ожиша и царствоваша со Христомъ тысячу лѣтъ.“ Тут — говорить він — розуміються мученики, убиті могомеданами: їх душі с Христом царствують.

Дальше Гаятовський розказує историю могомеданства, описує звичаї могомедан.*)

Могомедан обвиняє він о чародійство, так як Жидів у „Месні Правдивім“: оден могомеданський воевода нарисовував на землі колесо, чародійними заклинаннями накликав до сього колеса змій и

*) Він користувався жерелами византийців: Теофана, Кедрина, Евтимія Зигабена, Евлогія мученика, також Баронія, найважнішого для його жерела при описі звичаїв музультманських, хроникою Гвагніна и подорожю на схід Христофора Радивиля Сиріткі.

намазав змиїним ідом оруже, котре дійствовало згубно; — Татаре виймали серця с тіл християнських, мочили їх в іди, ставили на рожах в ріках и озерах, заражали воду, а ті, що пили її, троїлися... Галятовський був готовий, як здається, винити о чародійство всіх, що не вірили в Христа: то само, як бачилисмо, вчинив віп з Жидами. Та з музульманами обходиться він більше безпристрастно: Жидам не признавав ні одної світлої черти. Росправляючи про могамеда, покликується він напротив на свідоцтво якогось Вартоломея Юревича, що був чотирнацять літ в турецькому полоні, и відзивається про своїх релігійних ворогів от якими словами:

„Вони люблять правду; кривди, обману в них зовсім нема, ні в дома ні в поході; Турки покривають свою нечесть сповненням правди; не найдеш у них ні юриста, ні прокуратора; сёгодня віддавай то, що обіцяв вчера. У великій шанобі у них ти, свята царице — правдо, всім чинам рівна добродійко! Справді с поміж усіх народів Турки визначалися правдою; и малих до того приучають и виховують так, щоби вони були правдиві...“

Та с таких гарних моральних прикмет мало хісна невірним; після думки Галятовського, вони, яко нехристи, все таки усі підуть до пекла; з ними треба воювати, щоб визволити с під їх панування наших братів християн, котрим гірше, як жидам в Єгипті и у вавилонськім полоні, або Римлянам при Готах; ім так зле, що їх жизнь можна хіба порівнати с положенем умираючого, котрий мучиться перед смертю и довгий час не може сконати. Не в силі заплатити наложеної на них тяжкої даньни — бідні християне, з закованими руками и ногами, ходять од двора до двора и просять, ради „проклятого Могамеда“, милостині на заплачене за них податків; їх бють по підшвах великими палками, беруть у них дітий и продають в неволю. З особливою участю розводиться автор „Лебеда“ о муках полоненників: з усіх, що попалися в полон, найтяжше — замічає він — духовним и ученим, що не привикли до тілесної роботи.

Наконець в „Лебеді“ наводить якісь незрозумілі слова, котрі в перекладі означають пророцтво, що зберегли самі музульмане про упадок їх царства. „Явиться якийсь турецький цар, возьме царство, прийме в свою державу гарне яблуко и буде панувати и будуть музульмане ставити собі доми, садити виноград, будувати твердині, плодити дітий, та в дванацять літ потім, як цар прийме в свою державу гарне яблуко, християнський меч поразить

Турка и знищить имя ёго. Дайже Боже, щоби за панування великого и неподужаного царя Хведора Алексеви́ча всі християнські народи обернули своє ору́же проти́в музульман, губителів нашої віри; сёго и безталанні брати наші християне пильно вижидають и допоможуть нам на спільного нашого лютого ворога! Азия при смерті, Африка конає, золоте яблуко від моря Балтійського до озера Меотійського, пробуркавшись из сну, чимало дає помочи; Греция с Тракиєю ожидають спасеня від християнського ору́жа; за гріхи свої вони, як Израель, попали в неволю; та пізнали вони свої безправя и приносять вини свої перед Богом: Бог пішле ім избавителя и верне ім скоро давну волю.“

Другий, напечатаний по польски, утвір Галятовського проти́в музульман (Alkorań machometów, nauka heretycka у żydowska у rogańska naprętniony, 1687) уложений в формі диспути між алкораном и когелеєм (борцем) и розділений на дванайцять частий. Тут викладає историю Могамеда, говорить про ёго закон, про могаметів меч, про чуда лжепророка и и. Когелеє відперає алкоран и бе ёго на всіх точках, хоча робить досить похибок, с котрих бачимо, що Галятовський читав без критики то, з відки черпав свої вісті. Найбільш интересне для нас то, що тут як и в Лебеді Галятовський говорить про истноване пророцтва об сім, що колись північний монарх завоює турецьке царство; потім наступить упадок музульманства и наверненє музульман до Христа! Сей славний, віщуваний здавна подвиг — має сповнити московський госу́дар. Галятовський споминає, як Тамерлян утікав с своїми полками, наляканий Божою Матірю, як Димитрий (котрого він називає Семешка?) розбив Татар, як Москалі завоювали Казань и Астрахань... Випадає доповнити то, що діялося перше. Галятовський бажає, щоб цар завоював Турцию, визволив Гріб Господній, чотирёх патріархів вселенських и закріпощені християнські народи с під музульманської власті. Галятовський таким робом в літературі підмагав розвитє мислі об сім, що на Росії спочиває вибір судьби, що її назначене — визволити східних християн и підчинити пануваню християнської віри музульманський схід; одним словом, чого не докінчили свого часу хрестові походи, то суджено докінчити Росії! Гадка ся перейшла в народне віруванє и в турецьких християн и в російськїм народі. Її повідали московським госу́дарям західні папи, котрі укривали за тими надіями замір підчинити собі московську церкву; але ся гадка розвивалася в народі и в літературі своєю незалежною дорогою.

Гаятовський був проповідником. Проповідь сталася тоді konieczністю; духовний, що почував у собі охоту до писання, скорше всього брався за проповідь. Гаятовський видав том проповідей під заголовком: „Ключ Разумѣнія“; проповіді зложені на господні і богородичні празники. Гаятовський гледів на сю книгу як на підручник: в переднім слові він рає священникам читати з неї поучення народови. Проповіді ёго мають характер більше догматичний і пояснючий, як морально-поучаючий. Толкує він народови догмати віри, поясняє значіне тайн, обрядів, так новозавітних як і старозавітних. Проповідник вельми любить смілі і вигадані порівняння. Говорячи н. пр. про дві природи Ісуса Христа, Гаятовський для пояснення указує на чоловіка, що знає і теологію і філософію: „от — говорить він — і взорець сполучення божого й чоловічого.“ Друге порівняне двох природ — з луком, звязаним с тятивою; лук означає божу, а тятива людську природу. В проповіді на Воскресенє христове порівнує він Христа з ихневмоном. Крокодиль пілкне ихневмона, а ихневмон розїсть крокодилеви внутрішності; так Христос поступив из смертю, котрій піддався. Гаятовський любить в проповідях наводити приклади і анекдоти; стрічаємо в ёго приклади с старинної історії: про Демокрита, Птолемея, про Ганнибала; бере він дані з митології змішані с християнськими образами: появляються аргонавти; дельфійська пророчня наказує поставити святиню Діві Марії; від глибокої старовини переходить проповідник до близшого ёму світа, розказує анекдоти про князя литовського Витовта, що казав зашити живого чоловіка в медвежу шкіру. Сі приклади, порівняння, анекдоти надавали проповідям Гаятовського більшого інтересу і „Ключ Разумѣнія“ належав до книжок найбільше читаних на Вкраїні навіть в близьких до нас часах.

При своїх проповідях Гаятовський додав правила про складанє проповідей. „Дбай, говорить він, щоб усі люди розуміли то, що ти їм говориш в своїй науці; як мудрий був проповідник Иван Золотоустий, а жінка дорікала ёму за трудно зрозумілу проповідь!“ Гаятовський у своїх власних проповідях вірний свому правилу: вони написані по українськи і були добре зрозумілі в сім кружку, де він їх говорив. Не всі опісля йшли за ёго приводом, уживаючи замість язика, близкого до народнёго, церковно-славянський, искусний і зрозумілий тільки для тих, що ёго попереду вчилися.

Відповідно духови схоластичної мудрості, зачерпнутої в школі, Гаятовський в своєму підручникови учить проповідників вибору

слів и прикрашення бесіди, укладання наук на словах, именах и в загалі на зверхніх признаках: думає він, що незвичайні звороти приманують цікавість слухачів. „Можеш — говорить він — заняти увагу людей, пояснюючи їм яке-небудь имя и цілу проповідь оперти на имени; на приклад, в неділю говори: неділя називається від того, що в той день нічого не ділають, тільки Богови моляться; або — в день Володимира скажи, що Володимир від того так називається, що володіє миром; на Василя скажи, що Василій значить цар, бо Василій Святий царствував над своїм тілом.“

Галатовський учить проповідників, щоб займали слухачів яким-небудь не зразу зрозумілим для них заявленем; наприклад на Вербну неділю сказавши: — „Православні християне! Прошу вас и заявляю вам, щоби ви конечно ходили до церкви и молилися Богу; сього тижня буде страшний суд,“ — зійди геть с катедри. Се значить, що в страстний тиждень будуть читати про суд над Ісусом Христом: отсе й суд страшний. — Замітні його науки, як промавляти над вмерлими. Галатовський каже розправляти проповідникови, як покійник творив добро, беріг православну віру, помагав бідним милостинею, давав підмогу церквам и монастирям, приймав до свого дому подорожних, викупляв полонених з неволі и и., хоч би про покійника не звісні були такі чесноти. „Можеш — говорить він — крім того пригадати його родину, сказати, що вона давна, истнує сто літ або навіть тисячу літ на світі, що вона була в кривій звязі из знатними домами; можеш взяти прізвище покійного; н. пр. як він називався Бронницький, то говори: він так звався тому, що боронив отчину; або н. пр. вмерлий називався Любомирський, то говори, що він тому Любомирський, що мир полюбив. Можеш взяти також хрестне имя. Вмерлого звали Стефаном, ти говори: Стефан значить вінець, и тут скажи, що покійник добув собі вінець як би с цвітів або дорогоцінних камінів; або вмерлого звали Доротей, звернися до слухачів и скажи: Православні християне! Доротей значить дар Божий. И наш Доротей, котрого видите на гробових ношах, був справдешнім даром для отчини и для католицької церкви. Можеш також взяти герб покійника: як в його гербі була стріла, то пригадай текст: „покажи мя, яко стрілу избранну,“ як у його в гербі башта — скажи текст: „бысть упование мое столбъ крѣпости“ и и.

Можна підозрівати, що тут проповідник з гумором говорить о проповідях сучасних. То само можна би сказати що до поу-

чення, як треба говорити проповіді в дні святих. Галятовський говорить: „Проповідь, котру ти виголосив у день якогось святого н. пр. Николая, можеш виголосити в день иншого святого н. пр. Василя; тільки в тих місцях, де ти говорив „Николая архієпископа Мирлікійскаго“, вихвалою Василя Великого або Григорія Богослова и т. п. Можна навіть се, що говорив ти про Івана Хрестителя, перенести на архистратига Михайла...“

Замітно, як Галятовський щадить своїх слухачів и боїться діткнути їх своїми пастирськими грізбами. В проповіді в день св. Юра він доторкнувся пекла, та йому стало жаль посилати там грішних слухачів и він радить їм не вдаватися в роспуку, в тугу. Правда, из св. письма виходить, що в пеклі більше буде душ, як на небі, и так треба, щоби пекло ким-небудь наповнилося — отже проповідник потішає тому слухачів, нагадуючи їм, що відай на світі багато невірних жидів, могомедан, єсть доволі всяких єретиків, ариян, несторіян, адамитів, монофизитів: буде кому наповнити пекло; а ми православні християне — говорить він — будемо надіятися, що всі osiąгнуть вічне спасенє. То ж само в проповіді в день св. Іллі він вибухнув против богачів и як би забув, що в день Юра всім обіцяв рай: „Не можуть — сказав він тепер — дістатися на небо люди богаті; їх душі обтяжені богатствами, скарбами, маєтками; богачі за своїми богатствами забувають про Бога; вони надуживають свого майна; вони тільки їдять, пють, веселяться, а про бідних людей забувають; не кормлять їх, до дому свого не пускають...“ Та опісля, проповідник змилювався над богачами и рішив, що й богатим можна доступити неба, як тільки вони будуть давати милостиню, спомогати церкви и монастирі и и.

Поміж творами Галятовського єсть оден писаний по руськи: „Души людей умерлыхъ.“ Тут автор веде нас на *той* світ, показує нам оселі праведників и місця мук грішників — небо и пекло. Душі праведників розміщені після числа девяти ангельських хорів небесної єрархії, відповідно тим повинностям, котрі вложені на сі ангельські хори в отношенію до нашої дочасної житні. В низнім хорі, именно в хорі *ангелів*, — котрим поручено наглядати душі людські підчас земського побуту, — перебувають хрещені діти, вбогі, сироти, вдови и сі, що жили чесно в брачнім союзі; в другім, виснім хорі, *архангелів* (котрих Бог до великих людей посилає), священники и церковні учителі; в третім, званім *князствами*, що обовязаний доглядати держав, націй и провинцій, будуть перебувати царі, цісарі, князі, гетьмани, воє-

води и всяка старшина, як вони чинили підвладним людям справедливість и не діяли їм кривди; четвертий хор зветься *владзы*, що воюють из злими духами — з ними живуть рицарі, котрі опералися злим духам и поборювали гріх; в п'ятім хорі, званім *моцарства* — чудотворці; шестий хор, *паиства* — єсть житлом безбрачних, пустельників, ченців; семий, *єрони* — там справедливі судді; в осмім — між *жерувимами* — апостоли, єпископи, митрополити и и.; дев'ятий, висшій хор, *серафими*, що розбуджують любов до Бога — там мученики.

Противне небу житло грішних, пекло, ділиться на два відділи; перший зветься *одхлань пекельная* (безодня), другий — *огненная геєнна*. В першім сиділи перед Христом старозавітні праведники; вони мук не терпіли, але були оддалені від Бога и ожидали Христа. Спаситель вивів їх с пекла; вони пробували з ним сорок днів на землі, а по вознесеню його вікують в небі. Однак Спаситель не вивів из пекла Єгиптян, Моавитян и інших поганців, котрі не ожидали Христа. Вони тепер у пеклі. Другий одділ пекла — *геєнна огненная*, багата в усілякі муки: у вічнім огни будуть распустники, перелюбці и гнівні люди. Люта зима дістанеться в участі гордовитим богачам, немилосерним на муки вбогих; червак совісті буде гризти злодіїв, що крадуть чуже майно, и обмовців, що відбирають ближнім имя добре. Незносний смід буде докучати випещеним чепурним паничам, що любовалися в пахощах (кохаються въ пахучихъ перфумахъ), а ті, що обжираться и не постять — будуть засуджені на голод. В пеклі буде велика тіснота: всё пекло — говорить нам' богослов — буде битком набите грішниками, одні на самім дні, другі по середині, треті на верху; неначе б хто наложив у бочку риб и заткав бочку чопом (защпунтуєть). Опісля автор описує митарства, які має переходити душа людська по розлученю від тіла.

Інші твори Галатовського, хоч менші від попередніх, та містять цікаві черти для історії понять и поглядів тогочасних. Книжка, під заголовком: „Небо новое, новыми звѣздами сотворенное“, напечатана 1665 р., у Львові, се збірник розказів про чуда Пресв. Богородиці, виписані з усяких західних письменників з додатком того, що случалося в Польщі, Литві и на Україні. Тут замітне присвячене Потоцькій, сестрі митрополита Петра Могили, образець того, забавного для наших часів підлещуваня, з яким письменники XVII. в. обертались до знатних осіб, вижидючи, чи не дістанеться їм яка кришка щедроти їх.

Галатовський виводить дім Могил од Муція Сцеволі, „валечного и отважного и горливого (ревного) къ отчизнѣ своей рыцера римскаго“, и називає дім Могил — „небомъ, усѣянымъ новыми звѣздами“. „Богъ — виражається наш автор — праотцу нашему Адаму сказаль: земля еси и въ землю пойдеш, а я скажу Пресвятой Дѣвѣ Маріи: ты небо и пойдешъ въ небо могилянское!“ Друга брошура Галатовського: „Скарбница пожитечная“ — (Хосенна скарбоня) — містить в собі опис чуд образу Пресв. Богородиці, котру почитали під назвою Єлецької в Чернігівським монастирі, с того часу, як Галатовський був архимандритом. В переднім слові до тої книжочки запускається Галатовський в обяснене слова козак, и иде за думкою, після ёго вираження, мудрих людей, котрі виводять слово козак від козѣрога, небесного зодняка, тому, бо козаки ходять з рогами, в котрих насипаний порох, и як на високім небі підоймається козѣріг, так козаки, проходячи поля и море, вступають на стіни и вали бісурман и насипають из своїх рогів порох в самопали, с котрих стріляють в неприятеля. Трудно найти відповіднійший образецъ натягнених и видуманих обяснень, на котрі ласа була схолястична наука. Головний предмет уваги автора, се — Єлецький монастир; ёго вельми займає минуша доля сѣго монастиря. Та де ж взяти жерел? Україна вбога в давні письменні памятники: Москва богатша; в Москві — говорить він — є й руські літописці и патерики знатних руських монастирів. Князі Одоєвські и Воротинські, переказували ёму вісті, що переходили в них у роді об сім, як найдено образ Єлецької Богородиці (названої так, бо найдений на яличнім дереві [ель]) за предка їх Святослава Ярославича; та Галатовський знайшов ще у себе жерело: „старі люди — говорить він — се хроники живі.“ Чернігів дізнав великих перемін: перше жили в нім московські люди; але с прилученем ёго до Польщі, після сумних часів, наплила там инша людність, треба було виглядіти старенезних людей с поміж прежнєї людності. Галатовський виглядів їх: одному з них було сто десять літ, другому півтораства, а третєму около двісті літ — старість непевна. Трудно, не скривдивши пам'яті Галатовського, рішити: хто зіграв, чи той що говорив про свої літа Галатовському, чи сам Галатовський. Схолястична просвіта позваляла при захованю правил що до форми гледіти вельми легкодушно на фактичну правду и складати вигаді не було дуже соромливо. В 1696 р. появилася печатно в Чернігові брошура Галатовського „Боги поганськіє“. Вона присвячена царівні Зосні. У своїм переднім слові показав

автор знов образець підлещування, властивого своєму часови, величав Зофію, добачав, що имя її хрестне схоже з назвою мудрості, и висказався про царський дім такими словами: „Въ дому найяснѣйшихъ царей рускихъ каждый царь есть солнцемъ, царица есть мѣсяцемъ, царевичове и царевны суть звѣздами: бо свѣтять добрыми учинками“. Після науки Галятовського ідоли поганських богів були не болванами, статуами, звичайною річю, як про них одзивався инколи старий завіт, а житлом злих духів и відкликується, на potwierdжене свого погляду, на многих церковних и світських письменників. Біси, що сиділи в ідолах, говорили инколи правду и віщували появ християнства; але вони часто обманювали людей и наводили лихо на людей уживаючи в своїх віщуваннях двозначних слів, так що чоловік розумів віщуване зовсім не в тім зміслі, який воно мало дійстно. В ніякім творі не висказав Галятовський так різко своєї несвідомості, відріжнати видумку од фактичної правди, як у сім творі: взявши з Визволеного Єрусалима в польскім переводі Кохановського розкази про вчинки чародія Исмена, Галятовський не завагався прийняти їх за неперечно-певні историчні події. Поганські божища суть для Галятовського не тільки предметом исторії и археології; вони мають живий, сучасний интерес. Діяльність їх продовжається по нині. „И тепер — говорить він — чорти через чародіїв дають одвіти и віщування; злі духи, що проживали в ідолах, и тепер всіякими способами стикаються з людьми: вони то прикидаються вмерцями, то творять собі воздушне тіло з облаків, показують всіякі речи в зеркалі, дають одвіти через огонь, воду, перстені“, и т. д. Для Галятовського боротьба с поганськими божищами така сама, якою була боротьба проти жидівства и музульманства. Однак воюване нашого автора с поганськими божищами в загалі слабше того, котре він провадив з жидами и музульманами: утвір „Боги поганські“ напечатаний вже в старості Галятовського, два роки перед ёго смертю.

Можна ще згадати про оден польскій твір Галятовського: „Алфавет еретиків.“ Автор наводить в азбучнім порядку всіх, кого зачисляє до еретиків, показує при тім значне очитане, але разом с тим и змішане понятій: до ряду еретиків вчисляє він не тільки философів старинних, але навіть таких людей, що не заявили ніяких признак духової діяльності, н. пр. поміж єретиків попався Ксеркс, тому тільки, що ёму снівсья сон, а се подало Галятовському повід толкувати, що сни бувають від Бога, але бувають и від чорта.

З усею своєю ученою невіжею, с простонародними віруваннями, якими перенявся з малку, а не позбувся їх в школі (бо ся и не дбала про їх усуненє), з легковірністю до всього печатного, с покірністю всьому тому, що тільки носить на собі позір православної церковності, з диким бузувірством, готовим палити, топити у воді, різати всіх, що не так вірують, як слід, але разом и з неперечним талантом, котрий добачаємо в красі викладу, в ясності складу, в приступності речи, и найбільше в сій живості, що буває все признакою таланту и котрої собі ніяким робом не може присвоїти чоловік неспосібний, Галятовський, більше чим хто инший, може назватися представителем свого столітя в українській літературі.

З инших українських письменників XVII. в. найбільше приближається до Галятовського, та тільки з одної сторони, яко проповідник, Антоній Радивилівський, игумен Пустинно-Миколаївського монастиря в Кніві. В 1676 р. він напечатав збірник своїх проповідей під назвою „Сада Маріи Богородицы“, а в 1688 під иншим вигаданим заголовком: „Вънецъ Христовъ, съ проповѣдей недѣльныхъ аки съ цвѣтовъ рожанихъ на украшеніе православно-каѳолической церкви исплетенный“. Сі проповіді розложені після церковного круга неділь, що займає перехідні празники. На сам перед автор помістив присвяченє Христу. За тим слідує присвяченє царівні Зофії, котру порівнує він з грецькою царівною Пульхерією, що орудувала справами за панованя свого брата. За словом до Зофії слідує слівце до кожного читця книжки; автор обясняє, чому книжка зветься вінцем рожевим. Між иншими він учинив се для того, щоб книжку ёго радше читали, подібно як лікарі заправляють цукром свої ліки. Автор простодушно гадає, що за ёго книжку охотно возьмуться читці, як побачать заголовок, нагадуючий рожеві цвіти. В своїх проповідях уживає Радивилівський ту саму близьку до народнєї, зрозумілу мову, як и Галятовський, та уступає ёму що до здібності и проповіді ёго менше займаючі: Радивилівський часто буває ростяглий и вдається в дрібниці, в пусті обясненя слів; н. пр., одна з ёго проповідей на Топину неділю основана ціла на обяснюваню: чого Христос, явивши ся своїм ученикам по воскресеню, став посеред їх, и с того поводу наводить різні случаи, коли в св. письмі згадується вираженє „посреди“. Радивилівський подає чимало порівнянь, наводить часто свідоцтва старинних поганських письменників: Тацита, Пліутарха, Цицерона, Плінія и инших, приклади из старинної исто-

ри,¹⁾ образи з мітології,²⁾ всілякі анекдоти,³⁾ случаи из щоденної життя,⁴⁾ именно пописується байками, котрі прикладає до релігійних предметів властивим собі и дивним способом.⁵⁾ В проповіді на день „Жень мирноносиць“ Радивилівський підносить яко велику заслугу мирноносиць, що вони пішли на гріб в ночі, а заразом нагадує про сей забобонний страх перед мерцем, що панував поміж народом. „Дім смерті — говорить він — єсть домом страха. Най мати любить, Бог зна як, свого сина (або сестра брата, або друг друга и т. п.), а як умре в неї дитя, то чей не найшлась би така мати, котра б рішилася в ночі піти до вмерлого сина!“ Морально-поучаюча сторона проповідей Радивилівського вельми слаба и обмежається на загальних словах, з немногими мало важними виїмками, де як би случайно він доторкує черт обичаїв тої суспільності, котрій читає свої проповіді.⁶⁾

Інший тон стрічаємо ми в третєго українського письменника и, переважно, проповідника — Лазаря Барановича. В житні своїй

¹⁾ На приклад, згадує, як гладнатори намазували собі оливою тіло и оден обсіпав свого противника піском, щоб можна було вхопитися: він порівнює його с чортом, котрий старається сіймати нас, намазаних олієм ласки.

²⁾ Н. пр., що старинні представляли собі світ в постаті дівчини в білій одіжці, що поконує ногами всяке оружжя, або порівнює Сина Божого, Христа, що поборов чорта, с сином Юпитера, Персеєм, витязем Медузи.

³⁾ Н. пр., про жида, що дав християнинові гроші з уелівєм, що на случай незаплатення вириже з його тіла шматок м'яса, або н. пр. про дівчину, що влюбила ся в хлопця и не могла виділитися из своєї любови, поки не явився їй Христос и не сказав: люби мене!

⁴⁾ Н. пр., раз поперечилося двох між собою за цеглу и оден з них уступив другому; с того виводить, що найбільш бувають суперечки про твоє и моє и легко можуть устати, як хто скаже — твоє.

⁵⁾ Н. пр., лев, осел и лисиця умовилися полювати за здобичю. Піймавши добичу, стали ділити. Лев поручив поділ ослові. Осел не звернув приналежної уваги на се, що лев єсть царем и що йому належить ся шаноба, вважав себе рівним львови и розділив добичу на три рівні часті. Лев за те розшарпав осла и казав лисиці ділити добичу. Лисиця відступила льву більшу частину. Хто тебе навчив так поступати? спитав лев. — Случай з ослом, одвітала лисиця. Відтіля виходить, що й Христос не витерпить, коли хто в гордошах рівняється йому и діставши добра сего світа: славу, почесть, багатства, приписує честь стілько собі, скільки й Христови.

⁶⁾ До таких місць належить одна з його недільних проповідей: він ганить гріховне святкування християнських празників: коли ж більше буває суперечок, нечистоти, зводження, пияцтва, як не в празник? В перший день Воскресення Христового святкується Бог-Огню, в другий Бог-Синови, в третій св. Духови, приїде четвертий день, або зовсім минуть свята, — ми, як и перше бувало, зовсім холодні до богослуження, не хочемо погамуватися и покаятися в гріхах своїх перед духовним отцем.

не був він такий, як Галятовський и Радивилівський, котрі не сягали дальше, як до скромного становища монастирських наставників. Лазар добився становища архієпископа чернігівського и після Методія, що попався в интриги, був довгий час надзорцею митрополичого престолу. Він брав уділ в політичних справах своєї родини, а именно грав важну ролю після зради Брюховецького 1668—1669 р. Під його впливом вибрано гетьманом Многогрішного и постановлено глухівські статі.

Лазар, сам Українець, вельми жалів над несправедливістю и угнітом, котрий заподівала Українцям воеводська управа. Він побивався за тим, щоб визволити Українців од суду московських воеводів, однак не вів нічого вдіяти, позаяк проєкти його, при всій їй красомовності, показалися противними напрямови московської політики, що бажала як можна найтісніше привязати до себе занятий край. Лазар був чоловіком в житю розумним, позволяв собі говорити, скільки для його було беспечним, умів и мовчати и старався мирно жити с сильними и догоджувати їм. Патриарх царгородський, признаючи Осипа Тукальського митрополитом, поручив Лазареви духовну управу лівобережної України и надав йому відзнаку, позволивши носити саккос, між тим як тодішні архієреї, крім митрополита, одягалися при богослуженю у фелони, зарівно с священниками, и визначалися від сих тільки омофором. Лазар присвячував и посилав цареві Олексієві Михайловичу свої проповіді, украшаючи їх заголовки видуманими символічними рисунками, що виражали славу московської держави; до того ж додавав для обясненя передні слівця, переповнені вельми вишуканим упещуванєм. Проповідник, одсилаючи в Москву таким робом свій збірник „Трубы словесь“, добивався, щоби скарб державний закупив у його ціле виданє; цар не згодився на те и казав сю книгу продавати звичайним способом; а все ж її накидали по монастирях. Односини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сього гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланю Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала иншого гетьмана, Самойловича, Лазар був на сій раді, нахилив козаків до присяги и зближився з новим гетьманом. Та минуло кілька літ, а Самойлович не любив Лазаря.

В Батурин приїхав до гетьмана луцький єпископ Гедеон, князь Четвертинський. Самойлович, потай Лазаря, вступався за Гедеоном у Москві, добивався, щоби Гедеон став митрополитом, а на Лазаря старався в загалі кинути тїнь. В Москві тоді най-

більше бажали, щоби новий митрополит підчинився московському патріярху. Четвертинський був до того готов, коли між тим Лазар, після давнішого поступованя, здавався менше певним, яко оборонець українських прав. Правління лишило Україні вольний вибір митрополита: вибрано Четвертинського в 1686 р. Лазаря, найстаршого з архиєреїв, поминули; опираючися на грамоту, не хотів він слухати Гедеона; ёго лишили та митрополит всяким способом понижав ёго, відняв ёму управу кількох протопопівств и називав ёго тільки єпископом. Самойлович чинив ёму всілякі прикrostі. Після упадку Самойловича Лазар як би ожив и вислав из своєї сторони зажалене на поступки скиненого гетьмана. В 1691 р. умер и другий противник ёго, Гедеон; знов відбувся вибір, та й сим разом поминули Лазаря а вибрали печерського архимандрита Ясинського. Лазар, вже постарілий, випрохав собі від патріярха помічника, в особі чернигівського архимандрита Теодозия Углицького, котрого в Москві й висвятили на архиєпископа з услівем, щоби по смерті Лазаря він заняв ёго місце. Лазар умер 1694 р.

Уділ Лазаря в літературі виразився переважно проповідями. Він сам почитав се собі яко заслугу и вельми цінив славу проповідника. Ёго проповіді видані в двох великих збірниках, in folio. Перший, напечатаний в Печерській Лаврі 1666 р., під назвою: „Мечъ Духовный, еже есть глаголь Божій“, містить в собі слова и науки на дні недільні и переходні празники, починаючи від Пасхи и кінчаючи з великою суботою. Другий збірник, напечатаний там же 1674 р., має заголовок: „Трубы Словесь“, и обіймає проповіді в дні святих и нерухоми празники. Баранович одступив од способу Галятовського и Радивилівського — писати проповіді язиком близьким до народнєї мови. Він пише церковно-словенським язиком. Дивачність и шумність, — при скупості мислі, недостатчі фантазії и щирого чувства, — се визначні черти проповідей Лазаревих. Усі вони, можна сказати, складаються с шумних фраз и вельми нудні. Свого часу могли вони припасти до вподоби хиба книжникам, що гонили за словами и вираженнями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здається, и писав їх маючи на увазі більше приподобатися Олексієви Михайловичу, котрий любив вишукану и шумну мову. Оба збірники присвячені цареві.*) В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертатися

*) На заголовній картці „Меча Духовного“ представлені зображення іздців, що ідуть розвеселяти Царство Боже, образи царів Давида, Константина, наконець царя

коло значення слів и всяких зверхніх признак, пописується зближеннями и противставленнями, ростягає до дивоглядності тексти св. письма, ні трохи їх не пояснюючи. Одно яке небудь слово спонукує Барановича шукати чогось похожего в иншім предметі, при котрім можна би найти и ужити подібне слово; н. пр. Христос виздоровляє хорого в овечій купели: — Христос єсть баранцем з золотим руном; в овечій купели пять ходників — проповідник нагадує пять ран Христових, пять чувств людських и розводиться об сім. Ще дивніше стрічаємо таке зближене слів у проповіді в день св. Юрія в „Трубахъ Словесъ“. Великомученика Юрія колесували. Колесо сей час наводить проповідника на образ перстения при заручинах и вінця — и се Юрій, яко дівчина чиста, був заручений Христови, а замість вінця прийняв колесо. Се колесо нагадує небесний зоряний кружок; „ради небесъ Георгій творилъ кругъ на колесъ;“ та се колесо нагадує проповідникови світський грішнний предмет — танець, котрий виводять колесом, хороводом, и проповідник замічає, що таке колесо веде в гienу огнену. Лазар любить уживати в проповідях молитов, повних дивачності и пустих слів. Ось-як він одзивається до Пресв. Богородиці: „Аще были быхомъ центипедесъ стоножны, всѣ мы бы къ Богородицы прилѣжно притекали яко грѣшныи. Аще быхомъ были арги (аргуси) стоочныи, всѣ мы бы на Тебя смотрѣли, яже милосердія двери намъ отверзаеши. Аще быхомъ были центимани сторучныи, всѣ мы бы Твоей ризѣ посвященней прикасалися“.

Кілька мов написав Баранович цареві Олексієві Михайловичу на різні случаи в його житті. По смерті цариці Марії Ілїної, Лазар написав йому потішаючу мову, наповнену всілякими зужитими фразами. Коли цар оженився з другою жінкою, Лазар прислав йому поздоровлене. Коли цар відбув обряд представлення Теодора царевича народови, Лазар с того поводу написав річ, що визначалася крайнім підкаджуванем: проповідник порівнює царя Олексія Михайловича з Богом, що показав над водами йорданськими улюбленого сина свого, а царевичеві Теодорови вкладає в уста слова Христа: „Отче! прослави Сына Своего“ и и. Смерть Олексія

Олексія Михайловича, цариці, трьох царевичів, родословне царське дерево и и. Найвидніше місце займає над царем и його родиною зображене двоголового орла с трьома вінцями. В переднім слові поясняє автор, що сей орел єсть символом двох природ Христових; вінець по середині — „Христосъ посреди“, під ногами в орла місяць — знамя варварів, котре орел зітре силою хрестною. Орел шугає по воздуху, він цар усіх птиц и підчиняє їх своїй власті.

Михайловича дала Лазареви повід написати вершами и напечатати „Плачъ о преставленіи царя и привѣтствіе новому“, а по смерті Теодора, коли на трон посадили двох царів, Лазар написав книгу: „Благодать и Истина Христова“. Се — реторичне вихвалюване царів, перемішане вершами такого рода:

„Ісусъ и Марія по пять литеръ мають,
Иже пять палцевъ мають, да ти складають,
Пять источникъ на крестѣ отъ Христа исплыли,
Бы писаню тѣхъ именъ пять литеръ служили“ и т. д.*)

Крім руських творів, Лазар написав и напечатав кілька творів по польски. Именно: „Житя святих“, „Віршований твір про случай людської жизни“, и „Нова міра старій вірі“. Останній твір полемичний, написаний в обороні православя и викликаний зачіпками на Східну церкву єзуїта Бойми. В нім між иншими Лазар указує нам на одну з важних причин переходу с православя на католициство — на то, що всюда кричали, що православна віра єсть вірою хлопською.

*) До сеї книги доданий великий символічний рисунок, де зображений Христос, як благословить царів, жінка с крилами, ангел з громовими стрілами и списами, храм премудрості на семи стовпах з образом на нім орла с серцями на грудях, зображення царів, архиєреїв и т. и. Сей рисунок замітний своїм майстерським викінченєм.

XIII.

Епифаний Славинецький, Симеон Полоцький и їх наслідники.

Перенесене кнівської науки в Москву було вельми важною подією в історії руської просвіти XVII. віку.

Подія ся, надзвичайно багата своїми наслідками, почалася поступенно, ледви помітно, и її не слідували ніякі нові установи и нічого величавого.

З московських бояр визначався тоді Хведор Михайлович Ртищев. Се був чоловік старої Русі, але найлуччий чоловік, якого могла виробити стара Русь. Щиро благочестивий, оборонець священних переказів и обичаїв старовини, він не вдовольнявся, як инші, самим заховуванєм зверхніх признак набожності; він належав до таких, що глядять внутрішнього зміслу зверхніх признак; наука Христова потягала його до діл християнської чесноти. Ртищев видавав значні суми на викуп полонених, котрих тоді було чимало в музультанських землях, помагав бідолашним, заложив и удержував шпиталь для вбогих. Підчас війни с Польщею Ртищев, яко товариш царя, піклувався ранними и немічними від зимна, казав забирати їх и давати їм прихилон в пайнятих для них пристановищах, удержував своїм накладом а по виході їх давав підмогу. Ртищев любив дуже читати книжки духовної гряті и ходити на богослуженє. Але ні се, ні то не могло вдоволити його в своїм тодішнім виді. Не всі твори святих були йому приступні в славянським перекладі, але й рукописі тих, що він міг читати, не визначалися правильною и одностійною зміслу. Ртищев добачав, що треба нових, правильніших перекладів; читанє самого св. письма викликувало в нім бажанє дізнатися, чи правильно воно переведено в такім виді, в яким було приступне для Русі. Печатних видань, крім Острогського, не було; в рукописних були суперечності.

Ртищев прийшов до того переконання, що треба би конечно в Москві занятися перекладами набожних книг. Богослуженє відправляли тоді, як здавна в Москві, недбало, беззмісленно, неблагочинно. Ртищев наставляв на те, щоб надати йому пригожий лад и зробити перегляд богослужебних книг. Цар Олексій Михайлович

полюбив Ртищева. Характер сього боярина припав до вподоби спокійному цареві. Бояре знов споглядали на Хведора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насмішкою; в тім часі, коли найбільш гледіли на поверховність, видавався такий, що надто задумувався над внутрішнім змістом зверхнього благочестя, для многих чудаком.

Ртищев знав, що в Києві вже робиться се, об чім він думав, и, вірний зовсім своїй гадці, звернувся там.

Відносини України з Московою були часті. Игумени українських монастирів просили у царів милостині; опісля ж оберталося до царя Михайла Федоровича и київське брацтво. В 1640 р. Петро Могила раїв цареві заложити в своїй столиці монастир, у котрім би старці и братя київського брацького монастиря „дѣтей боярскихъ и простого сана людей грамотъ греческой и словянскої учили.“ Таким робом сам реформатор виховання на Україні перший обернувся в Москву и просив, щоб там учинили се, чого потребувала Велика Русь. Годиться замітити, що в своїм письмі до царя Петро Могила виразився, що він об тім бє чолом государеві більше всяких своїх просьб. Так займала київського архи. пастиря гадка росширяти розпочате ним діло на весь руський мир. В 1646 Петро Могила прислав наслідникови Михайла цареві Олексієви в дарі кілька коний и всіякі речі, що доказує його постійне бажання звязі з Московою. Однак, мимо приязних односин православної України до православної Москви, у Москалів виробився пересуд против української просвіти и вони підозрівали чистоту правовірності київських духовних письменників и паставників. По часті самі Українці викликували такі пересуди. За життя патріарха Филарета, оден кнївлянин, игумен, доносив на учебне євангеліє свого земляка Кирила Трапквильона Ставровецького. Оцінку сього твору поручено двом московським книжникам: бого-явленському игуменови Іллі и соборному ключареві Іванови Шевелеви. Не знаючи языка, яким був написаний твір українського письменника, вони находили єретицький змісл там, де стрічалися граматичні відзнаки и незрозуміле для них значенє слів.*)

*) Так и. пр. у Трапквильона про распяте Христа було вираженє: „пригвоздили до хреста.“ Московські книжники обурились, добачали там єресь и говорили, що треба писати „ко кресту;“ або найшовши слово рѣчь — в значеню вещи (по лат. res = rzecz) вони взяли се слово в такім зміслі, як його вживали на Великій Русі, и приписали авторови такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські монахи, як ми вже замітили, именем Ісаї Копинського впеивали Москалів, що Могила єсть зрадином православия.

Москалі вважали себе самотнім справдішнім православним народом у цілому світі; Греки, що дали Русі хрещенє, втрачали над ними давній свій чарівний вплив; Москалі не довіряли грецьким книгам, тому що Греки жили під властю невірних, а виховувалися і печатали свої книги на Заході. Москалі вважали свої старі переклади правильнішими, як грецькі переклади в такому виді, як вони були надруковані; такий погляд особливо ствердили ті, що поправляли книжки за патріарха Осипа. Сам Никон спершу поділяв сей погляд і говорив, що, як „Українці так і Греки втрачали віру і кріпость добрих звичаїв; спокій і честь їх упустили, вони роблять для свого черева і нема в них постійності...“

Появленє київських учених в Москві очевидно мусіло стрітати багато неприязного, але боярин Ртищев, котрого піддержував цар, приватно піднявся своїм наглядом переселити і удержати кількох київських учених „ради обученія словеноросійського народу єллинському наказанію.“

Жаль, що нам не звісні перші зносини Ртищева з Київом в тій цілі, та на його прохання кількох ченців учених рішилися покинути родину і служити справі духовної просвіти в московському государстві і осушили таким способом одну из горячих гадок покійного Петра Могилы. Головним з тих приїзжих учених був єромонах Брацького монастиря Єпифаній Славинецький*).

Вихованець київомогиланської колегії, Єпифаній докінчив своє образование за границею, опісля ж був учителем в тій же київській колегії, де сам учився. Годі було найти чоловіка гіднішого до сього, щоб розпочати ним чергу учених. Єпифаній був, на той вік, вельми учений: дуже добре знав грецький і латинський язик, мав відомості з язика єврейського; він вивчив писання св. отців і цілу духовну грецьку і латинську літературу, знав добре історію і церковну археологію. Він був характеру лагідного, скупленого, висше цинив відособлену жизнь кабинетового вченого як заходив околом почесний, не терпів ніяких поривів життя, цілим серцем отдавався науці, але то не сприяло його прикладати свою науку до найконечніших потреб тогочасних. Славинецький був, словом, одним з тих учених, котрі хоч і живуть кабинетними затворниками, однак працюють не без хісна для сучасних потреб своєї суспільності. Славинецький умів погодитися з усіма,

*) Не знаємо певно числа всіх черців, що з ним прибули. Опісля кружок учених працівників, що трудилися під проводом Єпифанія, зріс до 30 людей, але в число їх входили вже й Москалі.

нікого не дражнив заявлюванєм своєї духової висшості и своєю бездокорною чеснотою добув собі загальну шану.

Никон, познакомившись з ним, полюбив ёго, змінив своє упередженє против Українців и в усім здався на ёго у важному ділі поправлення книг.

Перші праці Славинецького обмежалися перекладами всяких творів св. отців. Ртищев помістив ёго з братиею в новозбудованим Ондріївським Преображенським монастирі на березу Москви-ріки (між Калугськими воротами а Воробєвими горами, де тепер дім „Общественнаго Призрѣнія“). Крім перекладу книжок мали київські ченці учити молодців: у тім самім монастирі була основана школа.

Та не довго довелося Славинецькому прожити в тім відособненю. Цар настановив ёго коректором друкарні и переніс в Чудів монастир, де також була школа, перенесена там з забудовання друкарні. Славинецькому головно поручили важне діло поправлювання книжок. Займаючись неустанно научними справами, Славинецький прожив у Москві 26 літ, пробуваючи из своїми помічниками також в архиерейськім домі, в Крутицах, де був гарний сад, багатий водою. Він усе зіставав єромонахом, яким прибув с Київа, и тільки раз взяв уділ в суспільній справі, именно тоді, як хотіли судити Никона. Заявивши свій погляд, сильно попертий церковними правними установами, вірний своєму скромному чернечому стану, не став він спорити с сановитими противниками Никона и вернув до свого ученого відособнення. Житиє Епифанія, як в загалі житиє ученого працєвника, проминула одностійно. Він цілий відбився тільки в своїх учених працях.

Поправлюване богослужєбних книг почав Славинецький без поспіху, з належною розвагою. В тій цілі вислано на Схід Арсенія Суханова за ріжними старими рукописями. Тільки обложившись громадно скількістю грецьких и славянських відписів, взявся Епифаній до поправлення книг. Помагали ёму земляки, що з ним приїхали: Арсеній Сатановський, и Данило Птицький, Арсеній грек, опісля кількох Москалів: коректорів и писців печатаних діл.*)

Під проводом Епифанія напечатано богослужєбні книги поправно, так як вони досі осталися в уживаню по церквах в цілій

*) Се були: священник Никифор, єродиякон Мойсей, бувший игумен Сергій, Михайло Родостамов, Фрол Герасимов и чудівський чернець Евтимій, найбільш привязаний до Славинецького.

Россії а навіть в православних краях славянського мира. Сі книги були: Служебник с переднім словом, котре зложив Епифаний, Часослов, два Тріоди: постна и цвітна, Слідовання псалтир, Обща Минея, Ирмолог. До того ж ряду богослужебної літератури, яко пояснюючу книгу, можна додати Нову Скрижаль, переведену з грецького и напечатану 1656 р. Тут пояснюється литургия и инші обряди східної церкви. До сєї книги додав Епифаний історію почину поправлювання книжок в Россії, поводи, котрі спонукали до сього діла, ділання собору, що відбувся с того поводу в Москві, и оборону против нападів противників поправлення книжок. Богослужебну реформу звичайно вважають ділом Никона, як загально приписують важні переміни, установи, заведення тим людям, що займали правління уряди, коли між тим властиво всю роботу сповняли підчинені їм помічники, иноді мало звістні и незаметні. Противники богослужебної реформи охрестили її прихильників именем Никоніян. Та, коли й справедливо належить вона до патріярха Никона, що пізнав вагу й конечність піднятих поправлень, то ще з більшим правом треба признати сю реформу ділом Славинецького и помічників, що працювали під ёго проводом, тим більше, що Никон, хоч и розумний чоловік, та мало вчений, мусів справді у всім здаватися на сумлінність и знане Епифанія.

Разом с поправленими богослужебними книжками конечно було також видати церковні законні установи в поправленім виді. Епифаний перевів правила св. Апостолів, Правила вселенських и місцевих соборів, Фотіїв Номоканон з поясненнями византийських юристів Вальсамона и Властаря и Збірник церковних правил и византийських світських законів, котрий уложив по грецьки Константи́н Арменопул.

Перекладна діяльність Епифанія звернулася на твори св. отців. Він перевів багато творів, с котрих деякі давно вже були звісні и люблені в славянських перекладах, але тим конечнійше було видати їх в поправнійшій виді.*) Він ще перевів кілька житий святих: Олексія Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомучениці Катерини. Житя сих святих вже перше ходили по руках читців та були поперекручувані вигадками и тому особливо здавалося хосенним їх видати, як слід.

*) Кілька творів Атаназія Олександрійського (Чотире слова), Пятьдесять слів Григорія Богослова, Беседа Івана Золотоустого на пятьдесятиницю, Івана Дамаскина Про віру православну, Слово о поклонах образам. Сі твори були печатані.

Епифаний не обмежився самими релігійними творами в своїх перекладах. Він переложив з латинського кілька світських книжок з обсягу педагогіки, історії, географії а навіть анатомії:*) годі однак сказати, щоби літературна стійність перекладів Епифанія могла приманювати до них багато читців. Перекладчик, великий буквалист, хотів перекладати як можна ближше до первовзору и замість оддавати змісл первовзору зворотами властивими язикуви, на котрий перекладав, він кує самовольно славянські слова на грецький лад, дає славянській мові грецьку конструкцію, в загалі склад ёго перекладів тяжкий, темний, иноді незрозумілий.**)

В самім ёго перекладі богослужебних книжок стрічаємо також тяжкі и незрозумілі звороти.

Найголовнішою думкою, що займала Славинецького ціле житє, був новий учений переклад біблїї; жаль, що гадка та не осущилася. Замість нового перекладу в 1663 р. напечатано біблію з острогського виданя з деякими незначними поправками різних помилок (н. пр. замість: „изъядоша седмь кравъ — изыдоша седмь кравъ“ и т. и.). В переднім слові до сеї біблїї, мабуть укладу самого Славинецького, яко головного коректора друкарні, подані дві головні причини, котрі спиняли научнійше виданє біблїї. Першою причиною був пересуд тогочасний, пеначе б у Греків попсувалося благочестє, що їх книги поперекручувані, и найправильнійший текст міститься в старих славянських перекладах; друга причина, після вираженя переднёго слова, ще важнійша — „неудобоносимое время, настоятельство браней, вещей въ мірѣ оскудѣніе“, се б то неудачні воєнні обставини и наслідком сёго недостача середків, що були конечні в значній скількості до сёго діла. „Кждому легко зрозуміти — сказано дальше в переднёму слові —, що ніяк не можна було починати и довести до кінця сёго діла.“ Однак само вже виданє печатне біблїї в Москві було новою появою свого

**) Уставы граждано-правительныя; отъ Фукидидовы исторїи книга первая; о убїенїи краля аггельскаго; Гражданство и обученїе нравовъ дѣтекихъ; Географїи двѣ части Европа и Асія; книга врачевокал, Анатомїя, съ латинскаго отъ книги Андрея Вессалїя Брукседенка.

**) Яко взорець перекладу випишемо н. пр. объясненє, що таке образ: „Всяка икона изъявительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человекъ ниже виднаго, нагое имать знанїе тѣломъ покровеннѣй души, ниже по немъ будущихъ, ниже мѣстомъ разстоящихъ и отсуствующихъ, яко мѣстомъ и лѣтомъ описанный къ наставленїю знанїя и явленїе и народотвованїе сокровенныхъ примыслися икона всякоже къ пользѣ и благодѣянїю и спасенїю, яко да столїствуемъ и являемымъ вещемъ раззнаемъ сокровенная“ и т. д.

часу; Славинецький же не кидав думки про краще видане; і після того, як скінчилися тяжкі війни, він почав невідступно просити царя, владик и бояр, розрішити новий переклад св. письма. „Ми — говорив він — не маємо гарно переложеної біблії; навіть в євангелії є помилки; и ми за се дізнаємо докору и крайньої ганьби від чужоземних народів.“ В 1674 р. собор, що відбувся при участі царя Олексія Михайловича, поручив Славинецькому зробити новий переклад біблії, під доглядом Павла Сорського, що справував уряд патріарха. Під рукою було в Єпифанія дві печатні біблії грецькі и крім сього багато рукописей, як грецьких так и славянських, с котрих многі привіз Суханов из Сходу. Та Єпифаний всів перевести тільки Новий завіт и Пятикнижє. Смерть перешкодила його працям.

Славинецький користувався своїм філософичним знанем и видав два лексикони: оден філологічний, для поясненя слів, котрі стрічаємо в церковних книгах и в церковнім богослужєнню; другий — грецько-славянсько-латинський, де поміщено до 7000 слів. Оба сі лексикони ще не видані.

Єпифаний писав проповіді и науки. Ся діяльність також одповідала вимогам тогочасним. Проповідь була тоді у Великій Русі новиною. Від XV. в. ніхто там не говорив проповідей, ніхто навіть не вважав се хосенним ділом говорити їх, напротив, там думали, що вони можуть давати повід до вольнодумства и єресий. Патріарх Никон, перший з російських єрархів, завів в богослужєнню проповіді и поручив Єпифанію читати для народу науки, зовсім здаючися на його правдивість и ученість. „Поученія Отцїв Церкви“, що Єпифаний переложив з грецького, уживав він в практиці и читав їх в церкві. Крім перекладених проповідей, написав він около 50 слів власного утвору, котрі досі остаються в рукописах. Проповіді Єпифанія похожі більше на дисертації, як на науки для народу. Єпифаний поясняє догмати и символи церкви, значіє пражників и розбирає ученим способом всіякі сторони християнської науки. Проповіді його наповнені многими виписками с церковних письменників; сі виписки наведені в рукописах навіть не в перекладі, так що в такий формі можна їх було читати хіба ученим. Впрочім, як думають, проповідник перекладав сі місця підчас виголошеня проповіді. Чимало місць наводив Єпифаний з грецьких філософів а навіть поетів (та далеко з більшою критикою, як инші українські проповідники). Склад його проповідей, — хоч и значно кращий від складу перекладів, виданих під його проводом, — а все ж дивоглядний и переповнений

метафорами.*) Єсть кілька проповідей, де Славинецький захоплює питання сучасної життя. В одній з таких проповідей, що починається словами: „Людіє, сѣдящіє во тьмѣ“, проповідник говорить про хосен из знаня грецького язика и виступає гнівно против тодішніх прихильників неучтва, а для прикладу згадує про Марка Катона, що противився росширеню грецької просвіти в Римі. „В нинішніх часах — говорить він — багато ми бачимо осліплених людей, що полюбили темноту невіжі, ненавидять світла науки, завидують тим, що бажають ним просвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманом, подібно тому, як сови, по своїй природі, люблять темноту и ховаються як засияє сонячне світло, так и сі духові сови, ненавистники науки, сховаються в любу їм темряву, коли ясна благодать просвітої царської милості захоче знищити темноту, прогнати темну обману и ласкаво позволити засияти світлу науки и просвіщати природній людський розум.“ Ся любов до просвіти виражаєся у ёго в науці до священників, де він так поучає священника: „Дбай и старайся всім серцем и душею, скільки твоєї сили стане, наставляй на царя и всіх маючих людей, щоб всюда закладали школи для малих дітей, а за се, більше всіх чеснот, одержиш одпущенє гріхів своїх!“ Наука до священників замітна також и в інших сучасних односинах, позаяк проповідник поучає священників: щоб вони повинні говорити своїм духовним дітям. Тут Славинецький доторкується ложного благочестя, каже, щоб ніхто не думав спастися молитвами святих угодників, коли сам живе в гріхах, наказує почитати образи, але нагадує, що се тільки зображення, величати святих, але тільки яко слуг Божих: „ті ж — додає проповідник, — що хотять поклонятися образам, як богам, заслугують на вічний огонь“. Замітно, яку науку наказує він священникам подавати для панів що до їх слуг и підвласних. „Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоб був для тебе владика. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоб голосіня їх и зітхання не дійшли до Господа. Най вони мають справедливий поділ в роботі и данині. Лучче набути мало користі с правдою, як багато з неправ-

*) Він наминає своїх слухачів: „изсѣчь душевредное стволіє неправды богонизопрещеннымъ сѣчивомъ покаяніа, изкоренить изъ сердець пагубный волчець лукавства, сожечь умовредное терніє ненависти божественнымъ пламенемъ любви, одождить мысленную землю душъ небеснымъ дождемъ евангельскаго ученія, наводнить се слезными водами, возраститъ на ней благопотребное быліє кротости, воздержанія, цѣломудрія, милосердіа, братолюбія, украсить благовонными цвѣтами всякихъ добродѣтелей и воздасть благой плодъ правды.“

дою. Гляди, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляються в далеку дорогу сушею и морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигають ярмо щоденного терпіння в тяжких пахарських роботах и збираючи земні плоди, цінять найменше зернятко.“

В слові про милостиню проповідник живими красками рисує всякі положення людського страданя, що потребує підмоги й помочи. Він не дуже любить тих, що просять милостині и щирійше односиться до тих, що соромляться або не можуть просити, не хочять валятися и вештатись по улицах, а між тим гірко страдають. Такі вдови, що лишилися без чоловіків у нужді з малими дітьми, з дорослими дівчатами: „діти хочуть хліба, слуги — платні, дівчата — одіжи, сини — науки або ремісла, а між тим вірителі домагаються довгів, позивають, беруть застави, вони ж стидаються просити.“ Опісля проповідник зображає страданя сиріт у всяких положеннях: „От покину, те хлопя плаче, як ёго не помилювати? хто може бути гіднійший милосердя, як не безрозумна истота, що не знає свого лиха? Ось діти, що лишилися без родителів; опікунів не мають, або сі не дбають про них, ось дорослі дівчата без одіжи, без науки, в голоді и нужді... А тут бідні селяне: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, у иншого вояк всё заграбив, а тут цар домагається данини, пан чиншу, робити б ёму та не ма чим“... До тих, що гідні помилюваня, зачисляє подорожного и заходця: „Не про того заходця говоримо, що йде в чужий край збогатитися, а про сёго, що зайде там задля якої потреби, н. пр. глядить служби в доброго господаря, або ожениться с чужоземкою, а потім через розбій, недугу або яке инше нещасте втеряє знов свій достаток, нема в ёго приятелів, ні знайомих и языка краєвого не знає. Такого треба пожалувати.“ Але доторкуючися роздаваня милостині всякому, кого встрітимо, проповідник гудить пануючий тоді на Русі погляд (и тепер він иснує), що належить давати кожному, хто попросить Христа ради. „Як ти бачиш прошака здорового и не старого, а даєш ёму милостиню — то сам стаєшся спільником гріха. Соромно дивитись, як у нас розмножились волоцюги, гільтаї, обманці, як много жінок здорових носиться по улицах з дітьми, а ще більше дівок. Інші за гроші наймають малих дітей и через них збирають милостиню, а ночи проводять у всякім безчинстві.“ Він виступає також проти вештаня черців и черниць и заразом указує и на причини сёго вештаня. „Наставники тратять монастирські достатки на свої ласощі, гостять у себе панів, удержують вигодовані коні пригото-

вляють собі смачну и дорогу їду, а бідній братні дають непохожу, сиру и гнилу страву“. Він домагається, щоби архиереї старалися усунути се безчинство, а світське правління, після ёго думки, повинно закладати доми прихилку для вельми старих и хорих, забезпечати їх и глядіти, щоб приміщені там не втікали відтіля и не вешталися по світі. Наконєць Епифаний рає для приміщення бідних и для усунення безчинства оснувати брацтво або товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто помагати своїм трудом. Кождої неділі будуть братчики сходитися на пораду між собою и виберуть с поміж себе десять орудників. Посторонні одвідувачі будуть приходити и звіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радитися: кому, чим и скільки допомгти, вважаючи після потреби: иншим бідним можна давати підмогу на якийсь час, иншим постійну до самої смерті. Жінки можуть оснувати своє товариство милосердя и зібравши датки, що неділі одсилали до геловного складу; наконєць Епифаний рає заложити скарбоню и давати з неї бідним позички, а як буде багато грошей в скарбоні, то можна давати и маючим, але в обох злучаях без лихви.

До сєї гадки, очевидно, спонукав Славинецького приклад українських брацтв с тою значною ріжницею, що товариство, котре він предкладав, було чисто добродійне, між тим як українські брацтва мали цілє давати захист православию и науку дітям. Одна с проповідий Славинецького вимірена против роскольників, котрих він зве непокірними и дорікає їм не від себе, а в имени церкви, дотикаючи переважно тих письменників, що розсівали в народі твори против поправлюваня книг. Новітні учителі тайно складають ложні писаня и тим викликають між народом роздумуваня и сумятицю. Вони самі бояться або соромляться показати своє лице. А хто покликав їх до тайної науки або лучче сказати зворушеня народу? Не Бог, не архиереї; своєю гордою особистою думкою и гордовитим умом дійшли вони до сього. Вже не тільки мужчини, але й жінки, котрим Апостол учить не каже, пустили ся на то. Сліпі неuki, що ледво навикли читати складами, що не мають и тямки про граматику, не то вже про риторику, философию, теологию, люди, що навіть непосмакували науки, ваяться розбирати св. письмо, або, лучче сказати, перекирчувати ёго, обмовляють и судять мужів вправних в славянськїм и грецькїм язиці. Не бачать неuki, що в нас поправлялися не догмати віри, а лиш деякі вираженя, змінені з недогаду або через помилку несвідомих писців, або несвідомостю друкарських коректорів.

Крім усіх згаданих праць, Славинецький написав ще кілька канонів, похвальних слів, радісне письмо до княгині Радивилової, твір об відході с престола патріярха Никона, твір „о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія“ и т. и. Ще не зовсім звисні и не висліджені всі ёго твори.

Славинецький умер 19 листопада 1675 р., записавши київському брацтву свою бібліотеку, котра впрочім була невелика. Крім книжок лишилося по нім вісімдесят червінців и срібний годинник з ланцюжком вартний 20 рублів. Червінці розіслано по різних українських монастирях, а більшу часть книжок лишено в Москві, опріч 31, висланих на київське брацтво; за всё останнє виплачено гроші.

Епифаний Славинецький похований в московськiм Чудовнiм монастирі*).

По Епифанію Славинецькiм з захiдно-руських приходцiв в Москву ніхто не мав такого важного впливу, як Симеон Петровський-Ситианович; від місця, звідкiля прибув у столицю, він звичайно зветься Симеоном Полоцьким.

Жизнь сёго чоловіка до переселеня ёго в Москву нам зовсім не звисна. Маємо основу думати, що він родився 1628 року, вчився у київській колегії, опісля в заграничних наукових заведенях, а вернувши до свого краю, Білорусі, вступив у черці. Олексій Михайлович познакомився з ним у Полоцку. В 1664 р. Симеон прибув у Москву и оселився в Спаскому монастирі за рядом образів. З ним приїхала ёго челядь. Ёму казали давати з двора пожиток; та лишилися ёго письма до царя — интересні не стілько для характеру Полоцького, скілько задля черт тодішнього ладу — с котрих добачаємо, що хоч и сам цар визначив Симеонови прожиток, а все ж він мусив кілька разів обертатися до царя с письмами, щоб ёму видавали приобіцяне. Таким робом, крім прожитку для себе и для своєї челяді, він просив, щоб ёму,

*) На гробі ёго такий напис:

„Преходяй человекъ! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мірѣ семъ обитаеши;
Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Епифаній,
Перетолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и Іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселитъ Господь и въ рай небесный
За многжайшіи его труды въ писаніихъ
Тщанно-мудрословные въ Претолкованіихъ
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудетъ“.

після обіцянки, видавали дрова в зимову студінь и обрік для ёго коний. Характер сёго чоловіка не був схожий с характером Епифанія. Він не вдовольнявся скромними килейними вченими працями; він неустанно нагадував про себе на дворі, кланявся государеві, писав привіти вершами, вихвалюваня всіякі, и добився такої ласки, що став учителем царевича Федора, а при кінці панованя Олексія Михайловича звеселяв царя и ёго двір комедіями свого утвору.

Твори Полоцького не виявляють в нім великої науки; він зовсім не знав по грецьки; Епифаний Славинецький не дуже любив ёго, як часто не люблять сумлінні працёвники учені поверховних людей; коли ж Симеон набивався до ёго за помічника при поправі книжок, Епифаний усувався від Симеона, хоч яко добродушний чоловік радо відповідав ёму на всіякі питання, з якими звертався до ёго Симеон, далеко менше від ёго учений. Хоч не вспів Симеон добитися значеня у строгого вченого, а все ж він усюди висувався, славився яко оборонець православя против росколови, яко теолог, яко проповідник, яко вершописець. Замітного таланту в ёго не було ні до одного с тих заводів, та ёго твори займаючі, позаяк дотикають сучасних питань жи́зні и подають багато властивого в ду́сі тогочаснім.

В 1667 р., як розгорілася боротьба з розкольникими, патриарх Осип казав напечатати книгу під заголовком: „Жезль Православія“, котру спорудив Симеон. В довгім переднім слові, повнім балаканя, автор звертається с сильним підкажуванем до архиереїв загалом, вихвалюючи їх велике значенє. Сам твір ділиться на дві часті. В першій часті оскаржує чолобитне письмо попа Микити Пустосвята, подане цареві против новопоправлених книг а найбільш против книги „Новая Скрижаль“; друга часть твору Полоцького вимірена против чолобитному письму попа Лазаря. Микита Пустосвят старається на основі самовольно підданого змислу вирваних фраз обвиняти Никона и коректорів книг о єресі. Симеон виказує Микиті, що він не знає граматики, и тому не розуміє, що читає. Таким робом взявши одно місце перекладу, де говорить про чоловіка, що несе хрест, Микита зрозумів се місце так, що там мова про Христа, між тим як мова була не про Христа, а про переступника засудженого на казнь*). До такого

*) „Видѣвши сіє, годѣствуєтъ въ Никитѣ, ниже державъ во богословскія глубины умъ свой пушати, се на брезѣ грамматическаго разума и въ мелкости ея утопаєтъ, солнце хотѣвый соглядати, стези не видить. Приидите сѣмо и малѣйшія отрѣцы грам-

ряду похибок належить виступлене Микити против молитви при хрещеню. Микита доказував, неначе б виходив такий змисл, що звивається нечистого духа (мимо хибності сеї замітки, відпертої ще Симеоном Полоцьким, її досі повтаряють розкольникки між важними докорами), між тим усё пішло відтіля, що несвідомий добре словенської граматики прихильник старовірства не знав ріжниць пятого падежа від першого.*)

Спір Симеона з Микитою заходить в теологічні дрібниці, н. пр. — про спосіб воплощення Христового. Та тут Симеон заупустившись в розумованя мимовільно виказав вплив католицтва, котрий відбився на нім с того часу, як він бував по римсько-католицьких школах. Він між иншими признає, що переміна св. дарів на литургії наступає, як священник виголошує слова Спасителя: „Пріимите и ѿ.“, тоді як (за що опісля и винували Симеона) східна церква инакше розберала.

Спір Симеона з Микитою дотикав також питань про „двоперстїє“, про чотироконечний хрест (котрий розкольникки звуть латинським хрестом), про двократне аллилуя и ѿ. Тон, з яким Симеон виступає на свого противника, переходить в насмішку: Симеон називає ёго буйним в словах, нечистивим, окаяним, смердячим цапом, свинею, що ріє огород церковний, розбійником, удом зогнилим и т. и.

Спір з Лазарем обертається більше, як спір з Микитою, в обсягу звичаїв зверхнёго богослуженя, або дотикає зачіпок Лазаря що до слів и виражений в перекладах, котрими в новооправлених книгах заступлено давні однозначні вираженя або задля буквальної близькості до первовзору або для граматичної правильності речі.**)

матическія хитрости рачителіе, виджте и судите о Христѣ, Дамаскинъ монахъ написалъ сія, виджте, колико уменъ бусловець Никита, не о Христѣ Господѣ сіе естъ писано, но о татѣ и разбойницѣ или за иный который грѣхъ осужденномъ на смерть крестную человекѣ.“

*) „Да не снидетъ со крещаемимся, молимся Тебѣ Господи, духъ лукавый, помраченіе помысловъ и мятеежъ мыслей наводий.“

**) Н. пр., замість: „смертію на смерть наступи“ — смертію смерть поправъ; замість: „его же величающе Тебе, Дѣва, ублажаемъ“ — его же величающе Дѣву ублажаемъ; замість: „яко воистину блажити тя Богородице“ — яко воистину блажити тя, Богородицу; зам. „Христосъ воскресъ изъ мертвыхъ, истинный Богъ нашъ, молитвами пречистыя его Матере“ — молитвами пречистыя своея матере; — и таке инше. Найвисше дитиньство поглядів и понятій виразилося в тім, що в звісній пісні на литургії „единъ святъ, единъ Господъ Іисусъ Христосъ“ въ слові „Іисусъ“ Лазарь вичитує союз сполучающий и добаває розділеня особи Христової.

церква, добачає Лазар впливу то латинства, то вірменства; чому н. пр. плащеницю кладуть головою на полудень, чому на великдень читають диякони Євангеліє в різних місцях церкви; чому піп сидить на сповіді, чому архиєреї благословлять обома руками, чому заведено спів, що нагадує органи и т. и.; на всё відповідає Симеон пояснюючим тоном, але примішує иноді й насмішки. Особливо розлютився він за те, що Лазар у своїм чолобитнім письмі представляв цареві, що не гоже роблять, поминаючи його „тишайшимъ и кротчайшимъ“, и слова в ектениях „о всей палатѣ и воинствѣ“ поясняв так, неначе б тут була мова не про здорове и спасене царя, не про його бояр и вояків, а про якісь камінні палати та про палатне військо. „О клеветниче Лазарю — відзивається до його Симеон — як ти Бога не боїшся и людий не соромишся; неначе б ми, називаючи государя „тишайшимъ и кротчайшимъ“, насмівалися над іменем великого государя нашого. Неуку! Нерозумний злосливче!.. А що ти набріхуєш, неначе ми не творимо молитов про бояр, но молимося про камінні палати и палатне військо, то такий закид намість одвіта лучче оплювати и обсміяти и тобі уста загородити палицею, як псови брехливому!..“ Опісля поясняє йому Симеон, що слово „палата“ заступає бояр и військо „черезъ образъ грамматическій и риторскій, именуемый синекдохе, еже различными образами бываетъ, егда едино изъ другого коимъ либо обычаемъ познавается.“

В 1670 р. Симеон написав велике теологічне діло п. з.: „Вънецъ вѣры католическія“. Він бере так званий великий апостольський символ віри и після його членів розділяє різні теологічні предмети, викладаючи їх у формі питань и відповідей.*) Такий спосіб дає йому повід після взірця середньовічних схоластиків задавати вельми вигадані и дрібні питання, подає всілякі думки про сі питання, зачерпнуті то из східних, то з західних письменників, а нерідко и з апокрифичних творів. Чому н. пр. Христос родився в Грудни? в яким часі дня відбулося благовіщенє и різдво? Чи міг Христос говорити зараз по своїм різдві? Чому Христа пригвоздили до хреста чотирма, а не трєма гвоздями? Чи всю кров вилляну на хресті знов прийняв Христос при воскресеню, чи частини її лишилися и змішалися з землею? и т. и. Слідуючи за апостольським символом, коли прийшло говорити про Творця и

*) Три перші глави складають неначе вступ: там говориться об тім, що таке християне, відкіля їх віра, про ересі, а потім чотирнадцять глав посвячено членам апостольського символу.

творене, Симеон виложив властиву собі и дивоглядну систему космографії, що показує ёго знаомство з західними астрологічними бреднями: результати сучасних ёму наукових вислідків мало ёго ціпалися. Єсть трое небес: емпірейське, нерухоме, найвисше, кристалне, що порушається з невимовною скоростю и — простор облачний, розділений на два пояси, перший — звїзд нерухомих, а другий планет. Планетне небо розділяється на сім кругів або поясів після числа планет тоді звїсних: (Крон, Дій, Ар, сонце, Афродита, Гермій, луна). Симеон наводить небеличні віддаленя від одної планети до другої. Від землі до простору облачного вісімдесят тем миль (т. є. 800.000), а від поверхні землі до емпірейського неба так далеко, що як би там їхав по вісімдесят миль на годину, то треба би на то 50.000 літ. Звїзди описує він ось як: „веществомъ чисты, образомъ круглы, количествомъ велики, явленіємъ малы, качествомъ свѣтлы, дольныхъ вещей родительны“ (мають вплив на зміни воздушні). Планети положені що до місця низше звїзд; іноді вони ходять одною дорогою із звїздами, а іноді противною. Найменша звїзда вісімдесят разів більша від землі, а слїдуюча що до величини звїзда перевищує простор землі 170 разів. Сонце 166 разів більше від землі; а луна 30 разів менша. Що година сонце робить 7160 миль, с котрих кожда вимагає дві години людського ходу. Земля представляється круглою, чорною, тяжкою, холодною; вона „кентръ“ (осередок) усёго світа, мрачна и містить в собі пекло. Трясенє землі походить од сіпаня замкнених в її нутрі духів.

Симеон задержується з більшою увагою над сотворенем и грїховним упадком чоловіка, наводить всіякі думки об тім, скільки часу був Адам в раю, и більше нахиляється до тих, котрі думали, що первістна пара провела тільки три години и згрїшила о шестій годині, тому и Христос, викуплюючи людскість од прародительского грїху, був роспнятий о шестій годині. Розбираючи питання про чадородія Симеон приходить до такої думки, що якби люди не згрїшили, то починались би и родилися звичайним способом, але тільки с сею ріжницею, що починались би без непогамованої страсті, а родились би без сопухи и болізни. Родителі, проживши в земному раю, уступали б своє місце дітям, а самі переносились б на небо, и таким робом помножене роду людського наповняло би число упавших ангелів, позаяк чоловік до того и був сотворений, щоб заступити відпавших од Бога духів. Злі ангели, що повстали против Бґа, не належали до одного якого-небудь чину, котрий цілою своєю корпорацією упав и втеряв щасливість;

їх заманив сатана з різних ангельських чинів, сам же сатана на-
лежав до найвисших и найблизших Богови духів небесних. В главі
про воскресене вмерлих автори насуваються на думку найди-
вачнійші питання, н. пр., чи воскреснуть умерлі з волосем и ніг-
тями, позаяк у чоловіка, що їх ціле своє жите обрізував, могло
нарости дуже багато? Се питанє рішає так: воскреснуть, але
на стілько, на скілько треба для окраси тіла. Чи воскреснуть
кишки? Воскреснуть — одповідає Симеон: — та будуть напов-
нені не смердячим калом, а добірною вогкостю. Сімя в чоловіці
не буде, позаяк Христос сказав: у воскресеню не женяться, не
посягають. Та ось ще питання. Ціле тіло чоловіка зотліло, а всі
єго часті мають воскреснути. Як вони тоді злучаться с собою?
Чи можуть ріжнородні часті злучитися н. пр., кість с костью,
жили с кровю? и т. д. — Ні, — одвічає наш мудрець: — тільки
порох однакових частий може злучитися; то, що було в руці,
може опинитися в нозі, бо се не змінє тожсамості особи люд-
ської, але порошок ріжнородних частий не може змішатися и то,
що складало жили, не може творити крові, або се, що складало
м'ясо, не може вйти в склад крові або костий, инакше — всё
рівно: як би хто зруйнував срібне начинє з золотою покришкою,
потім с покришки зробив начинє, а з начиня покришку; чи на-
чине могло б зватися прежнім начинєм?

Конець світа займає особливу увагу и тут появляється на
сцену найбільше різних вікових вигадів релігійної фантазії. Ан-
тихрист вельми займає Симеона; автор наводить різні гадки про
сю особистість; одні уважали єго воплощеним дияволом, инші —
чоловіком, слугою диявола, або лучче сказати, якимсь полудияво-
лом, тому що видумували розкази про єго чудний почин на світі,
и при сім диявол грає важну ролю. Симеон думає, що Антихрист
буде чоловіком и подібно всім людям буде мати в себе ангела
хоронителя, але віддасться злу, одступить від Бога, и ангел хо-
ронитель покине єго. Антихрист — чоловік з незвичайними ду-
ховими способностями, він буде свідомий, як ніхто, але заразом
він надзвичайний лицемір и свою могучу духовну силу оберне на
погибель, а не на користь людського роду: він усё лихо, хоча
с позору здаватися-ме взорцем усіх чеснот. Їму буде помагати
якийсь жрець с християнського полку. Антихрист заведе поклін
богови Маозею (бог сили и успіху). В єго будуть лжепророки и
лжеапостоли, котрих він розішле по землі, щоб заманювали до
єго віри. Антихрист добеться могучості, він стане царем; столи-
цею єго буде Вавилон. Кожний, хто піддасться єму, дістане знамя

на чолі и на руці, а в кого такого знамени не буде, сей не може нічого ні купити, ні продати. Пануючи у Вавилоні, Антихрист буде вести війни и побе трёх царів: єгипетського, афрійського и етиопського; Арабия ёму не піддається. Гог и Магог повстануть, та наш теолог сам властиво, здається, не знає, що таке сі Гог и Магог. Він наводить тільки думку (найбільш росповсюднену), що під сими именами розуміють народи закляті и замкнені в каспійських горах, та після інших обяснень, се назви антихристових воєнних людей: Гог — що ділає тайно, а Магог — ділає явно. Але являться Енох и Илиа и стануть проповідувати против Антихриста; проповідь їх буде трівати (після апокаліпси) тисяч двіста шістьдесят днів. Антихрист убіє їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, та опісля настигне кінець и Антихриста. Ціле царство ёго тріватиме тільки три роки с половиною. По смерті и воскресеню Еноха и Илиї доведеться ёму сидіти на престолі тільки п'ятнадцять днів. Антихрист прикинеться вмерлим, опісля неначе воскресшим, вийде на гору Єлеонську и підмогою диявола взнесеться на воздух, але архистратиг Михайло поразить ёго. В сорок п'ять днів опісля зачнеється страшний суд.

Запалиться земля и буде горіти до половини своєї атмосфери; моря не буде, та се не значить, щоб воно більше не існувало: воно не буде тільки солоне и бурливе; явиться знамено сина чоловічого, затрублять ангели, воскреснуть умерлі.

Наш тайновидець задає питанє: в якій порі дня и року буде воскресенє вмерлих? и рішає, що се станеться весною в цвітні, підчас великодня, именно о півночі, тоді, коли и Христос воскрес; деякі говорять противно, що се має наступити рано, досвіта, бо и Христос після їх думки воскрес из сходом зірниці. Симеон годить искусно сі дві думки. Христос воскрес о півночі, але тоді сонце нарошно три години раніше як звичайно сходило, и тому правда й тих, що говорять про зірницю и сонічний схід; в день воскресеня вмерлих буде мабуть так само, як було в день воскресеня Господнього.

Деякі толкували, що воскресенє відбудеться ось як: на сам перед ангели зберуть у купу порох добрих, а чорти в другу купу порох злих, котрих вони искушали, и Господь воскресить одних и других, але Симеон не довіряє тому: Христос ясно говорить, що відділяться оживлені праведні від неправедних и здається, після погляду Симеона, збиранєм порохи и воскресенєм умерлих займуться нарошно до сього призначені ангели.

Страшний суд одбудуватиметься в Йосафатовій долині, коло Єрусалима, під Єлеонською горою. Та знов насувається питане: як же може поміститися так багато воскреслих людей на такім малім просторі. Автор рішає и се питане: часть суджених буде стояти верствами (ярусами), а низші на землі и так помістяться. Суд свій буде Господь судити разом из святими угодниками и всі воскресші будуть ділитися на чотири відділи: одні будуть судити с Христом, другі будуть суджені, оправдані и вийдуть до царства Божого, треті будуть вкинені в пекло без суду: то поганці, жида, музульмане и загалом нехристи; вони беззаконно згрішили, беззаконно и згинуть, до них будуть приділені и нехрещені діти. Четвертий відділ — грішники, осуджені за свої діла праведним судом в геєну огнену на вічну муку. Страшний суд буде трівати три години від шестої години в день до девятої, в ту пору, коли Христос висів на хресті.

Сонце перестане порушатися; земля відновиться, буде прозорча, як скло; вона не буде годувати ні звірів ні дерев, вона буде засіяна цвітами, та сі цвіти треба приймати не в буквальному змислі, а в духовнім.

Крім сього просторого твору про віру, Симеон Ситиянович написав ще: „Книги краткихъ вопросовъ и отвѣтовъ катехитическихъ.“*) Се катехизис, розложений в такім порядку: спершу виложений символ віри; тут по часті скорочене „Вѣща“ з вишуканими питаннями; дальше слідує про молитву Господню, про поклонене Діві Марії, про євангельські блаженства, про три богословські чесноти; опісля слідує десять заповідей, — потім про тайни (про евхаристию сказано що до часу переміни то, що признано незгідним з наукою православної церкви), опісля — приклади питань, які можуть задавати исповідуючі священники, після случаїв, що стрічалися тоді в щоденному житю, и підводить їх під сю або иншу з заповідей божих. Питання и відповіді дуже короткі.

Сей твір, напечатаний в своїм часі, по смерті автора осудила власть церковна; а для нас він єсть одним с цікавих па-

*) П. пр., чому „Христосъ началъ свои страданія въ оградѣ? — Въ оградѣ зачася болѣзнь и смерть чрезъ перваго Адама, въ оградѣ второй Адамъ восхотѣ врачество начати, да вдасть животъ.“ — Або: „Сколько язвъ бысть на тѣлѣ Господа? — Вящше пяти тысячъ!“ Або: „Потребно ли было присуствовать бабѣ при рожденіи Спасителя?“ — На се дає відповідь перечну, бо Діва Свята родила без болю, з веселостю и без усякої нечистоти.

матників XVII. в. так що до случаїв житя, наведених в роді образків суспільності, посеред котрої жив автор, як и що до поглядів, які тоді панували між людьми книжними. С поводу першої заповіді автор дотикає заміченого у Русинів неправильного погляду, неначе б кождий чоловік міг спастися після віри своєї, тільки щоб він був добрий и не заподівав лиха своїм ближнім. „Се гріх вельми тяжкий — говорить автор — и вельми частий не тільки між неуками, але й між тими, що вважають себе свідомими (іже вѣжды водятся быти): ніхто не може спастися поза соборною православною католицькою церквою.“ Добродушна натура руського чоловіка задля своєї властивості менше, як чия-небудь, була склонна до нетерпимості, треба було грамотного неуктва, щоб розбуджувати в нім фанатизм. Опісля автор замічає також про признаку свого часу, про читанє св. письма; боротьба, що повстала між церквою и росколом, росширяла грамотність скорше, як школа; народ наберав уподоби до читаня и розмов про релігійні предмети, а Симеон, що в інших своїх творах так горячо промавляє про потребу заведеня шкіл — тут хоч и признає хосен с читаня св. письма, та позволяє ёго тільки тим, що знають граматику, а zarazом с тою заміткою, щоб вони не важилися самі викладати біблійні місця після своєї думки, а питалися об тім осіб більше свідомих; але він наказує читати біблію неукам и замічає з жалем, що неуки найбільше кидаються до такого читаня, хотять бути учителями, високо думають про свій власний розум и соромляться просити других о раду. Наконець с причини першої заповіді Симеон говорить про всіякі забобони, котрі суть також гріхом и ображають віру в Бога. Русини держали в себе и носили на собі різні карточки, яко лік против горячки и інших хороб, або яко охорону против зарази. Чи вільно (задає він питання) через решето хотіти дізнатися про злодія украденої речі? Чи можна снам вірити? Перше називає диявольским, друге марним ділом.

Він називає забобоном тодішний звичай из стрічи з людьми або звірятами ворожити щастє або нещастє, успіх або безуспішність якогось діла. Гудить він також усякі чари, як н. пр. церковним ключем, с псалтири. — Ми дізнаємося, що руські рове-сники Симеона для вишуканя злодіїв и украдених речей давали їсти сир, на котрім виписували *незнаемья словеса*, в день усічення голови Івана Предтечи гляділи зіля, що подає дуже велику тілесну силу: всё то уважає гріхом. Меншим гріхом уважає Симеон, як хто п. пр. з несвідомості віддає пошанованє однаким церков-

ним речам перед іншими, відповідно до їх цвіту, величини, уміщення; н. пр. говорять: нехай читають такі молитви, а не інші, нехай будуть свічки такої величини, а не більші, віск нехай буде білий, а не жовтий и т. и. Розбираючи другу заповідь, катехизатор замітив, що неuki поклоняються образам більше, як то приписує церква (неuki не вносять розуму свого на первообраз); однак не вважає сього гріхом балвохвальства, позаяк вони становлять частину церкви, отже він надіється, що честь, творена неправильно, стається правильною (вноситься до первообразу) через загальний церковний замір. При третій заповіді автор торкнувся руського звичаю божби и клятьби, що після ёго замітки особливо розширився між купцями; купці бо говорили, що як не побожитися, то годі що продати. Він нападає також на привичку Русинів до таких примовок як: „щоб мене чорт узяв, коли не говорю правду“, або „се правда, як Бог!“ „Ні с ким не можна рівняти Бога,“ говорить Симеон.

При четвертій заповіді автор виказує, як негідно проводили святочні дні и се вкорінилося тоді в усіх верствах руської суспільності. „Люди шляхотні цілі дні тратають на ловах. Їх жінки и дівчата прогайновують цілий ранок на марну прикрасу свого тіла. Ремісники проводять святочні дні в пиянстві“.*) Особливо Симеон лихий на танці, звичайну забаву простого народу в свята. „Від демона або від змий взяли почин сі забави, бо він привик вертітися кругом (яко же онъ круговожденіе обыче творити).“ Симеон не похваляє навіть тих, що проводять свята в читаню и „словоположені“ (розмовах), нападає на панів, що кажуть своїм слугам в свяго робити: се гріх смертний; менше грішать сі, котрі після прийнятого звичаю ходять в ліс зібрати оріхи, гриби, ягоди, та все таки грішать. Впрочім автор дозволяє и в свята робити в конечній потребі: н. пр. зібрати пашню, коли дощі або інші воздушні зміни вимагають поспіху, колоти звірята и торгувати їжею, коли лучиться разом кілька святочних днів, але він дозволяє тим займатися в свято не довше як три години.

Найбільше случаів наводить Симеон при осьмій заповіді. „Против сеї заповіді— говорить він— грішать у нас всі: и великі, и малі, и убогі, и богаті. Грішать князі, що обтяжають народ уся-

*) Замітно, як автор означає, що то значить бути пияним: „Сеї справді пияний, хто на другий день не памятає, що він робив и говорив, с ким ишов, як домів добився и як ляг спати; а той ще не зовсім пияний, що хоч и хитається, та всё памятає.“

кими данинами, грішать правителі, що зле орудують народнім майном и обертають на свій хосен; грішать начальники, котрі бувають звичайно хижаками и народніми п'явками; — грішать суді и „законословцы“, що глядять змислу закона и часто домагаються неправедної „мзды“. Дальше катехизатор переходить до людей, що посвятили себе низшим заняттям, и нападає передовсім на купців, як вони захвалюють свій товар, укриваючи ёго лихоту, як иноді їх приятелі ніби то купують товар, щоб піднести ціну и спонукати справдешнього покупщика заплатити дорожше, як на торгах нарочно гудять товар, щоб одбити інших од купна, а самим або своякам купити дешевше и т. д. Грішать против осьмої заповіді и ремісники, що облудно роблять свою роботу, грішать посідателі землі, що по шахрайськи захоплюють займища нив, грішать наконєць ватаги вбогих, що тоді особливо жили крадіжою.

Проповіді Симеона Ситияновича видані в двох величєнних книгах in folio. В одній з них, під назвою „Обѣдъ Духовный“, поміщені науки на всі недільні дні в році и на переходні свята, а в другій „Вечєра Духовная“ — науки на свята непереходні, господні, богородичні, дні деяких святих, найбільше почитаних, а також науки на всякі случаи. Проповіді Симеона повні схоластичного пустослів'я відповідно реторичним вимогам того часу.*) Він наводить часто авторів старинних, подає з них анекдоти (як н. пр. про Мидаса фригийського, про Фаетона и т. и.), черпає без розбору вісті так из св. отців церкви, як з апокрифичних творів. Симеон вельми любить порівняня, але мало з них удачні.**)

*) От н. пр. до яких крайностей доходить у ёго жадова видіти в усім символі и об'ясняти їх: н. пр., при нагоді Різдва Христового розвиває в проповіді таке положєнє: Слово стало плотію, а плоть трава, бо сказано: человекъ яко трава. Так отже, Христосъ, родившись и ставши чоловіком, став травою, „да мы скотити траву, то сѣно духовное ядуще отъ вѣнтра таймага въ немъ слова воспримемъ слово совершенное или разумъ“. Або н. пр., в слові про блудного сина Симеон річевим предметам, згаданим у євангельській причті, насильно дає алегоричний змисл: Свині, котрі мусять пасти блудний син, що прогайнував майно — се погані и нечисті думки; чоботи, котрі синові дає отець, се чоботи кріпості для подорожи в безконечну жизнь.

**) До найудатіиших після нашої думки можна почислити (Наука в неділю 9. по п'ятдесятниці) порівнянє дороги житя є плавбою по ріці; люди щасливі в світі неначе сидять на супокійнім кораблі и плывуть; їм здається, що мимо їх біжать гори, ліси, городи, а вони сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні багатіють, другі бідніють, одні родяться и виростають, другі старіються и вмирають; здоров'є и недуги, слізи и радощі змінюються и здається їм, що самі вони стоять више міри, прикладаної до інших, далекі від того, що дотикає інших, спокійні, без клопоту — як нараз

Симеон вельми старається, щоб його проповіді стали живими и поетичними, а вони на перекір йому дихають сухостю; автор мало володів здібністю творити образи и в сім згляді стоїть низше Гаятовського. За то мало хто з його ровесників держався в своїх проповідях більше морально поучаючого напряду и до того не тільки в загальних чертах. Симеон в своїх проповідях и в своїм катехизисі заглядав у дрібниці и властивості сучасної йому життя.

Як Епифаний Славинецький, так и Симеон признавав також конечність книжної просвіти в московській землі. В одній из своїх проповідей на Різдво Христове він именем вселенських патріархів, що зїхалися тоді в Москві, звертається до царя с просьбою, щоб шукав премудрості, заводив школи грецькі, славянські и інші, приспоряв „спудеовъ“ (учнів), глядів добірних учителів и старався всіх „честью поощрять на трудолюбіе“. Яко чернець, він з усіх наук найвисше ставить теологію; він памятає звісне виражене апостола Павла, в котрім многі добачали засуд усякої науки: „Премудрость людская — буйство (дурнота) есть у Бога“. Однак Симеон хоче дати сему вираженню примиряючий змисл: „Треба знати, — говорить він, — що сими словами апостол не гудить вольних штук: граматики, риторики, філософії и т. д., вони вельми хосенні в горожанськїм бити и підмагають духовцу премудрість; тут гудить він непокірність божим словам природного розуму, підсиченого хитрощами сих штук; коли хто, опираючися на природні причини, не хоче слухати божого слова — се мудрість сього світа! — се дурнота перед Богом! Найбільшою хібою єсть пробувати змірять мірою людського розуму божество, котре зовсім переходить людський розум. Як може сова судити про сонічне світло, коли се світло переходить силу її взору?“ Потребу школьної науки признавав Симеон в значнім степені задля появленія розколу, на котрий він також грїмає в своїх науках. Він бажав, щоб люди правильно розберали предмети віри, а розкол подавав приклад — чого можна ждати, як возьмуться до сих предметів цілковиті неукі. „Багато єретиків — говорить він — потонуло в глибині св. письма, бо не вміли пливати; и нинішні наші лжемудрці не вміють пливати та сміло кинулися до стосу писаний, думаючи добувати відтам жемчуг премудрості... Лучче було б їм стояти на березі и помалу заспокоювати спрагу

уєй щезає и корабель їх доходить до пристанища гробного и доводиться душі грішній сходити с сунокійного корабля.

сею живущою водою... Ні, захотіли вони слави сього світа и не-
наче сліпці пустилися судити про обширі, котрих ніколи не ба-
чили. Нині в нас многі хотять зватися учителями св. письма а
не учениками. Інших учать много, чого самі ніколи не вчилися.
В світських науках сього не буває: там перше самі вчать, а
потім інших учать; тільки св. письмо таке, що всі собі припи-
сують право навчувания, и як тільки чоловік що небудь складно
скаже, інші думають, що се божий закон. Що в нас діється:
про теологию розмовляють и дорослі и підручки; и в лісах дикі
люди бесідують и на торговицях згінники и в коршмах п'яниці, и
„буїя женища (дурні баби) словопрєніє дѣють безумное“, напе-
рекір своїм чоловікам и церкві. Певно, що читанє св. письма
хосенне кождому и мужчині и жінці. Та воно личить тільки тому,
в кого єсть ключ зрозуміння, а на се дає право одна наука“.
Думка про вихованє молодіжи вельми ёго займала и він багато
разів до неї вертається у своїх проповідях. Власності родителів,
після ёго думки, не переходять на дітий по крові, всё залежить
од перших закорінених навичок: „Але чому — задає він собі
питанє — в неперечно добрих и чесних родителів бувають лихі
діти?“ Симеон приписує се з'явище злишній родительській любові,
інакше говорячи нашим язиком роспещеню: „Коли добрі родителі
не картають своїх дітий як треба, а їм позволяють себе вести після
волі їх молодості, коли не напминають їх, не провадять їх остро,
то з добрих родителів вийде лихий плід!“ В иншій проповіді
(неділя розслабленого) Симеон вибухнув вельми строгою наукою
и грозить утратою царства божого тим родителям, котрі не обкла-
дають ранами плечий лихих дітий своїх: „Хто вдоволяєється тільки
вговорюванєм, сей немилий Богу. Не щадіть, родителі, кнів ва-
ших, частуйте дітий ваших не поцілуями шкідливими душі, а би-
тєм поправляючим обичаї.“

Така строгість понятій про вихованє відповідає строго чер-
нечому поглядові, котрий одбивається у Симеона и що до інших
проявів життя. Він домагається любові між людьми, однако боїться,
щоби любов ся не була м'ягка, не основувалася на любих розмо-
вах, на поспільнім їженю й питю, на участі в розвазі (єгда со-
бираються на игралища и баснословія). Чернечий аскетизм — се
в ёго найвисший образець моральної досконалості; треба обми-
нати сходити з жінками: „полъ женскъ — тля... Одно зрѣніє на
женщину заражаєть челоуѣка ядомъ яспіда.“ В одній проповіді
(на 27. неділю по пятьдесятниці) порівнує він грішну душу з жін-
кою: „Якъ у женщины — говорить він — тонкій голосъ, такъ

и у грішної душі голось тонкій и скудный кь хваленію Бога. Жена скороглаголива, коснодвижима, скорогнѣлива, завистлива, нелюботрудна, малонадежна — такава и грішная душа!“ Він не сміє зневажати подружа, та згадавши євангельську приказку об тім, котрий не пішов на прошений бенкет тому, бо тільки-що оженився, говорить (на 28. неділю по пятьдесятниці): „Бачите, не тільки неправе, але й праве подружа иноді відхиляє нас од Бога злишньою любовю до жінки... Хто над міру щирий для жінки, сей блудник; бачите отже — и праві подружа иноді блудять!..“ Симеон нападає на пристрасть до богацтва, замічає що жадоба збогачення доводить до жорстокості серця и лінощів, однако боїться вельми нападати на багатів, серед котрих ёму лучалося обертатись, и опісля зараз оправдує богацтво, позаяк воно приспорує змогу давати милостиню. Піст, котрому надавало благочестє Русинів такого значеня, викликав також доріканя Симеона (Наука в пед. сир.): „У нас — говорить він — многі пани у піст ходять сумні, засуплені, а між тим у домах своїх дуже лютують: тоді в них просте видається кривим, солодке гірким, жінка накучиться, діти їм допікають, слуги стануть негідними и без вини винними. В піст вони постять, а перед постом и розговляючися, над міру обїдаються.“ Він наповідає, що передовсім треба постити від лихих діл*), виступає також против лицемірної покірності, яку часто можна було стрітити між знатними особами за набожного Олексія Михайловича. „Ми — говорить він — без упину чуємо, як деякі називають себе грішниками, блудниками, а коли хто инший чим-небудь дорікає їм, то кричать, що се неправда, а иноді и „дланью согбенною уста заградять.“

Найширше розводиться Симеон против хиб свого віку в тих проповідях, що писані не задля празників и становлять осібний додаток до „Вечери Духовной.“ З них найзамітніші „Поученія кь іереямъ“ и „Поученія противъ суевѣрій.“ Симеон нерадо споглядає на всякі народні игрища, в котрих добачає остатків старинного поганьства и ідолопоклоньства: таке н. пр. скаканє через огонь и вішалки (звані тоді „рѣли“ — нинішнє укр. „релі“) — повсюдна народня забава святочна в гóродах и селах. Симеон зневажливо зве їх шибеницями и говорить, що в поганських часах, хто падав з вішалки и забивався, того вважали принесеним

*) Тут наводить він байку тогочасну, неначе б то як чоловік, що постить, наступить на змія, то змія сей здохне. Не заперечуючи сеї байки, він лишає її до розбору „естествословцямъ“.

у жертву богови т. є. бісови. И тепер після думки проповідника сю забаву справляють в честь бісам. Їго обурювали забобонні способи лічення, як н. пр., ношене дітий до парні и намащуване їх болотом з усякими промовками, щоб охоронити від лихих очий, ношене вузликів, карток из змовами „*струтіоновыхъ костей(?)*“, шептання, дмухання, приспівки, виголошуване незрозумілих слів и т. и. „Христось изгоняється, а баба пустословная вводиться — говорить Симеон — тайна св. крещенія попирається, дияволь ликуєть.“ Він виступає против ворожби, знахорства, против народнєго вірування у віщувальне значенє стрічи з вовком, кривим або зизооким чоловіком, черцем, жінкою и т. и. „Лучаться чоловікови — говорить Симеон — взуваючися кашельнути, або виходячи з дому спотикнутись, він вертається и не робить свого діла“. Або зйдять миші шмате, то забобонний боїться надходячої біди и завчасу оплакує свою долю, не жалкуючи справдешнєї шкоди, якої єму нарobili миші. Іде двох приятелів — на дорозі стрітять камінь, пса або дитя и думають, що сі предмети знехтують їх приязнь, топчуть камінь, штуркають пса, бють по щоці дитя. „Подобныхъ суевѣрій тисячи“, замічає Симеон. До них зачисляє він легковірне признанє всяких чудес правдивими, котрі тоді без упину появлялися и звичайно оказувалися неправдивими, — виступає против появленю ложних моцій и т. и.

В проповідях Симеона слідно наслідуване Славинецького, бодай там, де оба проповідники дотикали одного й того самого предмету, як н. пр. заведеня шкіл и виступлення против розколу: є однакі порівняння, однакі вираження. Коли Симеон и не відписував с того, що говорив Славинецький, то, здається, був під єго впливом.

Віршовані твори Симеона Ситияновича писані силлябичними ритмованими вершами и не мають поетичної стійності. Можна сказати, що до таких творів літературних Симеон менше мав природних самобитних здібностей, як до проповідий и теології. Найважніший з єго віршованих творів — переклад Псалтиря. Гадку до сєго подав Симеонови приклад польского поета Яна Кохановського — що, розуміється, вменшало значенє праці Симеона в очах строгих московських прихильників православя. Псалтир Симеона, як звісно, залюбки читав Ломоносов*) и сей псал-

*) Наводимо вірці сєго перекладу:

„Иже въ помощи вышняго вручится,
Въ кровѣ небеснаго Бога водворится;

тир не остав без значеня в нашій літературі. Крім Псалтиря Симеон написав „Вертоградъ многоцѣнный“ — збірник виписів св. письма и всяких описів, абстрактних понятій и власностей, „Риѣмологіонъ“ — збірник всяких вершів писаних на торжественні случаї (між тими високопарне вихвалюване Росії — „Орелъ Россійскій въ солнцѣ представленный“). По смерті царя Олексія Михайловича Симеон написав „Гласъ“ — розмову покійного Олексія Михайловича з Богом и своїм наслідником. Опісля появилася ёго „Гусль доброголасная“ — поздоров — Федорови Олексієвичеви при вступленю на престіл и и. С творів, що мають претенсію до поезії, заслугоють на увагу — коли не внутрішню стійністю, то значенем для свого віка — драматичні твори Симеона. Се комедії: „О блудномъ сынѣ“, „О Навуходносорѣ царѣ“, „О тѣлѣ златѣ и трієхъ отроцѣхъ въ пещи сожженныхъ“.

Комедія „О блудномъ сынѣ“ має пролог, опісля ділиться вона на шість частий и кінчиться епілогом. У вісімнадцяти вершах прологу виложений предмет твору; автор взиває слухачів до уваги и обіцяє за те „велию пользу“. Часті твору — то само що сцени або яви.

У першій часті отець говорить двом синам своїм, що з божої милості в ёго чимало богацтва, срібла, золота, невольників, гарна палата; всё він оддає своїм дітям и навчає їх, як слід. Старший син с природи домонтар, він бажає лишитися з отцем и служити ёму; зрушений тим отець дає ёму благословенє; та меншого пудить тісне домашнє житє, він лишає братови, щоб проживав літа гарної молодості при старості отцівській; в ёго що инше на думці: він шукає слави¹⁾, волі²⁾, науки³⁾). Отець жалкує

Господу речеть: заступникъ мой еси,
Ты моя надежда, живый на небеси.
Онъ мя изъ сѣти доводящихъ избавить,
Слово мятежно далече отставить,
Плещма своими будетъ осѣняти,
Крылы своими отъ бѣдъ защищати“ и т. д.

Або: „Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По множеству щедротъ сотри неправости,
Отъ беззаконія изволи омыти,
Отъ грѣха моего мене очистити“ и т. д.

¹⁾ Вѣщающаго мой умъ пользу промышляетъ,
Славу ти въ міръ весь простерти желаетъ,
Идѣже востокъ и гдѣ западъ солнца,
Славенъ явлюся во вся міра конца.

про такий нахил сина, та не хоче спиняти ёго, каже невольникам ладити вози и коний, дати синові в дорогу одіж, срібла, золота; каже осідлати турецьких коний и благословить сина в дорогу.

В другій часті блудний син в чужині из слугами. Він багатий, на волі; він вирвався з батьківського дому як птичка с клітки²⁾ и каже до себе привести більше таких слуг, котрі б з ним їли, пили и звеселяли ёго піснями. Приводять до ёго таких слуг. Блудний син каже їм дати по сто рублів; одного з них садить коло себе и грає з ним у кістки, инших спонукує, щоб грали між собою в карти и шашки, и обіцяє платити за того, що програє, а крім того нагородити сёго, що виграє.³⁾ Подібні забави мабуť справді позволяли собі тодішні багаті-гуляки, котрі, не маючи розривки, з нудьги спонукували своїх слуг, щоби їх втішали. Починається гра на сцені. Той, що грав з блудним сином, обіграв ёго; блудний син крім виграного дає ёму сто рублів дарунку. На остаток блудний син напивається и йде спати похитуючися; слуги ведуть ёго на постелю.

-
- 2) Заключенъ видить ми си быти,
Въ отчинной странѣ юность погубити.
Богъ волю далъ есть: се птыци летають,
Звѣріе въ лѣсахъ вольно пребываютъ.
И ты мнѣ, отче! изволь волю дати,
Разумну сушу весь міръ посѣщати.
- 3) Что стяжу въ дому? чему изучуся?
Лучше въ странствіи умомъ обогачуся,
Юньнихъ отъ мене отцы посылають
Въ чуждыя страны, потомъ ся не хають.
- *) Бѣхъ у отца моего, яко рабъ плѣненный,
Во предѣлахъ домовыхъ, якъ въ тюрьмѣ замкненнй.
Не что бяще свободно по воли творити;
Ждахъ обѣда, вечери, хотия ясти, пити,
Не свободно играти, въ гости не пушано,
А на красная лица зрѣти запрещено.
Во всякомъ дѣлѣ указъ, безъ того ничто же,
Ахъ! колика неволя, о мой Святый Боже!
Отецъ, яко мучитель, сына си томляше,
Ничесо же творити по воли даяше.
Нынѣ, слава Богови! отъ узъ освободихся,
Егда въ чуждую страну едва отмолихся.
Яко птенецъ изъ клѣтки на свѣтъ испущенный,
Желаю погуляти, тѣмъ быти блаженный.
- **) Аще кто проиграется, та мнѣ утрата;
А кто добре выиграется, за трудъ гривна злата.

В третій часті блудний син по вчерашній грі и пиятиці, в похмілю, жалується на біль голови. Слуга рає йому випити. Інший слуга дораджує йому закликати „сладкоингрателей и пѣвцовъ.“ Починається музика и пісні. Тут в песі можна було, після бажання, вставити яку-небудь музику и пісні; сим способом твір наберав розмаїтості. Як скінчилася гра и пісні, тоді казав блудний син заплатити слугам, однак слуга-скарбник заявляє, що ціла скарбоня пана вичерпалася и ледво на стільки лишається, щоб купити завтра хліба.

„Не журися — відказує йому блудний син — мої слуги позичать міні.“ Та слуги, оден за другим, одступають ёго,^{*)} наконєць ростягають останки ёго майна за недоплату обіцяної платні, и кажуть, що чинять ще ёму ласку, лишаючи ёго живим. Блудний син у роспуці плаче.

В творі автора пробивається велика скупість поетичної вигадки. Він не міг вигледіти ніяких спокус, що довели блудного сина до сумного недостатку, як тільки казати ёму впитися и програти з найнятими слугами.

В четвертій часті блудний син без прихилку, без помочи, незнаний нікому в чужині, терпить голод, у ёго лишилася остання одежа, — се був оден спосіб ще хоч на раз роздобути шматок хліба. Стрічає ёго купчик, питає молодця: що за біда ёму? — Вчора був багатий — відповідає молодець — сёгодня гину з голоду. — В мене єсть хліб — говорить купчик — я продам. Оддай міні за хліб свою одежу, а я тобі в додаток свою дам! — Блудний син годиться. Купчик чинить ёму ще одну прислугу. Иде багатий чоловік; купчик рекомандує ёму безталанного парубка. Пан бере блудного сина до себе на роботу, та поглянувши на ёго руки, замічає, що вони дуже плекані для тяжкої роботи и говорить, що такому плеканцеві найлучче личить пасти свиний; в тій цілі пан оддає блудного сина своєму наставникови.^{**)}

*) Господь и мѣшокъ, то пріятель правий,
Людная пріянь тожко для забавы.

Государь наш! челомъ біємъ тебѣ
За хлѣбъ и за соль, а слугъ ищи себѣ.

**) Посмотрѣвъ на рукѣ и пощупавъ, и пакы глаголетъ:
О! нѣсть мозолей, зѣло мягки длани,
Бодрствуй отселѣ, лѣности пристани,
Слышишь, приказчикъ, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

Свинопаси гонять поросят; наставник каже їм робити своє діло, а сам одходить. Тоді оден пастух каже блудному синові принести корито з лускою и поставити перед свиньми; блудний син, виголоднівшися, сам починає їсти луску; свині прибігають до корита, блудний син ударив одну свиню; пастухи підняли галас. Явився наставник: пастух доносить, що новий їх товариш не друг, а ворог свиний, їсть луску їх, кривдить свиний, бе и розганяє їх. Наставник каже бити нового пастуха нагайками; за сценою розлягається його жалісний крик; потім приводять його на сцену збитого; кажуть відчитати розігнані свині и грозять убити його на смерть, як їх не найде. Всі відходять; блудний син лишається сам, говорить монолог, котрого грість становлять звисні слова виголошені блудним сином в євангельській приказці, але в росширеній формі.

В п'ятій часті отець сумує за сином, не знаючи, де він и що з ним, як нараз являються оден за другим вістуні, звіщають, що син приближається до його дому, та дуже бідний. Входить син. Повтаряється євангельська сцена прощів в росширеній формі. Отець с сином одходить, грають органи и т. д., на сцені співають. Тут знов можно на короткий час вставити після бажання музику и пісню. Появляється старший брат. Розмова його з отцем — се тільки росширене євангельської приказки.

В шестій часті блудний син, одітий вже як слід, розкажує свою историю и дякує Богови.

Опісля наступає епілог, де виложена моральна ціль представлення сеї приказки*), а на закінчене сказано, що нікому не хотіли вчинити прикрості и на всякий случай просять прощення.

Твір кінчиться музикою.

Комедия „О Навуходносорѣ царѣ“ не ділиться на часті. Початок її зветься „предисловець“; в тім автор звертається до царя Олексія Михайловича. Вихваляє його чесноти, а на против тому вказує на невірство и гордощі Набуходонозора, що оголовив себе богом и казав кинути трьох хлопят у піч за непослух. Потім заповідає, що ся подія появиться „комедійно“ перед царем и боярами.**)

*) Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добре наставляютъ,
Ничто на волю младыхъ не спущаютъ.

**) То комидійно мы хоцѣмъ явити,
И аки само дѣло представити

Набуходонозор из своїми боярами, с шести слугами и шести оружними вояками виходить на сцену, сідає на царське місце, величає свою потугу — називає себе богом богів и розказує скарбникови видати золото на споруджене статуй, котрій з ёго розказу мають покланятись всі народи. Скарбник одходить сповнити царський наказ, а цар розказує другому бояринови, Зарданови, поставити близько статуи піч, в котру має бути вкинений кождий, що не схоче поклонятися царському зображеню. В глубині сцени дві завіси. Поки за ними зладжують статуу и піч, цар каже закликати музик, — треба чим небудь заповнити песу. Автор лишає тут місце для співів („здѣ будуть ликовствованія“). Публику займали співами скільки вгодно и як вгодно.

Опісля підноситься одна завіса, показується статуа, підноситься друга завіса — показується піч. Боярин Амир здає цареві справу, що вже всі люди стоять на помості Деіри. Цар обертається як „гудцамъ“ и каже грати. Починають „трубити и пискати“. Всі люди падають ниць, тільки три хлопята не кланяються; Амир каже їх зловити. Потім представлено то, що розказує пророк Данило. Розлючений цар домагається поклону, та хлопята не слухають, їх кидають у піч. Появляється ангел, хлопята співають свою пісню тими словами, як у біблії. Цар видячи таке чудо, кається, покланяється правдивому Богу и каже почитувати збережених хлопят. Комедія кінчиться епілогом, в котрім дякують цареві, що вислухав дії.*) Наконєць бажають цареві мирного царюваня, побід, многих літ и небесного вінця.

Значене Симеона Ситияновича в руській исторії, опріч ёго вчених праць, тим важне, що з ёго именем вяжеться зарід московської духовної Академії — першої висної інституції наукової в північній Русі. Їму приписують уложене проєкту або „Привилегії“ на заснову духовної Академії: сей проєкт написано за царя Федора Олексієвича в царськім имени, та ёму було суджено осушитися вже по смерті царя.**)

Свѣтлости твоей и всѣмъ предстоящимъ
Княземъ, бояиromъ, вѣрно ти служащимъ.
Въ утѣху сердець здрави убо зрите,
А насъ въ милости своей сохраниите.

*) Благодаримъ ти о сей благодати,
Яко изволилъ дѣйства послушати,
Свѣтлое око твое созерцаше
Комедійное сіе дѣло наше.

**) Досі ще певно не доказано, що дійсно Симеон був автором сього проєкту, тим більше, що проєкт підписав Федор по смерті Симеона. Та в доказ, що Симеон

В сім проєкті цар — згадуючи про благословенє, котре дали св. патріархи східні, що були в Москві за отця єго Олексія Михайловича, на закладини шкїл, — дозволяє на заснову Академії; в ній мають викладати науки світські и духовні почавши „отъ грамматики, піитики, риторики, діалектики, философіи разумительной, естественной и нравной даже до богословіи, учащей вещей божественныхъ.“ Місце для нової Академії визначено в монастирі Законоспаськїм в Китай-городі и на її удержанє записано кілька монастирів*) и пусток. Крім того не зборонювано приватним добродіям давати жертви на прожиток и одєжу учеників. Начальник інституції мав зватися „блюститель.“ Так „блюститель“, як и учителі мали бути с православних Москалів або Греків; однак Греків припускали не инакше, як на основі підписаного вселєнськими патріархами свідoctва про несхитність в православю. Учених з України и Литви дозволювано припускати на блюстителя и учителів не инакше, як з великою осторожністю; їх треба було строго вислідити и вїттак не довіряти їх устним и письменим посвідченням. Новонавернених з иншої віри на православну постановлено зовсім не допускати до сих становищ. Особи, що обіймали уряд блюстителя и учителів, мали присягнути, що незмінно будуть держатися православної віри. Всі приналежні до Академії, так блюститель з учителями, як и ученики, були виїняті від звичайного для всіх суду. Учеників у всіх справах, з виїмкою карних, судив блюститель з учителями и навіть в карних справах не можна було їх завзивати до суду без відомості блюстителя. Блюститель и учителі в усіх справах судилися власним судом в присутності повномочних од царя и патріарха. Учителі без увільнення блюстителя и своїх товаришів не могли переходити в иншу службу, а по довгій службі в Академії нагороджувано їх особною платнею. Луччим ученикам обіцуювано по скінченю курсу

ще ранше уложив сей проєкт, можна се навести, що в сім проєкті є цілком місця є Симеонових проповідий, заміщених в книзі „Вечера Духовная“; крім того в проєкті рає помістити Академію в Законоспаськїм монастирі, де постійно жив Симеон (Гл. Ист. М. Ак. Смирнова, стор. 16.) На кождий случай, коли б навіть не Симеон писав сей проєкт за життя (писати крім єго не було кому, тому що ніхто не був ближше є царем, як Симеон), то вплив Симеона на сей проєкт неперечний вже й для того, що він був учителем царя Федора, на кєнець цілий проєкт насичений нетерпимостю, властивою духови західної церкви, а о вплив католицтва ровєсники не дармо посуджували Симеона.

*) Ондріївська (де закладав перше школу Ртищев), Данилова, Строминська, Піснєжська, Борисоглїбська и Медведєва пустка з усіми селянськими и бобильськими дворами и займищами.

від царя нагороду, а для заохоти обіцуюно „неучившихся свободнымъ ученіямъ лицъ,“ крім тільки „благородныхъ дѣтей,“ не посувати на значні уряди. Опісля крім новозакладуваної школи в Москві нікому не дозволювано, без відомості блюстителя и учителів, держати в своїх домах домашних учителів, для науки грецького, латинського, польського и інших чужоземних язиків.

Закладувана Академія не була однако лиш одною учебною інституцією. Після проєкту вона мала бути чимсь в роді інквізиції або тайної поліції в релігійних справах. Блюстители и учителі мали наглядати, щоби не являлися мудрагелі у вірі, не заводили суперечок и розладу, а як такі люди являться, то доносити об сім цареві. Цар с поради патріарха, на саме свідоцтво блюстителя и учителів, не приймаючи ніяких „словесъ и разсуждений,“ обіцяв судити обвинених без усякого помилування. Заразом блюститель и учителі наглядали, щоби ніхто не мав у себе польських и латинських, лютерських, кальвинських, еретицьких книжок, а також чародійських, ворожбитських и всіх загалом зборонених церквою писань. На донос блюстителя и учителів винуватого палили без усякого помилування. С поміж зборонених церквою наук особливо боялися так званої „естественной магіи.“ Блюститель и учителі мали наглядати, щоби де небудь не появлялися учителі сеї науки и на їх донос таких учителів разом з їх слухачами палили. Всіх, що переходили з інших вір на православну, наглядали блюститель и учителі и записували в особні книги. Треба було тільки донести на них, що не зовсім держаться православної віри и церковних переказів — а вже їх висилали на Терек або в Сибір, а як би показувалося, що вони держаться своєї давної віри, с котрої перейшли на православє, то їх засуджували на спаленє. Так само, як чужоземці, що прийшли з інших держав и були перше православними а в Росії перейшли на яку иншу віру, то тоді їх палили. Коли хто з Москалів або чужоземців сказав яке-небудь докірливе слово против православної віри або церковних переказів, або н. пр. скаже що-небудь против звизання святих, поклоне-ня образам, почитаня мощий, — сей підлягав судови блюстителя и учителів и ёго засуджували на спаленє. Наконєць усі иновірні чужоземці, що приїздили в Росію, так звані тоді „ученые свободныхъ наукъ люди,“ були під доглядом блюстителя и учителів Академії, підлягали їх слідженю, діставали від них свідоцтво на право жити свобідно, вступати в службу, поберати царську платню, добиватися почестий; а коли блюститель з учителями вважали їх негідними, щоби були в Росії, то їх висилали за гра-

ницю. Такий був проєкт першої висшої школи в Московськiм господарствi, така була зiрниця вченої просвiти, що грозила ще бiльшою темрявою, як давнє нецтво.

Симеон Петровський-Ситианович умер 25. серпня 1680 р. в пятьдесят-другім році життя и похований в Законоспаськiм монастирі. Хоч за життя він тішився царською ласкою и шаною, то зараз по смерті стали прослідувати ёго имя. Питанє, що дотикало ёго особи и творів, було zarazом питанєм про долю и значенє захiдноруських, переважно київських учених в Москві, а разом з ними росходилася справа и о науку, котру с собою припесли. Як слабими можуть нам здаватися тепер їх научні середки, а все ж у московській Русі викликали вони потрясенє. Вже се важке, що богослужебна реформа звязана тісно з їх приходом; та не тільки вона сама зворушила против них цілу масу народу, що відпав од церкви посеред православної церкви, котра приняла поправки зроблені трудом тих приходців; многі їх не любили. Їх знанє, їх наука відзивалися чимсь чужим не щиро-православним, а крім того явна виспiсть їх відомостей вражала гордовитість московських книжних людей; тайна неприхильність гніздилася в серцях многих, а сам патріарх Яким, що жив довго в Києві и загально знав українських учених в їх ріднім краю, був їм дуже нерад. У Москві повстала така думка: вже коли нема вчених Москалів и треба їх заступати чужоземцями, то лучче закликати Греків, як Київлян. Неустанні чвари и зради и так кидали в очах Москалів лиху тiнь на Українців загалом: їх привикали вважати народом зрадливим, непостійним, нєвним. Такий погляд мимовольпо переходив и на учених, що приходили в Москву. Олексій піддержував їх, а ще бiльш Федор; по смерті Федора не стало царської підмоги, коли в церковних справах став їх ворогом Яким. Треба було з їх сторони якого небудь поводу до явного оскарження їх о неправославє, щоби піднялася против їм буря.

У Симеона був між учениками Семен Медведів, писар капелярїї тайних справ. Се був чоловік з роду спосібний и гарячий. Житиє с книжками заманила ёго. Він постригся в черці и по смерті Симеона Ситиановича заняв важке тоді місце в Законоспаськiм монастирі. Воно було именно важке тому, що, як сказано, истнував уже проєкт заснованя Академії и умiщення її в Законоспаськiм монастирі. Семен Медведів, яко чернець названий Сильвестром, у всiм вірний своему учителеви, подiбно як він пописувався на дворі своїм стихотворством. Коли цар Федор женився з Апраксиною, Медведів явився з брачним привітом (напеч.

1682), а коли незабаром цар умер, Сильвестер написав „Плачъ и утѣшеніє“ — довге стихотворство зложене з многих „плачей“ и многих відповідних їм „утѣшеній.“ Почав на сам перед плакати двоголовий орел російський, за плачем слідує дванайцять вершів розважання орлови; потім вояк — сей вояк, що нарисований в російськїм орлі, виляв дванайцять вершів плачу; за то воякови слідує піснйцять вершів розважання: за вояком слідує вже плач цариці; її величєнне потішенє в сорок вісім вершів; за царицею заплакали царівни, та вони не багато плачуть, їм не кождїй з осібна, а разом усім одно довге потішенє; опісля плачуть усі Росії одна за другою, Велика, Мала, Біла, кожда плаче осібно и кождїй з осібна потішенє.

Сильвестер дуже бажав бути начальником нової Академії. Та патріарх Яким, що не терпів Симеона Ситияновича, не любив и єго ученика Сильвестра. Патріарх вже вислав Прокопа Возницина в Турцію, щоб глядів свічників російської молодіжи між Греками, певнїйшими після єго думки, як Українцї и їх вихованцї.

В Царгороді 1683 р. патріарх Денис указав російському післанцеві на двох учених Греків, братів, котрі були після переконання патріарха спосібні дати основу шкільній просвіті в московському государетві. Случайно повторилася давня подія IX. віку: подібним способом царгородський патріарх указав на двох братів-Греків солунських, що були спосібні завести між Славянами християнство и zarazом книжну грамотність. Брати, на котрих указав тоді патріарх Денис, звалися Лихудами. Коли вірити їх власним речам, то походили вони з дуже давнього, знатного роду: предок їх, Константин, в XI. віці був зятем імператора Константина Мономаха; тесть бажав єго навіть настановити своїм наслідником. Однак тоді щасливїйше повелось Комненам, як Лихудам. Лихуди, не добившись престолу, зістали все таки знатним родом у византийській імперії. В 1453 р., Лихуди не хотіли піддатися певірним завоювателям, вийшли и поселилися в Кефалонії. На сім острові родилися и згадані два брати: старший (род. 1633 р.) звався Иван, другий (дев'ятьнацяти роками молодший од брата) Спиридон. Після звичаю многих тодішних богатих Греків Лихуди першу науку поберали од священника в рідному краю, опісля вчилися у Венеції, потім у Падуї и довго проживали в Італії. Иван вернувши на родину висвятився на священника; Спиридон мав нахил до чернечої жнзні и постригся під іменем Софрона. Старший брат єго скоро повдовів и також постригся під іменем Йоаникия, лишивши світови двох синів.

Старшому братови дали важне місце начальника шкіл в двох городах, молодшому в однім; инколи віддалялися вони з рідного острова. Коли їм вірити, то мали вони велику власть и значенє. В 1683 р. вони виправилися у Царгород, як видно, щоб показати перед патріархом своє значенє. Патріарх казав їм говорити науки. В тім часі він представив їх російському післанцеві.

В червцю 1683 р. виправилися вони у Россию; їх задержали по дорозі в Польщі. Король Ян Собіський прийняв їх щиро, та єзуїти, полапавшися, що сі Греки готовляться заводити книжне висше вихованє в тій Московщині, куда самі єзуїти так безуспішно бажали дібратися під тим самим позором, упросили короля, щоб їх задержав під яким небудь позором. Здається, єзуїти хотіли по-пробувати нахилити вчених Греків на свою сторону. Король возив Лихудів с собою в похід против Турків и казав їм диспутовати з єзуїтами. Коли наконєць братам Лихудам накучилося таке марнованє часу, вони тайно виїхали с Польщи, дісталися до Кніва, відтам добилися до гетьмана Самоїловича и з його поміччю щасливо прибули в Москву 6. марця 1685 р. Приїзд сих учених чужоземців був немилий для Сильвестра Медведєва. В кінці того ж року він подав царівні Зофії той самий за Федора Олексієвича уложений проєкт або привилегию на заснову Академії, котрого грядь ми висше виложили. Надії Сильвестра не сповнялися. Зофія була прихильна Сильвестрови; та голова духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учеників Ситиновича. Лихудів помістили в Богоявленському монастирі. Там вони зараз отворили школу и їм дали учеників. Опісля за два тисячі рублів, котрі дарував оден Грек Мелетий, почали ставити велику будівлю для Академії в Заиконоспаськїм монастирі; потужний тоді любимець царівни Зофії, Василь Голицин, давав на сю справу дарунки. В 1686 р. як виставили будинок, перенеслися Лихуди в Заиконоспаський монастир. Так отворено московську духовну Академию, названу грецько-латинсько-славянською. Крім давних учеників, що вступили до Лихудів з їх приїздом, в Академию вписано всіх учеників давної друкарської школи, а крім того царським росказом поручено Лихудам учити „до сорок дітий знатних родів, опісля ж чимало дітий з усяких чинів“ до них вступало. Великих успіхів можна було на будущину надіятись од науки новоприбувших наставників: ученики вельми скоро навчалися виражатися по грецьки и по латинськи.

Тепер вже Кнівляне и їх ученики мусіли сподіватися, що вчені Греки не тільки підкопають їх вагу и значенє в Москві,

але й постараються представити неправославним їх вихованє, що опиралося більше на латинських книжках, як на грецьких. Вже оден з західно-руських приходців, Бялободський, що написав діло про однаковість церков, в присутності царів Івана и Петра мав диспуту з Лихудами, котра випала для ёго некорисно. Опісля Сильвестер Медведів, котрий ненавидів загожих Греків за то, що ёму не вдалося бути начальником Академії, загадав обвинити Лихудів о неправославе. Сильвестер мав другів и помічників, а між ними окольничий Шакловитий, що був у ласках в царівни Зофії. Медведів написав книгу під назвою „Манна“; в ній доказував, що в тайні евхаристії хліб и вино переміняються в тіло и кров в тій хвилі, коли священник виголошує слова Христові: „примите и ядите...“ Лихуди відперли сей твір ділом званим: „Акось или врачеваніе, противополажаемое ядовитымъ угрызениямъ зміевымъ.“ В сім творі написанім з великою ученостю Лихуди доказували, що після науки православної церкви саме виголошене Христових слів не вистарчає до такого великого дійства и св. Дари переміняються в хвилю слідующего потім призвання св. Духа и виголошеня слів: „преложи я Духомъ Твоимъ Святимъ.“ Як появились сі два твори, розпочалася завзята полеміка задля порушеного питання. Медведів и ёго сторонники пустили в хід твір київського игумена Теодозія Сафоновича: „Выкладъ о церкви святой,“ и від себе написали „Тетрадь на Іоаникія и Софронія Лихудовъ,“ а чернець Евтимий, що був учеником Славинецького и пристав до Лихудів, виступив завзято против Медведева в насмішливім творі під заголовком: „Неистовное Бреханіе.“ Потім Лихуди написали „Мечеть Духовный“, твір, в котрім виложили в формі діалогів свій спір у Львові з єзуїтом Руткою про всі ріжниці між православною и римсько-католицькою церквою. Росправи про хвилю переміни св. Дарів перейшли с чернечих келий в світські доми а навіть на улицу. Людий, що мало розуміли суть теологічних тонкостей, приманювало се питанє; купчики, ремісники, а навіть жінки почали суперечки про час переміни св. Дарів. Церкви грозив новий розкол. Патріарх Яким став по стороні Лихудів. Треба було спонукати українських духовних, щоб заявили с своєї сторони голос в користь Лихудів. Яким удався с тим до київського митрополита Гедеона и до Лазаря Барановича. Українські архиєреї опинилися через се питанє в дуже немілім положеню: в київській колегії давно вже учили про переміну св. Дарів так, як писав Медведів; в „Лиоось“ Петра Могили була виложена та наука. Гедеон и Лазар спершу відхилялися од прямої

відповіді, та патріарх загрозив їм собором и засудом чотирох інших вселенських патріархів. Тоді оба архипастирі дали відповідь по думці Лихудів.

Оголосивши таке заявлене, патріарх Яким скликав собор. В тім часі почалася справа Шакловитого, що потягнуло за собою упадок Зофії. Медведів також був запутаний в сю справу. Він утік з наміром укритися в Польщі, але його спіймали в дорозі, привезли в Москву, де перед собором заявив каяте, вирікся своїх гадок и сам перезвав свою книгу замість „Мання“ — „Обмана“. В січні 1690 р. Медведєва вислали в Троїцький монастир, але в рік на донос одного с помічників казенного вже Шакловитого його обвинили о порозумінє с Шакловитим и після страшних сліджень огнем, уняли йому голову 11. лютого 1691 р.

Патріарх Яким, осудивши Медведєва и київську науку про переміну св. Дарів, казав уложити в своїм имени книгу під назвою „Остенъ“. Книгу сю написав Евтимий. В ній виложена ціла история згаданої суперечки. В додаток до неї патріарх єрусалимський Доситей прислав збірник свідоцтв, котрі доказували справедливість науки Лихудів. Київська партія утерпіла страшенну поразку. Московський собор uznав неправославними не тільки твори Медведєва, але й писаня Симеона Полоцького, Галятовського, Радивилівського, Барановича, Транквиліона, Петра Могили и и. Про Требник Петра Могили сказано, що ся книга переповнена латинською „зломудренною“ наукою и загалом об усіх творах українських замічено, „что ихъ книги повотворейныя и сами съ собою не согласуются; и хотя многія изъ нихъ названы сладостными именами, но всѣ, даже и лучшія, заключаютъ въ себѣ душевительную отраву латинскаго зломудрія и новшества.“ В Москві загіздилась була думка, що захожі з України и Білорусі учені заражені латинською ересю, що відбували подорожи за границею и доповняючи там своє обраованє, вони переймають чужі погляди и звичаї, що не треба слухати їх и їздити до них на науку. Говорили, що „замість благословенної еллино-славянскої науки, вони подають латинську науку, с котрої годі чого доброго сподіватися, крім неприязні и ворогуваня на св. церкву. В давних часах на Україні процвітало східне благочестє, як и у нас Великороссіян, воно ласкою Божою як сонце ссяє, а коли вийшли там хитрі єзуїти и принесли там латинську науку, що сталося? Де ділися тамошні князі великі, православні: Острогські, Чарторийські, Четвертинські и інші?“

По якімсь часі сила Лихудів захиталася. Патріарх єрусалимський, Доситей, перше їм прихильний, не діставши од них жаданої суми в хосен Гробу Господнього, в 1693 р. написав до обох царів и до патріарха Адрияна, наслідника покійного Якима, що Лихуди — обманці, тайні латинники, що вони приняли од патріарха благословенє на науку грецького языка, а вчать латинського и намість теологичних наук, „забавляються“ физикою и философією; доносив на них, що вони невірно звуть себе князями, що вони в дійсності люди незнатного походження, вбогі, ремісники и и. Справедливість патріаршого доносу піддержували живучі тоді в Москві Греки, зависні Лихудам. Після тих поговорів 1694 р. Лихудів усунули від управи Академіи и від научуваня.

Замість їх стали управляти Академією двох з їх учеників,*) а в 1699 р. назначено першим „ректором“ Академії Палладія Роговського. Лихуди були ще кілька літ у Москві и вчили латинського и італіянського языка. Цар Петро добачав, що вони можуть їму стати в пригоді, назначив їм жалованє и наказав родителям, щоб оддавали Лихудам дітий на науку італіянського языка; та Греки не давали їм супокою, вони підмовляли против їм патріарха Адрияна и обвиняли вже їх о политичні переступи. Адриян доніс цареві, що Лихуди переселяють в Царгород вісті про московське гсударство. Вороги Лихудів таки діпняли сього, що в 1701 р. їх видалено в Іпатієвський костромський монастир.

Віддаленє Лихудів з Академії осмілило кївську партію. Поміж Українцями, що переселилися в Москву, був якийсь Гаврило Домецький. Він був архимандритом Симонового монастиря и уложив для своєї обителі устав під назвою „Киновіонъ, или изображение иноческаго житія.“ Уставом сим згіршилися строгі московські прихильники давнєго аскетизму. В сїм уставі приписувано черцям яко обовязок охайність и чистоту; хорим и недужим черцям вольно було їсти яку вгодно страву, хоч би навіть в піст, тому, що для нездорового чоловіка не повинно бути посту, и самий піст, після устава Домецького, повинен залежати більше від скількості, як од якості їди и питя, и тому черцям давали вино, пиво, мід, тільки не міцні и мірно. Харч мав бути здоровий и смачний; признавав навіть для черців потребу розривки, але чемної и обичайної. Така ласкавість не була завадою Домецькому, щоб виступати против пияства, об чім він лишив навіть проповідь. „Що се за чернецтво — говорили об сій уставі Москалі,—

*) Миколай Семенів и Федор Поликarpів.

коли в монастирі ставлять цебри с пивом и медом, а черці між собою в шахи грають. Латинські штуки! Польський закон!”

На соборі, що наложив апатему на Медведева, в часі загального прослідювання Київлян, Домецького позбавлено уряду архимандрита. Однак в 1694 р. новгородський митрополит Йов закликав ёго в Новгород и дав ёму під управу Юриєвський монастир. Тоді Домецький стрібував виступити з обороною своїх земляків и написав одправу против книги „Остенъ“. „Чи можна давати таку назву книзі — виражався він: — „Остенъ“ значить кіл прошибающий, неначе то церква може так остро поступати! Не личить до архиєреїв звертатися не знать од кого и говорити наче до малих дітей: бий! коли! Несправедливий „Остенъ“ для київських учених: вони перші и найлуччі оборонці церкви. Патріярх Никон добре вбачав се, коли закликав їх с Києва, и все чинив з їх помочю.“ Опісля Домецький знов доказував, що латинська церква все годилася з грецькою в питаю про перемену св. Дарів и потверджував свою гадку свідоцтвами многих отців церкви, именно же Золотоустого.

Против Домецького виступив чернець Дамаскин, земляк и давний приятель митрополита Йова; він нападав на київських учених загалом. „По чім можна пізнати Київлянина? — говорить він. — По тім, що чуємо від ёго догану на чотиропрестольних патріярхів, на грецькі монастирі и на всіх Греків; він читає польські и литовські книжки и наслідує обичаї и звичаї, котрі після нашої думки не східної часті... Він Київ над міру хвалить, а у великій Росії „книгъ не сказываєтъ“ (се б то: не признає, щоб були книги), науки грецької не любить, а латинську приймає; сам собою як сатана стояти хоче.“ Звертаючи річ до українських учених, він говорить: „Ви, нові мудрці, виучите по латинськи *b, c, d*, або трохи більше від того тай чванитесь; инших понижаєте, всякий уряд и архиєрейський и священницький за нічо маєте, людей вправних в св. письмі називаєте неуками и невіжами. Ми поважаємо вольні науки та нехай їх подають нам такі люди, котрі из страхом слухають и сповняють прикази божі, а хто не має страху и ласун, тому схолястичні науки не тільки не приносять хісна, але й шкодливі. В такого розум дичіє, звертається до речей надмірних; такий схолястик скорше, як всякий невчений, стається пакостником церковним и ересемизобрьтателемъ.“

Та сим не обмежився Дамаскин: він писав до Йова письмо за письмом, вговорював, щоб прогнати Домецького, не знатися

з Українцями. „Заклич — говорив він — краще людей грецького виховання, позволь поглядіти сеї справдешнієї набожності, що нині знаходиться на Атонській горі, а не в польських, литовських и українських землях; Київляне ціле давнє благочестє змінили, перейшли від покірного на горде, від сумирного на пишне; и в одіжах, и в поступках и в звичаях — всё у них похоже на латинське. Коли хочеш налюбуватися божественними книгами, завізв грецьких перекладчиків и писців, а побачиш чудо преславне, а без сих латинників ми обійдемося. Можна, дуже можна обійтися без Київлян: не Бог посилає їх на нас, а сатана, щоб зводити...“ Намови Дамаскина наконєць помогли: Йов усунув Домецького. Домецький поїхав у Київ, де жив до смерті.

Але сим не нанесли удару київській науці. Дамаскин міг виперти Домецького з Новгороду, а між тим в Москві с почином XVIII. віка остаточно взяли верх Київляне. Українець Степан Яворський, настановлений заступником на патріаршім престолі по смерті Адрияна, вговорив царя Петра, що київські учені можуть бути найпридатніші для руської просвіти и цар загадавши пересадити в Россию західну просвіту, побачив у українських духовних дуже добре оруде для своїх цілій; с тої пори Українці заняли місця учителів у московській Академії; наука йшла на київський лад; навіть більшість учеників у Москві була українська*); наконєць всі важніші місця духовні обсаджували Українцями. Так не безплотним показалося для російської просвіти перенесенє київської образованності в Москву в половині XVII. в.**)

*) Н. пр. в 1764 р. в класі філософії на 34 учеників було тільки трьх Москалів.

**) Лихуди в 1706 р. прибувши в Новгород, заступили Домецького для митрополита Йова и завели з його наказу дві школи: одну — грецько-латинську, другу — славянську для дітей всіх станів и крім того 14 так званих граматичних шкіл в повітах новгородської єпархії. В 1709 р. Софрон став префектом московської духовної Академії. Йоаникий проживав у Новгороді до 1716 р., коли вмер митрополит Йов; опісля пішов у Москву и в слідуючій році закінчив житє. В 1722 р. Софрона назначено архимандритом в Рязань, де він прожив аж до смерті в 1730 р. Йоаникий лишив двох синів, котрим признано княже достоїнство.

XIV.

Ростовський митрополит Дмитро Туптало.

Згадуючи про важних руських історичних діячів XVII. в., годі замовчати про духовну особу, що виступала особливо при кінці XVII. століття; вона має важке значення не тільки для свого часу, але й для пізніших часів задля сеї благочестивої шани, яку для ёго пам'яті заявляє руський народ.

Св. Дмитро (с походження Українець) займає одно з найсвітліших місць між київськими ученими, що ширили по руській землі руську просвіту, котру підняв Петро Могила. Він родився в містечку Макарові, п'ятдесят верстов од Києва, правобіч Дніпра, в грудню 1651 р. Отець ёго був козацьким сотником и звався Сава Григорович Туптало, мати Марія, а дитя назвали при хрещенні Данилом.*). Коли він доріс хлопячого зросту, родителі віддали ёго на науку в Київ. Отець Данила був ктиторм Кирилівського монастиря и мабуть жив у самім Києві. Обдарений с природи живою уявою и глибиною чуття, Данило віддався релігійному роздумуванню и рішився постригтися. Сумна доля України, як видно, підмагала такий настрій: в округ себе він бачив кров, слізи, злидні; одна біда вела за собою другу біду, и тяжко було добачити виходу оплаканого стану краю. В Києві навіть наука не могла відбутись своїм звичайним ладом. Природно було віддаватися роздумуванню про марність земних дібр и глядіти пристановища в чернечій житті. В 1668 р. постриг Данила в київськiм Кирилівськiм монастирі игумен Мелетий Дзик**) и назвав Дмитром. Хоч молодий, а вже скоро звернув він на себе увагу своїм незвичайним даром слова; в 25. році житя, 1675 р.,

*) Згадуючи про своє уродження в дневнику він сказав: „и въ тотъ часъ воеводина Радзивилова и крещеніємъ святымъ просвѣщенъ.“ Мабуть вона була ёго хрестною матір'ю: се мала бути жінка Януша Радивиля, молдавська княжна, сестра жінки Тимоша Хмельницького.

**) В Ростові в келії Дмитра збереглася сучасна картина, що зображає, як молодий Данило, кланяючися в ноги батькови и матери, просить у них рідительського благословення до вступлення в монастир. Родина ёго в українських одіжах тогочасних.

посвятив його в Густинському монастирі Лазар Баранович на єромонаха. С того часу почалася вандрівка Дмитра з монастиря в монастир, з краю в край. Де він тільки осів, там починав говорити науки, а до його збігалися ватаги народу; слава про нового знатного проповідника переходила з города в город. Архiepіскоп Лазар Баранович перевів його з Густинського монастиря до себе в Чернігів и Дмитро був при Лазарі Барановичу зо два роки проповідником. Коли виправився Дмитро в Литву на поклін чудотворному образу, що був у Новодворському монастирі, запросили його спершу на короткий час проповідувати у Вильно, а потім білоруський єпископ Теодозий Василевич намовив його, щоб переселився в Слуцк; Дмитро проповідував там в Преображенському монастирі. Та в кінці 1679 р. умер його добродій Теодозий, а зараз по нім и другий його прихильник, оскуватель Преображенського монастиря Скочекевич. Виголосивши над сим остатнім слово надгробне*), Дмитро виїхав за місяць из Слуцка на родину. Молодого проповідника напередєйми звивали з ріжних міст України. Гетьман Самойлович намовив його осісти в Батурині, опісля ж за його впливом Лазар Баранович назначив 1681 р. Дмитра игуменом Максаківського монастиря. Лазар, що любив, як звісно, играти словами, сказав Дмитрови такий жарт: „Ви звєтєся Дмитро и тому бажаю вам не тільки игуменства, але й митри. Най Дмитро дістане митру.“ Слїдуючого року Дмитро став Батуринським игуменом. Та побит у Батурині йому не зовсім був любий; на другий рік покинув він игуменство и віддалився в Київо-печерську Лавру, де його радо прийав архимандрит Варлаам Ясинський. Тут Дмитро став укладати збірник житий святих — Четїи Миней. Об сїм труді думав вже Петро Могила, та піхто сього не зробив. За два роки ми знов бачимо Дмитра игуменом Миколаївського монастиря. Не знаємо, як односився Дмитро до упадку Самойловича, але се не мало для його лихого впливу. Наслїдник Самойловича, Мазєпа, був також прихильний Дмитрови. Скінчивши половину своїх Миней Дмитро відослав у Москву Макариївські Миней, що в його були**), оповістив про укінченє своєї праці и просив благословєня патріярха Якима на печатанє. Однак благословєнє загалосє, тому Дмитро не дожидаючи його віддав свої Миней до печатні в київсько-печерську Лавру, під надзором архимандрита Варлаама. Патріярх дізнавшись об тїм був

*) За котре, після його слів, дістав шість ліктів доброго голяндського полотна.

**) Їх виписав з Москви Гизель, думавши писати Миней та не вєпів.

вельми нерад, чіпався, домагався перепечатання деяких місць, закаував даліше печатати без свого дозволу; однак Дмитро відхилив од себе даліші прослідованя. Він разом з Мазепою проживав у Москві підчас сумного упадку Зофії (в 1689 р.) и змів приподобатись Якимови, котрий дав ёму благословенє, щоб даліше робив свою працю. По повороті на родину Дмитро проживав у Батурині и працював над своїми Минеями. Наслідник Якима, патриарх Адриян, не тільки не спиняв печатаня, але настановивши київським митрополитом печерського архимандрита Варлаама, особливо просив ёго, щоб підмагав печатанє Дмитрових Миней.

В 1692 р. Дмитро знов покинув игуменство, щоб виключно занятися Минеями; але в 1694 р. спонукали ёго прийняти игуменство в Глухівському монастирі, а в 1697 р. наслідник Лазаря Барановича, Иван Максимович, закликав ёго в Чернігів и настановив архимандритом Ялицького монастиря. Займаючися Минеями, Дмитро не переставав писати и говорити проповіді. В два роки потім ёго перенесли в Новгородсько-Сіверський Спаський монастир, и тут в 1700 р. скінчив він три чети (четвертині) своїх Миней и напечатав у Лаврі; оісля доля покликала ёго несподівано в далекий край.

Петро Великий глядів достойного духовного чоловіка для обсадження катедри сибірського митрополита и казав київському митрополиту Варлааму прислати собі в Москву такого архимандрита, котрий годився б на се місце. Варлаам указав на Дмитра. В лютім 1701 р. Дмитро с царського наказу приїхав у Москву, а 23-го марця настановили ёго архієпископом.

Однак Дмитро доживши вже 50 літ житя був слабого здоровля; тяжко було б ёму їхати в далеку незнану и притім неприязну сторону. Він занедужав. Петро, дізнавшись об сім, сам приїхав до ёго и замітив, що Дмитро більше сумний, як недужий, и казав ёму щиро виявити причину своєї скорботи. „Мене — сказав Дмитро — посилають в неприязний край, шкідливий для мого здоровля, а на мині лежить обовязок — скінчити „Житя Святих“. — „Лишися в Москві“ — сказав ёму на се Петро.

Дмитро лишився в Москві, зближився и заприязнився из своїм земляком Степаном Яворським, що був тоді блюстителем патриаршого престолу, и даліше займався своїми Минеями.

В січні 1702 р. по смерті ростовського митрополита Йосифа, Петро назначив Дмитра в Ростов. Се було останнє місце побиту Дмитра. Приїхавши в свою єпархию він зараз указав у соборній

церкві місце свого вічного спочинку и сказав: „се покой мой, здѣ вселюся во вѣкъ вѣка.“

Тут докінчив він свою багаторічну працю „Житія Святихъ“, напечатані вповні 1705 р. в Києво-печерській Лаврі. Після свого звичаю Дмитро и в Ростові говорив усе проповіді; в Ростові, як и на Україні, полюбили ёго и сходилися до ёго слухачі. Але в Московщині потреба було з ёго сторони ще иншого рода діяльності. Дмитро познакомившись з московським духовенством, настрашився крайного неучтва и недостачі внутрішнёго благочестя. „Недбалі священники — говорить він у своїм напiмненню до священників — лiнуються ходити до вбогих хорих сповідати и причащати, а ходять лиш до богачів и багато бідняк умерав без св. тайн... Лучилося нам в дорозі до Ярославля заїхати в одно село и спитати тамошнёго попа: „Де в тебе животворящі Христові тайни?“ — Піп не розумів мого слова. Я спитав: „Де тіло Христове?“ — Піп знов не второпав мого слова. Тоді оден из священників, що були зо мною, спитав: „Де запас?“ — Тоді піп взяв неопратну посуду и показав збережену в ній недбало велику святиню. Дивуючися сѣму, неба и землі кінці страхайтесь. Пречисті Христові тайни держить священник не в церкві на престолі, а у себе між блошицями, тарганами и свірщиками, с котрими и він сам и домашні ёго живуть и спочивають.“ Щоб усунути такі надуживаня, Дмитро писав кілька пересторог духовним з наукою, як мають заховатися, и добачав, що конечно положити основу книжній просвіті. Він завів у Ростові духовну школу або семинарію, котра ділилася на три класи и за Дмитра мала до 200 учеників. Він удержував сю школу власним накладом, займався нею вельми щиро, сам порівнював успіхи учеників, паглядав їх обичаї и побожність, а літом зберав у себе в загороднім хуторі своїм, обясняв їм сам місця из св. письма, обходився з ними дуже лагідно, по батьківськи, и вони ёго вельми любили. Се був перний образець московських семинарій. Крім загального неучтва, над московським краєм тяжило ще друге лихо — раскол; и против сѣго лиха уважав Дмитро своєю повинністю виступити. Він написав велике діло против расколу: — „Розыскъ о раскольниковей брынской вѣрѣ“, а коли Петро видав указ, щоби всі голили бороди, то Дмитро написав діло про голене бороди, доказуючи, що се не гріх голити бороду. Сам Дмитро розказував, як двох нестарих Москалів спинило архиєрея при виході с церкви після литургії и питали ёго: як він думає? Вони готові лучче положити голову на колоду, щоб їм одрубали,

як бороди. — А що відросте, — спитав Дмитро — борода чи голова? — Борода, сказали йому. — Так краще вам оддати бороду; борода буде відростати стільки разів, скільки її будуть голити, а відсічена голова не пристане до тіла, хіба — у воскресенні вмерлих! — Дмитро говорив любителям бород, що дармо бояться вони голити бороду, думаючи, що тим затруть образ и подобие Боже; доказував, що образ и подобие Боже зовсім не в тілі, не в видимім образі чоловіка, а в його душі. Петро найшов у Ростовськiм митрополиті підмогу своїм реформаційним плянам в сім згляді. Дмитро при своїй строгій набожності не міг поділяти шани Москалів до бород, позаяк родився на Україні, де козаки давно вже голили борода и де сей звичай стався народним.

Дмитро був великим постником и як розказують, що у великий піст їв тільки раз в тиждень. Він загалом визначався мірністю в життю, був лагідний, простодушний и охочо помагав біднякам. В своїм духовнім завіщаню, писанім два роки перед смертю, Дмитро виразився так про себе: „Од вісімнадцятого року аж близько до гробу я не зберав нічого, крім книжок; у мене не було ні золота, ні срібла, ні злишньої одежі... Най ніхто не трудиться по мині глядіти яких небудь складів.“ Прикмети Дмитра ще за життя вивисшали його в очах побожних людей.

Не дармо боявся Дмитро Сибіру; и менше острій климат Ростовського краю пошкодив його здоровлю, ослабленому багатими працями и строгими постами. Вже в 1708 р. Дмитро жалувався, що не змагає робити: очі ослабли, очні шкла йому не помагали, а рука при писаню дрожала... В 1709 р. Дмитро занедужав на ядушливий кашель а 27. листопада вмер. Його найшли в келії мертвого, стоячого навколішки до молитви. Друг Дмитра, Степан Яворський, похоронив його в місці, котре призначив сам Дмитро приїхавши в Ростов. Степан забрав по покійнику вельми численні книги, що перейшли в бібліотеку московської синодальної друкарні.

Литературні праці Дмитра мають важне значення именно тому, що були сильно розширені між руською суспільністю до останніх часів. Ледви чи мав який инший письменник духовний стільки читців. Найбільш росповсюднений твір Дмитра, се неперечно його Четіи Миней, що мали кілька видань. Споружуючи їх, користувався він Макарієвськими Минеями, рукописю Симеона Метафраста, котру прислали йому з Атосу, руськими прологами, патериками и всіякими західними збірниками. Хоч спорудник признавав, що не все, що було в його руках, мало однаковий ступень

певності яко жерело, и тому багато не втягав до свого збірника, а все ж годі сказати, щоби Дмитро розберав критично перекази, котрими користувався.

Проповіді Дмитра (котрих лишилося багато и не всі ще з них звісні) подають властиво мало черт, важних для сучасної історії, так що до свого складу, як и що до грістї: се такі проповіді, що могли бути приложені до всякої сторони и на всякий час. Та вони не лишилися без значеня в історії руської просвіти задля тих внутрішних прикмет, що вчинили їх любою книжкою руських людей на довгий час. Вплив київської схоластики відбився у багатьох и на них, — се слідно в напрямі запускатися в символізм. Так н. пр., в своїй проповіді на Цвітну Неділю Дмитро задає питанє: Чому Христос вїхав у Єрусалим сидячи на ослі? — и виводить, що се склалося задля східності осла з грішником.*) В иншій проповіді він звиває усі дерева, щоб схилили свої вершки перед тернем, а деревам дає символізацію святих: дателева пальма — се праведник; оливне дерево — учителі церковні; виноград — се загалом люди, що живуть по божому; а терне значить терпінє... Як київські проповідники, так и він наводить у своїх проповідях усілякі анекдоти из старинної історії и байки, котрим простодушню вірить; на приклад розказуючи звісну байку про птаха Феникса, котрий проживши самим воздухом, без їда и питя, пятьсот літ, сам себе палить, щоб з його попелу утворився зарід нового птаха — він припускає справдешнє істнованє такого птаха, що живе ніби в Арабії чи Індії... Або н. пр., споминаючи про Дельфійський оракул, він готов признати його ворожбу правдивою.**)

Та коли Дмитро у багатьох чертах своїх проповідей и в схоластичнім складі багатьох з них оддавав данину тому кружкови, посеред котрого виховався, за то проповіді його стоять далеко висше від проповідей усіх його попередників на стілько, на скілько вони були плодом не вправи на задачу тему, а правдивого натхненя, яким була перенята даровита и любя натура проповідника. Проповіді Дмитра визначаються живостю образів, а найбільш глибиною чувства: в сім

*) „Лѣнивъ — осель, лѣнивъ и грѣшникъ: многымъ біеніємъ едва убѣдиши осла въ яремъ, а развращеннаго грѣшника и наказаными многими неудобъ обратити можеша ко исправленію: осель аще и біемый, не скоро грядетъ, въ пути едва волочеша, а бѣгати скоро никогда же вѣсть: и грѣшникъ не спѣшитъ ко спасенію, аще иногда и біемый бываеъ различными отъ Бога попущеніями...“

**) „Знать, по повелѣнію Божію, въ наученіе чловѣкомъ, паче естества своего, камень проглаголаъ чудесно...“

останнім ледви хто з руських проповідників и після Дмитра випередив його. Вони писані языком церковно-словенським з додатком руської мови. Такий язык навіть тоді, як сі проповіді писані, був надто книжним и далеким од звичайної устної мови. В пізніших часах при дальшій розвою літературного языка він видавався застарілим, а між тим люди читали довго проповіді Дмитра з більшою охотою, як твори інших, новіших проповідників. Проповіді його мають ту замітну властивість, що при книжнім язиці, при невластивих руській мові зворотах, вони визначаються ясністю и якомсь легко читаються. Деякі с проповідей Дмитра, прочитані в церкві и тепер можуть порушити слухачів. Така між иншими його знатна проповідь на день жеи Мироносиць, замітна и тим, що вона відповідна до свого часу, чого у Дмитра мало. Проповідник нагадує слова, що сказав Ангел до жеи мироносиць при гробі воскресшого Спасителя: „Возста, нѣсть здѣ!“ „Де ж Христос по своїм воскресеню? Авже ж усяда, як Бог, та не всюда своєю ласкою, и се проповідник глядить його. Чи він не в церквах, збудованих в його честь? Ні, його дім святий стався розбишацькою печерою. Зберуться люди в церкву, пеначе б то на молитву, а між тим балакають про купно, про війну, подорожи, про бенкети, осуджують інших, насміваються з ближніх, занапащають клеветливими словами їх добре имя; инші, стоячи в церкві, пеначе моляться устами, а в думці гадають про сею, про богацтво, про скрині, про гроші; инший дримає стоячи в церкві, а инший знов думає про крадіж, убийство, перелюб, або думає про месть над своїм ближнім. Лучається в додаток, що духовні особи пані сваряться між собою, поганяють себе и деруться при престолі. Ні, се не церква божа а печера розбійників: ласку божу відганяють од опоганеного св. місця, як пчолу, котру відганяє дим. Колись Бог бичем з мотузя вигнав торгуючих с церкви. А що, як би він тепер видимо прийшов до святого храму с тим бичем? Та ні, Господи, вже минув той час, коли ти виганяв грішників с церкви; нині наш окаянний час настав; уже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господній: нема тут Бога; був та й пішов геть. Возставъ, нѣсть здѣ...“ Та відай письмо вчить, що кожний чоловік єсть храмом божим. Отже в кожнім чоловіці можна глядіти Христа. Та що ж? „Многі —, говорить Дмитро — хрещені и просвіщені правдивою вірою, та мало таких, в котрих би Бог оселився, як у своїм храмі: и злодій хрещений, и тать, и розбійник и перелюбодій, и кожний лиходій просвіщений правою вірою, та Христа в нім не

гляди: нѣсть здѣ! Хиба давно колись-то був Христос в сім злодію в молодих літах, а коли він виріс, одійшов од ёго Христос! Возставъ, нѣсть здѣ! Інший з виду здається добродійним, побожним, він богомалець, постник, любить вбогих, борець... Та всё то мана... Не гляди в нім Христа. Нѣсть здѣ! Тяжко найти дорогоцінний жемчуг в морській глибині, золото, срібло в цутрі землі; а ще тяжше — Христа, поселеного в людях. Багато з нас тільки по имени християне, а живуть як скотина, як свині. Хрестом Христовим захищаємося, а Христа на хресті распинаємо своїми поганими ділами...“ Проповідник починає глядіти Христа в людях усяких станів. „Погляньмо — говорить він — на духовного чоловіка и спитаймо ёго: з яким наміром и бажанєм добився ти свого стану? Задля слави и честі Божої, чи для своєї слави и честі? Чи на те, щоб придбати спасене душам людським, чи для себе багатства? Справді, не оден би найшовся, що добився свого стану не для хісна людий, а для своєї користі. Не служити прийшов спасеню душ людських, а для того, щоб ёму служили підвладні...“*) „Погляньмо — говорить він дальше — на низні духовні власті, на священників и дияконів и спитаймо кожного: що тебе довело до стану священничого? чи бажанє, щоб себе спасти и інших? Ні, ти пішов там для того, щоб прокормити себе, жінку и дітий. Поглядів Исуса не для Исуса, а для хліба куса. Інший взявши „ключъ разумѣнія“ и сам не входить и входячих не пускає, а інший и „ключа разумѣнія“ не брав. Сам нічого не розуміє: сліпець сліпців водить и разом у яму падають. Не скоро тут знайдеш Христа: нѣсть здѣ! Може б у монастирях поглядіти Христа? та и в них усє попсиувалося. Нічого не стало... Може в народі поглядіти Христа? Та деж бїльше злодійства, як не в народі? Коли є в народі які небудь добрі люди, так и ті за своїми справами и клопатами забули про Бога и од молитви відступили. Може між великими людьми, боярами и судями глядіти Христа? Та до них нема приступу. Скажуть: не пора, иншим часом прийдеши; та нічого до них и ходити. В них ледво чи коли й був Христос: в наших злих часах и правди мало и милосердя нема; а де нема ні правди, ні милосердя, там не гляди Христа: нѣсть здѣ!“

„Де ж ёго пайти? Доведеться сумувати з Магдалиною, що сказала: „взяша Господа моего отъ гроба и не вѣмъ, гдѣ поло-

*) Тут, як би боявся роздразнити духовних людий, уневинняєся: „Простіть міні, найвищі власті духовні; я не про всіх говорю, а тільки про деяких а між тими и про себе.“

жиша его.“ Гріхи наші взяли від нас Господа нашого и не знаємо, де ёго глядіти. Інший хто небудь скаже: Господь зо мною и я з ним, я вірую в ёго, молюся ёму и покланяюся ёму. Та що с того, що ти покланяєшся? Покланялися ёму и ті, що під час ёго добровільного терпіння клонили перед ним коліна, а потім били по голові тростиною. Ти кланяєшся Христови и беш Христа, тому що трівожиш и мучиш свого ближнёго, насилуєш ёго и одбєраєш, одбєраєш од ёго достаток неправим способом; ти молишся Христови и плюєш ёму в лице, вимовляючи устами своїми погані слова, докоряючи и осуджаючи ближнёго...”

В сій проповіді зачіпив Дмитро також розкольників. „Наша церква так змаліла від расколу, що тяжко найти справдещнёго сина церкви: мало що не в кождім городі вигадують нову, осібну віру. Прості мужики и баби догматизують про зложене трёх пальців, та об сім, який хрест неправий и новий, а інші хоч и лишаются в церкві, та лиш удано: в них нема Христа, нема Бога. Нїсть здї!...”

Крім багато проповідий більше або менше таланливо написаних, Дмитро лишив по собі чимало побожних роздумок и наук*), написав катехизис в питаннях и відповідях, „Зерцало православнаго исповѣданія вѣры“, „Лѣтопись“ — (священна история з обичаєвими роздумками), твір недокінчений.

Що до значеня для истории свого віку, найважнішим твором Дмитра єсть неперечно „Розыскъ о брянской вѣрѣ“ (бринською назвав він розкольникчу віру задля сёго, що розкольники гніздилися в Брянських або Бриньських лісах), розділений на 3 часті: 1) про розкольникчу віру, 2) про розкольникчу науку и 3) про розкольнічі справи. В першій часті доказує Дмитро несправедливість розкольнічих закидів против православної церкви, винує розкольнічих учителів, що вони задля своєї несвідомості писали так, що з їх слів мимохіть виходять єретицькі гадки. Замітно, що раскол в часах Дмитра роздробився так, що рахували до 22 сект. В другій часті „Розыска“ автор критично доказує хибність ріжних наук. Головне лихо, після думки Дмитра, в тім, що розкольники „ледво що вміють читати и писати, зараз и вважають себе великими богословами и учителями віри“. Дмитро широко

*) Н. пр. „Врачество Духовное“, „Внутренний человекъ въ клѣти сердца своего уединенъ.“ „Боговдохновенное наставленіе христіанское“, „Апология во утоленіе печали человека“; кілька роздумок під ріжними назвами, що відносяться до страстей Христових и т. и.

розводиться про голене борода, доказує, що борода не має ніякого значення в ділі релігії і навіть ті правила, що існували про неголене борода, уважає яко походять с часів иконоборства. Дмитро відперає розкольникі бредні про антихриста, про приближене остатніх часів, коли церкви мають статися хлібами а справдешні християне будуть спасатися в пустинях, доказує, що розкольники неправильно прикладають слова св. письма про нерукотворні храми, котрі розкольники наводили для того, щоб не ходити в церкву. Дмитро виступає zarazом против иконоборців и тих, що не допускають поклонення св. мощам, и очевидно має тут на оці вже не старообрядців, а таких одступників од церкви, що не стояли як старообрядці за букву, а противно думали відорватися од букви. Відступники сього рода, як показується, не переставали існувати в Росії від XVI в., а може бути и з раньших часів. Таким робом дізнаємося, що в Ростові оден посадський чоловік, именем Трохим, призваний Дмитром, на донос одного попа, не тільки не кланявся иконам, але став против поклону иконам такі наводити докази, які звичайно наводили лютеране и кальвинисти. Подібно говорить Дмитро и що до поклону св. мощам: „Я чув недавно про одного лжеучителя и зводителя людей божих, котрий тайно вчив не почитати мощей.“ Щоб одперти такі хибні науки, противні православній церкві, Дмитро в своїм „Розыску“ подрібно розводиться про законність почитання одного и другого. Замітно, що Дмитро стрічав таких розкольників, котрі историю евангельську вважали тільки приказкою а не подією, що справді приключилася, и всім хотіли давати тільки алегоричне значенє: „Се ніколи не діялося,— говорили вони, — щоби Христос пяти хлібами и двома рибами накормив пять тисяч народу в пустині. Се тільки приказка. Пустиня — се житло поганців, до котрих Христос прийшов лишивши Жидів. Пять хлібів — се пять чувств, дві риби — се дві книги: Євангелиє и Апостол. Лазарево воскресенє не було справдешнє; се тільки приказка. Болячий Лазар — се розум подужаний немочю людською; смерть Лазаря — се гріхи; сестри Лазареві, Марта — тіло, Марія — душа; гріб — клопоти житя; камінь на гробі — закамєнілість серця; воскресенє Лазарево — покаянє в гріхах. Вхід Христа в Єрусалим також тільки приказка. Ослиця — се жидівський рід; жребя — поганці; Христос лишає жидів и переходить до поганців и т. д.“ „И инші чудесні Христові дійства, — говорить Дмитро, — описані в евангельській исторії, нерозумні розкольникі мудріці вважають приказкою, а не

справденими подіями; вони розсівають між простим народом бурян и обижають євангельську повість.“ Усе то ледво чи може відноситися до старообрядовства, а противно свідчить, що поруч из старообрядовством розвивалися в російськiм народі о багато раніше повставші раціональні розумованія, що довели до утвореня таких сект як молокане, духоборці и и.

Третя часть „Розыска“ именно замітна тим, що в ній зібрані всякі вісті з історії розколу и між иншими про те, як розкольникы палили самих себе. „Доносив міні — пише Дмитро — оден старий еромонах Игнатий, що в Пошехонськiм повіті, де він був перше попом, спалилося разом 1920 людей, за приводом боярського крепака Ивана Десятина. *Сожигатели* ставлять в лісах великі хати и засадять у них душ по сто, по двісті, а маленьким дітям прибують гвоздями одіж до лавки, на котрій їх посаждать, потім обложать хату соломою, хворостом и сплять. Инша подібна страшна секта зветься *морильщики*; сожигатели намовляють людей, щоб себе палили, а морильщики голосять таку науку: Яка користь лишатися при житю? Віри правої на землі вже нема. Отців духовних нема. Архиереї и священники — вовки; церкви — сєхливи; антихрист вже царює в світі; страшний суд наступає. Хто хоче справді спастися, сєй повинен наслідувати мучеників и исповідників и вмерти від безхліб'я и безвід'я, щоб вибавитися од вічних мук и прийти в царство с Христом. Потерпимо тут недовго, щоб не злучитися с тими, що лишивши правдиву віру, гонять и мучать нас за її. Єсть в тих морильщиків у лісах хати з маленькими дверцятами, а иноді зовсім без дверцят, и землянки; — намовлять простолюдців и засадять иноді одного, а иноді двох або трьох и більше — на голодну смерть. Сіромахи посидять два-три дні, опісля кричать, молять, щоб їх випустили, та ніхто їх не слухає; вони в безглузду кидаються оден на другого, и хто кого подужає, той того загризає.“

В часах Дмитра вповні иснувало головне розвітвленє розколу на *поповщину* и *безпоповщину*: *поповщина* — прихильники Аввакума; вони приймали тільки тих священників, що були посвящені перед поправленєм книг, або яко священники відступили в поповщині православної церкви; перехрещували тих, котрі до них приставали; *безпоповщина* — що вже й тоді розділялася на різні відтинки (волосатівщина, андріївщина, иларіонівщина, стефанівщина, козминичина, серапионівщина и и.). Всі безпопівці годилися в тім, що не вважали можливим яке-небудь священство на землі після поправлення книг, лишаючи світським

самим одправляти такі обряди и богослуженя, які кормча позволяла в крайнім случаю світським людям. Вони відкидали вінчанє и вчили, що лучче жити без вінчання, як вінчатися по єретицьки. З них то являлися сожигателі. Замітною сектою що до своєї дивоглядності являється так звана *христовщина*, що повстала над Окою в селі Павловім-Перевозі: хтось назвав себе Христом, виглядів гарну дівчину из села Ландюха, назвав її Богородицею и ходив з нею по селах. Один чернець Пахомий видів ёго и розказував Дмитрови, як в селі Роботці над Волгою, сорок верстов нижше Нижнього-Новгороду, зібралося багато народу в пустій и старій церкві. Сей ніби-то Христос вийшов зза олтаря до людей; на голові в ёго було обверчено щось неначе вінець, як малюють на образах, а до вінця причеплені шматки паперу из зображеннями хирувимів („а може бути — замічає простодушно Дмитро, — се були чорти“). Люди падали перед ним на землю и кликали: „Господи! помилуй нас! Создателю наш, помилуй!“ „Недавно — говорить дальше Дмитро — появилися якісь *рогожники* и *рубашники*, що вешталися по світу в рогожинах и видавали себе за святих...“ „Наконець, замічає Дмитро, є такі секти, котрі не пристають ні до пошівщини, ні до безпошівщини и не приймають ніякого хрещеня; живуть без вінчання и далекі од християнства: яке вже там християнство, коли нема хрещеня!“ Крім їх, по словам Дмитра були ще й *субботники*, що постили в суботу. Дмитро наводить яко догадку, що се відновленє секти жидівствующих, одкритих у Новгороді за великого князя Івана Василевича.

„Знайте, правовірні — говорить Дмитро на закінченє „Розыска“ — що кожний, що жие в дружбі з розкольниками и дає їм поміч, єсть ворогом самого Христа... Син, що любить ворога свого отця, не любить самого отця и за те негідний, щоб отець любив ёго. Так и християнин, як любить ворогів Христових, розкольників и єретиків, то значить не любить щиро Христа и сам Христос ёго не любить... Коли ти Христа щиро любиш, оминай тих, котрі хулять церкву, лають її, як пси, виють, як вовки и на часті шарпають її...“

Після свідощтва ровесників Дмитро писав и драматичні твори, до котрих черпав предмети с священої исторії. Їму приписують шість драм, с котрих видана (Лѣт. рус. лит. т. IV.) так звана „Рождественская драма или комедія.“ Як здається, вона найбільше з усіх була росширена и загально може служити взірцем різдвяних вершів у формі дій и розмов. Тут перемішані символічні уособленя різних абстрактних понять з євангельскими подіями Різдва

Исуса Христа. Саму драму попереджають антипролог и пролог. В антипрологу Чоловіча Натура сумує про свій упадок, про затемнене своїх душевних спосібностей, про смерть, що її очідає. Надія потішає її, обіцяє поворот золотого віку, а з Надією разом являються Любовь, Кротость, Незлобіє, Радость; та против надії повстає Разсужденіє и говорить, що Чоловічу Натуру очідає не золотий, а желізний вік и разом з Разсужденієм заговорили Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плачъ. Натура в роспуці закликає Смерть. Появляється смерть и величається своїм пануванем над родом людським. Смерть хоче засісти на престолі, та жизнь не допускає її, обіцяє Чоловічій Натурі безсмертність.*) Сама драма зачинається також символічним розговором Землі з Небом. Земля сумує над своїм горем: „Увы! Увы! за грѣхъ Адама и Евы я осуждена производить волчець (будяки) вмѣсто прекрасныхъ цвѣтовъ. Я была прекрасна, доброплодна, рождала не оранная, а теперъ я тощая, полита потомъ. Никогда не возвратится мнѣ къ первому состоянію, не освятится по проклятію.“ — „Не сѣлуй, Земля,“ говорить її Небо, „тебя очідаєть честь больше прежней.“ Милость Божа потверджує обіцянку Неба.

Звіщається Землі прихід Спасителя, розходиться ангельский спів: „Слава во вышнихъ Богу,“ а тим часом с пекла являється Вражда, прикликає Вулкана и циклопів: „Куйте— кличе Вражда — копья, стрѣлы, цѣпи, сотворю пролитіє крови...”

Опісля переходить драма в світ дійсності. Се три пастирі: двох пішло за купном у город, третій Борис лишився при вівцях и непокоїться товаришами. Вони приходять. Один з них горбатий старець, зизоватий на одно око, именем Аврам; другий молоденький Атоня. Аврам признається, що зайшов „на кружало за алтынецъ выпить винишка.“ Борис питає ёго: А мині ж не купив? Аврам: Никакъ купилъ и тебѣ: какъ вѣдь не купить?

— Малець, вынь ми съ кошеля. Не зволишь ли испить?

Борис: Нутко сядьте жъ и сами поразъ нашьемся.

— Хлѣба купили-ли?..

Атоня: Есть.

Борис: Гораздо подкрѣпимся.

Атоня: Вотъ тебѣ хлѣбъ, вотъ тебѣ соль, вотъ и кадаци!

Кушай, старичокъ, здоровъ, а насъ не ворчи.

*) Короткий пролог кінчиться в одній розправі про короткий час людської жизни.

Аврам: Да кушаймо жъ поскорая, пора иди къ стаду,
 Чтось иногда какой волкъ не влѣзъ въ ограду.

В тѣм часѣ чути хор ангелів. Пастухи с шматками хлѣба
 в ротѣ глядять оден на другого и не розуміють, що діється около
 їх. Наконець Атоня глядить на небо и говорить, що видить ви-
 соко птичок; но Аврам, піднявши голову ик небу, говорить:
 „Братъ, кажется, робятка стоять невелички?“

На се Атоня говорить:

Судари! и хто видалъ робята съ крылами?

Птицы-то залетѣли межѣ облаками?..

Пастирі успокоїлися, вечеряли дальше и збералися ити до
 овецъ, як ім появился ангел и звѣстив ім, що близько Вифлеема,
 у вертепѣ, між волом и ослом, в яслах лежить новороджений Спаси-
 тель людського роду, презнаменитий цар. Та Аврам говорить ёму:

Чаю тебѣ, государь, къ князямъ послали,

Штось они великому царю поклонъ дали,

Не къ намъ, нищимъ пастухамъ. Что, ты заблудилъ?

Или не вслухалъ? вѣстникъ къ намъ такий не ходилъ!

Та ангел заявив ім, що именно їх, убогих пастухів, завзи-
 ває до себе цар царів, пастир пастирів. „Государь — говоритъ
 ёму Борис — надобно же что-нибудь нести ему на поклонъ,
 чтось не велѣлъ, какъ нашъ князь, выпроводить вонъ въ шею!“

Ангел одвічає ёму: „Господь не требуетъ вашего добра, не
 хочетъ себѣ даровъ. Онъ всѣмъ дарить! Несите ему въ даръ
 чистое сердце.“

Ангел став невидимий, пастирі одягаються в нові постолы и
 панчохи и йдуть до вертепу.

Ось як виражають пастирі своє враженє, побачивши дитятко
 Христа:

...„И подушечки нѣту, одѣяльца нѣту,

Чимъ бы тебе нашему согрѣтися свѣту!

На небѣ, якъ сказують, въ тебе полатъ много;

А здѣсь, что въ вертепишку лежиши убого,

Въ яслѣхъ, на остромъ снѣгѣ, между буи скоты,

Нища себя сотворивъ, всѣмъ давай щедроты?

Это намъ деревенскимъ здѣ лежать прилично,

А тебѣ, Спасителю, этакъ необычно...“

За поклоном пастирів слідує история поклону волхвів. Уво-
 соблене „Любопытство Звѣздочетское“ видить на небі нову звѣзду
 и не може второпати: що се за звѣзда? Воно перечисляє всі
 звѣсні ёму звѣзды и громады звѣзд. Нова звѣзда на ніяку не по-

хожа. Любопытство викликає з гробу мудрого Валаама. Валаам звіщає, що се та сама зізда, про котру він колись пророкував, — зізда, що мала явитися в останні віки од Якова. Любопытство говорить, що хоче впевнитися про правду ёго слів и пішло за тою зіздою волхвів; опісля закриває гріб Валаама, промовляючи: „Спочивай з миром!“

Сцена змінюється. Ирод на престолі, оточений вельможами, вихваляє їх вірну службу, а вони прославляють ёго велич. Упокоєний щастем Ирод каже втішати себе піснями. Співці співають про Аполлона и музи. В тім часі приходить післанець од трьох волхвів, названих трьома царями, и ломаним язиком*) просить, щоб пустили їх поклонитися цареві юдейському. Ирод розъярився: хто сміє зватися царем юдейським, коли він ще живий. Вельможі радять ёму зацаїтися, прийняти милостиню царів и вивідатися од їх: що се за загадочний цар? Ирод годиться з ними. Перед ім три волхви — царі розказують про появу зізди, про дарунки, котрі вони несуть новородженому. Ирод пускає їх з умовою, щоб вони зайшли до ёго с поворотом, а він сам тоді піде поклонитися новому цареві. Слідує сцена поклону волхвів. Опісля — 8-ма ява пєси: Ирод, не діждавшися волхвів, додумався, що вони ёго обманули, збирає равинів, котрі обяснили ёму, що після пророцтва в Вифлеємі має родитися муж, що володітиме всіми народами. Тоді, вигнавши равинів, Ирод удається за порадою до своїх сенаторів и оден из сенаторів подає ёму гадку вибити у вифлеємській землі усіх молодців до двох літ. Ява 9, 10 и 11-та представляє різню дітий и „длинный плачь и рыданіє подобіємъ плачевной Рахили“. В 12-ій яві Иродови приносять голови вбитих дітий, Ирод з утіхи каже співцям співати торжественні пісні, плескати в долоні а сам в похмілю засипляє на своїм троні.

Між тим чути голос невинності. Се голос крові дитинячої, воюючий до Бога про пімсту, голос проклону кровопийця: „Отвори несутью змѣниную гортань свою, пей кровь, которой ты жаждешь... Пей пролитыя слезы матерей, пей выплаканныя съ ними глаза, смотрѣвшіе на лютую десницу воиновъ, избивающихъ насъ, агнецъ для твоей трапезы! Изъ крови нашей ты уготовилъ намъ порфиру, упустилъ ее жемчугомъ материнныхъ слезъ.“ На голос невинності Истина видає грізний засуд вічної муки тиранови.

*) Твою землю Вифлеємъ пошелъ, поклонился
Нову царю іудейску, да домъ воротился и т. д.

Ирод будиться с просоня и чує страшний біль в тілі. Прикликають лікаря, а між тим страшний смід розсходиться від хворого. „Готовьте ему гробовое ложе — говоритъ лікар, — а сами бѣгите; смрадъ отъ него смертеленъ.“ Всі покидають Ирода. Тиран умирає в страшних муках.

Ява 16-та: Ирод у пеклі. „О какія муки! — говорить Ирод: — горю, горю. Зачѣмъ я рождался на свѣтъ! Проклять родитель! Проклята мать! Проклять день, часъ, когда я былъ рожденъ! Прокляты дни, часы, годы, прожитые мною! Прокляты вельможи, совѣтывавшіе мнѣ убійство! Прокляты воины, непощадившіе незлобныхъ младенцевъ! Но паче всѣхъ проклять я терпящій здѣсь муку. Ахъ мука великая, мука безконечная, мука во вѣки вѣковъ! Смотрите на меня гордые и не гордитесь, а то будете со мною въ этой пропасти!..“

Слїдує розмова Смерті з Жизню. „Торжествую — говорить Смерть — я побѣдила, напоила кровью Вилеемскую землю, покосила, какъ траву подъ рососою, четырнадцать тысячъ и, наконецъ, повергла царя Ирода въ гортань Цербера! Я властвую надъ челоувѣкомъ; я сильна и буду обладать имъ во всѣ вѣки. Сяду на престолъ. Возложу вѣнецъ на главу мою...“

„Не торжествуй — говорить її Жизнь: развѣ меня, жизни, нѣтъ на землѣ? Не умереть естество челоувѣческое, во вѣки живо будетъ! Я сяду на престолъ на вѣки, и возведу съ собою челоувѣческое естество. Славою и честью его увѣнчаю...“

Чоловіче Естество кланяється перед Жизню и Жизнь вкладає на ёго вінець.

В останній, 18-ій яві (короткій) Крѣпость Божія говорить науку про кари злодїїв и про нагороди чистим серцям, а опісля в епілогу до всіх слухачів звертається поздоровлене и просьба простити „согрѣшившихъ въ дѣйствѣ“ (недокладне представлене).

Мимо схолястичного настрою сеї драми, годі не признати, в порівнанню с творами Симеона Полоцького и інших, її авторови неперечного таланту поетичного.

Гетьман Иван Степанович Мазепа.

Мазепа родом був шляхтич православної віри, з західної України, и служив при польськім королю Яні-Казимирі комнатним дворянином. Се було, мабуть, після того, як побіди козаків спонукали Поляків якийсь час шанувати українську народність и православну віру и в знак тої шани допускати поміж дворян королівських (т. є. надворних) молодих людей шляхоцького роду с православних Русинів. Не дуже мило було тим людям в польській суспільності, при тодішнім пануваню католицького фанатизму. Мазепа дізнав сього. Ровесники и товариші ёго, дворяне католицької віри, глузуючи з ёго, роздражили ёго так, що против одного з них Мазепа в гніві вийняв шаблю, а вийняти с піхви оруже в королівськім дворі уважали переступом, гідним кари смертної. Та король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа поступив неумисне, и не покарав ёго а тільки видалив з двора. Мазепа виїхав у добра своєї матери, на Волинь. Він був молодий, гарний, меткий и хорошио образований. Поруч з майном ёго матери жив у своїм майні якийсь пан Фальбовський, чоловік пристаркуватий; в ёго була молода жінка. Познакомившись в домі сього пана, Мазепа завів звязь з ёго жінкою. Слуги шепнули об сім старому чоловікови. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський побачив, як за ним іхав ёго слуга, спитав ёго и дізнався, що слуга везе від своєї пані до Мазепа письмо, в котрім Фальбовська звіщала Мазепу, що чоловіка нема в дома, и запрошувала, щоб до неї приїхав. Фальбовський казав слугі іхати с тим письмом до Мазепа, віддати письмо після призначеня, взяти одвіт и с тим одвітом приїхати до ёго на дорозі. Сам Фальбовський тут лишився, щоб дождити повороту слуги. За якийсь час вернув слуга и віддав панови одвіт, котрий написав Мазепа до Фальбовської, звіщаючи її, що зараз до неї іде. Фальбовський діждався Мазепа. Як Мазепа зрівнявся с Фальбовським, кинувся сей на Мазепу, спинив ёго верхового коня и показав ёму одвіт до своєї жінки. „Я перший раз іду,“ — сказав Мазепа. „Багато разів,“ спитав Фальбовський свого слуги: „був сей пан без мене?“ Слуга відповів: „Скільки

у мене волосся на голові.“ Тоді Фальбовський казав роздягнути Мазепу до нага и так привязати на ёго ж кони лицем до хвоста, потім казав дати коневі кілька нагаёк и кілька разів вистрілити над ёго ухами. Кінь пігнав до дому чагарами, а вітви сильно били Мазепу по нагій спині. Ёго служба ледви пізнала свого подрапаного и покрівавленого пана, як кінь заніс ёго на обійсте ёго матери. Після сеї пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа крім польського и руського язика, вмів по-німецьки и по-латинськи, скінчив перше десь-там в польській школі курс наук, а що був на свій час доволі образований, то міг добитися гарної кар'єри в козацтві. Тут він оженився. У Дорошенка Мазепа дослужився важного уряду генерального писаря и в 1674 р. вислано ёго на козацьку раду в Переяславль, де перед гетьманом лівобічної України Самойловичем предкладав в имени Дорошенка угоду и заявляв бажанє Дорошенка бути в підданстві у московського государя. В кілька місяців, як Мазепа из сим справився, вислав ёго Дорошенко в Царгород до султана, щоб просив помочи в Турції, та кошовий атаман Іван Сірко піймав Мазепу на дорозі, відобрав у ёго грамоти Дорошенка и самого післанця відослав у Москву. Мазепу повели на слідство в український суд, котрим тоді завідував знатний боярин Артамон Сергійєвич Матвієв. Мазепа своїми доказами в слідстві умів приподобатися бояринові Матвієвичу: показувався особисто прихильним Росії, старався оправдати и усправедливити перед московським правлінням самого Дорошенка; ёго припустили до государя Олексія Михайловича а потім випустили з Москви з завзиваючими грамотами до Дорошенка и до чигиринських козаків. Мазепа не поїхав до Дорошенка, а лишився у гетьмана Самойловича и дістав позволенє жити на всхідній стороні Дніпра, разом з родиною своєю. Недовго потім втерав він жінку.

Самойлович поручив Мазепі вихованє дітий своїх а в кілька літ надав ёму уряд генерального осаула, найважніший уряд по гетьманстві.

В сім уряді, с порученя Самойловича, іздив Мазепа в Москву ще кілька разів и зміркував, що за пануваня царівни Золі всі власть була в руках її любимця Голицина, підлестився ёму и нахилив ёго для себе. И перед ним, як перше перед Матвієвим, мабуть помагало Мазепі ёго вихованє, зручність, приязність в обходженю. Голицин и Матвієв оба належали до передових московських людей свого часу и були прихильні польсько-українським обичаям образованності, якими визначався Мазепа. Коли, по не-

вдачнім поході кримськім, треба було звалити вину на кого-небудь, Голицин звалив її на гетьмана Самойловича: йому відобрали гетьманство, вислали на Сибір з громадою свояків и сторонників, синові його Григорию відрубали голову, а Мазепу вибрали гетьманом, найбільше задля того, що так хотілося прихильному до його Голицину. Звичайно винують самого Мазепу о те, що він копав яму під Самойловичем и готовив загубу чоловікови, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скільки Мазепа брав участь в интризі, що готовилася против гетьманови Самойловичеви, и мусимо вдовольнятися тільки припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до сього питання.

Уже давно на Україні велася соціальна боротьба між „значними“ козаками и черню; до перших належали заможні люди, що чвапилися родовим походженєм и відзнакою від маси народу; чернь складала прості козаки, та до них після загальних симпатий линула уся маса поспілства т. є. простого народу, що не входив у склад козаків, але добивався рівності с козаками. Всі старшини, орудуючи доходами з дібр, приписаних в Україні до урядів, були в порівнянню багаті и конечно лічилися до класи значних; тим більше залічували себе до значних и держалися їх інтересів люди, що відобрали польске вихованє и мали, задля свого роду або з наданя, шляхоцтво. Гетьман, що прожив молодість в Польщі на дворі польского короля, був именно с таких. Він прилюдно мав внести в козацьку суспільність, у котру вступив, сей польско-шляхоцький напрям, против котрому так ворогувала українська народня маса. Мазепа борзо виявив свої панські хитрощі и пішов у розлад з народніми змаганнями. Се тим більше для його було конечне, що ділаючи в польско-шляхоцькім дусі він однако мусів поступати, щоб заслужити собі прихильність московського правління и вдержатися на добутиім гетьманстві. По якімсь часі (1696 р.) ті, що бачили з близька стан України, доносили в Москву, що Мазепа оточився Поляками, зложив з них в роді своєї гвардії компанійські полки, що він поблажає старшинам, що позволив старшинам повертати козаків у підданство и відберати в їх землі. Мазепа перший завів на Україні панщину себ то обовязкову роботу, в додаток до данини, яку платили пахарі панам, в котрих на землях жили. Мазепа строго наказував посполитим людям вступати в козаки и сим стількож обурював на себе українську народню масу, скільки догоджував поглядам московського правління; се бо не хотіло, щоб „тяглі“ (піддані) люди, котрих силувало правління платити дачки и відбувати усякі повинності, виступали

из свого стану и переходили в козацтво, що яко стап военний користувалося пільгами и привилеями. Як тільки осадився Мазепа на гетьманстві, зараз приближив до себе свою родину. З ним було двох племянників, синів Мазепиних сестер: Обидовський и Войнаровський. Мазепина мати, черниця Магдалина, стала наставницею київського флоровського монастиря. Московське правління не тільки не приписувало у вину Мазепі його поступків, але для більшого захисту його особи перед народом післало йому полк стрільців. „Гетьман,“ звіщає оден подорожний, що проїздив тоді Україну, „стрільцями сильний, без їх мужики давно би його спрятали, та стрільців бояться, тому то він ім платить, неустанно кормить и без їх и не поступиться.“

Рахуючи на потужність Голицина, Мазепа всіми способами старався догаджувати йому до тої пори, поки Петро в 1689 р. не позбувся правління Зофії и не заслав Голицина на вигнане. Мазепа підчас переверту, що сподівався в Москві, приїхав случайно в столицю, розуміється з наміром кланятися любовникови, та дізнавшися, що власть перемінилася, постарався чим скорше розірвати звязь з давнішим правлінням и нахилитися до нового. Се йому вдалося. Мазепа просив у правління того, чого московське правління и домагалося на Україні, н. пр. додатку військових людей, спису козаків и способів для погамованя народної бути. И Петрови особисто влів приподобатися Мазепа. Молодий цар полюбив його и с того часу вважав його щиро прихильним своїм слугою.

Через цілий час двайцятилітнього гетьманства Мазепи в Україні, проявлялася ненависть до його у підданих, виражаючися то тими, то иншими змаганнями відобрати йому гетьманство. Чим довше держав Мазепа гетьманську булаву, тим більше привикав нарід український уважати його чоловіком польского духа, ворогом закорінілих козацьких змагань до рівності и загальної свободи; неприязнь для Мазепи стала передовсім виражатися, після українських навичок, доносами и підступами. В кінці 1689 р. з'явився в Польщі у короля Яна Собіського руський чернець Соломон с письмом од Мазепи, в котрім український гетьман виявляв польському королеви бажане прилучити Україну знов до Польщі и спонукував знов розпочати ворогуване з Росією. Зараз опісля приїхали з Запорожа до того ж короля посланці, представляючи йому, щоб прийняв Запороже в підданство Польщі. На щасте від одного православного дворака, що жив на дворі королівським, об сім и иннім дізнався московський резидент, Волков, що жив у Варшаві, а од Волкова дізнались об тім и в Москві. Король післав Соло-

мона в Україну, до гетьмана, без усякого письма з устним за-
 певненем своєї ласки, а між тим дав тайне порученє львівському
 православному єпископови Іосифови Шумлянському, щоб знісся
 з Мазепою. Шумлянський вислав до Мазепи шляхтича Домараць-
 кого с письмом, и просив щоб гетьман України заявив через
 післанця, на яких услівях бажає вступити в підданьство польській
 державі. Мазепа, діставши письмо Шумлянського, вислав се письмо
 и шляхтича, що се привіз, у Москву; Соломон же дізнавшись
 об тім завчасу и не рішився вже являтися до гетьмана, а вернув
 у Варшаву, та щоб, як то кажуть, не вдарити перед Поляками
 лицем у болото, найняв на дорозі в коршмі якогось студента и
 підмовив ёго, щоб написав ёму фалшиве письмо в имени Мазепи.
 Переписане на чисто се письмо Соломон сам підписав, наслідуючи
 характер письма Мазепи и поїхав у Варшаву, а нечисту рукопись
 забув взяти в студента. Склалося, що нім Соломон доїхав до Вар-
 шави, студент, виговорившись в коршмі про два таларі, що дістав
 їх за свою інтуку від Соломона, виявив тайну зібраний там п'яній
 компанії; ёго потім увязнили и привели до короля. Студент до
 всього признався и предложив позісталу в ёго нечисту рукопись
 уложеного в имени Мазепи письма. Коли Соломон прийшов до
 короля и подав ёму письмо від гетьмана Мазепи, король, знаючи
 вже всё, казав закликати студента и довести Соломонови ёго
 обману. Нечиста рукопись була під рукою; годі було виператися.
 Соломон до всього признався; ёго посадили в тюрму а потім на
 домаганє московського резидента видали московському правліню.
 В 1691 р. ёго привезли в Москву, відняли ёму посвящене и під
 давним ёго світським именем Семена Дротського вислали до геть-
 мана в Батурин. Там ёго покарали смертю. З усього видно, що
 сей Соломон був орудєм тайної партії, що бажала навести під-
 зріне на Мазепу в Москві и приготувити ёму упадок.

Та коли ще московське правління не мало в своїх руках
 Соломона, а домагалось ёго виданя, в Києві підкинено анонимне
 письмо, в котрім остерігали московське правління „отъ злого и
 прелестнаго Мазепы“. Київський воевода вислав се письмо в Мо-
 скву, а з Москви післали ёго просто до рук Мазепи с тою за-
 міткою, щоб гетьман звістив: чи не може, після своєї догадки,
 зміркувати, хто б міг уложити се письмо? Мазепа вказав, яко на
 головних ворогів своїх, на бувшого гадацького полковника Са-
 мойловича, на зятя Самойловича, князя Юрія Четвертинського, на
 бувшого переяславського полковника Дмитрашка Райча и на то-
 дішнього переяславського полковника Леонтия Полуботка. На до-

магане гетьмана, вивезли одправленого гадяцького полковника з його майна, що було в лебединським повіті, привезли в Москву, а потім вислали в Сибір; там також вислали и Райча; Юрія Четвертинського з жінкою и тещею переселили в Москву, а Леонтий Полуботок втратив уряд полковничий.

В Україні появилася тепер новий, діяльніший ворог Мазепи и цілої панської партії. Се був канцелярист Петрик, жонатий з небогою генерального писаря Василя Кочубея, чоловік запобігливий, горячий и діяльний, бодай в перших часах. В 1691 р. він утік на Січ з важними письмами, вкраденими з військової канцелярії и підбурював січових козаків разом и против гетьмана и против московської власті. Слідуючого 1692 р. він утік в Крим и писав відсіля на Запороже, що наміряє, за прикладом Хмельницького, привести Кримців на Україну, підняти цілий український народ, вигубити жидів-арендаторів, усіх панів и богатих людей. Вість про таку думку діставшися на Україну зараз и найшла прихильників; удатні люди пустилися до Петрика; хто полем, а хто водою. Мазепа вислав на Запороже козака Горбаченка з дарунками тодішньому кошовому Гусакові — вговорювати його, щоб він не допускав Запорожців приставати до Петрика; тим часом буря готова була зірватися не на Запорожжю, а між городовим козацтвом в українських полках. „Ми думали,“ говорили тоді Українці, „що по Богдані Хмельницькім народ християнський не буде вже в підданстві; видимо, що противно тепер бідним людям гірше стало, як за Ляхів було. Перше підданих держала в себе тільки старшина, а тепер и такі, в котрих и батьки не мали підданих а іли свій зароблений хліб, силують людей, щоб ім возили сіно и дрова, топили печи та чистили стайні; Москалі ж наших людей бють, крадуть малих дітей и відвозять у Москву.“ Найбільш незносними здавалися для народу „оранди“ — продаж горівки, віддана в руки жидам, с платнею за то у військовий скарб. Горбаченко дістав у Січі и потім з гетьманського наказу привіз у Москву договір, що заключив Петрик с кримським ханом. С того договору видна була думка в Петрика визволити від чужоземців Україну обох сторін Дніпра (він назвав її княжеством київським и чернігівським), и утворити з її одну державу, під іменем княжества українського. Громадянам лишав до волі завести в себе таке правління, яке видасться ім відповідним. У своїм універсалі, зверненім найбільш до січових козаків, Петрик згадував про варварства, заподіяні колись українському народови Поляками: „Чи не саджали вони братів наших на кіле, чи не палили в прорубах, не обливали водою на

морозі, чи не силували козацьких жінок варити в кипятку своїх дітей?" Та дорікаючи такою лютостю одним сусідам України, що перше орудували краєм, Петрик не лучче відносився до інших сусідів: „Ненависні монархи, посеред котрих ми живемо," писав він, „як льви люті, пащи свої рознявши хочать нас поглинути т. є. вчинити своїми невольниками." Він указував, що український народ, оддаючи неприятелеви свої села и города палити, захищує собою московське государство, як стіною, а Москва з вдяки за то хоче взяти всіх Українців у вічну неволю: „Позволили нинішньому гетьманови роздавати старшинам майна, старшини позаписували собі и дітям своїм у вічне володінє наших братів и тільки-що в плуги їх не запрягають, а вже як хочать, так и орудують ними, зовсім як невольниками своїми: Москва для того нашим старшинам се дозволила, щоб наші люди таким тяжким підданством втихомирилися и замислам їх не противилися. Коли наші люди від таких тягарів закріпощаються, тоді Москва береги Самари и Дніпра обсадить своїми людьми." Очевидно Петрик хотів повторити майже буквально історію Богдана Хмельницького. Та події буквально не повторяються. Хмельницькому дійсно вдалося розпочати своє діло з Запорожа, а потім перенести його в сторону городових козаків. Петрикови же се ні троха не вдалося, хоч Петрик пішов тоюж дорогою. Запорожці до його не пристали, крім ватаги запеклих горлорізів. В українських селах зворушився був простий народ, посполита чернь. „Най тільки прийде Петрик з запорожцями," говорили мужики, „ми всі до його пристаємо, повбиваємо старшин и всіх жидів арендаторів и всіх своїх панів, щоб не було панів на Україні, а щоб усі були козаками." Так мабуть и сталося би, як би с Петриком явилася, як с Хмельницьким, чимала запорозька сила воєнна. Та Петрик, не нахиливши Запорожців, прийшов на Україну тільки с самими Татарами, тай ті помагали йому не дуже радо. Коли Петрик прибув до пограничних городів над рікою Орелю, Татаре, що з ним прийшли, зачули, що гетьман збирає полки и иде против ім; вони лишили Петрика и втікли; за ними пішов и Петрик у Крим; а Мазепа так дешево позбувшись загрожавшої йому бурі, дістав з Москви подяку и дорогу собою шубу, що коштувала 800 рублів. Петрик ще якийся час непокоїв Мазепу своїми підбурюючими универсалами до українського народу, вказуючи між иншими на оранди яко на найважніший тягар для народу. Мазепа, зміркувавши се, скликав у Батурині раду, завіззав на ню, крім полковників, чимало козаків и міщан и питав: чи можна знести оранди? По многих спорах рада

рішила в виді проби на оден рік знести оранди и замінити дохід з їх побором од тих людей, що на основі всім рівно прислужуючого права стануть гнати горівку и удержувати шинки.

Весною 1694 р. з'їхалися знов на раду полкові старшини и знатні козацькі товариші; вони присудили зібрати по всіх селах и городах сходяши и на них пред'южити всім народови питанє: чи мають бути оранди, чи ні? Таку загальну раду скликано по всім усядам и народ присудив: задля доходів лишити оранди по давньому, тому що в останні часи, як оранди були знесені и гроші збирано з горалень и шинків, повставали великі суперечки, а у військовім скарбі показався в порівнянню з давнішим великий недобір.

Петрик не був страшний Мазепі; Петрик більше чванився и більше зберався діяти, як діяв; був у гетьмана ще оден противник, вельми діяльний и популярний, ворог усіх звязаних панським духом з мазепиним гетьманством. Се був проводир козаків правобіч Дніпра, Семен Палій, що мав уряд хвастівського полковника.

Козацтво правобіч Дніпра занепало и звелося, коли московське правління після упадку Дорошенка наказало переселити людність на лівий берег. Правобережна Україна осталася пустою и такою мала бути після мирного договору, зладженого між Польщею а Россиєю. Та за короля Яна Собіського повстала в самих Поляків гадка, щоб відновити козацтво с тою ж цілю, з якою воно первісно колись появилось: для захисту Річи-Посполитої від Турків. Король, розпочавши війну с Турцією, став росилати офіцерів с порученем, щоб збирали різнородних бурлак и організували з їх козаків. Ян Собіський назначив в 1683 р. для одновлюваних козаків також гетьмана, шляхтича Куницького. В сього Куницького показалося козацького війська вже до осьми тисяч. С початком 1684 р. козацькі самовольці покарали смертю свого начальника и вибрали другого — Могилу, та тоді значна часть козаків с правого берега Дніпра відойшла під владу Самойловича и Могила прийняв під свою гетьманську владу не більше як два тисячі людей. Мимо сього в 1685 р. король, добувши велику популярність своєю віденською побідою над Турками, нахилив польський сойм, щоб признав правим способом відновлене козацького стану. Та ледво що новий закон уложено, а вже в Полісію и на Волині викликав він колот и нелад. Одні шляхтичі и пани набирали людей в козаки, другі жалувалися и кричали, що нові козаки заводять бучі и нищать панські майна. В 1686 р. Могили вже не було, за те замість ёго появилася ціла ватага всяких начальників

одділових, з назвами полковників. Між тими були люди из шляхти и с простого народу: а між останніми був білоцерковський полковник Семен Іванович Палій, родом з города Борзни, лівобіч Дніпра. Спершу він утік з родини своєї на Запороже, а потім з ватагою сміливих людей прийшов з Запорожа в правобережну Україну, котру відступила Россія Полякам. Місцем побиту свого вибрав Палій місточко Хвастів. Нечисленна тодішня людність правобережної України, що складалася найбільш с прихожих з лівобічної України, сильно перейнялася козацьким духом, бажала загальної козацької волі, ненавиділа Поляків и жидів; Палій більше як інші був прихильний сѣму напрямови и тому придбав собі любов народу. Їго сердешною думкою було визволити правобічну Україну від Польщі и злучити її з рештою України, що була під властю Россії. В тій цілі Палій кілька разів через Мазепу звертався до царя и просив прийняти його в підданство. Московське правління не хотіло заводити суперечки с Польщею и тому не потакувало виглядам Палія. Воно раіло Палієви спершу піти в Запороже, яко в край, що не належав ні до Россії, ні до Польщі, а відтіль уже після свого бажання прийти в московські займища жити; та Палієви сѣго не хотілося: не сам він особисто бажав служити московському цареві, а хотів оддати під власть царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Россії. Поляки якимсь способом успіли спіймати Палія и всадити під сторожу в Немирові. Та Палій скоро визволився и прибув у свій Хвастів; тут він дізнався, що підчас його запертя в Немирові київський католицький єпископ, покликуючися на давню приналежність Хвастова до уряду католицького єпископа, заволодів сим місточком и навів там своїх ксѣндзів. Палій повбивав усіх тих ксѣндзів и с того часу був непримиримим ворогом Поляків. Хвастів стався гніздом втікачів, що приладжували повстанє в цілій полудневій Русі против польских панів, пристановищем усіх бездомних, бідних и разом неспокійних; таких зберав около себе Палій від 1701 р. и підбурював їх против Поляків. Між тим над правобережними козаками дальше були гетьмани, котрих потверджала власть королівська. В перших роках XVIII в. був таким гетьманом Самусь; він був другом Палія и з усіми своїми козаками був у неприязних односинах до Поляків. Вони обвістили мужикам вічну свободу від панів; усіх мужиків взивали до збруї. Розпочалася знов на Вкраїні завзята боротьба панів з їх підданими. Шляхта зібрала ополченє и втерпіла поразку. Дня 16 жовтня 1702 р. козаки заволоділи Бердичевом и заподіяли там різню між

польськими воєвниками, шляхтою и жидами; начальники ополчення повтікали. Після сеї події народне повстанє росповсюдилось на Волині и Поділю. На Волині ёго скоро притлумив своєю діяльністю волинський кастелян Ледоховський, але на Поділю воно не могло так скоро и легко улягтися, — там проводив зворушенням народом сам гетьман Самусь. Він узав твердиню Немирів. Козаки замучили там усіх шляхтичів и жидів. Палій в тім самім часі заволодів Білою-Церквою. Повстанє над берегами Буга и Дністра росло на страх Полякам. Палено оселі панські, нищено їх майна; де тільки стрітили Поляка або жиду — зараз мучили на смерть; міщане й селяне творили ватаги, називаючи себе козаками, а своїх атаманів — полковниками. Поляки и жиди втікали юрбою; найшлися й такі шляхтичі, що приставали до козаків и разом з ними ставалися ворогами своїх братів. Польща була тоді зайнята війною из Швецією; трудно її було скупити свої сили, щоб усунути нелад. Поляки стали просити царя Петра, щоб помагав приборкати Українців, и Петро казав післати від себе напминаючу грамоту до Самуса и Палія. Грамоти сі не зробили впливу; Самусь и Палій замічали московському правліню, що не козаки а Поляки подали перші повід до неладу, тому що польські пани вельми угнітають своїх руських підданих. Тодішній великий коронний гетьман Єроним Любомирський став раяти панам, щоби бралися мирних способів и зложили комісію, котра б вислухала скарги козаків и щоб вдовольнили тому, що покажеться справедливим. Та багато інших панів хотіло противно крутих способів для угніту народнєго бунту: вони раяли задля недостаті готових польських сил удатися о поміч до кримського хана. На самого Любомирського кинули були підозрінє о зраду за ёго миролюбні ради. Діло скінчилось тим, що начальником війська, котре мало погамувати народне зворушенє, назначили замість Любомирського польного гетьмана Сінявського, котрий все интригував против ёму. Сей проводир зібрав двірські відділи всяких панів и прилучив їх до польского війська, що загалом було в ёго тоді не велике. Козаки, надіявши лиха панам и жидам через 1702 рік, розійшлися на зиму домів и не могли скоро зібратися: оддільні їх ватаги россіяно без труда; Самуса розбили в Немирові; він втеряв сю твердиню и втік. Товариш Самуса, полковник Абазин, завзято відбивався од Поляків в Ладжині, але ёго спіймали и посадили на кіл. Ціле Поділе скоро приборкали; всіх полонених з оружєм саджали на кіл; усі місточки и села, що Полякам супротивлялися, нищили до нащада; людий різали до ноги. Се на-

гнало такого страху иншим руським Подолянам, що вони стали втікати с свого краю: хто втікав у Молдавщину, а хто до Палія на Україну. Почався опісля суд панів над непокірними підданими; тих, що брали уділ в повстаню, показалося до дванайцять тисяч, але тих, котрих могли підозрівати о уділ, було в пятеро або шестеро більше. За порадою Осипа Потоцького, київського воєводи, кождому с таких підозріних одрізували ухо. Деякі пани, користуючися своїм правом судити підданих, самі карали їх смертю, але були й такі пани, що самі захищали своїх мужиків перед судом правління, не допускали до слідства и говорили на уневинненє своїх мужиків, що їх втягнули у ворохообню инші мужики через обману: людність в полуднево-руським краю, підвладнім Польщі, була тоді невелика и тому то пани цінили робочу силу. Сам Сінявський, покаравши кількох смертю, оповістив ампестию всім, що на ёго зазив вернуть у свої домівки и по давньому будуть слухати законних панів своїх. Втихомиривши народ на Поділю відійшов Сінявський з війском своїм у Польщу, але дух ворохообні не був зразу зовсім пригашений; Самусь держався ще в Богуславі, хоч був уже для Поляків не дуже небезпечний, тому що невдачними своїми ділами и сумним виходом своєї боротьби с Поляками втерив популярність в народі; за то Палій, що укріпився в Білій-Церкві и крім того володів цілим київським Полісєм (північною частиною нинішньої київської губернії), став тепер справдешнім проводирем народу. И Поляки и московський государ через Мазепу звертали ся до ёго и домагали ся, щоб віддав Полякам Білу-Церкву; Палій вимагав ся ріжними причинами, а між тим усе докучав Роснії просьбами, щоб прийняла ёго в підданство. Сам Мазепа дораджував цареві, щоб прийняв Палія. Та Петро не хотів задиратися с Польщею, бо потребував підмоги Августа против Шведів, и дальше домагав ся, щоб Палій видав Білу-Церкву Полякам. Палій уперся.

Тоді Мазепа с царського наказу виступив на праву сторону Дніпра, як би йшов против Шведів, и зачав закликати до себе козацьких начальників. Прийшов до ёго Самусь и положив перед ним свої гетьманські знамена. Явився и Палій, надіючися, що тепер наконець московський цар прийме ёго в підданство и сповниться давнє ёго бажанє. Мазепа задержав Палія в своїм таборі на позір по приятельски, а між тим зносив ся с Головиним и запитував, що зробити с Палієм, котрий, як доносив Мазепа, підчас побиту в гетьманському таборі неустанно пиячив. Головин казав раяти Палієви, щоб іхав у Москву, а коли він буде відмагатись,

то дізнатись, — чи не є він прихильний ворогам Росії, а як будуть докази такої прихильності, тоді його ув'язнити. Свідки на Палія зараз знайшлися: якийсь хвастівський жид свідчив, що Палій зносився з гетьманом Любомирським, що став тоді по стороні Кароля XII, и Любомирський обіцяв Палієви прислати гроші од шведського короля. Свідцтво арендаря-жида потвердив священник Гриць Корасевич. Мазепа, постоявши кільканайцять днів табором у місточку Паволочи, с кінцем липця 1704 р. перейшов у Бердичів и там запросив до себе Палія, підпоїв його и потім казав закувати и вислати в Батурин, де сторожа видала Палія разом з його пасербом московським властям. З наказу царського вислали його на вічне вигнання в Єнисейск.

Так у злагоді з московським правлінням розправлявся Мазепа з народніми елементами в полудневій Русі, неприязними польско- шляхоцькому напрямови. Московський цар що раз ласкавіший був для Мазепи и вважав його самотнім с поміж усіх бувших українських гетьманів, на котрого сміло могло спуститися московське правління. Підчас добування Азова, Мазепа захищав над Коломаком московські границі од Татар, а п'ятнадцять тисяч його козаків, під начальством чернігівського полковника Лизогуба, визначалися під Азовом. За се найбільш з усіх винагородив цар самого Мазепу. Ще в 1696 р., після добутия Азова, цар бачився з ім в полковім городі слободських полків Острогожську и дістав од його в дарунку турецьку шаблю з дорогоцінною оправою и щит на золотім ланцюгу, а за те гетьманови дарував шовкові матеріи и соболеві футра. В 1700 р. государ настановив Мазепу кавалером основаного ордену Андрія Первозванного. В 1703 р. Петро дарував йому крупницьку волость в Сівському повіті. В шведській війні брали уділ козаки без Мазепи, під проводом інших начальників, а царську вдяку за їх діла дістав український гетьман. Щоб більше ласки придбати собі в государя, Мазепа у своїх доносах заодно жалувався на несупокійний дух підвласних йому Українців, найбільш кирилив Запорожців. В однім тільки розходився гетьман с царем: гетьман без перестану вважав можливим и хосенним повернути в підданство Росії відступлену Польщі правобічну Україну; — Петро не піддавався таким радам, не хотів задератися с Польщею, але не сердився и на Мазепу за його ради, бо був певний, що гетьман дає їх с прихильності московським интересам. В 1705 и 1706 р. Мазепа ходив з військом у польські займища, не вдіяв там нічого важного, але мав ще важний случай нахилити до себе царя, подарувавши йому 1000

коней, именно під той час, коли Петро потребував їх для війська. В 1707 р. цар казав Мазепі вернути с Польщі.

Трудно було кому-небудь обурити царя против любимого гетьмана. Після закоренілого в Українців похопу до доносів, багато було таких, що бажали приготувати Мазепі дорогу Многогрішного и Самойловича. Та з боязні за власну голову мало було скорих, щоб сунулися з доносом до царя, котрий так вірив гетьманови. 1699 р. задумав був бунчучний товариш Данило Забіла, операючися на захисті боярина Бориса Петровича Шереметева, явитися в Москву, щоб оскаржувати Мазепу о тайні зносини с ханом; справа скінчилася тим, що доносчика самого вислали в Батурин до Мазепи: там Забілу віддали генеральному судови и він на тортурах виявив, що говорив про гетьманську зраду по пиному без розуму и пам'яті. Їго засудили на смерть, але Мазепа дарував ёму житє, замінивши смертну кару тяжким досмертним запертем. В 1705 р. Мазепа мав случай показати Петрови неперечний доказ своєї вірності. Вибраний Каролем XII. на польского короля Станислав Лещинський стрібував вислати до Мазепи якогось Вольского с підмовою — щоб гетьмана нахилити на свою сторону. Та Мазепа прислав письмо Станислава до царя и жалувався, що вороги обижають ёго, вважаючи здібним до зради свого государя. Після сеї події ще труднійше було кому-небудь одважитися на донос, поки в 1707 р. найшовся новий доносчик на Мазепу: се був оден с членів генеральної старшини, генеральний судя Василь Леонтиевич Кочубей.

Між гетьманом и Кочубеем була родинна неприязнь. У Кочубея було дві дочки: одна — Анна, що вийшла за Мазепиного небожа Обидовського и рано овдовіла, друга — Мотря, Мазепина хрещениця. Мазепа, яко вдовець, загадав засватати Мотрю. Родителі супротивилися такому подружжю, на котре не могли ніяк позволити після церковних установ. Мати Мотринина, жінка гордовита и сварлива, стала опісля обходитися остро из своєю дочкою и довела її до сього, що її не стало терпеливості жити в батьківському домі, в Батурині, де її отець яко генеральний судя мусив без перестану проживати. Мотря втікла до гетьмана. Мазепа не бажючи соромити дівчини, відослав її назад родителям, хоч писав їй потім: „Нікого я ще на світі так не любив, як вас, и для мене було б се щастем и втіхою, коли б ви приїхали и жили в мене; але я роздумав, який кінець може с того вийти, именно при такій злісності вашої рідні: прийшло б од церкви неблагословенє, щоб разом не жити и де б я вас тоді дів. Міні було

вас жаль, щоб ви опісля на мене не плакали.“ Але положене за-верненої в батьківський дім Мотрі стало ще гірше: мати мучила її жорстоким обходженєм; отець під сильним впливом жінки поступав у всім так, як вона хотіла. Родителі Мотринині жалувалися перед своїми знакомими, що гетьман оманив їх дочку и обезславив їх родину. Мотря тайно переписувалася з Мазепою, жалувалася на матір, називаючи її мучителькою. Мазепа потішав її, впевняв у своїй любові, але раїв її в крайньому случаю ити в монастир. Кочубей писав Мазені докори, а Мазепа одповідав ёму: „Ти згадуєш про якийсь блуд; я не знаю и не розумію нічого; сам ти видно блудиш, слухаючи свої гордовиті, лепетливої жінки, котру, як виджу, не вмієш погамувати. Справедлива народня приповідка: „Де голєва блудить, там хвіст рядить.“ Жінка твоя, а не хто инший є причиною твоєї домашньої печалі. Свята Варвара втікала від свого батька, та й не в гетьманський дім, а до пастухів в камінні щелини.“

З намови своєї жінки Кочубей глядів нагоди тим або иншим способом заподіяти гетьманови лихо и прийшов на думку: уложити донос и оскаржити гетьмана о зраду. Спершу посередником для подання доносу вибрав якогось московського черця из Сівска, що вештався за милостинею по Україні. Ёго прийняв Кочубей в Батурині, накормив, обдарував, а він вислухав од Кочубея и од ёго жінки зажалене об сім, як гетьман запросивши до себе в гості дочку Кочубея, свою хрещеницю, насилував її. Коли сей чернець відвідав у друге Кочубеїв, вони на сам перед казали черцєви цілувати хрест на те, що збереже в тайні то, що вчує від їх, потім Кочубей сказав: „Гетьман хоче відпасти од Москви и пристати до Ляхів; иди в Москву и донеси об сім бояринови Мусину-Пушкіну.“ Чернець виповнив поручене. Черця вислухали в Преображенському суді, але ніякої справи про зраду українського гетьмана не зачинали. Минуло кілька місяців. Кочубей, вбачаючи, що проба не вдалася, стали глядіти инших доріг: вони порозумілися из свєяком Кочубея, Искрою, що був колись полковником полтавським. Не рішаючися сам розпочинати діла, Искра услужив Кочубєєви тим тільки, що вислав полтавського попа Спаської церкви, Івана Святайла, до свого приятеля, ахтирського полковника Хведора Осипова, щоб просив з ім побачитися у важній государевій справі. Ахтирський полковник зїхався з Искрою в своїй пасіці. „Я чув од Кочубея — сказав ёму Искра — що Мазепа, злучившись з Лещинським, наміряє зрадити царя а навіть гадає наставати на жите государя, думаючи, що цар приїде до ёго в Батурин.“

Ахтирський полковник звістив об сім київського воєводу и зараз вислав у Москву письма від себе про вгадувану зраду гетьмана, між иншими письмо до царевича Олексія. Цар дізнався про всё 10-го марця 1708 и в письмі власноручнім до Мазепи звістив об усім гетьмана, сам впевняв, що пічому не вірить, уважає всё, що чув, утвором неприязної интриги и підозрівав миргородського полковника Апостола, котрий, як цареви було звісно, неприхильний був для гетьмана. Цар завчасу раїв гетьманови спіймати и закувати своїх недругів. Між тим сам Кочубей, за радою попа Святайла, вислав у Москву до царевича ще оден донос з вихрестом Яниценком. Сей донос оддали в руки государя. Але й сьому донові Петро не повірив и знов звістив гетьмана. Тоді гетьман просив царя через канцлера Головкина, щоб розказав увязнити доносчиків, прислати їх у Київ, щоб судити їх в очах українського народу. Цар на се згодився. Кочубей був у своїх добрах в Диканці, коло Полтави. Гетьман вислав там козаків увязнити ёго и Искру. Але Кочубей та Искра дізналися об сім завчасу, втікли в ахтирський полк и сховалися в місточку Красний-Кут під захист ахтирського полковника. Гетьман звістив об сім канцлера Головкина, а Головкин вислав капітана Дубянського, щоб виглядів Кочубея, Искру й Осипова, подякував їм в имени царським за вірність и завізав їх, щоб для обяснення поїхали в Смоленск, надіючись царської ласки и нагороди. В тім самім часі Петро, відсилаючи до Мазепи ёго генерального осаула Скоропадського, обіцяв гетьманови, що доносчикам, яко клеветникам, не дасть віри и вони одберуть пригідну кару.

Доносчики завірили Головкину и поїхали. С Кочубеем и Искрою удався ахтирський полковник Хведор Осипів, під Святайло, сотник Петро Кованько, небіж Искри, двох писарів и вісім слуг Кочубея и Искри. З Білгорода провадило їх численне товариство, але так, щоб їм не видавалося, що вони їдуть під сторожею. Дня 18 цвітня 1708 р. прибули вони у Витебск, де знаходилася головна квартира государева.

На другий день після приїзду доносчиків стали їх випитувати царські міністри. На сам перед випитували ахтирського полковника Осипова. Він тільки переказував се, що ёму оповідали, и не міг сказати нічого важного и нового до сеї справи. Опісля приступили до Кочубея и сей подав на письмі 33 статі^{*)} доносу

^{*)} Ми скоротили їх у двадцять шість, позаяк останні односяться після зміслу до різних тут виложених, числом двадцять шість.

про всякі признаки, котрі, після думки доносчика, доказували зраду гетьмана Мазепи:

1) в 1706 р., в Минску говорив ёму гетьман на самоті, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станислава Лещинського, впевняла ёго, що король Станислав бажає настановити Мазепу князем чернігівським и дарувати запорозькому війську бажану волю.

2) В тім же році Мазепа погано відзивався про гетьмана польного литовського Огинського, що держався сторони московського государя.

3) Учувши, що король Август покинув Польщу и поїхав у Саксонию до шведського короля, Мазепа сказав: „От чого бо-йїйся, того не злякаїйся.“

4) В 1707 р. почувши, що коло Пропійска побите царське військо, гетьман, стрітившись на дорозі с Кочубеем, питав ёго „тихимъ гласомъ“: чи справедлива се відомість?

5) В тім же році в себе в Батурині, за обідом, сказав, що дістав вість про поразку царського війська и потім сміявся и говорив: „Судя плаче об тім, но в ёго слёзи текуть“(!), опісля пив за здоровле княгині Дольської.

6) В тиждень потім гетьман звіщав Кочубееви, що від певних людей чув, неначе б то король шведський хотів ити на Москву и настановити там иншого государя, а на Київ піде король Станислав; Мазепа сказав при тім: „Я просив у царя війська для захисту Києва и України а він одмовив, и нам доведеться мимоволі пристати до короля Станислава.“

7) Дня 17-го мая того ж року я просив дозволу віддати свою дочку за сина Чуйкевича, щоб слідуєчой неділі справити сватане, а Мазепа сказав: „Як злучимося з Ляхами, тоді для твоєї дочки найдеться жених знатний шляхтич, тому що хоч би ми добровільно Ляхам не піддалися, то вони нас завоюють.“ И ми с Чуйкевичем на другий день потім рішили скоро звінчати наших дітїй.

8) Дня 28-го мая сербський єпископ Рувим говорив, що гетьман журився и жалувався, що государ обтяжає ёго домаганєм, щоб доставив ёму коний.

9) Дня 29-го мая гетьман запросив недавно звінчану мою дочку в Гончарівку хрестити з ним дівчину жидівку и за обідом сказав їй: „Москва хоче взяти в тяжку неволю цілу малоруську Україну.“

10) Оден канцелярист писав записку, що в Києві єзуїт ксєндз Заленський говорив ёму и иншим: „Ви, панове козаки, не бійтеся

Шведів, котрі не на вас готовляться, а на Москву. Ніхто не знає, де огонь криєся и тліє, а всі дізнаються тоді, як вибухне пожар; тільки сей пожар не скоро погасне.“ Мазепа в Києві веселився, гуляв при музиках разом с полковниками и всіх заохочував до веселості, а на другий день післав козака з гетьманськими письмами до ксєндза Заленського. Чого б то ёму зноситися письменно с тим ксєндзом, коли б він не мав злого заміру?

11) Писар полтавський говорив своєму небожови, що в Печерському монастирі він приходив до гетьмана, а у гетьмана були заперті двері и гетьманський слуга сказав: „Гетьман с полковниками читає гадацький договір гетьмана с Поляками.“

12) В грудні 1707 приїздив у Батурин Кикин и Мазепа зібрав около 300 людей озброєних компанійців. Мабуть він се вдіяв почувши, що за Кикиним хоче приїхати в Батурин сам цар и Мазепа наміряв боронитися и одстрілюватися од царя.

13) На Різдво приїздив до гетьмана в Батурин ксєндз Заленський, и писар гетьманський Орлик проводив ёго тайно в гетьманський хутір біля села Бахмача, а ксєндз нічу приїздив бачитися з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа говорив, що хто би из старшин або полковників не пристав до ёго, того він засадить в тюрму на смерть без усякого помилування: видно с того, що він має намір одірватися від царя и прилучитися до Станислава.

15) Єсть в Пелтаві козак Кондаченко; гетьман багато разів посилав ёго до різних кримських султанів и до самого хана з устними порученнями. Видно, що се чинив для того, щоб с часом мати Татар для своєї підмоги. И другого чоловіка, Биевського, посилав Мазепа в Крим и до білгородських Татар, та незвісно зачим.

16) Одного разу, коли був у моім домі и підгуляв, почав я пити за ёго здоров'є, а Мазепа зітхнув и сказав: що міні за втіха, коли я живу не маючи ніякої поруки своєї ненарушимості и жду як від обуха? — Потім обернувшись до моєї жінки став хвалити зрадників Виговського и Брюховецького: „Вони — говорив він — хотіли вибитися з неволі, та злі люди їх до того не допустили, и ми хотіли б дальше дбати про свою ненарушимість и волю, та ще способів до того не маємо, а найбільше ще в наших не ма згоди; от я и до твого чоловіка багато разів говорив об тім, як би нам на будущину вбеспечити и себе и тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, ніяким словом міні не допоможе: и від нікого не маю помочи и нікому не могу звіритися.“

17) Одного разу гетьман говорив полковникам так: „Може бути, ви думаєте, що я загадую передати гетьманство Войнаровському; я сього не бажаю; вільно вам буде вибрати собі гетьманом кого схочете, а Войнаровський и без того в своїм отцівськім домі може проживати; я ж вам готов и тепер одступити гетьманський уряд.“ Їму на то сказали: „Не дай Боже, щоб ми сього бажали.“ Тоді він повторив: „Коли між вами єсть хто небудь такий, що міг би свою отчину захищати, я тому уступлю; коли ж ви на міні хочете лишити сей тягар, то звольте мене слухати и глядіти на мій привід: я вже пробував ханської дружби; міні був прихильний бувший хан Казин-Гирій; але його покинули; а теперішній зразу приязно відповідав на письма мої, та опісля посилав я в Крим свого посла, та не діставав вже ніякої надії відтіля; здається, треба діло наше починати з иншого боку и доведеться, умовившись и постановивши свій намір, братися за шаблі.“

18) Мазепа держить при собі слуг ляхького роду и вживає їх до посилок без указу царського, а се не годилось би.

19) Государ наказав виводити людей з лівої сторони на праву, а гетьман указу не сповняє. З усіх городів и сіл люди переселяються на праву сторону, и мати гетьмана, покійна игуменя, переселила багато людей на слободи, що вона оснувала на другій стороні Дніпра; тому люди лівобіч Дніпра змушені з більшим против прежієго накладом, кормити кінні и піші полки и думають також перейти в Задніпрянщину.

20) На Коломацькій раді постановлено, щоб Українці й Москалі споріднялися, а гетьман до сього не допускає а Українці и Москалі що раз більше від себе оддалені и чужі.

21) Усі городи українські не укріплені и самий Батурин 20 літ стоїть без поправки. Люде кажуть, що так робиться в тій цілі, щоб городи не змогли захищатися.

22) Гетьман остерігає Запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла вість, що Запорожці разом с Татарами збираються ити на слободські полки, Мазепа сказав тоді: „Най би сі ледащиці робили то, що збираються робити, а то вони тільки дражнять!“

23) Одна близька Мазепі особа виразилася про Татар: „Сих людей скоро нам буде треба“.

24) Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від різних польских панів. Той же Русинович розказував, що польський коронний гетьман Сінявський поручив їму сказати Мазепі, що государ не вдержиться против Шведів,

а козаки, як будуть з ним одностайне, то згинуть, а як будуть за Поляками, то лишаться в цілості при своїх вольностях. „Я,— говорив Русинович — передав се гетьманови, а гетьман одвічав: щоб тільки Бог дав міні сили и здоров'я, котре ослабло; я прихильний панам Полякам; я б не був шляхтичом и сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні. Виджу, що цар обидив Польщу, але й Україну він вельми обтяжив; сам я не знаю, що чинити с собою; як до чого прийде, не в силі буду вдержати козаків, коли вони забажають де-небудь прихилитись.“ Той сам Русинович говорив, що приїзжав у Київ міняти гроші міщанин львівський Гордон, шведський партизан, и Мазепа казав ёму видати з військової скарбоні в розміну 20.000 р. Русинович говорив, що всі Ляхи люблять гетьмана Мазепу и коли в Любліні був вибір короля, то Сінявський и инші пани давали свої голоси, мабуть в надії, що Мазепа підможе грішми Річ-Посполиту. Наконець пан Яблоновський, що перейшов на шведську сторону, часто говорив: „Ми надіємося на Україну, тому що там є шляхта, наші брати.“

25) Гетьман орудує самовольно військовим скарбом, бере скільки хоче и дарує кому хоче. Було б доволі з ёго десять городів гадяцького полку, с котрих идуть ёму всі доходи, крім того він орудує волостями и значними селами, а він бере собі значно більші доходи с порукавичних и арендових и тому арендарі стали продавати дорожше горівку. Перше, бувало, полковників вибирали вольними голосами, а тепер гетьман за полковничі місця бере хабарі. Вмер київський полковник Солонина, лишивши внуків и небожів. Гетьман одібрав у їх села и віддав своїй матері и по смерті генерального обозного Борковського, Мазепа відняв у ёго жінки и в малолітніх дітей майно и присвоїв собі.

26) Наконць Кочубей предложив українську думу, котру зложив Мазепа; Кочубей дістав її від якогось архимандрита, літ десять тому назад. Дума ся після заявленя Кочубея доказувала непостійність гетьмана у вірності цареві.

С тих точок ясно можна бачити, що Кочубей явився без усяких юридичних доказів и донос ёго безпристрастним людям не міг видатися зовсім основним. Не дивно, що після таких свідоцтв Кочубея и ёго товаришів узяли під сторожу а 21-го цвітня повели на тортуру.

Искру питали: чи не був донос з намови неприятельської? Искра визнав, що неприятельської намови не було и він не знає

про ніяку зраду гетьмана, а намовляв ёго подавати донос Кочубей через два роки, а коли Искра вговорював Кочубея, щоб одступив од свого наміру, то Кочубей одповів, що готов умерти, тільки щоб оскаржити Мазепу. Искрі дали десять кнутів. Потім взяли на тортури Кочубея а він не дождаючи мук сказав: „Я на гетьмана написав донос, допустився ложи из злості, надіючися, що міні повірять без дальшого слідження; и на всіх осіб, про котрих писав у доносах, писав неправду.“ Їму дали 5 кнутів.

Искру ще раз взяли на тортури и дали 8 кнутів. Він ще раз висказав, що не знає про гетьмана нічого, крім вірності цареві.

Сотника Кованька переслухували на тортурах два рази; на ёго Кочубей в своїм доносі покликувався яко на свідка в справах ксєндза Заленського. Кованько висказав, що Кочубей навчав ёго, обіцяючи ласку царську, а сам він, Кованько, нічого не знає про зраду гетьмана.

Цвітня 27-го Кочубей написав письмо до царя и виложив у своїм письмі справдешню причину своєї злості до Мазепи. Тут Кочубей розказав об тім, що Мазепа після невдачного сватання до ёго дочки, пірвав її нічу тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим и велів Кочубееви такі слова переказати: „Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відібрати.“ Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, и чародійським дійством довів її до божевільності: „еже дщери моей възбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати.“ Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрини.

Піп Святайло, що писав донос, и тепер на тортурах висказав, що робив з наказу Кочубея, а сам нічого не знає про Мазепу.

Дня 30-го цвітня, після царського указу, всіх доносчиків перевели під сильною сторожею в Смоленск и казали держати їх в оковах, не дозволяючи сходитись між собою, але 28. мая знов казали їх привести у Витебск.

Тоді Кочубея знов узяли на тортури и випитували: чи не було до ёго якої небудь посилки від Шведів, Поляків партії Лещинського, Запорожців або Кримських Татар? Їму дали три кнути; Кочубей висказав, що об нічим не знає, ні с ким не мав ради и всё він против Мазепи вдіяв из своєї злості. Искрі дали на тортурах 6 кнутів, допитуючися об тім самім; Искра як попередно заявив, що від нікого крім Кочубея не чув нічого лихого про Мазепу.

Такі самі питання задавали Святайлови и Кованькови; першому дали 20, другому 14 кнутів. Зберігся переказ переходивший

з уст до уст, що коли сотник и піп перебувши тортури лежали на помості під рогожиною, сотник сказав до попа: „Що, отче, солодкий московський кнут, чи не купити б ёго до дому жінкам на гостинець?“ Мабуть він натякав на жінку Кочубея, котра вела перед в цілій сій справі. Святайло відповів: „О, щоб тебе, Петре... чи мало тобі спину списали?“

На закінчене переслухували Кочубея и Искру про їх майно. Кочубей оповів про всі гроші, що мав, про довги на різних людях, коней и худобу в своїх добрах.

Цар казав Кочубея и Искру перевести до Мазепи и укарати обох смертю перед усім запорозьким війском, попа Святайла и присланого перше од Кочубея з доносом черця заперти в Соловцький монастир, а сотника Кованька, писарів и слуг Кочубея й Искри вислати в Архангельск и віддати в салдати.

Стольник Иван Веляминов-Зернов в супроводі солдатів повіз Кочубея й Искру в Київ. Дорога їх вела водою від Смоленска Дніпром. Переступники були оковані. Дня 29. червця Веляминов-Зернов прибув у Київ и помістив осуджених у Новопечерський кріпості, а сам зараз післав звістити об сім гетьмана. Дня 7. липця гетьман був у таборі, розложеним за Білою-Церквою, в містечку Борщагівці; він післав відтам у Київ бунчучного товариша Максимовича із сотнею козаків и з ним драгонського поручника Алімова с сотнею драгонів. Веляминов-Зернов додав до сёго відділу присланого від Мазепи ще салдатів, взявши їх у київського воеводи и повіз осуджених в гетьманський табор. Дня 12. липця перед усею генеральною старшиною він видав переступників гетьманови и подав ёму царську грамоту. Кочубея знов стали допитувати про ёго майно и він до прежніх заявленій додав ще звістку про деякі цінні речі, що в ёго були.

В ранці 14. липця при великім зборі козаків и українського народу Кочубеєви й Искрі одрубали голови. Тіла їх лежали на показ народови, поки не скінчилася служба божа, а потім їх положили в домовини и відвезли з Київ. Там похоронили їх 17. липця в дворі Печерського монастиря, біля трапезної церкви.

Жінку Кочубея ще раньше, як Кочубей був у Витебску, взяв післанець Мазепи гадяцький полковник Трощинський, разом з дітьми, невісткою, жінкою сина її Василя, в Диканці и привіз у Батурин, в старий двір свого чоловіка, а невістку з наказу Мазепи пустили до її родителів, у котрих тоді був и її чоловік. Жінку Кочубеєву держали якийся час під строною сторожею; після казні чоловіка випустили її.

Петро був глибоко переконаний об вірності Мазепи для ёго и думав певно, що вчинив строге, але зовсім справедливе діло, покаравши смертю доносчиків, котрі покушались обрехати перед царем ёго вірного и певного слугу.

Минуло літо; приближалась осінь. Цар зачув, що Кароль XII. звернув на полудне и приближається до України. За для сеї чутки видав Петро наказ, щоб гетьман ишов и злучився з московськими військами и щоб козацька кінниця прослїдувала неприятеля з заду и нападала на ёго табор. Самого гетьмана цар бажав видіти начальником сеї кінниці підчас її воєнних дій. Мазепа хотів ухилитися від такого поручення и в письмі своїм до царя жалуввся: „на подагричныя и хираргичныя припадки“; страшні болі не позволяють ёму іхати верхом. Та Мазепа крім того написав цареві таку замітку: „Если, я особливо моею гетманскою, оставя Украину, удалюсь, (то вельми опасаюсь, дабы по сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ и малодушнымъ народомъ не произошло возмущеніе.“) Мазепа давав такий одзив про всій український народ: „Я у здѣшнихъ не только мало, но и никого такъ вѣрнаго не имѣю, который бы сердцемъ и душою, вѣрнѣ и радѣтельнѣ вашему царскому величеству по сей случай служилъ.“ Се було сказано в такт с тодішніми поглядами Петра, котрий також сам боявся, щоб проклямації Кароля XII., що розходилися по Україні, не зворушили там людей. У жовтні Кароль вже зближався до займищ України; Шереметєв и Меншиков з московським військом находилися недалеко Стародуба, готові стрічати неприятеля, що йшов на Україну. Сам Петро, після побіди під Лісним, готовився ити до своєї армії. Головкин с царського наказу наглив на гетьмана письмами, спонукуючи йти ик Стародубу с своїми козаками, щоб злучитися с царськими силами. Мазепа ще раз хотів вимовитися: „хираргичною и головною болѣзнью и многодѣльствіемъ“, а найбільш указував на небесечу зворушеня в Україні. „Вже тепер, писав віп до Меншикова, по городах ходять великими ватагами паниці, мужики по коршмах з оружем горівку беруть насильно, бочки рубаютъ и людей вбиваютъ. З Лубен пишуть, що там гультаї напившиися насильно взятою горівкою вбили на смерть арендаря и старшину трохи не забили. Зворушене прокидається в полтавськїм, гадацькїм, лубенськїм, миргородськїм, прилуцькїм, переяславськїм полку... Стародубський полковник пише, що в Стародубі шевці и кравці и весь чорний народ напали на дім тамошнёго війта с киями, відбили погреб, забрали закопані в землі вина и в інших дворах позабрали бочки з ви-

ном и попившися побили на смерть пятьдесят жидів. У Мглині сотника били на смерть и три дні в тюрмі держали: коли б то-вариші, козаки ёго сотні, не визволили ёго, то він би живий не остався; арендарів хотіли позабивати та вони в ліс повтікали. В чернігівському полку син генерального осаула на силу втік од самовольців нічу с своїм майном... В Гадячі гультаї и п'яниці напали на мій замок и хотіли забити мого управителя и розграбувати мої достатки, та міщане не допустили. З усіх усюдів пише до мене городова старшина и просить помочи против бунтівників. На берегах Дніпрових снуються шайки, одна в 800, друга в 1000 людей, — всё то руські люди, а найбільш Донці. Над одною шайкою отаманом Перебий-Ніс, а над другою Молодець. Бурлаки як вода плывуть до їх з усіх усюдів и як я з війском оддаюся в стародубський полк, то треба боятися, щоб сі ледащії з необачка не напали на городи. Та й из сторони Січи годі сказати, щоб було безпечно. С тої то причини полковники и старшина полкова с сотниками не бажають походу ик Стародубови и хоч явно міні в очи не противляться монаршому указови, но поза очи нарікають на мене, що я веду їх в Стародубівщину на крайне занапашенє їх жінок, дітей и достатків. Коли й тепер, як я в Україні з війском, бурлаки и чернь починають бунти, то що ж тоді, коли я віддаюся з війском? зачнуть чесних и богатих людей и достатки їх грабити. Чи буде се користо для інтересів ёго царської милості?"

Діставши таке письмо Мазепи, генерали и министри зложили консиліум и рішили, щоб гетьман назначив замість себе наказного гетьмана для захисту внутрішньої України, а сам най би таки йшов до головної армії.

Мазепі треба було на що-небудь рішатися: або бути вірним цареви и прилучитися до московського війська, або перейти на сторону шведського короля. В Україні що до зради були троха инші понятя від тих, які виробилися опісля, коли сей край тіснійше злучився з Россеєю. Край прилучився в порівнянню ще недавно, Українці ще не привикли вважати Московщину такою самою отчиною, як и свою Україну. Простий народ — поспільство, правда, линув до монархичної власті, та се для того, що надіявся в ній найти підпору против старшини и загалом знатного козацтва. Позаяк між народом обявлявся давній напрям до козакування, то почували в монархичній власті засновок усіх зрівнюючий; тому все, як тільки в Україні старшини стали задумувати що небудь в розлад з монархичною властю, можна було надіятися,

що поспілство стане по стороні останній. У всіх знатних зако-
рінився такий погляд, що український народ сам по собі, а мо-
сковський також сам по собі и при всіх обставинах Українець
повинен йти там, де йому лучче, хоч би від того Москалеви було
гірше. Вже давно боялися, що Москва рано чи пізно викоринить
козацтво, порушить так звані українські права и вольності и по-
старається зрівнати Україну с своїми московськими краями. Же-
лізна рука Петра давалася вже чути в Україні, хоч реформатор-
ські наміри царя явно не налягали на сей край. Питанє об тім,
що именно спонукало Мазепу перейти на сторону Кароля, роз-
бірали историки багато разів, и в наших часах виробилася думка,
що перехід Мазепи наступив з нечевя, задля такого положеня,
в котрім гетьманови приходило виберати се або инше. Коли й
перше, в поривах досади на Москву, снувалася по ёго голові,
як и по головах старшин, гадка про союз с Каролем, то гадка
ся ледво осушилась би, як би сам Кароль, своїм походом в Укра-
їну, не дав їй підмоги.

Кароль пошов на Вкраїну з великими надіями. Мазепа всту-
пив з ім в тайний договір и ёго тайна присилка до короля, щоб
пошов скорше, була, як говорили, причиною наглого звороту ко-
ролівського. Ні Петро, ні ёго державні люди, ніяк не сподівалися
зради тодішнёго українського гетьмана, що був одним з найлю-
бійших и найприятніших людей свого государя. Петро цінив ёго
розум, образоване, прихильність поглядам царським, надавав ёму
богачства и відзнаки. Мазепа був другим, що дістав оснований
Петром орден Андрія. Однак в тодішнім положеню України був
природним такий появ. Від часів Богдана Хмельницького сей край
неустанно колибався.

Уступаючи тяжким обставинам Українець мимовольно хияв
голову то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком,
а в душі не любив нікого з їх: ёго заповітним бажанем було
прогнати їх усіх од себе и жити дома на своїй волі. Се між
тим було неможливе не тільки задля обставин звнішніх, що впли-
вали на Україну, але задля внутрішнёго безладу, що спиняв усі
замисли и напрями звернутися до одної цілі. Козацькі старшини
и загалом люди, в котрих виднокруг політичних поглядів був
ширший, як у простолюдців, перейнялися були зовсім иншими
поглядами, як погляди Москалів. Вони причували, що московська
самодержавна власть наважиться на то, що в Україні звалося ко-
зацькою волею. Вже с сторони московських важних людей зло-
вищо патакали, що конечно треба поставити Україну на москов-

ський взорець. С поводу будованя печерської твердині в Києві, стали відривати козаків од господарських занять и гонити на земляні роботи, а московські вояки, що заливали Україну, обходилися з Українцями гордо и люто. Мазепа був чоловіком свого часу; для ёго поставленого на чолі власті в своїм краю, незалежність України мусила статися идеалом. Позаяк годі було добитися сёго идеалу, то він разом с своїми земляками міг тільки потай вздыхати, а перед Москалями видавався вірним слугою свого царя. Аж тут явилася покуса и надія добитися бажаної цілі. Вже нераз польські сторонники шведського короля піддавали Мазепі соблазняючі пропозиції; він їх одсував, тому що не надіявся успіху. Але коли противник Кароля и союзник Петра, польський король Август, втерав корону, и Петрови довелося тепер самому без союзників боротися з витязем-суперником, коли Петро готовився вже не розширяти займища свого государства, а захищати ёго середину од неприятельского нападу, и Мазепа заманився припущенем, що в теперішнім повороті воєнних обставин перемога буде по стороні шведського короля, а як Україна буде завзято стояти за Росією, то Кароль одбере її від Росії и віддасть Польщі, а тому здавалося розумним ділом завчасу стати на сторону Кароля с тою умовою, щоб після розправи с Петром Україну признали самостійною незалежною державою. В тім змислі став Мазепа вести тайні переговори, та все ще вагався и не відкривав своєї думки нікому, крім найблизших.

Все ще вимагався він від домагань московського правління своїми „хираргическими и подагрическими випадками“, але дальше годі було викручуватися, коли потім, як переслали гетьманови рішення консиліюм, Меншиков написав ёму, що потребує з ним бачитися задля поради. Мазепа завіззав на раду обозного Ломиковського, генерального писаря Орлика и інших старшин и полковників и питав, що має діяти. „Не їдь,“ сказав ёму Ломиковський, „иначе ти и себе и нас и цілу Україну погубиш! Ми вже стілько разів просили тебе: посилає до Кароля, а ти все зволікаєш и неначе спав; тепер“ — ось війська московські вийшли в Україну на загальне знищення и пролив крові, и Шведи вже під носом. Не звісно, чого зволікаєш.“ — „Ви міні не радите, а тільки про мене балакаєте. Чорт вас бери!“ сказав Мазепа розлютившись: „ось я возьму Орлика и поїду з ним до двору ёго царської милості, а ви собі тут хоч пропадайте!“ Однак за хвилю Мазепа змяк и ласкаво спитав старшину: „Чи посилати до короля, чи ні?“ — „Як не посилати, давно пора!“ од-

повіли йому. Тоді Мазепа поручив Орликові написати по латинськи інструкцію посольства до шведського міністра графа Пипера. Мазепа в своїй інструкції заявляв радість задля приходу Кароля XII на Україну, просив помочи и визволення всього українського народу від тяжкого московського ярма и обіцяв для шведського війська зладити пороми на Десні, коло Макошинської пристані. Сю інструкцію повів з наказу Мазепи управитель його Шептаківської волості Бистрицький, свояк Мазепи, виправившись в шведську армію разом с полоненим Шведом, котрого післали при нім яко переводчика. Між тим післав Мазепа до Меншикова свого небожа Войнаровського звістити царського любимця, що він смертельно хорий и відліздає з Батурина в Борзну, де хоче прийняти маслосвятіє од київського архиєрея. Меншиков діставши таку вість увідомив об тім царя. „Жаль такого доброго чоловіка, як Бог не зменшить його хвороби, писав він, а про хворобу свою звіщає, що од хираргичних и подагричних болів приключилася йому епилепсія.“ Між тим сам Меншиков рішився їхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзні. Жовтня 21-го Бистрицький повернув из шведського табору и прибув до гетьмана звістити, що слідом за ним на другий день має прибути над Десну шведське військо. За Бистрицьким явився в Борзні Войнаровський, втікнувши нічю од Меншикова: він звіщав гетьмана, що Меншиков іде в Борзну побачитися з умираючим гетьманом. Мазепа, не дожидуючи Меншикова, пізно вечером пігнав у Батурин. На другий день Мазепа з Батурина пустився в Короб, а на третій 24. жовтня в ранці переправився за Десну и поїхав до короля з одділом 1500 людей; з ним були старшини, кілька полковників, сотників и знатного товариства. В селі Бахмачі Мазепа присягнув перед ними, що прийняв протекцію шведського короля не задля якої небудь приватної своєї користі, а для добра цілої української отчини и всього козацтва. С своєї сторони старшини и всі там присутні козаки знатні присягнули, що приймають протекцію шведського короля и будуть вірні и послухні волі гетьмана.

Меншиков не встиг доїхати до Борзни, як стрітив на дорозі московського полковника Анненкова, що був при гетьмані, и дізнався од його, що Мазепа поїхав у Батурин. Меншиков завернув у Батурин и побачив, що по стінах батуринського замку стояли оружні люди; міст був розібраний. Меншиков посилає в Батурин Анненкова за об'ясненнями, але Анненкова не пускають. Меншиков іде в Короб, думає там застати гетьмана, але на дорозі довіду-

ється, що Мазепа поїхав за Десну. Аж тут стала Меншикову відкриватися тайна и він зрозумів, чому од ёго пічу утік Войнаровський; тайна та почала розяснятися, як до Меншикова приїхали з ближніх міст сотники и просили, щоб їх захищав од Мазепа, котрий віддався неприятелеви.

Жовтня 26-го з Макошина, де була переправа на Десні, Меншиков звів про поступок Мазепа царя, що був з війском в селі Погребках, також над Десною. Сумна вість про зраду вельми поразила Петра своєю несподіванкою. Цар зараз післав до Меншикова наказ укріпляти війском переправу на Десні, щоб не допускати козаків йти за Мазепою, и 28-го жовтня написав до цілого українського народу манифест, звіщаючи про зраду гетьмана, підняту, як сказано в манифесті, для того, „щоби українську землю закріпостити під пануванє польске и церкви божі и святі монастирі віддати в унію“; генеральній и полковій старшині казав зїзджатися в город Глухів для вибору вольними голосами нового гетьмана. Наконєць манифест звіщає, що Петро зносить всі податки, що наложив бувший гетьман на український народ, ось такими словами: „Ні оден народ під сонцем такими свободами и привілеями и пільгами похвалитися не може, як народ український, бо не кажемо ні одного шага з ёго брати в наш скарб у цілій Україні.“

Але й Мазепа с своєї сторони старався вплинути на Українців. Дня 30-го жовтня вислав він до стародубського полковника Скоропадського грамоту з виложенєм причин, що наклонили ёго перейти на сторону Кароля XII. „Московська потенция вже давно має лукаві наміри против нас, а в останніх часах стала відберати в свої руки українські города, виганяти з їх ограблених и доведених до бідності людей и заселяти своїми війсками. Я мав од приятелів тайну пересторогу, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників и всю войскову старшину затягнути в свою тиранську неволю, викорінити имя запорозьке и повернути всіх в драгони и салдати, а цілий український нарід закріпостити у вічній неволі. С такими замірами Меншиков и Голицин поспішали с своїм війском и запрашали старшину до московських таборів. Я дізнався об тім и зрозумів, що безсила и невоєвничка московська потенция, утікаючи все перед непоборимими війсками шведськими, вступила до нас не задля того, щоби нас боронити од Шведів, але щоб огнем, грабуванєм и убийством нас нищити. И ось за згодою всієї старшини ми рішилися оддатись в протекцію шведського короля в надії, що

він оборопить нас од московського тиранського ярма и не тільки нам верне права нашої волі, але ще й умножить и росширить; в сім ёго милость впевнив нас своїм невідмінним словом королівським и даною на письмі асекурацією.“ Наконєць Мазепа взивав Скоропадського поступати з ним одностайне, викорінити московську залогу в Стародубі, а коли б сёго не було можна, то вибератися в Батурин, щоб не попастися в московські руки.

Зараз по розісланю царського манифесту про вибір нового гетьмана, Меншиков виправився с корпусом війська до Батурина, Мазепиної столиці, де заперлися найзавзятійші сторонники Мазепині. Начальниками залоги батуринської були: полковник компанійців Чечел, осаул Кенигсег, полтавський полковник Герцик и якийсь сотник Дмитро. Меншиков підступивши під Батурин, вислав у город сотника Маркевича и завіззав здатися. Чечел, до котрого привели Маркевича, сказав, що вони не піддадуться без указу свого гетьмана; Чечел при тім показав вид, неначе б не знав про зраду гетьмана. Слідом за Маркевичем вплив чайкою на ріці Сеймі київський воевода, князь Дмитро Голицин. Чечел вислав до ёго післанців, а коли Голицин став їх намовляти, завзяті Мазепинці стали зо стін кепкувати и стріляти. Тоді казав Меншиков війську переправлятися и ставити мости. В ночі осаджені прислали до Меншикова знов посольство; воно впевняло московського начальника, що осаджені зістають вірні царській милості и готові пустити ёго війська в замок, але просять тридневого речинця. Меншиков догадався, що се хитрощі. Зрадники міркували, що до їх прийдуть Шведи на поміч. Меншиков дав їм речинець тільки до ранку. О 6-ій годині на другий ранок Меншиков зробив приступ и наказав убивати в замку всіх без ріжниці, не виймаючи й хлопят, але лишати живими начальників, щоб їх покарати смертю. Всё майно Батуринців оддавано завчасу садатам, тільки оруже мало дістатися скарбови. В двох годинах усё скінчили: гетьманський дворець, служба и двори старшин — всё замінили в попіл. Усіх живих убили. Кенигсека взяли тяжко ранного в полон; Чечел утік, але ёго спіймали в близькім селі козаки и завезли до Меншикова.

Дня 6-го листопада зїхалося в Глухів духовенство, між ним київський митрополит и два архиєреї: чернигівський Іван Максимович и переяславський Захар Корнилович; було чотири полковники, що зістали вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернигівський — Павло Полуботок, переяславський Томара и ніжинський — Жураховський; вони прибули с сотниками и коза-

ками своїх полків. Після попередньої молитви боярин князь Григорій Оedorович Довгорукий відкрив вибір гетьмана після старинного звичаю, котрий задержався с часів прилученя України до Росії. Присутня там старшина предложила в гетьмани Скоропадського, знаючи, що се любо цареві настановити його гетьманом. Скоропадський, заховуючи давний козацький обичай, відмагався, признавав себе негідним такої шани, вимагався своєю старостою и радив вибрати гетьманом молодого и заслуженого чоловіка. Багато козаків тоді ж указало на Полуботка, а зараз потім мусіли покинути замір вибрати сього чоловіка, тому що Петро не potwierдив би його, відозвавшись перед тим про Полуботка такими словами: „Він вельми хитрий и може зрівнятися з Мазепою.“ Так вибрали Скоропадського. По виборі він присягнув у церкві, а потім одібрав поздоровлене від царя и вельмож. В кілька днів по виборі, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві по літургії и соборнім молебні, відбувся обряд проклятя Мазепи, уложений мабуть самим Петром. Духовенство відспівало над портретом Мазепи, украшеним орденом Андрія Первозваного, тричі анафемі його имени. Як відбулося прокляте, кат потягнув мотузом по улиці портрет и повісив на шибениці. На другий день потім укарали смертю Чечела и інших Мазепинців, взятих у Батурині. Духовенство розпорядило, щоб по цілій Україні на церковних дверях прибите було заявлене, що Мазепу з усіми його одноподумцями, що пристали до ворогів, вилучили с церкви и проклинали. Українські архиереї грозили таким самим вилученем с церкви и од причащення св. тайн усім тим, що заявлять нахил до зради або пристануть до неприятеля.

С тих полковників, що пристали до Мазепи, одступили Шведів с кінцем листопада миргородський полковник Данило Павлович Апостол и компанійський полковник Гнат Галаган. Апостол жив з давна в неприязни з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирився з гетьманом, разом з ім перейшов до Шведів, а тепер явився до царя Петра з устним заявленем од Мазепи послужити цареві, користуючися своїм теперішнім положенем. Из збереженого одвіту Головкина можна судити, що Апостол привіз од Мазепи навіть заявлене, що доставить в московські руки „звісну, головну особу“, розуміючи відай під тою особою Кароля XII. Не звісно, чи справді посилав Мазепа таке заявлене; мабуть Апостол сам се видумав. За Апостолом и Галаган прийшов с таким устним заявленем. Його представили самому Петрові в Лебедині, де була перенесена головна квартира. „Як, и ти з Мазепою

анафема
на / 618
зв'язано
в / 147

мене зрадив и втік?“ спитав ёго Петро. — „Я не втік,“ одвітив Петро, „но завинив тим, що допустив Мазепу себе обманути. Я з наказу йшов с своїм полком, думаючи, що веду ёго против неприятеля и вже перед лицем неприятельского війська дізнався, куда мене ведуть. Мене присилювали присягнути на вірну службу шведському королеви, але присяга вимушена тільки на словах: як тільки неприятель перестав нас наглядати, так я и втік служити своєму государеві! Твоя воля; прости и позволь умерти в твоїй службі.“ — „Прощаю,“ сказав Петро, „гляди тільки, не зроби зо мною такого жарту як с Каролем.“

Український народ рішучо не пристав до замислу свого старого гетьмана и зовсім не був ёму прихильний. Інтереси простонародніє маси були противні інтересам старшин и загалом знатних людей козацької суспільності. Сі останні розуміли волю в такім зміслі, щоб привилеєвана кляса, в роді польської шляхти, орудувала цілим краєм и користувалася її економічними силами коштом решти народу — так званої черні, а простонародня громада хотіла повної рівності, загального козацтва. Ледво що рознеслася по Україні вість, що чужосторонці приближилися до границь українських и гетьман зо старшиною переходить на їх сторону, народ зворушився, став збератися ватагами, нападати на чиновних людей, на поміщиків, грабити богатих кушців, убивати жидів и Мазепу, що загадав из старшиною придбати для України незалежність и волю, мусів признати, що народ не хоче такої незалежності и волі, а бажає иншої волі, до котрої зачинає добиватися грабуванем и розправою над знатними и богатими людьми. Ті, котрі були козаками и визначалися правами особистими и багачькими од посполитих людей або черні, мабуть пішли б за своїм проводирем, як би у Кароля були більші сили, а в Петра було їх мало. Вийшло на відворот: козаки дізналися, що Кароль прийшов з малим війском и трудно було ёму доповняти ёго з далекого свого краю, а Петро явився з війском, що вдвоє переходило сили ёго суперника; війско Петра безперестанно більшало и готове було немилосердно нищити Україну, як козаки стануть показувати нахил до Шведів.

Задля сих обставин за Мазепою перейшли до неприятеля тільки старшини, але й с тих чимало повтікало од ёго, тільки дізналися, що надія на шведського короля пліха и що Кароль, коли б навіть хотів, не міг придбати для України незалежності. Таким робом в 1709 р. повтікали од Мазепи: генеральний судя Чуйкевич, генеральний осаул Дмитро Максимович, лубенський

полковник Зеленський, Кожуховський, Андріаш, Покотило, Гамалія, Невинчанний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоч вони явилися вже після речинця, визначеного Петром для амністії, и ясно було, що відвернулися од шведського короля аж тоді, як побачили, що він справу програв, то Петро не карав їх смертю, а замінив сю кару на вигнання в Сибір. За то Петро згадав про Палія и казав його привезти с Сибіру. Палій брав опісля уділ в полтавській битві, хоч старість и тяжке вигнання вчинили його так немичним, що він без помочи інших не міг сісти на коня. Також помилював Петро вдову и діти казненого Кочубея. Дня 15. грудня 1708 р. новий гетьман Иван Скоропадський казав звернути вдові Кочубеєвій Любі, родом Жук, и дітям її всі села, в полках полтавським, ніжинським и стародубським и оден хутір правобіч Дніпра, що були власністю покійного генерального суді.*) Мазепі було не зовсім гаразд у шведського короля: Українці замість того, щоб стрічати Шведів яко спасителів од московської неволі, на кождім кроку супротивлялися їм; не тільки козаки, що творили стан военний, але й посполиті люди збиралися ватагами, нападали на шведські одділи, ловили и віддавали цареві післанців, що їздили по краю з ворушливими завізваннями Кароля XII и Мазепи. Се приписували Мазепі, стали підозрівати, що й сам гетьман при нагоді втіче од їх и старатиметься о царське прощєне. Мазепу держали Шведи пеначе б під сторожею для його самого незамітною, тоді як заманені ним Українці оден за другим утікали с шведського табору. Тільки Запорозжці робили виїмок; вони прийшли до Кароля в 3000 людей, під проводом свого кошового Кості Гордієнка, и с першого разу поразили Шведів своїм бурлацтвом и дикістю: коли в перший раз їх завізвали до палатки Мазепи на обід, то попилися плюгаво и почали тягнути с стола посуду. Хтось замітив їм, що не личить так грабувати, Запорозжці за сю замітку зараз и зарізали незручного моралиста.

Шведи добачали для себе мало хісна с переходу Мазепи на їх сторону. Цілу зиму и весну пробуваючи в Україні вони втерпіли багато пригод. Цар стояв у Лебедині. Кароль заняв Ромни з великими втратами, взяв Гадяч, а потім знов втеряв Ромни. Наступили такі страшні морози, яких не затямили на Вкраїні

*) Вдові и дітям Искри не дісталася тоді ніяка ласка: об нім пеначе б забули. Одно столітє пізнійше, потомки Искри реметували на правліне, що нагородило щедро одного тільки Кочубея а не звернуло уваги на другу особу, що однаково с Кочубеєм потерпіла за вірність цареві.

діди и прадіди. Птахи замерзли, літаючи по воздусі. Вояки одморозували собі руки и ноги. Шведи терпіли більше від Москалів, бо були лекше одіті; се вменшало сили Кароля, а сили Петра більшали приходячими рекрутами.

С початком 1709 р. Шведи взяли місточко Веприк и тим закінчилися їх успіхи. Петро почув, що Кароль підбурює Турків против Росії и сам думає йти на Вороніж. Се спонукало Петра лишити військо и поїхати у Вороніж, а побудувавши там кораблі и приладивши всё, що треба, вернув у маю степами до війська через Харків.

Між тим, як не було Петра, воєнні операції с Шведами дальше велися; дві стички під Красним-Кутом и Рашівкою, хоч досить криваві, не мали важних наслідків, але дуже важною була розправа з Запорожцями. Кошовий Костя Гордієнко, приставши до Мазепи, заманув ціле товариство; Запорожці знеславили присланих до їх царських стольників, котрі привезли милостиву царську грамоту, грошей на військо и в дарунок старшинам. Замітно, що Запорожці, котрі все держалися інтересів черні в боротьбі с козацькою старшиною, и сим разом заявили таке домагане, котре було противне так Петрови, як и Мазепі: щоб в Україні не було старшини и щоб цілий народ був вольними козаками як у Січі. Гордієнко виправився опісля з Запорожцями на Вкраїну; до ёго стала приставати чернь с переяславського полку; Гордієнко голосив загальну козаччину и приказував народови по обох сторонах Дніпра збиратися и бити старшин. Тоді з наказу Петра полковник Яковлев с Києва рушив на суднах долі Дніпром, розбив ватаги зібрані коло Переволочної, доплив до Січі и після завязатого опору взяв її приступом. Більша часть Запорожців, що були в Січі, полягла в битві; до трёх соток людей взяли в полон и покарали смертю з наказу царського. Та в Січі була тоді невеличка частина всёго запорозького коша; решта з Гордієнком и з усею старшиною вспіли переправитися через Україну, розбили московський одділ полковника Кампеля и злучилися с Каролем.

Коли 31. мая Петро вернув до війська, Кароль заложивши свою головну кватиру в Опошні вже около двох місяців займався облогою Полтави: він надіявся в ній найти великі запаси. Шведам не повелось добути Полтаву, а Полтава визволилася від облоги. Дня 27. червця наступила знатна полтавська битва. Кароль побитий утік, з ним утівав також Мазепа.

На другий день після полтавської битви Петро післав Меншикова в погоню за втікаючим неприятелем, а сам казав в свій

присутності похоронити полаглих свого війська и сам власною рукою засипав їх землю.*) Меншиков дігнав шведське військо при устю Ворскли коло Переволочни. Людність уся розбіглася; військо не мало на чім переправлятися через Дніпро; Запорозжці ледво встигли переправити на чайках Кароля и Мазепу. Левенгавита, команданта останків шведського війська, и його товариша Крейца захопив Меншиков и вони не опиралися, бо не мали ні пороху, ні артилерії и піддалися яко военні полоненники с 16.000 війська. Петро вислав за Дніпро два драгонські полки під начальством генерала Волконського за Каролем и Мазепою и дав приказ, „як спіймають Кароля, то обходитися з ім чесно и с шанною, а як спіймають Мазепу, то мають його вести під сильною сторожею и глядіти, щоб він яким побитом не відобрав собі життя.“ Запорозжці встигли перевезти Кароля с кількома генералами и Мазепу з його прихильниками на татарських телігах через степ до Очакова. Відділ Волконського, дігнавши їх при переправі через Бог, захопив у полон кільканадцять Шведів и козаків. Тим робом Кароль и Мазепа опинилися в турецькій краї. Петро вельми бажав дістати зрадника в свої руки и він сердився, що при переправі не вдалося московському війську захопити Мазепу. Бажанє покарати смертю свого ворога було так велике в Петра, що супротив своєї звичайної ощадності, цар давав турецькому великому муфтію 300.000 таларів, коли він силою свого духовного значеня нахилить султана, щоб видав зрадника. Замір Петра не вдався и ледво чи й міг удатися, позаяк и в своїм вигнаню Мазепа був ще багатий. Через цілий час свого гетьманства щедро ставив и украшав церкви и встиг зібрати великі скарби: з їх чимало береглося в Київпечерській монастирі и в Білій Церкві и дісталися цареві; Петро спонукував усіх Українців одшукувати ще и звіщати правлію про всякий достаток гетьмана, обіцяючи доносчикови половину майна зрадника, котре б він виглядів. А все ж Мазепа встиг загорнути с собою величчю на той час грошеві суми. Він міг вже на своїм вигнаню позичити Каролеви XII. 240.000 таларів, а по смерті Мазепи, як говорять, найшли при нім 160.000 червінців, крім срібної посуду и всяких украс.

Мазепа умер 18. марця 1710 р. з висиленя старецького, в селі Варниці, біля Бендер. По відправі похорону над його тілом в сільській церкві, в присутності шведського короля, одвезено його

*) Досі иснує під Полтавою високий курган, званий „шведською могилою“, куда щорічно відправляється хрестна процесія в роковини подтавської битви.

и поховано в давнім монастирі св. Юрія, що розкинувся на самім березі Дунаю, біля Галача.*)

Мазепа, яко исторична особистість, у многих односинах представляється яко замітний, висунений з ряду, тип свого часу и тої суспільності, в котрій виховався и політично діяв. Гарна характеристика ёго, котру спорудив сучасний архієпископ Теофан Прокопович, и многі черти, що визначилися в ріжних случаях ёго житті, дають нам змогу до звисного степеня зрозуміти, що се був за чоловік. Навряд чи помилимося, як скажемо, що се був чоловік лукавий. Під зверхнім позором правдивості він був спосібний представитися не тим, чим справді був, не тільки в очах людей простодушних и легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрійшими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого и опанувати, так що сей через много літ уважав ёго чоловіком найприхильнішим московському престолови и царству. Мазепа носив неустанно на собі ціху тої щирості, що лежить в характері и обичаях Українців, заявляв усе нехить до хитрощів и лукавства, часто визначався добродушною веселостю, всіх любив гостити и здавалося, неначе б ёго все серце стояло отвором; тим він нахилив до щирості своїх гостей и приятелів и вивідувався од їх всё, що ёму було треба. Він був дуже щедрий для всякого, с ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоб добути собі достатків, котрі так легко ро-страчував, як безцеремонно зберав: одних обдerti, других обдарувати — се була ёго черта, спільна більше або менше польским панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роздавав милостиню; більша частина первоклясних церков у Києві и в инших містах українських мусить до нині поминати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч и не сміє виголосити ёго напятинованого анатемою имени. Навряд чи можна згодитися с тими, що описля толкували, неначе б Мазепа чинив се тому, щоб укрити свій нахил до католицизму; про ёго православноість нема поводу сумніватися: однак ёго релігійність, обмежаючися зверхніми обявами побожності, носила на собі ціху того ж внутрішнёго лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: с такими чертами він являється в своїй трагикомедії с Фальбовським, и в односинах до С мойловича, и в справі с Палієм, и в справі

*) Окруховини нагробного каменя, положеного на ёго могилі, з написом и зображенем одноголового орла, збереглися досі в музеї Михайла Гики, брата колишнёго волозького господаря.

с Кочубеєм и ёго дочкою, и в угодливості Голицину, и в односинах до Петра, и в своїм поступованю, що попередило зраду. Мазепа часто здавався хорим, часто радився лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений плястрами, тяжко стогнав и охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину и деякі, споглядаючи на ёго, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман минеться, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український народ и найбільш чорнив Запорожців, радив викоринити и знищити з нащадком запорозьку Січ, а між тим перед Українцями стогнав и жалуввся на строгі московські порядки, двузначно лякав їх небезпечністю якоїсь нещасної пригоди, а Запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх не навидить и вже викоринив би їх, як би гетьман не захищав їх и не гамував царського гніву. Ёго перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком давнёго замислу, або, як інші обясняли — особистого привязання до Польщі и тайному намірови піддати народ український під польске пануване. Мазепа що до виховання и обичаєвих понять справді був Поляком до костий, але щоб він був прихильний політичним виглядам Польщі, до готовості жертвувати свою отчину, на се не має ніяких даних, а противно всё показує, що Мазепа яко Українець, плекав и голубив у собі бажанє політичної незалежності свого краю и се найясніше пробивається в сій думі, котру Кочубей предложив яко свідоцтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажаню Мазепа не розходився ні з одним з давних гетьманів, ні с своїми ровесниками, на скільки їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу осущити давне сердешне бажанє и вхопився за ёго. Чималу міг він мати надію, що не Петро над Каролем, а Кароль над Петром возьме верх в довгій боротьбі, що вели між собою два володарі. Мазепі здавалось, що в той час сама доля посидала Україні такий slučaj, котрого не легко и не скоро можна було діждатися. Краї шведського короля були далеко від України и Кароль XII, маючи повід для власної вигоди дбати про визволенє України од Росії и утворенє з її незалежної держави, не міг, хоч би й хотів, простирати на неї честилюбні заміри; прилучати ж Україну до Польщі для шведського короля не тільки було не вигідно, але й небезпечно, після того як попередники Кароля мусіли вести війну с Польщею и старатися ослабити Річ-Посполиту відбираючи її краї. Багато причин таким робом спонукувало Мазепу в критичних обставинах боротьби між двома сусідами України, пристати

до Кароля XII. Та Мазепа не добре рахував, так на спосібності Петра, котрому ставав він суперником, як ще більше на прихильність підвладних ёму Українців. Він не звернув приналежної уваги на давню вражду, що була в Україні між значними и поспільством, між всякого рода старшиною, так генеральною, як и полковою и простими козаками, між поміщиками и робочим людом, між козацтвом и всім тим, що лишалося за обрубом козацтва и гляділо рівних и однаких прав для всіх тубольців, одним словом, — між усім, що висувалося понад рівню маси и цілою рештою маси народу. Всё, що виходило від перших, притьмом находимо опір в народній масі; тому-то, тоді як люди спосібні до політичних плянів готові були хапатися всякого способу, щоб визволитися с під власті московського правління над Україною, — ціла маса Українців готова була держатися московського правління вже тому, що неприхильна її партія хотіла позбутися власті сёго правління. Українські политики, виховані в душі польскої культури, не могли причарувати народ ніякою ідеєю політичної незалежності, позаяк у народа зложилися свої власні соціальні ідеали, котрі зовсім не вязалися с тим, що могли дати народови люди с польськими поглядами. Хоч ті политики и не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про незалежність української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом властивих їм поглядів, була б в сутності подібною польській Річі-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі вони би мимовольно утворили з її другу Польщу, а сёго народ український не хотів, хоч би при якій завгідно політичній незалежності.

Поправки помилок.

Том I.

Стор.	рядок	замість	читай :
11	17 з долу	итця	отця
11	16 "	оходини	оходини
11	15 "	с питався	и питався
11	12 "	Нжила	Ожила
11	11 "	тявятополка	Святополка
11	10 "	Сакож	також
11	9 "	тіднялинь	піднялинь
24	11 "	церков	церков
42	4 з гори	погонцям	поганцям
42	12 "	1069 р.	1096 р.
42	9 з долу	1069 р.	1096 р.
43	5 "	все погубім	не погубім
73	13 "	горорити	говорити
79	15 з гори	стустив	спустив
81	10 "	в 1151 р.	в 1155 р.
86	6 з долу	іб своєї	би з своєї
86	5 "	Ки-века Русь	Київска Русь
133	9 з гори	Даймур	Баймур

Том II.

5	8 з гори	заразон	заразом
34	5 з долу	1622 р.	1623 р.
59	10 з гори	од наслідків	до наслідків
68	21 "	Річка Дніпро	Ріка Дніпро
74	9 "	жидан	жидам
75	5 "	ловики	ловили
76	6 "	пракославні	православні
76	16 "	нити	ними
81	2 з долу	твкож	також
84	8 "	козиками	коваками
93	7 "	пропущено :	полк корсунський
99	12 з гори	в північно-східній	в північно-східній
102	7 "	друкуваки	друкували
119	7 "	правосмаве	православе
120	16 "	киринити	киринити
121	7 з долу	з Русинами	з Москалями
124	19 "	вірпі	вірні

Том III.

Стор.	рядок	замість	читай:
15	20 з долу	Сіро	Сірко
59	15 "	упещуванем	улещуванем
72	1 з гори	непохожу	непогожу
72	15 "	одсилали	одсилати
117	16 з долу	молодців	дітий.



СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА

ескиз української митології.

Написав

Иван Левицький.

Ціна 50 кр.

СКОШЕНИЙ ЦВІТ.

(Внімок з галицьких образків.)

Написав

Василь Барвінок.

Ціна 1 зр. а. в.

РУСЬКА ЖАТА.

Буковинський Альманах

(обіймає твори Д. Млаки, П. Куліша, Ю. Федьковича, Шрама и. т. д.)

Ціна 1 зр. 20 кр.

Всі книжки дістати можна в редакції „Правди“.

Часопись

„ПРАВДА“

(часть політична)

виходить у Львові два рази в місяць по 1 листови.
Передплата на цілий рік 2 зр. Редакция „Правди“ ві
Львові Ч. 14. улица Краківська.

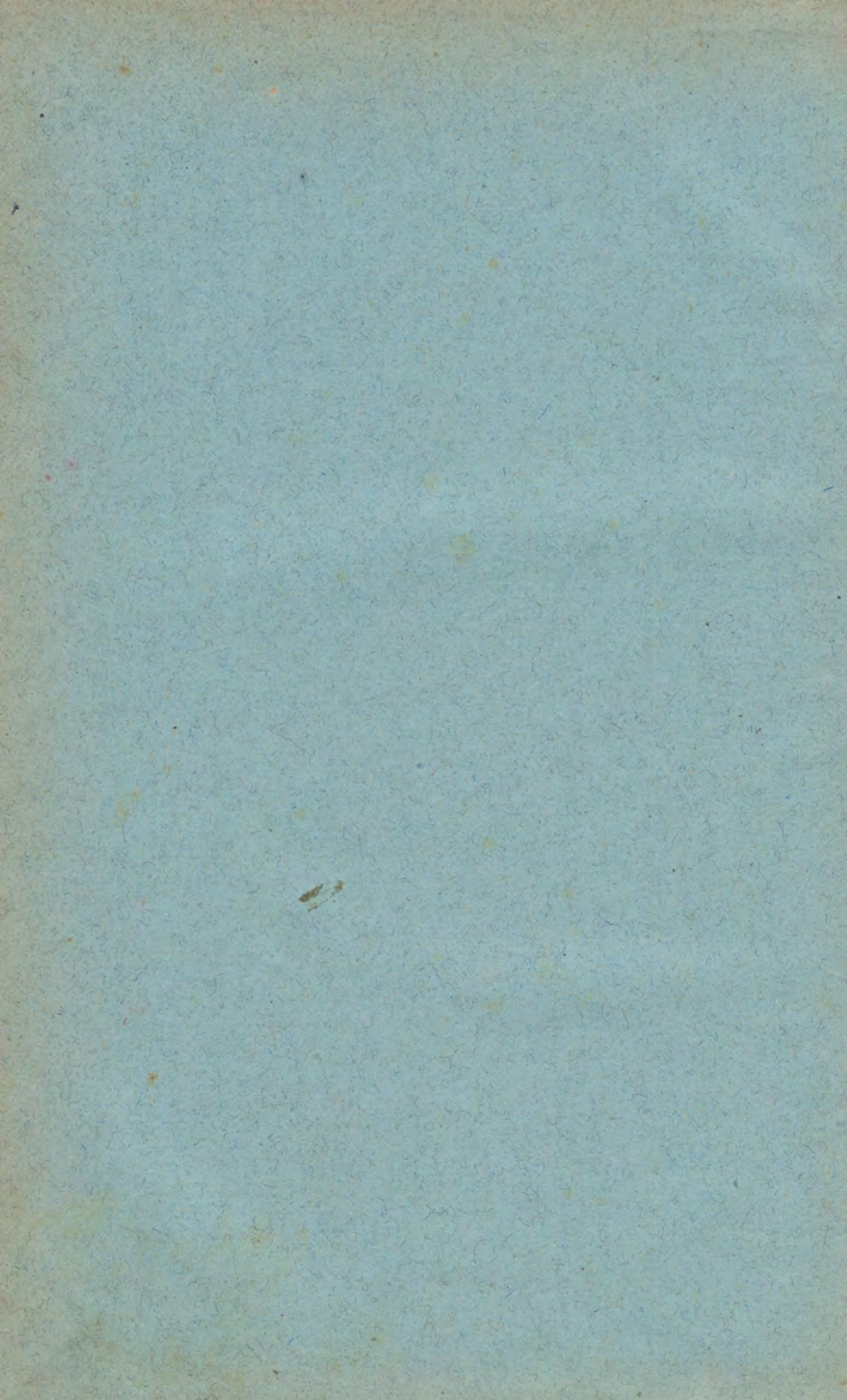
„ПРАВДА“

(часть літературна)

виходить томами в 6—8 листів.

Том I-ий літературної часті „Правди“ (8 листів печатних) обіймає між иншими повість Івана Нечуя: **Микола Джеря**. Першого тому можна дістати в книгарні Рихтера у Львові, и в редакції „Правди“ по ціні 1 зр. а. в.

Передплата на II-ий том літературної часті „Правди“ виносить 80 кр. а. в.



И 17.585
1-3

11901

Костомаровъ
Руска
История
в житеп.

1-2-3

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

7 11901